

ItK

3-4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1997

A TARTALOMBÓL

Ács Pál: A Szent Makkabeusok nevei (Pseudo-Josephus mint Sztárai Mihály, Bornemisza Miklós és Zombori Antal forrása)

Szilasi László: Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)

Tarnói László: Értékkételemek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a 18–19. század fordulóján

Pozsvai Györgyi: Egymásba pillantó tükrök (A dialogikus önvizsgálódás módozatai Asbóth János *Álmok álmodója* című regényében)

*
Kisebbségi közlemények

Kövendi Dénes: Rendszer a rendszertelenségben (Ady metrumváltó időmértékes verselése)

Kőrösi Imre: Ottlik Budájának szövege

*
Milbacher Róbert: „Rólad a mese meztelbűs cigány múzsaleány!?” (Második közelítés A nagyidai cigányokhoz)

Szili József: Anakronotoposzok avagy új-angliai lelkiismerettel Nagy-Idán

*
Tusor Péter: Rimay János levele Batthyány Ferenchez

Szilágyi Márton: Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból

Botka Ferenc: Mallorcai „szép napok” (Déry Tibor két élete, 1934–1936-ban írt naplójegyzetei tükrében)

*
Orosz László: Berzsenyi verseinek kiadásáról

Kőrösi Imre: Válasz Orosz László megjegyzéseire

*
Szemle

*
Krónika

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1997. CI. évfolyam 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

technikai szerkesztő
(1954–1962)
a szerkesztőség titkára
(1963–1970)
felelős szerkesztő
(1971–1992, 1994–1996)

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kószeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

Császtray Tünde

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménési út 11–13.

Internet címünk:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk:

itk@iti.mta.hu

Ács Pál: A Szent Makkabeusok nevei (Pseudo-Josephus mint Sztárai Mihály, Bornemisza Miklós és Zombori Antal forrása)	199
Szilasi László: Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)	217
Tarnói László: Értéktételek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a 18–19. század fordulóján	235
Pozsoni György: Egymásba pillantó tükrök (A dialogikus önvizsgálódás módjai Asbóth János <i>Álmok álmodója</i> című regényében)	247
Kisebbségi közlemények	
Bartók István: Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija (Tanítás és oktatás a 17. század második felének magyar prédikációelméletében)	263
Dávid Gábor Csaba: Wesselényi Miklós <i>Balítételekről</i> című röpiratának előképei	269
Gosztonyi Ferenc: Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról	279
Bodnár György: Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával	292
Műhely	
Köcsendi Dénes: Rendszer a rendszertelenségben (Ady metrumváltó időmértékes verselése)	300
Kőrösi Imre: Ottlik <i>Budájának</i> szövege	343
Műelemzés	
Milbacher Róbert: „Rólad a mese meztelbűs cigány műzsaleány!” (Második közelítés <i>A nagyidai cigányokhoz</i>)	347
Szili József: Anakronotoposzok avagy új-angliai lelkiismerettel Nagy-Idán	385
Adattár	
Tusor Péter: Rimay János levele Batthyány Ferenchez	392
Szilágyi Márton: Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból	394
Botka Ferenc: Mallorcai „szép napok” (Déry Tibor két élete, 1934–1936-ban írt naplójegyzetei tükrében)	Kőrösi Imre 400
Vita	
Orosz László: Berzsenyi verseinek kiadásáról	418
Kőrösi Imre: Válasz Orosz László megjegyzéseire	419
Szemle	
Bitskey István: Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról) (S. Sárdi Margit)	421
Esterházy Pál: Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való életösszeállítás (Tüskés Gábor)	424
Gyárfás István: Virgilius poétának Aeneise (Bartók István)	427
Karacs Teréz (1808–1892): Annotált személyi bibliográfia (Pásztor Emil)	429
Imre László: Műfajok létformája XIX. századi epikánkban (Nagy Miklós)	431
Ecrire le voyage (Maár Judit)	434
Krasztev Péter: Ismét újra kell születnünk (A szimbolista irányzat a közép- és kelet-európai irodalmakban) (Gránicz István)	437
Kulcsár Szabó Ernő: Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben (Fried István)	439
Krónika	
Bíró Ferenc hatvanéves (Németh S. Katalin)	446
A Martinkó-díj első odaítélése, Martinkó-emléktábla	456
Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának üléséről (1997. február 10.) (Kelevész Ágnes)	448
Paul F. Gehl előadása az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályán (1997. március 19.) (Ács Pál)	449
Tudományos ülésszak Klaniczay Tibor halálának ötödik évfordulóján (Budapest, 1997. május 14.)	452
Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány (Irodalomtörténeti konferencia, Pécs, 1997. május 23–25.) (Kecskeméti Gábor)	452
A magyar színház születése (Tudományos konferencia, Eger, 1997. augusztus 27–30.) (Pintér Márta Zsuzsanna)	453

A SZENT MAKKABEUSOK NEVEI

(Pseudo-Josephus mint Sztárai Mihály, Bornemisza Miklós és Zombori Antal forrása)

A bibliai históriákat nem szokás a régi magyar epika remekei közé sorolni. A szerény igényű kidolgozás mellett a művészi invenció teljes hiánya s a nem is rejtett propagandisztikus szándék az, ami távol tartja tőlük a mai olvasókat.¹ Kárpótolhat azonban bennünket a versek történeti jelentésrétegeinek gazdagsága. Fokozatosan nyílnak ki előttünk e primitívnek ható szövegek, ahogy keressük a közösség életében betöltött eredeti funkciójukat, követjük e szerep változásait, megértjük szimbolikájukat és megismerkedünk a mögöttük rejlő asszociációs bá-zissal.

A 16. században három magyar bibliai história is feldolgozta ugyanazt a törté-netet: Eleázár zsidó papnak és hét ifjú hitvallónak anyjukkal együtt elszenvedett mártírhalálát IV. Antiokhosz Szeleukida uralkodó zsidóüldözésének idején.²

IV. Antiokhosz, akit Epiphanésznek, 'testet öltött istennek' is neveztek, második egyiptomi hadjárata után (i. e. 168 nyarán) – immár másodízben – a zsidókra támadt, azt követően, hogy a rómaiak megalázó körülmények közt végleg kipa-rancsolták őt Egyiptomból. A tulajdonképpeni zsidóüldözések (héber nevezettel gezérot) a következő év végén kezdődtek el, amikor Antiokhosz rendeletben til-totta meg a zsidók vallásgyakorlását.³

Sztárai rövidebben, Bornemisza Miklós részletesebben, Zombori Antal pedig már kétezernél is több verssorban beszél el a kilenc vértanú szenvedéseit: hogyan

¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 352–353.

² SZTÁRAI Mihály, *Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben*, 1546, kiad. RMKT XVI/2, 317 (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne...*, publ. par Iván HORVÁTH, Paris, 1992 [a továbbiakban: *Répertoire*], No. 1194); BORNEMISZA Miklós, *Majdan nektek mondok jeles nagy csudát*, 1568, kiad. RMKT XVI/8, 22–36 (*Répertoire*, No. 852); ZOMBORI Antal, *Sok históriát tudom, hallottatok már sokszor*, 1582, RMNY I, 526 (*Répertoire*, No. 1255). Ez utóbbi vers az RMKT XVI. századi sorozatának készülő 11. kötetében jelenik meg. – A három szerző háromféle protestáns felekezethez tartozott. Sztárai evangélikus volt, Zombori Antal paksi református pap (FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*, I, Bp., 1898, 64), Bornemisza Miklós pedig az unitarizmussal rokonszenvezett; az itt tárgyalt verset az ungvári vár tisztartójaként, a várban fogva tartott Egri Lukács támogatására írta (BOTTA István, *Bornemisza Miklós*, Lelkipásztor, 1988, 527–537).

³ I. e. 169 őszén Antiokhosz győztes hadjáratot vezetett Egyiptom ellen, s hazatérőben kifosztotta a jeruzsálemi templomot (1Mak 1,21–25). I. e. 168 nyarán, sikertelen második egyiptomi hadjárata után Júdeát dúlta föl. Jeruzsálemben ekkoriban pártharcok dúltak a hellenizálás igenlői és ellenzői között, Szíria Szeleukida királyai voltaképp ezekbe avatkoztak be 168-ban (1Mak 1,29–40; 2Mak 5,11–21; Josephus Flavius, *A zsidók története*, XII, 5, 2–4). A zsidóellenes dekrétum kihirdetésére és a templom megszenteltetésére i. e. 167 végén került sor. Ekkor, Kiszlév hó (kb. nov.-dec.) 15-én a király nagy pusztítást tetetett az égőáldozati oltárnál, s tíz nappal később, Kiszlév 25-én, saját születésnapján (2Mak 6,7) sertésáldozatot mutatott be a zsidó oltár mellett emelt pogány oltáron (Josephus, *i. m.*, XII, 5, 4). Ez az aktus az Olümpiai Zeusszal azonosított szíriai Baál-Samin kultuszának hivatalos bevezetése volt Jeruzsálemben. Maga Antiokhosz ebben aligha látott vallásgyalázást, hiszen felfogása szerint Zeusz azonosítható volt a helyi istenséggel, Jahvéval (1Mak 1,41–54; vö. Victor TCHERIKOVER, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia–Jerusalem, 1959, 175–203). Három évvel később Júdás Makkabeus jelképesen ugyanezen a napon tisztította meg az oltárt: ennek emléke a zsidó *hanukka* ünnepe (2Mak 10,5).

próbálja őket a zsarnok eltéríteni Mózes törvényétől, miként igyekszik szép szóval, majd fenyegetésekkel rábírní őket arra, hogy disznóhúst egyenek, s amikor ők ezt egyenként megtagadják, milyen válogatott kínzásoknak veti alá őket, míg mindnyájan meg nem hálnak. Utolsóként a zsidó ifjak anyját vezetik a király elé, lehetőséget adva neki, hogy legkisebb fiát megmentse a kínhaláltól, s rávegye a gyermeket a hit megtagadására. Ám az asszony inkább bátyjai példájának követésére buzdítja a fiút – s ezután mindkettőjüket kivégzik.

Forrásként mindhárom szerző a Makkabeusok második könyvének 6–7. fejezetét jelöli meg, ahol a mártírtörténet valóban meg is található. E bibliai könyv mégsem lehetett a históriák kizárólagos forrása, mivel a három versben elbeszélrt történet számos lényeges ponton eltér a Biblia szövegétől.

Zombori például ismerni véli a kivégzések helyszínét, ezekre szerinte Antiochosz Epiphanész „tartomaniában”, „Susandron neuü varos”-ban került sor, vagyis Szíriában.⁴

Eleázár papot mindhárom vers az ifjak édesapjaként ismeri.⁵ Így említi őt egyébként Dézsi András is a Makkabeus-lázadásról szóló énekében,⁶ de ugyanezt a hagyományt követi a 17. században Kecskeméti Alexis János is.⁷

Bornemisza Miklós⁸ és Zombori úgy tudják, hogy az anyát a következőképpen gyilkolták meg:

„Ezec vtan mingiarast az kiralnac hoheri,
Solomona asszonnac ruhait le szagatac,
Ket kezeit nekie erőssen meg kötözec
es igen meg czufolac,
Kegietlenül meg veruen ket emleiet ki meccek,
serpeniöben meg főzec.”⁹

(Zombori Antal)

Zombori „Machabeusok” nemzetségéből valónak nevezi az ifjakat, anyjukat pedig „Machabeának”.¹⁰

Mindhárom magyar énekszerző ismerni véli a vértanúk anyjának és maguknak a mártír ifjaknak a neveit. Sztárai írja:

„Salamana neve az gyermekek anyjának,
Makabeus neve vala az első fiának,
Aber, Makir, Akaz, Aret, Iudas, Iakob nevek hét fiainak.”¹¹

⁴ 1081. sor.

⁵ Sztárai énekének 45. versszakában, Bornemisza Miklós énekének címében, Zombori Antal versének 1300. sorában: „Az Eleazar papnac, mi ven edes attianknac”.

⁶ *Répertoire*, No. 539; kiad. RMKT XVI/5, 31, 72. sor.

⁷ KECSKEMÉTI ALEXIS János, *Dániel próféta könyvének magyarázata*, kiad. SZUROMI Lajos, előszó GOMBÁNE LÁBOS Olga, Bp., 1974 (RMPE, 3), 791. – Szuromi Lajos ezt a helyet egy meg nem nevezett „régí egyházi hagyomány”-ra hivatkozva magyarázza.

⁸ 413–420. sor.

⁹ 1939–1944. sor.

¹⁰ A vers címében és akrosztichonjában.

¹¹ Sztárai énekének 46. versszaka. Bornemisza és Zombori jelenetről jelenetre haladva egyenként közli a neveket.

Mindezen neveknek, a helyszín megjelölésének, Eleázár és az ifjak rokonságának és a történet számos más fontos részletének nyoma sincsen a Makkabeusok második könyvében. A magyar versekben a kínzások és a kivégzések módozatai is különböznek a Bibliában leírtaktól.

Ezek a különös szövegeltérések Horváth János és Dézsi Lajos figyelmét is felkeltették, mindketten felismerték, hogy az énekszerzők „a bibliai szövegen kívül más forrást is” használtak, melyben benne voltak a fiúk nevei.¹² A két irodalomtudós megfigyelései Katona Lajos 1909–10-es egyetemi előadásainak anyagára támaszkodnak.¹³ Az előadások jegyzeteiből kiviláglik, hogy Katona Lajost erősen foglalkoztatta a Makkabeusoknak nevezett zsidó mártírokról szóló magyar elbeszélések eredete, kereste is a forrásokat, de nem találta.

Tökéletesen tisztában volt a téma hagiográfiai fontosságával. Tudta, hogy nem akármilyen mártírtörténetről van itt szó, hanem *minden vértanúság mintaképeről*, a kínzások elszenvetésének, a mártírheroizmusnak az irodalmi sablonjáról.¹⁴ Erre „szabattatnak az irodalmi termékek ezrei, sőt százezerei”, ez a mese a „martyr-aktáknak az őse, irodalomtörténeti értelemben vett típusa”.¹⁵

Katona Lajos tehát a bibliai históriák kapcsán felvetődő filológiai kérdést a vallástörténet, a hagiográfia és az ikonográfia módszereivel kívánta megoldani, egyúttal rávilágított arra a furcsaságra, hogy a magyar reformáció epikus költészetének e karakterisztikus darabjai – tematikájuk révén – a keresztény szentkultusz eredetproblémáihoz kapcsolódnak. Dolgozatunkban ezt az irányt követjük, abban a reményben, hogy rátalálunk a versek forrására, egyszersmind értelmezzük a „Makkabeus” mártírok történetének az egyetemes keresztény hagyományban betöltött kiemelkedő szerepét.

A Makkabeus-történet magyar hagyományozódását Katona Lajos hasonlóan vélte a Jefta históriájához. (Tudjuk, hogy Balassi¹⁶ és Illyefalvi¹⁷ nem a Bibliából, hanem George Buchanan parafrázisából dolgoztak.) Katona a Makkabeus vértanú története mögött is egy hasonló „közbenső szerkezetet” vélt felfedezni: „Hogy melyik lehetett ez a közbenső szerkezet, azt nem állapíthatom meg határozottan, de annyi bizonyos, hogy olyan középkori hagiographikus latin előadás, amely a bibliai szövegből csak kiindult, és azt keresztény martyrologiumoknak stílusában dolgozta fel. Az eltérés leginkább abban nyilvánul meg, hogy a Makkabeusoknak nevezett vértanú meg is vannak egyenként nevezve.”¹⁸

¹² HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 446; DÉZSI Lajos Bornemisza Miklós énekéhez írott jegyzetei közt: RMKT XVI/8, 450.

¹³ KATONA Lajos, *A magyar elbeszélő költészet a XVI. században*, jegyezte ifj. Kiss Gyula, Bp., 1909–1910, II, 10–46. (A könyvmotus jegyzetnek csak az egyik kötetét találtam meg az OSZK-ban. Megvan viszont az eredeti kézirat: OSZK, Quart. Hung. 3180.)

¹⁴ Hippolyte DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles, 1955⁴.

¹⁵ KATONA rámutat arra, hogy az ótestamentumi szentéletű férfiak (Tóbiás, Jób, Dávid is) csak annyiban lehettek keresztény kultusz tárgyai, amennyiben Krisztus a *lymbus*ba való alászállásakor kegyelemben részesítette őket. Kivételt azok képeztek, akik elsősorban vértanúk voltak, vagyis a Szent Makkabeusok, az Aprószentek és Keresztelő Szent János. Ez utóbbiak is ószövetségi alakok, hiszen az Újszövetség nem az *incarnatio*val, hanem a megváltással kezdődik: *i. m.*, II, 36–37.

¹⁶ BALASSI Bálint *Összes művei*, I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 267 (*Répertoire*, No. 3209).

¹⁷ ILLYEFALVI István, *Jephta tragoediája*, kiad. VARJAS Béla = Balassi Bálint és a 16. század költői, II, Bp., 1979, 775–837 (*Répertoire*, No. 189).

¹⁸ KATONA, i. h. A történet 17. századi unitárius versfeldolgozása nem tartalmaz neveket (*A hét ifjak históriája*, 1618 = RMKT XVII/4, 54. sz.).

Ezt a mártírneveket is tartalmazó „közbenső” hagyományt keressük tehát – előbb a vértanúk és ereklyék kultuszának történetében, majd a kultuszhoz kapcsolódó irodalmi emlékek között – abban a reményben, hogy a nevek elvezetnek a bibliai históriák forrásához.

*

Kiindulópontként a bibliai elbeszélés helyszínét kellene meghatározni. A Makkabeusok II. könyve erről hallgat, a magyar históriák viszont Szíria felé mutatnak. Némely teológus ma is vitatkozik azon, vajon a kivégzések Jeruzsálemben¹⁹ vagy Antiochiában²⁰ történtek-e. Ám ezt a kérdést helyesebb úgy feltenni, hogy hol és miért alakult ki a Makkabeusnak nevezett mártírok kultusza. Jeruzsálemben ilyenről nem tudunk, annál inkább Antiochiában, a hellenisztikus világ egyik fővárosában.²¹ Emellett az elképzelhető helyszín mellett szól az is, hogy a zsidóellenes dekrétum publikálását követően Antiokhosz már nem ment többé Jeruzsálembe, sőt rövid időn belül Szíriából is távozott. A kivégzéseknel való személyes jelenléte nem több, mint mese. Az egész mártírtörténet igazából az üldözések idején vagy nem sokkal később keletkezett zsidó nemzeti-vallásos propagandamű.²²

A zsidók az üldözéseket apokalipszisként élték meg. Az üldözők – Antiokhosztól Hadrianusig – a „végső ellenség”-et formázták, a lázadók pedig – Júdás Makkabeustól Bar Koszibáig – a Messiás király harcosaiként léptek fel. Ebben a drámában sajátos szerep jutott a hit szent mártírjainak. A vértanúk tisztelete a legszorosabban összefügg a messiási kor közeli eljövételével kapcsolatos várakozással. A zsidók általában nem hittek a halhatatlanságban, ám a vértanúk lelkének mégis öröklétet tulajdonítottak. Az ő haláluk nem végleges, azért pusztulnak el, hogy „megtisztíttassanak és megfehéříttessenek a vég idejéig”.²³ A zsidó irodalomban ez a felfogás Antiokhosz üldözötteivel kapcsolatban jelentkezik a legkorábban. Renan klasszikus megfogalmazásában: „a hét ifjú vértanú és anyjuk erőt lelnek a gondolatban, hogy ők fel fognak támadni, míg Antiochus nem támad fel”.²⁴ Róluk mondja a Bölcsesség könyve, hogy „ha az emberek szemében szenvedtek is, a reményük tele volt halhatatlansággal. [...] Nemzetek fölött ítélkeznek majd és népeken uralkodnak; s az Úr lesz a királyuk mindörökké”.²⁵ A mártírok jutalma tehát a feltámadás és megdicsőülés, ezer évig tartó országlás a Messiás királyságában.

A késő antik korban Antiochiában egyfajta zsidó szentkultusz alakult ki a Makkabeus mártírok körül, mely ebben a halhatatlanság-hitben gyökerezett. Tény, hogy a tetemeket ismeretlen helyről a város Kerataion nevű zsidónegyedébe, a zsinagógába szállították. A sírok a zsidó tisztasági törvények értelmében érinthetetlenek voltak, mégis egy válaszfal vagy egy üres helyiség közbeiktatásával a szent halottakat megközelíthetővé tették a hívek számára, akik éppúgy könyörögtek

¹⁹ Elias BICKERMANN, *Der Gott der Makkabäer*, Berlin, 1937, 121.

²⁰ Joachim JEREMIAS, *Heiligengräber in Jesu Umwelt*, Göttingen, 1958, 19.

²¹ Max MAAS, *Die Maccabäer als christliche Heilige*, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, 44(1900), 148.

²² TCHERIKOVER, i. m., 200.

²³ Dán 11,35. – Vö. VERMES Géza, *Jézus és a judaizmus világa*, ford. HAJNAL Piroska, Bp., 1997, 75; Uő., *A zsidó Jézus*, ford. HAJNAL Piroska, Bp., 1995, 217.

²⁴ Joseph Ernest RENAN, *Az Antikrisztus*, ford. SALGÓ Ernő, Bp., é. n., 316.

²⁵ Bölcs 3,4–6.

hozzájuk és esedeztek közbenjárásukért, mint a keresztények.²⁶ A posztbiblikus héber források ismerni vélik a vértanúk anyjának nevét: pl. a Josephust parafrazeáló *Joszippon* „Hannah”-ként, a rabbinikus iratok pedig „Tanchum lánya Miriam”-ként emlegetik.²⁷

A 4. században a zsinagógát a keresztények elfoglalták,²⁸ a hely fölé keresztény templomot emeltek, s a szentek sírjainak közös *martírium* alakítottak ki.²⁹ Kérdés, hogy milyen ábrázolások díszítették azt. Egy korai Makkabeus-ciklus létezésére abból a mártírijelenet ábrázoló 5–6. századi freskótöredékből következtethetünk, amelyet 1938-ban tártak fel Antiochia közelében.³⁰ Az antiochiai templomot Szent Salamonáról³¹ (Asmunit) nevezték el, s kriptájában láthatók voltak Eleázár (Ezra), Asmunit és a hét fiú sírjai.³² Szent Salomona nevét egyébként a *Ménologion* néven ismert görög legendárium is tartalmazza.³³ Név szerint megemlékeznek róla a szláv, az arab, a szír, a kopt stb. egyházak naptárai.³⁴

A 6. századi szörnyű antiochiai földrengések után az ereklyéket Konstantinápolyba vitték át, ahol a mai Galata kerületben, a Szent Makkabeusok templomában helyezték el.³⁵ Nem sokkal később Justinianus császár a relikviák egy részét (a hét ifjú csontjait és hamvait) I. Pelagius pápa idején Rómának ajándékozta, Eleázár és Salomona csontjai viszont Konstantinápolyban maradtak. A mártírokat tehát mindhárom nagyvárosban egyidejűleg tisztelték. A hét ifjú a San Pietro in Vincoliba került; sírjukat 1875-ben tárták fel a templom kriptájában, az oltár alatt, egy frigiai márványtáblákkal hét részre osztott ókeresztény szarkofágban.³⁶ Bilincses (Vasas) Szent Péter ünnepének és a Makkabeusok emléknapijának egybeesése (augusztus 1.) nyilvánvalóan összefügg ezzel a ténnyel.³⁷ A Rómában élő görög szerzetesek által használt Santa Maria Antiquában ma is látható a Szent Salomonát

²⁶ JEREMIAS, i. m., 127–137; Theodor KLAUSER, *Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und jüdische Heiligenverehrung*, Köln und Opladen, 1960, 34. – Vö. pl. Tóbiás könyvével: „Tedd a kenyeredet és öntsd a borodat az igazak sírjára és ne add a bűnösöknek” (4,17).

²⁷ A zsidó vértanúk krisztianizálásának történetéről és a Szent Makkabeusok emléknapijának (augusztus 1.) a zsidó gyásznappal (áb hó 9.) való kapcsolatáról lásd BACHER Vilmos kitűnő, ám a nemzetközi szakirodalomban ismeretlen tanulmányát, amely sajnos csak dolgozatomban nyomdába adásakor került a kezembe: *Zsidó vértanúk a keresztény naptárban*, IMIT Évkönyv, 1901, 18–35; *ua.* = BACHER Vilmos, *Szentírás és zsidó tudomány*, szerk. KÖBÁNYAI János, Bp., 1998, 51–62; illetve az *Encyclopaedia Judaica* (CD-ROM Edition, Jerusalem, 1997) *Antioch, Maccabees, Hannah and her seven sons*, ill. *Josippon* címszavait. – Téved tehát BOTTA István, amikor úgy véli, hogy Bornemisza Miklós „posztbiblikus héber irodalmi hagyomány alapján” iktatja be versébe a mártírok neveit (i. m., 529).

²⁸ MAAS (i. m., 153) és BACHER (i. m., 1998, 54–55) helyek megjelölése nélkül az *Acta Sanctorum*ra hivatkozva idézik Szent Ágoston és Aranyszájú Szent János nyilatkozatait az antiochiai zsidók és keresztények küzdelmeiről és a zsinagóga elfoglalásáról.

²⁹ Mindezt az antiochiai görög történétíró, Malalasz krónikája beszéli el. Vö. KLAUSER, i. m., 34, 26. j. Lásd még Ernst Bammel, *Zum jüdischen Märtyrerkult*, Theologische Literaturzeitung, 78(1953), suppl., 119 skk.

³⁰ Roswitha HIRNER, *Der Makkabäerschrein in St Andreas zu Köln*, Bonn, 1970, 55, 134. j.

³¹ Elie BIKERMAN, *Les Maccabées de Malalas*, Byzantion, 1951, 74.

³² MAAS Antonius de Piacenza 6. századi *Itinerarium*ára és egy vatikáni arab nyelvű keresztény Antiochia-leírásra hivatkozik, i. m., 151, 153.

³³ J. P. MIGNE, *Patrologia Graeca*, Paris, 1844-től, CXVII, 567–568.

³⁴ Nicolaus NILLES, *Kalendarium Manuale utriusque ecclesiae Orientalis et Occidentalis...*, I, Oeniponte (Innsbruck), 1896, 230 (augusztus 1.); BACHER, i. m., 1998, 57.

³⁵ SCHÖTZ, *Makkabäer* = *Lexikon für Theologie und Kirche*, VI, 1961, 1318; MAAS, i. m., 154.

³⁶ M. RAMPOLLA, *Del luogo del martirio e del sepolcro dei Maccabei*, Roma, 1897; MAAS, i. m., 154.

³⁷ Johannes Peter KIRSCH, *Der stadtrömische christliche Festkalender im Altertum*, Münster, 1924, 165.

és fiait ábrázoló 7. századi, görög feliratos freskó „Salomone” és „Eleazar” neveivel – a fiúk nevei nincsenek ott.³⁸

A régi görög naptárakban viszont mind a hét vértanú nevét feljegyezték. Nicolaus Nilles *Kalendarium Manuale*jában olvassuk, hogy „in Menaeis [vagyis a kalendariumokban] graecis memorantur ss. Machabei sub nominibus propriis: Abeim, Antóniu, Guria, Eleazaru, Euszebóna, Akheim, Markellu.”³⁹ Apróbb eltéréssel ugyan ezen neveket találta Augustin Calmet 17. századi bencés bibliamagyarázó egy spanyolországi kódexben,⁴⁰ s pontosan ezek a nevek állanak egy mártírleneteket ábrázoló 9. századi párizsi kódexben, mely Nazianzoszi Szent Gergely Makkabeusokról szóló homiliáit illusztrálja.⁴¹

A zsidó mártírok tehát keresztény vértanúkká váltak.⁴² Nazianzoszi Szent Gergely Szent István protomártírral, az első keresztény vértanúval állítja egy sorba a Szent Makkabeusokat.⁴³ Hogyan volt lehetséges ez? Úgy, hogy a korai kereszténység lényegében változtatás nélkül átvette a zsidó apokaliptikát. Krisztus második eljövetele és a *millennium* adott célt és értelmet a szenvedéseknek.⁴⁴ Érdekes módon, ahogy „Isten országa” egyre inkább késlekedett, s ahogy a Róma ellen acsargó apokaliptiszek időszerűtlenné váltak, a velük szorosan összefüggő mártírkultusz megerősödött. Mint részben az egész, ebben élt tovább a keresztény apokaliptika kezdeti lendülete.

*

Ennyit sikerült megtudni a mártírneveket is tartalmazó keleti keresztény hagyományról. Láthattuk, hogy ez a tradíció nyugaton sem volt ismeretlen. Ezek a nevek azonban nem egyeznek a magyar bibliai históriák szereplőinek neveivel.

A vértanúereklyék *translatiónak* nevezett folyamatos feldarabolása, szétosztása, utaztatása, elajándékozása révén a híres keleti szentek ereklyéi Európa távolabbi vidékeire is eljutottak.

A Szent Makkabeusok azonban másképp kerültek el keletről nyugatra. Legkorábban a Rhône völgyében alakult ki tiszteletük, Lyonban és Vienne-ben. Galliának ezekben a kisázsiai, görög alapítású keresztény kolóniáiban⁴⁵ a Makkabeusok kultusza összekapcsolódott a 177-ben Lyonban kivégzett 48 mártír⁴⁶ tiszteletével. Az augusztus 1-jén, a Makkabeusok emléknapján meggyilkolt helyi vértanúkat „a nép a Makkabeusok nevével ruházta fel”,⁴⁷ s Lyon és Vienne régi templomait a Szent Makkabeusoknak szentelték. A „valódi” Makkabeus mártírokat sohasem

³⁸ Richard KRAUTHHEIMER, *Roma: Profilo di una città, 312–1308*, Roma, 1981, 130; Hans BELTING, *Bild und Kult: Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München, 1993³, 133, 67. kép.

³⁹ NILLES, i. m., 230.

⁴⁰ Augustin CALMET, *Commentarius literaris in omnes libros veteris testamenti latinis literis traditus a Joanne Dominico MAUSI*, Würzburg, 1791, V, 818.

⁴¹ Bibl. Nat. Paris, ms. grec. 510, fol. 340r. – HIRNER, i. m., 54, 129. j.

⁴² Az egyházatyák mind keleten, mind nyugaton gyakorta idézték példájukat (Szent Ágoston, Nazianzoszi Szent Gergely, Aranyászú Szent János stb.: SCHÖTZ, *Makkabäische Brüder = Lexikon für Theologie und Kirche*, VI, 1961, 1319), s a latin egyházi költészet is sokszor feldolgozta a témát; Victorinus Afer *Rex fuit Antiochus Syriae ditissimus olim* kezdetű verse a leghíresebb (bibliográfiájuk: *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, ediderunt Socii Bollandiani, I, Brüsszel, 1949, 758–759).

⁴³ MAAS, i. m., 147.

⁴⁴ Vö. Zsid 11,35.

⁴⁵ Joseph Ernest RENAN, *A keresztény egyház*, ford. SALGÓ Ernő, Bp., é. n., 324–328.

⁴⁶ *Martyres Lugdunenses* (június 2.) – EUSZÉBIOSZ V, I–IV.

⁴⁷ Joseph Ernest RENAN, *Marcus Aurelius*, ford. SALGÓ Ernő, Bp., é. n., 240–241.

vitték át Dél-Franciaországba. Ez esetben tehát nem ereklye-, hanem névátvitel történt, s könnyen lehet, hogy Vienne Makkabeus-katedrálisában nem az Antiochiában kivégzett testvérek, hanem a Makkabeusoknak nevezett lyoni vértanúk hamvait őrizték. Ezeken a dél-franciaországi helyeken azonban mára már a Makkabeusok emlékezete is régen elenyészett.⁴⁸

Fennmaradt viszont Kölnben. A 10. századi kölni Gero-kódex szerint a Makkabeusok emlékünnepe már ekkor megülték a városban, 1150-ből pedig feljegyzések tanúskodnak egy helybeli „Makkabeus utcá”-ról (*platea Machabeorum*). A kölni történeti hagyomány mindenesetre úgy tudja, hogy a Makkabeusokat a Háromkirályok csontjaival együtt Reinald von Dassel érsek hozta a városba 1164-ben Milánóból, Barbarossa Frigyes császár ajándékeként. Ám semmi nyoma a Makkabeus-ereklyék Milánóba való átvitelének.⁴⁹ Valószínű tehát, hogy a Háromkirályok relikviáinak átvitele a Rhône mentén történt, s voltaképpen a „Makkabeusoknak” is nevezett lyoni vértanúk kerültek Vienne-ből Kölnbe, ahol idővel a Szent Makkabeusokról elnevezett bencés apácakolostor templomának birtokába jutottak.⁵⁰

Kora újkori híruk-nevük ebből a kolostorból terjedt szét, s jutott el érdekes kacskaringókon át Magyarországra is.

A benedekrendi kongregációk a 15–16. század fordulóján Európa-szerte a megújulás, a reform korszakát éltek. Nálunk Tolnai Máté,⁵¹ Németországban Johannes Trithemius állt az átalakulás élén. A német humanisták összehangolt rendtörténeti kutatásokat folytattak azzal a céllal, hogy megismerjék és újratерemtsék a rend védőszentjeit övező kegyes hagyományokat. A Makkabeusok tiszteletének 16. század eleji fellángolása egy lelkes kölni szervezőegyeniség, Helias Mertz nevéhez fűződik.⁵²

A kolostor 1462-ben csaknem egészen leégett, de a Makkabeus-templom épen maradt. 1491-ben Helias Mertz lett az apácakolostor érseki megbízottja. 1504-ben – sok évszázados forgatókönyv szerint – sort kerített az ereklyék „feltalálására”, melyek a főoltár megbontásakor nyolc vászonzsákban kerültek elő. Mertz ekkor alapítványt hozott létre a mártírok ereklyetartójának megalkotására. A késő gótikus műremek hosszú éveken át készült, de 1527-ben, Mertz halálakor már bizonyosan készen állt.⁵³

Az ereklyetartó a közösségnek szánt kegyes gesztus volt, mely védelmet, a szentek pártfogását ígerte.⁵⁴ Elkészítése átfogó historiográfiai, ikonográfiai és irodalmi program keretei közt zajlott, ezt a programot teljes egészében Mertz szervezte. Sokkal inkább volt ez hagyományteremtés, mint a hagyomány felelevenítése. A templom régi freskóin ekkor még látható mártírképeket faliszőnyege-

⁴⁸ HIRNER, i. m., 40, 90–95. j.

⁴⁹ HIRNER, i. m., 39.

⁵⁰ Anton von EUW, *Spätjüdische Märtyrer der christlichen Heiligenverehrung = Monumenta Judaica, 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein: Eine Ausstellung im Kölnischen Stadtmuseum*, 15. Oktober 1963 – 15. Februar 1964, Handbuch, Köln, 1963, 783–785; HIRNER, i. m., 25–26; lásd a 68. jegyzetet is.

⁵¹ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 221–228; MIKÓ Árpád, *Tolnai Máté főpáti és a reneszánsz művészet emlékei Pannonhalmán (1500–1535) = Mons Sacer 996–1996: Pannonhalmi ezer éve*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalmi, I, 1996, 571–578.

⁵² HIRNER, i. m., 20–27.

⁵³ EUW, i. m., 785; HIRNER, i. h.

⁵⁴ BELTING, i. m., 333.

ken és himzett függönyökön is újraalkották. 1507-ben Mertz kinyomtatott egy hosszú, alnémet nyelven írt költeményt a mártírok szenvedéseiről.⁵⁵ 1517-ben jelent meg – Cervicomus kiadványaként – reprezentatív latin antológiája, mely a vértanúk életére vonatkozó irodalmi alkotásokat gyűjtötte egybe szinte a teljesség igényével.⁵⁶ Mindkét kötetet fametszetek díszítik, melyek összhangban állnak az ereklyetartó reliefsjeivel. A könyv voltaképpen az ereklyetartó teológiai programját tartalmazta. 1525-ben pedig már elkészült az a nagy értékű, miniált pergamen-kézirat, melyet búcsúkor az ereklyetartó fölé helyeztek – ma a kölni dóm kincstára őrzi.⁵⁷ Mind a latin nyomtatvány, mind a pergamenkézirat tartalmazza a szentek ünnepi felolvasásra szánt passióját.

Ez a passió – a Szent Makkabeusok személyéhez illendően – egy hellenisztikus zsidó irodalmi alkotás az i. sz. 1. századból: a Makkabeusok apokrif IV. könyve.⁵⁸ Ez a mű a magyar bibliai históriák forrása. De nem abban a formájában, ahogyan egykori alkotója megírta, hanem abban, amelyet Helias Mertz gondoskodása folytán magára öltött.

A *Septuaginta* részét képező, görög nyelven írt könyv retorikailag gondosan kimunkált szépirodalmi mű. „A szerző büszkeséggel és hittel telt zsidó volt, ám egyúttal görög is, már ami szépérzékét és formaalkotó tehetségét illeti. Hűségese híve a zsidó vallásnak, egyszersmind érzékeny a görög filozófia és a görög retorika iránt” – írja a könyv monográfusa.⁵⁹ Ma ezt kissé tárgyyszerűbben úgy mondanánk, hogy a mű a sztoicizmus és a judaizmus keveréke: igazi hellenisztikus alkotás. Ez az apokrif irat a Makkabeusok II. könyvéből jól ismert tárgyat, a Makkabeus-fivérek és szüleik vértanútörténetét egyetlen sztoikus filozófiai téma köré csoportosítja: a hitvallók tettei azt bizonyítják, hogy a szilárd meggyőződés és az értelem uralkodni tud az érzelmek felett. Az ismétlődő, visszataszítóan véres jeleneteket lelkesült beszédek, ellenbeszédek és kitérők kísérik, a zsarnok és áldozatai egymástól homlokegyenest különböző költői nyelven szólnak: mindez retorikai eszközökkel teszi hihetővé a hihetlent, vagyis hogy a vértanúk legyőzték a halált: „Akik Istenért halnak, azok Istenben élnek”.⁶⁰ Erre utal a könyv címe is: *Az uralkodó értelemről*. Éppen e rációfelfogás által válhatott ez az elbeszélés a keresztény mártírtörténetek típusává.⁶¹

⁵⁵ Helias MERTZ, *Das lyden der hiliger Machabeen und afflaes tzo Mavyren* [értsd: mater virorum], Köln, 1507; kiad. Oskar SCHADE, *Geistliche Gedichte des 14. und 15. Jahrhunderts am Niederrhein*, Hannover, 1854, 361–395.

⁵⁶ Az antológia Eucharius Cervicomusnál jelent meg Kölnben, 1517-ben. A fametszetekkel gazdagon illusztrált kiadvány csokorba gyűjti többek közt az egyházatyák, Szent Ágoston, Szent Ambrus, Szent Jeromos, Aranyszájú Szent János, valamint a középkori teológusok, Hrabanus Maurus, Petrus Comestor, Johannes Belet és mások írásait a Szent Makkabeusokról (lásd: *Monumenta Judaica*, i. m., *Katalog*, hrsg. Konrad SCHILLING, A42). A nyomtatvány mikrofilmjét a kölni Egyetemi Könyvtár volt szíves megküldeni (Köln, Universitätsbibliothek, ADs 27).

⁵⁷ A korábban lappangó kódexre (Handschrift 271, Dombibliothek Köln) Roswitha HIRNER hívta fel a figyelmet: i. m., 27–30.

⁵⁸ Ed. R. H. CHARLES, *Apocrypha*, II, London, 1913, 653–685; *The Oxford Annotated Apocrypha*, Revised Standard Version, Expanded Edition Containing the Third and Fourth Books of the Maccabees and Psalm 151, ed. Bruce M. METZGER, Oxford, 1977, 309–329; kommentárja: C. L. Willibald GRIMM, *Kurzgefaßtes exegetisches Handbuch zu den Apokryphen des Alten Testaments*, 4. Lieferung, Leipzig, 1857, 294 skk.

⁵⁹ J. FREUDENTHAL, *Die Flavius Josephus beigelegte Schrift „Über die Herrschaft der Vernunft“* [IV. Makk.-B.] *eine Predigt aus den 1. nachchristlichen Jahrhundert untersucht*, Breslau, 1869, 115.

⁶⁰ 4Mak 7,19; 16,25. – A könyv retorikai elemzését lásd FREUDENTHAL, i. m., 19–24.

⁶¹ Hippolyte DELEHAYE, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles, 1921, 226–227.

Ahogyan a zsidó vértanúkból problémamentesen lehettek keresztény mártírok, úgy a szent Makkabeusok kegyes tisztelői számára e mű keresztényi ihletettsége sem volt kétséges, holott teljesen nyilvánvaló volt számukra, hogy a szerző zsidó. A Makkabeusok szóban forgó negyedik könyvét már az ókeresztény egyházatyák – tévesen – Josephus Flaviusnak tulajdonították, elsőként Euszebiosz *Egyháztörténete*.⁶² A könyvet még a késő antik korban és a korai középkorban számos nyelvre lefordították,⁶³ többek közt latinra. Ez a *Passio SS. Maccabeorum* címmel ismert, feltehetően 4. századi fordítás sokban eltér a *Septuagintától*, meglehetősen szabad átdolgozása, itt-ott félreértése a görög textusnak: keresztény interpretáció.⁶⁴ Szövegét nagyon sok középkori kézirat megőrizte – ezek közül azonban egyik sem tartalmazza a Szent Makkabeusok neveit.

Ennek a szövegnek egyetlen olyan változata van, amely közli a vértanúk neveit, mégpedig az, amely a Mertz által kiadott antológiában és a kölni dóm kincstárának pergamen-kéziratában olvasható. A Pseudo-Josephus-műnek ezt a variánsát Helias Mertz kérésére Rotterdami Erasmus rendezte sajtó alá. Az 1517-es Cervicornus-nyomtatvány a következőképpen kezdődik: „Flavius Josephus zsidó férfiú ‘peri autokratoros logismu’, azaz az uralkodó értelemről és a hét Makkabeus testvér s bátor anyjuk, az isteni Solomona nevezetes haláláról szóló könyv, melyet Rotterdami Erasmus tüzetesen átnézett és kijavított”.⁶⁵

Nos, ez a szövegforma Sztárai, Bornemisza Miklós és Zombori Antal verseivel megegyező módon tartalmazza a Szent Makkabeusok neveit. Sőt, túl ezen, a magyar feldolgozások mindenhol az „erasmusi” redakcióval megegyező módon térnek el a latin és a görög textustól.⁶⁶

A Szent Makkabeusok neveit Calmet is a „vetus versio latina” alapján ismerte-ti,⁶⁷ s a bollandisták is a Pseudo-Josephus-műből idézik: „In Josephi de hoc argumento Latina per Erasmus versionem, post jam dictum Machabeum primogenitum, secundus ordine, vocatur Aber, tertius Machiri, quartus Iudas, quintus Achas sextus Areth, septimus Iacob”.⁶⁸

Erasmus szövege valahol középen áll a kiadás és a parafrázis között, s minden nehezen érthető helyet gondosan körülír.⁶⁹ Forrásáról nem ejt szót. Arról sem,

⁶² EUSZÉBIOSZ, III, 10, 6.

⁶³ Lásd pl. a szír fordítás kritikai kiadását: *The Fourth Book of Maccabees and Kindred Documents in Syriac*, ed. R. L. BENSLY, Cambridge, 1895.

⁶⁴ Kritikai kiadása: *Passio SS. Maccabeorum: Die antike lateinische Übersetzung des IV. Makkabäerbuches*, hrsg. Heinrich DÖRRIE, Göttingen, 1938.

⁶⁵ „Flavii Iosepi [!] viri iudaei peri autokratoros logismu. Hoc est de imperatrice ratione, deque inclyto septem fratrum Macabaeorum, ac fortissimae eorum matris diuae Solomonaе martyrio liber, a D. Erasmo Roterodamo, diligenter recognitus ac emendatus...” A1r.

⁶⁶ Ilyen jellegzetes szövegeltérés a „párduc-csoda”. 4Mak 9,28. a hóhérokat „párduchoz hasonló bestiáknak” nevezi. Az ókori latin fordító ezt a helyet félreértette, s ezen félreértés köré az „erasmusi” változat egy egész történetet kerekített (D1v). Ezt fordítják le a magyar versszerzők: „Nag’ rettenetes vadat, pardus neuő allatot / Ő testere hozanac, / Ueret szegen ifiunak ez rettenetes vaddal / hogi űk ki szíuattatnak... Verben fetrengő ifiat ez nagi kegietlen pardus / semmi kepen nem banta” (Zombori Antal, 1406–1416. sor). Vö. DÖRRIE, i. m., 6.

⁶⁷ CALMET, i. m., 818.

⁶⁸ *Acta Sanctorum*, Aug. 1., I, Velence, 1750, 5. – A mártírnevek kérdésében a bollandisták Redanus nevű társuk („noster Redanus”) könyvéhez utasítanak (6. l.), aki a kérdést részletesen tárgyalja „in grandi suo apparatu a pag. 45.; 48.”. (Pierre REDAN, *Commentaria in libros Machabeorum canonicos, historica, aetiologica, analogica...*, Lyon, 1651.)

⁶⁹ DÖRRIE, i. m., 5.

hogyan honnan származnak azok a betoldások, amelyek a latin szöveg egyetlen kéziratában sincsenek meg – többek közt a nevek.

A kézirat elkészültének körülményeit elég érzéketlenül leírja maga Erasmus Helias Mertz-hez írott levelében: „Egy napig tartó munkácskát örömmel áldoztam neked, feddhetetlen atyám, átvizsgálva, s ahogy lehetett, kijavítva Josephus könyvecskéjét a hét Makkabeus testvér és bátor anyjuk mártíriumáról. Bár még jobban eleget tehettem volna kérésednek! Most, mivel görög kódex nem volt kéznél, néhány dolgot, nem túl sokat javítottam ki, a latin alapján következve a görögre.”⁷⁰

Szerintem komolyan kell vennünk Erasmusnak azt a kijelentését, hogy csak nagyon rövid időt, egy napot dolgozott ezen a könyvön. Az is igaz lehet, hogy csupán átnézte azt a kéziratot, amit már lényegében készen kapott. Az interpolációk valójában Mertzől származhattak. Ezt bizonyítja Mertz német költeménye is, melyben – 1507-ben – először tűnnek fel a mártírok nevei – tíz évvel a Pseudo-Josephus-könyv „erasmusi” szövegváltozatának keletkezése előtt. Nagyon valószínű, hogy a vértanúk neveit mint betoldásokat Erasmus vette át Mertzől.⁷¹

A nevek egyébként egytől-egyig valós héber nevek, melyek különböző helyeken megtalálhatók a Bibliában.⁷² Két név (Aber és Achas) feltűnően hasonló a már ismertetett szíriai eredetű névsor egy-egy nevéhez, a többi azonban nem. Roswitha Hirner feltételezi, hogy ismeretlen, régebbi kölni hagyománnyal van dolgunk.⁷³ Ám az is meglehet, hogy hagyományteremtésről van szó. A név szerint ismert védőszent megfoghatóbb, mint a névtelen. Mindenesetre a szövegben forgó nevekről a Mertz fellépte előtti időkből nincs tudomásunk.

Valószínű, hogy Erasmus nem annyira a munkáját, mint inkább a nevét adta a kölniek vállalkozásához, amelynek szellemiségével bizonyára rokonszenvezett. Erasmus közreműködése mindenesetre megalapozta a Pseudo-Josephus-könyv népszerűségét. Mertz 1517-es antológiája nyomán Erasmus Helias Marcaeushoz címzett ajánlásával együtt a mű bekerült a latin nyelvű Josephus-összkiadásokba, ezeket Cervicornus első kiadása után (1524) a kor leghíresebb könyvkiadói adták ki, mégpedig sokszor: Frobenius, Gryphius, Feyerabendt stb.⁷⁴ Német, lengyel stb. fordítások is készültek. Így történhetett, hogy a könyvnyomtatás korát a mű ókori latin fordításának számos kézírata közül egy sem érte meg, az „erasmusi” szöveg viszont páratlan népszerűségnek örvendett, s a 16. századtól a kora romantikáig

⁷⁰ Alv (Madas Edit fordítása).

⁷¹ Hirner szerint (130. j.) a neveket Mertz vette Erasmus Pseudo-Josephus-„fordításából”. Ez azonban csak akkor lenne lehetséges, ha az „erasmusi” szövegváltozat már 1507 előtt elkészült volna, ám erre semmi nem utal. – A kölni dóm kincstárának pergamenkézírata egyébként tartalmaz még egy olyan – mindmáig kiadatlan – Makkabeus-passiót, mely nevükön nevezi a mártírokat. Ez Johannes Cincinnius lipstadti humanista latin nyelvű műve: *Machabeorum Martyrum Agones*. Ennek az 1520-ban írott szenvedéstörténetnek a szerzője már mind Mertz, mind Erasmus írásait ismerhette (Hirner, 29–30, 187–188). A kézirat fotómásolatát Roswitha Hirner volt szíves elküldeni.

⁷² Machirnak (Makir) hívták József unokáját (Gen 50,23), Achas (Áház) pedig Júda 13. királya volt (2Kirá 16,1–20), vö. Augustin CALMET, *Dictionnaire historique et critique de la Bible*, Paris, 1722–1728.

⁷³ Hirner, i. m., 130. j.

⁷⁴ Bibliográfiájukat Dörrie állította össze: i. m., 118–120. – A görög szöveg először a strassburgi *Septuaginta* III. kötetében jelent meg 1526-ban: FREUDENTHAL, i. m., 127. Ezt követően egyre nyilvánvalóbbá váltak az eredeti és az „erasmusi” szövegforma különbözőségei. Emiatt a Frobenius-nyomda 1567-ben új fordítást készíttetett, ez azonban nem tudta kiszorítani az „erasmusit”, melyet még a 17. században is többször újranyomtak.

termékenyítően hatott a német drámairodalomra.⁷⁵ A Makkabeus-vértanúk történetének irodalmi feldolgozásait még nem gyűjtötték egybe, s a források kérdése sem tisztázott. Kétségtelen, hogy a 16. században a Makkabeusok IV. könyvét Erasmus tekintélyével alátámasztott hiteles Flavius Josephus-szöveggént fogadták el. Ezzel a Helias Mertz teremtette helyi, kölni tradíció bekerült a leghíresebb humanista szövegek nemzetközi körforgásába.

*

A Makkabeus-mártírok történetének első magyar megverselője Sztárai Mihály volt. Zombori Antal később az ő példája nyomán nyúlt ismét a témához, s mind a metrum megválasztásakor, mind pedig a kolofonban Sztárai énekeihez kapcsolódott.⁷⁶ Meglehet, hogy Sztárai érdeklődését Eleázár mártíromsága iránt Erasmusnak a Pseudo-Josephus-könyv körüli bábáskodása keltette föl. Többek közt a Cranmerus-históriából is tudjuk, hogy Erasmus milyen nagy becsben állt Sztárai előtt – miként erre Esze Tamás rámutatott.⁷⁷ Sztárai és a történet többi magyar átdolgozója nyilván a nagy európai kiadók Josephus-kiadásainak valamelyikét vették alapul; ezekben a Makkabeus-nevek nemcsak a szövegben szerepelnek, hanem széljegyzet formájában is végigkísérik a textust – miként az 1517-es kölni első kiadásban. Zombori Antal elbeszélése apróbb részleteiben is megegyezik ezzel a könyvvvel. Tartalmazza például „az uralkodó értelemről” szóló filozófiai fejtegetést is, melyről a könyv a címét kapta – persze igencsak leegyszerűsítve.⁷⁸ Mind Bornemisza Miklós, mind Zombori abban a formában beszélik el a vértanúk anyjának mártírhálát, amely kizárólag az erasmusi szövegváltozatban olvasható.⁷⁹

A három magyar Makkabeus-históriát részletesen ismerteti Horváth János. Zombori művéről azt is megállapítja, hogy „felekezeti (vallási) ellentétek és erőszakosságok idején a Makkabeusok rendíthetetlen hithűsége fölöttébb alkalmas lehetett ellenállásra buzdító példának”. Ennek némiképp ellentmond az a Zombori énekére vonatkozó megállapítása, hogy „felekezeti szín semmi sincs rajta”.⁸⁰ Ha ez így lenne, nehéz volna megmagyarázni a történet páratlan népszerűségét a protestánsok körében. Föl kell tennünk a kérdést: miként lett egy eredendően zsidó filozófiai mű jellegzetesen katolikus, hagiografikus, középkori átdolgozásából hamisítatlan protestáns példázat?

A válasz a história sajátos szimbolikájában található. Freudenthal a történet allegorikus értelmezését idézi a Talmudból. Eszerint a vértanúk anyja Júdea földjét jelképezi, a fiúk pedig a mózesi törvényeket.⁸¹ A példázat tehát a végveszélybe került közösség és Isten kapcsolatát summázza. A középkori keresztény felfogás szerint a Makkabeusok a mártírok összességét, s az általuk védelmet kapott közösség

⁷⁵ DÉZSI Lajos Hans Sachs, Zacharias Werner és Otto Ludwig Makkabeus-drámáit említi (RMKT XVI/8, 450). A British Museumban egy flamand nyelvű verses drámafeldolgozás is megtalálható: *De martele der seven Machabéen, van hunne Moeder Salamone ende Eleazar (Treurspel)*, Brüsszel, 1697.

⁷⁶ Zombori nótajelzése Sztárai Mihály Cranmerus-históriájára (*Répertoire*, No. 1020) vonatkozik. Zombori kolofonjának toposza („Dunának mentében, egy nyomorult kis helyben”, 2042. sor) szintén Sztáraitól, az Athanasius-históriából (*Répertoire*, No. 1016) ered. A metrumválasztás és a kolofon tehát az eszmei tájékozódás irányát, a 16. századi hódoltságbeli protestáns művelődés bizonyos kontinuitását jelzi.

⁷⁷ ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, Debrecen, 1973 (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 83), 124.

⁷⁸ 4Mak 6,31 skk.; Zomborinál az 1225–1248. sor.

⁷⁹ D8r.

⁸⁰ HORVÁTH, i. m., 447–448.

⁸¹ FREUDENTHAL, i. m., 94–98.

egészt szimbolizálják, a *Legenda Aurea* szerint a testvérek hetes száma „numerus universitatis”⁸². Más értelmezések szerint a hetes szám azt a hét egyházat jelenti, akikhez a Jelenések könyvét címezték.⁸³ Ezek a jelképek is egy végső megpróbáltatás előtt álló közösség és Isten kapcsolatáról beszélnek. Más szavakkal úgy mondhatjuk, hogy ez a történet a kezdetektől fogva összekapcsolódott a zsidó és a keresztény apokaliptikával.⁸⁴

Antiokhoszt mint a „végső zsarnokot”⁸⁵ a középkori kódexábrázolások az Antikrisztus képére formázták, áldozataiban pedig az utolsó ítéletet váró egyház, az Ecclesia jelenik meg.⁸⁶ Ez a megfontolás részét képezte a kölni ereklyetartó programjának is. Mertz 1507-es verse „Antiochus Éndekrist”-ként emlegeti Antiokhoszt.⁸⁷ Jacobus Magdalius Gaudensis,⁸⁸ Mertz barátja írja az 1517-es nyomtatványban Antiokhoszról: „ha ugyanis kegyetlensége nem lett volna ily hatalmas, nem terjedt volna el róla, hogy úgy viselkedett, mint az Antikrisztus”.⁸⁹ Vele szemben áll a szentek, e „legyőzhetetlen bajvívók kitartása”, akik anyjukkal együtt megteremtették a „keresztény passió archetípusát”. Mártíromságuk késő középkori szimbolikáját tömören foglalja össze a kölni ereklyetartó lábazatának felirata: „A HÉT SZENT MAKKABEUS TESTE ÜDVÖZÍTŐNK SZENVEDÉSÉNEK ELŐKÉPE. ANYJUK, SZENT SALAMONA FÁJDALMAI MÁRIA FÁJDALMAIT JELENTIK.”⁹⁰ Könnyen átlátható, hogy Helias Mertz és humanista barátai a Makkabeus-passió keresztény interpretációját a németalföldi *devotio moderna* és Erasmus szellemében, az *imitatio Christi* eszmekörében fogalmazták meg.⁹¹ A szentek – akiknek lelke Istennél, teste viszont teljes valójában a közösség tulajdonában van⁹² – védőburkot vonhattak a hamvaikat birtoklók köré.

A kölni ereklyetartó programja tehát nem csupán *interpretatio christiana*. Több ennél: válasz a Rajna-vidék ekkoriban lázba hozó apokaliptikus víziók keltette kihívásra. Tudott dolog, hogy Johannes Lichtenberger nevezetes jóskönyve éppen 1517-re ígérte a „nagy megújodást”. A *Prognosticatio* szerint (Heidelberg, 1488) ekkor a törökök császára mint Antikrisztus egészen Köln városáig vonul, ahol

⁸² A *Legenda Aurea* (cap. CIX [104] *De sanctis Machabeis*, augusztus 1.) Petrus Comestor *Historia scholastica* és Johannes Belet alapiján értekezik a témáról. Vö. KATONA, II, i. h.; HIRNER, i. m., 46–47. – DÖRRIE, i. m., 9. számos hagiográfiai párhuzamot idéz a hetes számmal kapcsolatban, pl. Szent Felicitas és hét fia (július 10.), Szent Symphorosa és hét fia (július 18.), a Hétalvók (július 27.), Liberatus és a hét szerzetes (augusztus 17.).

⁸³ *La Bible moralisée*, publ. par A. De LABORDE, Paris, 1921. Idézi HIRNER, i. m., 114. j.

⁸⁴ VERMES, i. m., 1997, 71–72.

⁸⁵ Mind az evangéliumok, mind Szent Pál az Antiokhosz idején történtek megismétlődését jövendölik az utolsó időkre: ismét felállítják majd Jeruzsálemben az „iszonyatos bálványt” (Mk 13,14; Mt 25,15), s megjelenik „a veszedelem fia”, „aki maga ül be mint Isten az Isten templomába” (2Thessz 2,3–4).

⁸⁶ HIRNER (i. m., 62) bemutat egy 12. századi illusztrált zsolnároskönyvet, melyben Antiokhoszt egyértelműen az Antikrisztus képére formázták. Vö. Bernard McGINN, *Antikrisztus*, ford. KÖRÖS László, Bp., 1995, 40–46.

⁸⁷ SCHADE, i. m., i. h., a vers 70. sora.

⁸⁸ A németalföldi Gouda, ahonnan frater Magdalius Jacobus származott, a *devotio moderna* egyik fellegvára volt, maga Erasmus is ott lépett be az Ágoston-rendbe.

⁸⁹ A2r – Cincinnius ugyanígy jellemzi Antiokhoszt Makkabeus-passiójának első fejezetében (vö. a 71. jegyzettel).

⁹⁰ EUW, i. m., 28. j.; HIRNER, i. m., 17.

⁹¹ HIRNER, i. m., 144, 260–261. j. – A *devotio moderna* khiliazmusának magyarországi hatásáról lásd TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., 1984, 103–155.

⁹² Peter BROWN, *A szentkultusz*, ford. SÁGHY Marianne, Bp., 1993, 26.

azonban vereséget szenved, s kezdetét veszi Krisztus ezeréves országlása. Ettől a jóslattól nem függetlenítette magát sem Luther, sem Helias Mertz, aki ráadásul baráti kapcsolatban állt rendtársával, Trithemiusszal, a híres okkultistával.⁹³ A Makkabeus-kultuszt felújító 1517-es nyomtatvány tehát a Lichtenberger-jóslat keltette apokaliptikus várakozás hangulatában keletkezett. A jóskönyvet egyébként a magyarok is ismerték. A „nagy kolonai jóvendőmondást” Heltai Gáspár beillesztette *Krónikájába*: „Eddig jön fel török császár az ő erejével, és itt, e kápolnánál elveszti az ő fejét.”⁹⁴

Rendkívül érdekes, hogy a Pseudo-*Josephus*-szöveg révén éppen a mártírok erekyetartója öröklődik át a protestáns utókorra.

*

Tudjuk, hogy Európa milyen heves világvége-várakozásokkal telve lépett az új, a 16. századba.⁹⁵ Mind Luther, mind Melanchthon különös érzékenységgel értelmezték az Ó- és Újszövetség apokaliptikus könyveit. Nem csoda, hogy a Makkabeus-történet szimbolikája élénk érdeklődésre talált a reformátoroknál is. Antiokhosz Epiphanész is azonnal megtalálta helyét a protestáns apokaliptikában.⁹⁶

Antiokhoszt népszerű metszeteken ábrázolták mint a négy „tyrannus” egyikeként.⁹⁷ A „wittenbergi” történetfelfogást összegző Carion-krónika szerint „Antiochus typus Antichristi”, mely egyaránt jelenthette a pápát és a törököt.⁹⁸ A fogságában Melanchthonnal levelező Perényi Péter, Sztárai patrónusa az 1540-es években ebben az apokaliptikus szellemben említi a Makkabeus fivérek mártíromságát a Biblia párhuzamos helyeiből összeállított „konkordanciájában”.⁹⁹ Körmendi Fráter Gáspárnak *A pogány Antiokhus királyról* szóló históriájában Antiokhosz halála Attila királyéhoz hasonló, tipikusan protestáns történelmi példázattá kerekedik: „Istennek ostorát hogy rajta értöttem” – írja.¹⁰⁰

⁹³ HIRNER, i. m., 26, 50. j.; vö. Jean-Claude MARGOLIN, *Pouvoir occulte du langage et écritures secrètes aux 16e et 17e siècles*: Trithème, Vigenère, Kircher = *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 304–333.

⁹⁴ Kolozsvár, 1575 (RMNy I, 360), 143. – Heltai Vitéz János ebédlőtermének soha nem létezett „prognosztikonos” képeit értelmezi. Heltaitól veszi át e jóslat szövegét Ibrahim Pecsevi, a magyarországi oszmán történetíró. Minderről lásd FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 39(1997), 47–48.

⁹⁵ Aby WARBURG, *Pogány-antik jóslás Luther korából*, ford. ADAMIK Lajos, Bp., 1986, 32 skk.; André CHASTEL, *Az Antikrisztus a reneszánszban* = A. Ch., *Fabulák, formák, figurák*, ford. GÖRÖC Livia, Bp., 1984, 70–80.

⁹⁶ „Antiokhoszt ugyanis az Antikrisztus példányképeinek mondják [...]; ezért őt látva megismerjük az Antikrisztus valóságos természetét, aki Krisztus második és utolsó eljövetele előtt keresztül fog söpörni a kereszténységen és meggyalázza majd a templomokat” stb.: MARTIN LUTHER, *Vorrede auf das Erste Buch Maccabeorum* = Biblia, Wittenberg, 1534; faksimile kiadás: Leipzig, 1983; magyar fordítása: LUTHER Márton, *Előszók a Szentírás könyveihez*, ford. SZITA Szilvia, Bp., 1995 (Magyar Luther Könyvek, 2), 118–119. – Luther szíve szerint a Makkabeusok második könyvét kihajította volna a Bibliából, ha nem lenne benne „a hét Makkabeus és anyjuk vértanúságát elbeszélő szép történet” (Előszó a Makkabeusok második könyvéhez, i. m., 120).

⁹⁷ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok*, Bp., 1960, 396–397.

⁹⁸ *Chronicon Carionis... a Philippo Melanchtonis et Casparo Peucero*, Wittenberg, 1580, 106. Vö. BOTTA István, *Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére* = *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 51–65.

⁹⁹ SZTÁRAI Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról; Perényi Péter élete és halála*, kiad. TÉGLÁSY Imre, Bp., 1985, 94.

¹⁰⁰ *Répertoire*, No. 495; RMKT XVI/7, 23.

A Magyarországon ekkoriban elterjedt lutheri-melanchthoni történefffelfogásban Antiokhosz Epiphanésznek kiemelkedő szerep jut: ő uralkodik a harmadik világbirodalom vége felé, ő a „kis szarv”, a „bősz tekintetű király”, aki előáll „a bűnök tetőfokán”.¹⁰¹ Bukása tehát az utolsó világkorszak kezdetének előjele. Ennek végét, az utolsó ítéletet, miként az közismert, a 16. századi protestáns felekezetek saját korukra várták, a *Vizsolyi Biblia* pl. kimerítő részletességgel kommentálja Dániel jóslatait – de ugyanilyen hosszú fejtegetések olvashatók már Luther Dániel-könyve fordításának előszavában is.¹⁰² Oda kell figyelniük arra, hogy a „gyalázatos” Antiokhosz Epiphanész zsarnoki vallásüldözését és a mártírok helytállását, a „Felséges szentjeinek” szenvedését ez a bibliai könyv is „megjövendőli”.¹⁰³ Márpedig ez a könyv döntő hatással volt a reformáció történelemszemléletére. Többek közt ez szolgáltatott érveket a birodalom átszarmazásának (*translatio imperii*) gondolatához.¹⁰⁴

Nem érdektelen az sem, hogy Dániel próféciját, Antiokhosz példáját maga Melanchthon is Magyarországra vonatkoztatja: „Nem az evangélium szava csalogatja Magyarországra a törököket, hanem a hosszú ideje tartó mérhetetlen bálványimádás és más förtelmek” – írja Dániel-kommentárjaiban.¹⁰⁵ A magyar protestánsok számára a „pogány Antiokhus” egyértelműen a „testi Antikrisztust”, a törököt jelképezi.¹⁰⁶ Bornemisza Miklós éppen így értelmezi saját Makkabeus-históriáját: [Isten] „Nem hagy azért minket az *pogán* kézben”,¹⁰⁷ Szegedi Kis István szintén a törökre érti „Antiokhus király” példáját *Szánja az úristen híveinek romlását* kezdetű versében:

„Antiokhus király zsidókat háborgatá,
Bálványimádásra hajtania akará,
Kit szörnyű halállal Isten halálakor
Elveszte és elronta.

.....

¹⁰¹ Dán 8,9; 8,23.

¹⁰² WARBURG, i. m., 61–62; Martin LUTHER, *Vorrhede uber den Propheten Daniel = Biblia*, Wittenberg, 1534; fakszimile kiadás: Leipzig, 1983; KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történeti vilásképe: Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Debrecen, 1943; SZABÓ András, *Károlyi Gáspár „Két könyv”-ének helye a magyar reformáció irodalmában*, Acta Iuvenum, 1977/3, 43–57. – A 17. századi magyar Dániel-kommentárok ugyanezre a forrásvidékre vezethetők vissza; Antiokhosz Epiphanészszel a leg részletesebben KECSKEMÉTI ALEXIS János foglalkozik, Károlyi Gáspár exegézisét szó szerint beépíti prédikációiba: i. m.; a Dániel-jóslatoknak meghatározó szerepük van DÁLNOKI BENKŐ Márton Florus-fordításának kronológiájában is: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor [és mások], Bp., 1993 (RMPE, 10), 431, 759–766, 781. – mindkét kötet a téma bőséges bibliográfiáját nyújtja.

¹⁰³ „És [Antiokhosz] sokat szól a Felséges ellen és a magasságos egek szenteit megrontja, és véli, hogy megváltoztatja az időket és a törvényt, és az ő kezébe adatnak ideig, időig és fél időig” (Dán 7,25). Lásd még a 23. jegyzetet.

¹⁰⁴ *Humanista történetírók*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., 1977. – Lásd a kötet utószavát: 1182–1195.

¹⁰⁵ In *Danielem Prophetam Commentarius* = Philippi MELANCHTHONIS *Opera quae sunt omnia*, edidit Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, XIII, Halle, 1846, 960.

¹⁰⁶ BATIZI András a *Meglőtt és megleendő dolgok históriájában* a pápát „jelki”, a törököt „testi” Antikrisztusnak nevezi (*Répertoire*, No. 124). Lásd még a *Vizsolyi Biblia* lapszéli jegyzetét: „...tíz király támad, és más is ezek után, és ez nagyobb léssen az előbbieknél, és három királyt aláz meg” (Dán 7,24). Jegyzet: „Ezt némelyek a Julius Császárra, némelyek az törökre, némelyek az pápára magyarázzák. Némelyek az Antiochus Epiphanésre. Az mi néz az törökök birodalmára, ez bizonyos dolog, hogy immár az Egyiptombeli Soltánt, Constantinopoli Császárt megrontotta.” (RMNy I, 652, II, 165r).

¹⁰⁷ Kiemelés tőlem – Á. P.; i. m., 449. sor.

A szentek példáját életünkben kövessük,
Istennek ostorát tőlünk el ne taszítsuk,
Mert Isten országát háborúság nélkül
Semmiképpen nem nyerjük.”¹⁰⁸

A szentek kultuszáról példájuk követésére, az ereklyéről az exemplumra helyeződik a hangsúly.¹⁰⁹ Hélias Mertzhez írt levelében már Erasmus is arra figyelmeztette a kölnieket, hogy a bátor Makkabeusok erényeinek követése legalább olyan fontos, ha nem fontosabb, mint a testek birtoklása.¹¹⁰ A protestánsok persze nem imádkoznak hozzájuk, nem kérik közbenjárásukat többé – de belehelyezkednek szerepükbe, eggyé válnak velük. Az egész „Isten ostora” alá vetett közösség, az egész ország így módon a mártíromság útjára lép. A törökkel szemben egyelőre nem Júdás Makkabeus harcos elszántságát, hanem a hét mártír Makkabeus példáját tartják követendőnek.¹¹¹ A bátor zsidó ifjak részint azért válhattak „protestáns szentekké” Magyarországon, mert a középkorban – a nyugat-európai gyakorlattal szemben¹¹² – nálunk semmiféle kultuszuk nem alakult ki.¹¹³

Mindhárom bibliai história megtartja a passió szoros keresztény interpretációjának hagyományát. Horváth János is felfigyelt rá, hogy a középkori gyakorlatnak megfelelően Zombori Antal keresztyéneknek tekinti és szólítja a zsidó hősokeket.¹¹⁴ E didaktikus jellegű megfogalmazás általánossá vált a protestáns irodalomban, Magyari István is Antiokhosznak a „zsidó keresztyénekben töltött kegyetlenség”-ét hangsúlyozza.¹¹⁵ Zombori zsidó hősei Krisztus „draga véérért” szenvednek.¹¹⁶

A protestáns közhelynek számító zsidó-magyar párhuzamba a Makkabeusok példázata is beletartozik – már pusztán Josephus Flavius révén.¹¹⁷ Nemcsak a *Zsidó háborút*, Jeruzsálem pusztulását, hanem a vértanúk helytállását is önnön sorsukra értették a magyarok. Mindenütt maguk körül látták az „idők jeleit”: „Isten ostora”, Antiokhosz dühöngése azt sugallta, hogy már az utolsó idők következtek el. Azt olvasták az evangéliumban, hogy „akkor nyomorúságra adnak benneteket, és megölnék titeket; és gyűlöletesek lesztek minden nép előtt... De aki mindvégig állhatatos marad, az üdvözlő”.¹¹⁸

¹⁰⁸ Répertoire, No. 1300; kiad. RMKT XVI/6, 13–14.

¹⁰⁹ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992. – Lásd a kötet előszavát: 7–14.

¹¹⁰ A1v–A2r.

¹¹¹ Vö. ÁCS Pál, *Attila-kultusz a Báthory-korban = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 114–115.

¹¹² Anselm SCHOTT, *Das Messebuch der heiligen Kirche*, Freiburg–Basel–Wien, 1966, 961.

¹¹³ Ugyanezen a napon Magyarországon Szent Péter vasaszakadását ünnepelték: BALINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Bp., 1977, II, 141. – Így látszik, nemcsak Magyarországon, hanem egész Közép-Európában hiányzik a „septem fratres Machabeorum” középkori kultusza, nincs meg sem a krakkói, sem a prágai liturgikus hagyományban (Madas Edit szóbeli közlése). Csak az általános magyarországi gyakorlattól eltérő pálos liturgiában találkozunk velük: *Missale Fratrum Heremitarum Ordinis divi Pauli primi heremitae*, Basel, 1493. – augusztus 1., 2. oratio (feketével).

¹¹⁴ HORVÁTH, i. m., 448.

¹¹⁵ *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Sárovar, 1602; kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., 1911 (Régi Magyar Könyvtár, 27), 105.

¹¹⁶ 935. sor.

¹¹⁷ BORZSÁK, i. m., 200 skk.

¹¹⁸ Mt 24,9; 24,13. (Az idézet a „kis apokalipszisnek” vagy „szünoptikus apokalipszisnek” nevezett szöveg része, vö. McGINN, i. m., 52–55.)

Ebben a helyzetben a „kiválasztottak”¹¹⁹ számára a halálra kínzott zsidók példája, a Makkabeusok követése kínált magatartásmintát – mint láttuk, számukra ez egyúttal Krisztus követése volt. Ahhoz, hogy ez a gondolat formát öltjön, egy „renegát zsidó”-nak, Josephus Flaviusnak tulajdonított könyv kínált szavakat. S a végveszély kifejezésének szavai, a szavakból felépülő szövegformák s a mögöttük rejlő magatartásformák rendkívül életképesek maradtak.

Képek

1. Helias Mertz 1517-es nyomtatványának címlapja
2. A kölni dómban őrzött Makkabeus-kódex egyik lapja
- 3–7. Az 1517-es nyomtatvány fametszetei
3. „nieluet hamar ki mecze” (Zombori Antal, 1561. sor)
4. „Hamar ütet meg niuzac, mint oktan allatot” (1382.)
5. „Szantalan nagy sok kinzast szegen Machabeuson / ackoron ük töuenec” (1337–1338.)
- 6–7. „eg’ rez fazekben vetek” (1620.)
8. Dombormű a Makkabeusok kölni ereklyetartóján a Szent András-templomban. Az osztott mezőjű reliefen alul Szent Salamona, felül Krisztus halálát ábrázolták

Pál Ács

LES NOMS DES MACCHABÉES

(Pseudo-Josèphe comme source de Mihály Sztárai, de Miklós Bornemisza et d’Antal Zombori)

Au XVIe siècle trois histoires bibliques hongroises traitèrent la même histoire, celle du martyre du prêtre juif, Eléazar et de sept jeunes personnes ayant fait acte de foi, ainsi que de leur mère lequel avait eu lieu lors de la persécution des Juifs sous la règne d’Antiochos IV, l’été 168 av. J.-C. Dès le début, cette histoire fut liée aux apocalyptiques juive et chrétienne. Comme source, les trois auteurs hongrois se référaient au livre II des Macchabées, or les vers contiennent des éléments ne figurant pas dans ce livre du Bible. Ce qui est le plus frappant comme différence, c’est que dans ces vers figurent les noms des martyres alors qu’ils ne figurent pas dans le Bible.

Nous cherchons les traces des noms des martyres juifs christianisés, nommés à partir du IVe siècle les „Saints Macchabées”, d’abord dans l’histoire du culte de leurs reliques, ensuite parmi les vestiges littéraires y liés, tout cela dans l’espoir de trouver les sources des histoires bibliques.

Le culte des saints parti de l’Antioche passant par Constantinople, par Rome et par le sud de la France se répandit jusqu’à Cologne où il reprit ses forces grâce à l’activité de l’humaniste local Helias Mertz. Celui-ci fit une fondation pour faire le reliquaire des Saints Macchabées. Il publia le programme théologique et littéraire du chef-d’œuvre de la gothique tardive en 1517. Le IVe livre apocryphe des Macchabées attribué à Josephus Flavius en fait partie. Le texte fut classé et ordonné aux fins de publications par Erasme, dans l’esprit des traditions de Cologne. Cette tradition présumait connaître les noms des martyres que, suivant les intentions de Mertz Erasme intégra dans le texte. L’œuvre de pseudo-Josèphe *De imperio rationis* fut intégrée dans les œuvres complètes de Josèphe et eut une grande popularité auprès des réformateurs de Wittenberg. C’est ainsi qu’elle fut amenée en Hongrie par la suite.

¹¹⁹ Vö. Szűcs Jenő, *Dózsa parasztháborújának ideológiája* = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 651–655; FODOR, i. m., 30.

LAVII IOSEPI VIRI IV
DÆI ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ
ΑΟΡΙΣΜΟΥ. HOC EST DE
IMPERATRICE RATI-
ONE, DEQVE INCLY-
TO SEPTEM FRA-
TRVM MACABÆO.

rum, ac fortissimæ eorum matris diuæ Solomonæ marty-
rio liber, a D. Erasmo Roterodamo, diligenter recogni-
tus, ac emendatus, id quod ipse testat suo in liminari hæc
pagina epistolio. Præposita tamen huic sunt libello, quæ
de ipsis Macabæis in veteri instrumento leguntur. An-
nexa v'o quæ de iisdem scripsere.

Cyprianus	Rabanus
Ambrosius	Bernardus
Chrysostomus	Petrus Comestor
Hieronymus	Alcimus
Prudentius	Ioannes Beletus
Vissardus	Hugo cardinalis
Leo, III.	Antoninus

¶ Addita his præterea sunt alia quoq; nonnulla, nec ea
ipsum scitu indigna, quæ lector facile suis locis iuenerit.

1. kép

3. kép

¶ PRÆFATIO in inclitos septē fratrum
Macabæorū, & fortissimæ eorū matris Solo-
monæ, Agones. De singularib; eorū præroga-
tiuis.

LORIOSISSIMOR.

septē fratrum Macabæorū mar-
tyræ, iuictissimæq; matris eorū
Solomonæ, incomparabilis
Agones, ac immensia suppli-

cia, ab eis sub sæuissimæ Syriæ & Asiæ rege An-
tiocho Epiphane ppetra, recensuri, in p'mis pau-
ca de peculiarib; eorū prærogatiuis præfari, operæ
pretiū censuimus. Quā videlicet ob causas, hi dū
taxat, ex omni numero pulcræ legis martyre, digni
consili sūt, qd' eos nrīs parīs martyrib; patres
nrī, in ecclesia festiua celebritate duxerint vene-
randos. Nimirū ideo, qd' ipsos noui nūc marty-
rii par causa simul & forma tunc martyres fe-
cit. Nempe, qui nrōs instar martyre, pro lege
cultuq; Dei ac zdo iustitiæ, p'doq; veritate, tam

festiua
eorū vene-
ratio, in
ecclesia

2. kép

4. kép

5. kép

B

6. kép

7. kép

8. kép

SZILASI LÁSZLÓ

ARGUMENTA MORTIS¹

(Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság²
a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)

I. Gárdonyi

„Azért hívtam össze kegyelmeteket, hogy mindenki számot vethessen magával. Aki többre becsüli a bőrét, mint a nemzet jövődjét, nyitva még a kapu. Nekem férfiak kellene. Inkább kevés oroszlan, mint sok nyúl. Akinek reszket az ina a közelgő zivatartól, hagyja el a termet, mielőtt tovább szólanék, mert meg kell esküdnünk a vár védelmére olyan esküvel, hogy ha azt megszegi valaki, meg ne állhasson holta után az örök Isten szeme előtt. (...)”

„Esküszöm az egy élő Istenre, (...) Hogy véretem és életemet a hazáért és királyért, az egri vár védelmére szentelem. Sem erő, sem fortély meg nem félemlít. Sem pénz, sem ígérlet meg nem tántorít. A vár feladásáról sem szót nem ejtek, sem szót nem hallgatok. Magamat élve sem a váron belül, sem a váron kívül meg nem adom. A vár védelmében elejétől végig alávetem akaratomat a nálamnál feljebbvaló parancsolatának. Isten engem úgy segéllyen!”³

Bár Gárdonyi állítólag a kor alapos ismeretében dolgozott, és egyetértés van abban is, hogy a várvédők esküje az *Egri csillagok* egyik legemlékezetesebb, legkidolgozottabb jelenete: a 16. századról alkotott jellegzetesen 19. századi képek talán leghatásosabb s legtovább ható darabja, a regény Dobójának nemzeti alapú argumentációja ma már elsősorban mégis csupán arra jó, hogy a források újraolvasására biztasson, s hogy közben újra meg újra felvesse a kérdést: valójában vajon mivel, miféle érvekkel vehették (vagy nem vehették) rá a végvári harcok emberét arra, hogy a küzdelemben akár az életét is feláldozza. Pontosabban (és a korabeli valóság biztos elérhetőségében kevésbé, a konvenciók erejében annál inkább bizakodva): a végvári harcok lassanként kiismertnek tetsző (politikai és teológiai alapozású) *ideológiájának rendszere*⁴ vajon minden ponton képes-e lefedni s

¹ Jelen tanulmány a *Retorikák, poétikák, drámaelméletek* című konferencián, Miskolcon, 1995. május 24-én elhangzott, azonos című előadásom bővített és javított változata. Köszönöm Balázs Mihály, Bene Sándor, Imre Mihály, Jankovics József, Kecskeméti Gábor, Lukácsy Sándor, Orlovsky Géza, Pimát Antal és Zemplényi Ferenc hozzászólását: észrevételeiket, kérdéseiket, illetve rájuk adott válaszaimat igyekeztem beépíteni a jelen változatba.

² Nyelvtörténeti kiindulópontként SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND *Magyar nyelvtörténeti szótára* (Bp., 1890–1893) *becsület, dicsőség, hírnév, méltóság és tisztesség* címszavait használtam.

³ GÁRDONYI Géza, *Egri csillagok*, Bp.–Uzsgorod, 1974, 302, 304.

⁴ GYÖRY János, *A kereszténység védőbástyája*, Minerva, 1933, 1–5, 69–124; TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*, EPhK, 1930, 7–12, 297–351; BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században)*, Bp., 1937; Rüdiger MAU, *Luthers Stellung zu den Türken = Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546: Festgabe zu seinem 500. Geburtstag*, hrsg. Helmar JUNGHANS, Göttingen, 1983, I, 647–662; HOPP Lajos, *Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., 1992.

megmagyarázni az ugyanezen harcok mindenek felett álló volta mellett szóló érvek irodalmi konvenciórendszerét?⁵

II. A 16. században

Amint ismeretes, Gárdonyinak (a feldolgozásokon, a levelezésgyűjteményeken kívül) három közvetlen forrása volt: Tinódi históriás éneke, Istvánffy történetírói műve és „egy XVI. századi emlékirat”.⁶ A konkrét szövegek értelmezése után a históriás ének és az emlékirat (szempontunkból párhuzamos) műfaji nyomvonalát követem.

II. 1. Tinódi

Tinódi *Eger vár viadaljáról való éneke*⁷ csupán a vármegadással kapcsolatos mindennemű kommunikációt megtiltó és halállal szankcionáló, inkább gyakorlati célú, s nem a harchoz érveket szolgáltató szörzés jelenetét (377–400) és annak következményeit (794–801, 923–931, 1228–1258) rögzíti, a várvédők közös, látványosan színpadias esküjéről viszont nem tud. Ugyanakkor a törököt a várban bevárók dicséretének szavai, a *hívség* (76, 270, 328, 335, 590), a *jámborság* (320, 364, 521, 533, 984, 1286) és a *bátorság* (364, 635) kapcsán hamar kiderül, hogy ezen vitézi érényeknek itt is az „őfelségének, országnak, pispöknek” vezetők esetében (66) egyénenként, közvitéznek esetében kontingensenként, a zsoldfizetővel fennálló szerződéses viszonytal megerősített (254, 256, 311, 327), korábban fogadott, de mindvégig kötelezőnek tekintett *eskü* az alapja (65–69, 77–80, ill. 339). Jogi értelemben véve tehát a halált megvető vitézi magatartás és a várvédők közötti emberi kapcsolat már a 16. század közepén is aktuális szerződésen, és nem állandó státuson alapul.⁸

A hősi halála biztató érvek kifejtése rejtett és *ad hoc* jellegű. A narrátor már az elején (40) leszögezi, hogy a megcélzott vitézi közönség a „jó hírben, névben” való megmaradásra, hazaszeretetre és jámborságra tanító példázatként hallgassa a históriát, s a szöveg valóban meg is tesz mindent, „hogy mind éltig éljön az ő jó nevők” (541), hogy hitet és hazaszeretetet tanuljon a hallgató – azt viszont sehol nem olvashatjuk, hogy a honvédelem, az üdvösség, a dicsőség (*gloria*), a hírnév

⁵ Az érvrendszer retorikai értelmezéséhez a következő szövegeket használtam fel: CORNICIUS, A. C. *Herenniusnak ajánlott rétorika: Latinul és magyarul*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., 1987; Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern–München, 1984; Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, 1973; QUINTILIANUS *Szónoklattana*, ford. PRÁCSEK Albert, Bp., 1913; SÁRFFY Aladár, *A classicusok retorikája*, Bp., 1890; SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Bp., 1988.

⁶ Gárdonyi – életművének elmélyült kutatói szerint – minden bizonnyal ismerte a következő műveket: SALAMON FERENC, *Magyarország a török hódítás korában*; SZILÁGYI Sándor, SZILÁGYI Áron, *Török–magyar emlékek*; NAGY Imre, *Egy magyar emlékirat a XVI. századból*; GOROVE László, *Eger városának története*; SZALAY László, *Négyszáz magyar levél a XVI. századból: 1504–1560*; emellett tanulmányozta Szerémyt, Verancsicsot, Hammert, Busbecquet, Dselszade Musztafát, Orteliuszt. (KISPÉTER András, Gárdonyi Géza, Bp., 1970, 69–70; Z. SZALAI Sándor, *Az Egri csillagok forrásai és szövegváltozatai* = Uő., *Gárdonyi műhelyében*, Bp., 1970, 137–161, főleg 145; Uő., *Gárdonyi Géza alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1977, 146.)

⁷ TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1984, 223–290.

⁸ Henry SUMNER MAINE, *Dissertations on Early Law and Custom*, 1883. Idézi Alan MACFARLANE, *Az angol individualizmus eredete*, Bp., 1993, 75, 255. Lásd még: H. S. MAINE, *Az ősi jog*, Bp., 1988, 222–265 (*A szerződés korai története*).

(*fama*), a dicséret (593, *laus*)⁹ vagy a név (*nomen*) fennmaradásának *vágya* bármely szereplő számára magától konkrét *érv* lett volna a hősi halál mellett.

A szerződéses alaphelyzet spontán módon létrejön ugyan, de fenntartása további retorikus megerősítést igényel. A hősi halál mellett szóló érveket, az *argumenta mortis* ott és akkor kell, újra és újra megalkotni.

„Isten vala az jámbor vitézőkvel,
Maradának csendesz merész szívökvel,
Az hadnagyok vigak az vitézőkvel,
Bisztatnak, tanítanak szép beszédökvel.” (425–428.)

A Tinódi-szöveg több hangsúlyos helyen (870–873, 1019–1022, 1036, 1284–1291, 1326, 1404–1408, 1423, 1496) említi a hadnagyok tanító (*genus didacticum*) és biztató (*genus deliberativum, suasio*) beszédeit, magukat a (szerződés retorikus megerősítését szolgáló, és a speciális helyzetben nyilván a prédikációt is helyettesítő¹⁰) szónoklatokat azonban általában *nem* rögzíti, konkrét argumentumaikról ebben a históriában kevés szót ejt.¹¹

Úgy gondolom, hogy az egi históriában elhallgatott beszédeket a *Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni* című szöveg, ez a javasolt minta-szónoklat prezentálja.

„Tuggyátok aszt sok jámbor vitézők,
Régtől fogván ez pogán terekök
Elhordották, levágták nemzettök,
Pusztították, rablották földetök.

Itt valaki közölünk elesik,
Az angyalok mennyországba viszik,

⁹ KLANICZAY TIBOR, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = Uő., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 41–59. Tinódinál mintha a hírnév inkább a kívülről érke lenne:

„Sok atyafiak szüntelen imádnak,
Egi vitézők hogy meg ne hálnának,
Jó nevökön övélok vigadnának,
Úristentől kik meghallgattatának.” (1388–1391.)

¹⁰ „Ím az sok pap közöl csak egy vált vala,
Ki benn marada, az Bálint pap vala,
Másik egy futott pap, Márton pap vala,
De prédikállani nem tudnak vala.”

¹¹ Tinódi egyszer utal a szónoklatok tartalmára (1286–1287, 1291):

„Az jámbor hadnagyok csak prédikálnak,
Isten igéjével ők bátorítanak. (...)

Azért köznépek 'sok nép jó', úgy szólnak.”, egyszer pedig idézi azokat. A löporraktár felrobbanása utáni pánik eseményei között három strófányi terjedelemben foglalja össze a hadnagyok kintartásra biztató szavait (1023–1034), de ezek az emberi erő helyett Istenbe vetett bizalomra és a felmentő sereg ígéretére szorítkoznak: nem hősi halálra, hanem – túlélést ígérve – harcra biztatnak. Fontosságukat tovább csökkenti a hozzájuk fűzött narrátori kommentár:

„Reménségök ő magoknak nem vala,
Csak az köznépet ők bisztattyák vala,
Az Istennek ők könnyörögnek vala,
Megszabadulásokat hiszik vala.”

Ez világon neve elhírhöszik,
És mindenök nagy jóval üdvezlik.

Az kik kösztünk itt megmaradandnak,
Mind örülnek nagy gazdag prédának,
És romlásán, veszésén pogánnak,
Az Istennek nagy hálákat adnak.

Ne futamjék senki közzületök,
Mert sok jámbort ti itt elveszthetők,
Magatok es itt, vagy hon elvesztök,
Mely pokolban ti eltemöztettek." (21–36.)

Feltűnő, hogy ez a szöveg az *argumenta mortis* tekintetében (a megszokott politikai és teológiai megfontolások mellett) a *tisztesség* jegyében is áll. A nemzet és a föld pusztítását adja meg a harc okaként, de a hősiek harcra legalább ugyanolyan erővel biztat a mennyország ígéretével, mint a név evilági elhíresülésével és az anyagi előnyökkel, a megfutamodástól pedig ugyanezen dolgok elvesztésének festésével óv. A tisztességre alapozó érvek tehát legalább olyan erősek, mint a politikai jellegűek, vagy a túlvilág ígéretét hordozók, de a tisztesség hibátlan épületét kikezdte már az anyagias szemlélet.

Ezek után a históriában is nagyon feltűnőek már a *tisztesség* (talán éppen maguktól értetődő voltak miatt ritka, de elszólás jellegükhöz méltóan hangsúlyos) előfordulásai.

A robbanás utáni végveszély pillanatában

„Kifutamék Dobó István vártára,
Sok vitéznek szörnyű halálát látá,
Tisztesség vesztében hív mindent vártára,
Félelmes szívőket bottal ráhajtja." (1015–1019.)

A várba bekialtó törökök

„Az várat megadnák, kiáltják tótul,
Magokat ne vesztenék el gonoszul.
Mert immár *tisztességbe* elég volna" (1237–1239).¹²

A Szarvaskőbe szorult Nagy Lukácsnak is csak egy gondja van.

„Ezen Nagy Lukács igen ólálkodik,
Egré bészalathatna, mert búskodik,
Tisztességébe fél megfogytokzik,
Vagy meghal, vagy bémégyen, ő esköszik." (1348–1351.)

¹² A szörzés szerint megsemmisített levelében hasonlóan s hasonló eredménnyel érvel Arszlán bék is:

„Látom, értöm jó vitéz voltotokat,
Ne veszössétök benn ti magatokat." (947–948),
viszont a török részéről a végső győzelem elismerése is a *tisztesség* nyelvén történik:
„Jámborok, vitézők vattok ez várba,
Immár semmit ne féljetök ez útba." (1558–1559.)

A történet végén, Mekcsei István halálát

„Dobó István nemes vitéz hogy hallá,
Ő szerelmes társát igen ohajtá,
Véle egyessége eszébe juta,
Együtt véle *tisztességgel* szolgálta.” (1748–1751.)

A tisztesség ezek szerint drágább, mint Eger vára, többet ér, mint a szabadság, többet, mint az élet: ez a legfontosabb tulajdon. Az egész hosszú história során nem is veszti el más, csak a török (12, 840, 860, 1199, 1278, 1435, 1465, 1537, 1554, 1650) – az ő megszegyenülése pedig maga a győzelem.

„Basák, szancsákok vannak nagy búókba,
Anne főnép nem veszött egy utokba,
Nagyobb *szégyönt* ez jó Magyarországba
Nem vallottak, mint Egor ostromába.” (1648–1651.)

Az eddigiek szerint, bár a katona politikai, teológiai megfontolásokból, dicsőségvágyból és – korántsem mellékesen – anyagi érdekből indul harcba (vezérei legalábbis ezekkel biztatják), ott azonban a legtöbb megfontolás felfüggesztődik és (nem kizárólag, de leginkább) valóban „az jó hírért, névért s az szép tisztessé-
gért” kell helytállnia.

Hegedűst és társait pl. Tinódi szövege szerint végül is nem csak a *szörzés* megsértése, a törökkel való paktálás miatt büntetik meg (975–982), hanem azért is, mert

„Dobó Istvántúl ostrompénzt kérnének,
Ha nem adna, várból ők kimenének,
Mert nám az terekök jót beszéllének.” (972–974.)

Vagyis azért, mert a *becsület* helyett anyagiakat kértek zsoldul. A *Cantio de militibus pulchra* szövegéből is ismerős – és ott felettebb rokonszenvesnek ábrázolt – mentalitás azonban itt, ostrom közben végzetesnek bizonyul: Hegedűst kivégzik. A pénz érve már betört a rendszerbe, rombolja a tisztességet, de használatát itt még halállal szankcionálják.

A katona ebben a konvenciórendszerben a becsület megszerzésének (*argumenta a re: argumenta a causa: ratio faciendi: adeptio*) vagy megőrzésének (*conservatio*), a becstelenség elkerülésének (*evitatio*) vagy a tőle való megszabadulásnak (*liberatio*) a vágya, belső oka miatt lesz hőssé. De e lélektani okoktól eltekintve is: a halál mellett szóló érvek forrása valójában mindig maga a személy, az *argumenta mortis* mindig *argumenta a persona*. A család vagy nemzetség (*familia, genus*), a haza (*patria*) elvárásainak való megfelelés, a nem (*sexus*) és a foglalkozás (*studia*) által (tradicionálisan meghatározott és szerződéssel megerősített) rögzített szerep maradéktalan betöltése, a korábbi tettek és mondások (*ante acta dictaque*) alapján a kívüljár számára megalkotott önarckép (*quid affectet quisque*) a vitézi értékrendben értékesebb és fontosabb az emberi életnél. A tisztesség elvesztése az igazi tragédia, nem a halál. A becsület a legerősebb halál-érv.

Az egi históriában azonban a füleket végül mégis be kell dugni, hogy a vitézek ne hallják a megadásra szólító hívást:

„Gondot erre hadnagyok viselének,
Lövésöket ők sokat tétetének,
Sípok, dobok, trombiták szünögtének,
Hogy köznépek kiáltást ne ércsenek.” (1247–1250.)

Ezek a sorok (a szöveg nyilvánvaló szándékával alighanem ellentétben) arról árulkodnak, hogy a *szörzés* és a halál mellett szóló politikai, vallási és *becsületes* érvek rendszere ekkor már *együttesen sem* elég erős az élet hívásával szemben. Az amúgy sem örökéletű, mindig újraépítendő épületen már a 16. század közepén repedések mutatkoznak, a konstrukciót megroppantják az anyagi érvek, bár-hogy igyekszik ezt titkolni és szankcionálni Tinódi éneke. Az élet, a szabadság és a pénz azonban már nem csupán az áruló Hegedűs számára értékesebb a becsületnél.

Ha pedig ez már Tinódinál így van, akkor Balassi Bálint alighanem mégiscsak átlép egy másik, idealizálásra inkább hajlamos konvenciórendszerbe, amikor – mint tudjuk: Tinódi közvetlen hatásától sem mentesen¹³ – azt állítja a vitézekről, hogy

„Az jó hírért, névért s az szép tisztességért
ők *mindent* hátra hadnak”.

II. 2. Istvánffy

Úgy tűnik, a várostrom-leírások néhány lényeges konvencionális eleme Tinódit követi – a modell alapvető elemei legalábbis megegyeznek. Istvánffy például művének *Eger ostroma; Dobó István és Necskői hősiesen védik a várat* (1552) című fejezetében a hősi halál mellett szóló érvekről, az *argumenta mortis*-ről közvetlenül (Tinódihoz hasonlóan) szót sem ejt, szintén elmondja viszont Dobó alapozó tetteit: a törökkel való kommunikációt megtiltó *törvény*, és a vár bátor védelmezésére és megtartására kötelező *eskü* létrejöttének történetét.

„[Dobó] azután tisztársával és a többi katonai parancsnokkal tanácsot tartott, melyen valamennyiük közös egyetértésével törvényt hoztak, hogy senkinek sem szabad a várfalakon át bárkivel is beszélnie, senki sem beszélhet vagy suttozhat titkosan társával, semmi se történjék a parancsnokok tudtán kívül, senki se tegyen említést, egy szó, egy hang se legyen a vár megadásáról. Ha valaki ezt a törvényt megsérti, halálra ítélik. Végül mindnyájan, a szent esküt elmondva, megfogadták, hogy a várat bátran fogják megvédelmezni, és meg is tartani.”¹⁴

Ez a leírás is arra figyelmeztet, hogy a politikai ideológia és a vallási tanítás önmagában már nem elégséges. A hősi halálnak nincs előre kidolgozott és mindenhol, mindenkre érvényes érvrendszere, hiszen a várkapitánynak mint a közösség első szónokának *ad hoc* kell megalkotnia (de legalábbis: megerősítenie) azokat a törvényeket (*leges*), tanúk (*testes*) jelenlétével hitelesített szerződéseket (*pacta*) és esküszövegeket (*iusiurandum*), amelyekre – mint a retorikai értelemben nem művészi érvek (*probationes inartificiales*) közösen elfogadott fajtáira – hagyatkozva a későbbiekben szólni, cselekedni kell és lehet.

¹³ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, I, 245.

¹⁴ ISTVÁNFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, Bp., 1962, 266.

Ha pedig Istvánffy tudományos művében és Tinódi (tudósító szándéka ellenére is propagandisztikus, Balassinál alighanem mégis realistább) históriás énekében a végvári harcok emberének belsőleg a becsület által vezérelt volta – minden törekvés dacára – mégis *már eleve rombolt* jelleget mutat, vajon mi a helyzet a 16. század talán kevésbé jellegzetes, de az idealizálástól és a propagandától valamivel mentesebb, a belsőre pedig jobban figyelő műfajában, az emlékiratokban?

II. 3. Zay

A tisztesség szinte versenytárs nélküli belső mozgató *majd minden szereplő számára* Zay Ferenc *Az Lándorfejtővár elveszésének oka e vót, és így esött*¹⁵ című emlékiratában is. A legjobb példák most is a várkapitányi szónoklatok, ill. az árulók érvei.

Thorma András, Szabács várának kapitánya „az ő hitinek és tisztösségének az jámbor vitézökkel, akikkel benne vót, eleget akart tenni, halálával akarta a házat megadni”.¹⁶

A császárnak arra a kérdésére, hogy miért nem adta fel a várat, miért tett a saját népében is nagy kárt, s hogy miért áldozta fel az életét (vagyis a mi kérdésünkre), a fogságba esett zimonyi várkapitány, Szkoblith Márkó – bár ezzel a szablyságos agyarázó elefántok elé vetteti magát – így felel:

„Én a házat nem császártól tartottam, hanem a magyar királytól, annak esköttem vót megtartani a házat, nem császárnak; azt mast sem bánom, hogy akkor meg nem adtam neki a házat, hanem azt bánom, hogy engömet elevenön vontak ki belőle.”¹⁷

Magában Nándorfehérvárban pedig, a végveszély pillanatában „mondják, hogy Oláh Balás azt mondta vóna: Atyámfiak, vitézek, immár minden ember csak az Istennek ajánlja lelkét, mert az áruló, látjátok elárula bennönk, de azért, atyámfiak, legyünk embörök, tisztösségönkkel öttük eddig a kinyeret, tisztösségönkre haljunk meg es, a mi hitönk mellett, még mibennönk véget tesznek, addig, ha mi embörök leszönk, sok pogánnak kelle elesni.”¹⁸

Az áruló, Morgay János „(kinek igön kinnyő vót kiszökni, mert senki öttet attul nem tiltotta, hogy a törésre ki ne menne...)”¹⁹ szónoklatok egész sorával szólítja fel a várvédőket a megadásra. Morgay (bár őt – mint ezekben a történetekben az árulót általában – más argumentumok: a túlélés ösztöne, az életben maradás vágya és pénz mozgatják) jól ismeri a kitaratás és a hősi halál mellett felhozható érveket: megbízóinak ugyan azt állítja, hogy a magyarok csupán azért tartanak ki, mert nem bíznak a szabad elvonulás ígéretében, a magyaroknál mégis mindig arra hivatkozik, hogy a védők „tisztösségöknek és jó híróknek” már eleget tettek: „nem jobb-e, hogy még éljete, és tovább es a ti uratoknak szolgáljatok?”²⁰

Oláh Balázs várkapitány azonban nem török meg az érvek súlya alatt, s amikor már „az emböri természetből kívánván az tovább való életöt” tulajdon védőtársai is megadásra szólítják fel, a megszokottnál mélyebbre ható érveléssel áll elő.

¹⁵ *Magyar emlékiratok: 16–18. század*, szerk. BRISKEY István, Bp., 1982, 7–58.

¹⁶ ZAY, i. m., 34.

¹⁷ ZAY, i. m., 38.

¹⁸ ZAY, i. m., 44.

¹⁹ ZAY, i. m., 43.

²⁰ ZAY, i. m., 45–49.

„Mondják, hogy Oláh Balás (amint nagyszívű ember es vót), azonképpen az utolsó szükségben es ez ígybe tekéletös vót, a vele valóknak azt mondotta vót: Ne, atyámfiái, vitézők, ha ekédig tisztösségönkre míveltönk mindent, mast es e végezetit végezzök tisztösségönkre el; nem jobb-e nekönk immár ett tisztösségönkre meghalnunk, hogynem szégyenönkre ott kinn élönk, holott még a gyermekök es ujjal mutasson bennönk, és azt mondják: amhol az árulók, akik a jó Fejérvárat török császárnak megadták. Nem minden ember érti az mi szökségönket, hogy itt vagyunk; nem azt fogják mondani, hogy szökség miá. Azért atyámfiái, ne adjuk meg, hanem haljunk meg itt mindnyájan együtt meg. Ím, én sebös vagyok, de hónap, ha akarjátok, jertök utánam, össönk ki rejájok, és még csak egy fennál bennönk, mindaddig vívjunk velök. De a több velevalónak az ő tanácsa es szándéka nem tetszött.”²¹

A várat végül megadják, s a török kivételesen megtartja ígéreteit. Oláh Balást gazdagon megajándékozzák, s azt ajánlják neki, legyen törökké, hiszen az övéi úgyis megölnék. A kapitány számára egyetlen kiút van.

„Hallod-é atyámfia, azt én soha nem mívelöm, hogyha immár tisztösségömet elvesztöttem (hogy a várat elelenségömbbe megadtam, kibe énnekem meg kellett vóna halmom, és úgy megadnom, kire kezes valék, ha a többi jámbor akarja vala), hogy lelkömet es elveszessem. (...) Inkább akarom, hogy ott öljenek meg az én népem között, hogynem én soha töröket szolgáljak. Azt tudom én es, hogy nincsen neköm hová mennöm, mert sehol énneköm tisztösségöm nem leszön, hanem egy végvárba valahol bészorulok, és amég élök, tiellenötök, a török ellen hadakozom mindaddig, még nem megöletöm magamat, és a mastani kisebbségömet halálommal akarom elfödözöm.”²²

Nem kellett sokáig várnia.

Zay szövegéből világos, hogy a hűség és a tisztesség azért fontosabb mozgató, mint a hit és a hazaszeretet, mert a becsület az ember legalapvetőbb definíciója. A becsületen embernek nincs identitása, nincs helye a nap alatt. A közkatonára persze mégis élni akar. A Tinódinál alighanem korábbi, de nála (szándéka ellenére is) őszintébb Zay- emlékirat nyilvánvalóan nem a valóságos közvitézi magatartás általános kódjának, hanem inkább a vezetők által preferált ideológiai konstrukciónak mutatja a becsület (máris megroppant) érvrendszerét.

II. 4. Martonfalvay

A tisztességnek (halálveszedelmen kívüli korabeli szituációkban is) az emberi önazonosságot biztosító volta mellett a 16. században utoljára, de a legalaposabban talán Martonfalvay Imre deák 1585-ös *Emlékirata*²³ érvel. Ez a szöveg azonban – bár a legfontosabb mozgatónak a hétköznapiakban is az érintetlen becsületet tartja – valójában már „a század legnagyobb szabású kérvénye”: a Török család három nemzedékének hatvanöt éven át szolgáló bizalmas, sáfár és követ élete végén ezzel az emlékirattal támasztja alá az acsádi és a köveskúti birtokra vonatkozó kérelmét. Az egész életében a tisztesség és a hűség által vezérelt Martonfalvay élete végén kénytelen belátni életelvei haszontalan és idejétmúlt voltát. A szöveg leggyakoribb mondata ennek értelmében a következő: „mert én mindenkort inkább szeretem az tisztességet, hogynem az pénzt és egyébféle gazdagságot,

²¹ ZAY, i. m., 50.

²² ZAY, i. m., 52–53.

²³ Magyar emlékirók, i. m., 77–114.

azért nincsen nekem pénzem.”²⁴ A hosszú szöveg immár anyagiakban kifejezve kéri gazdái régóta esedékes megbecsülését. Bár Martonfalvay csodálkozva veszi észre, sajnálatos módon épp választott gazdái példáján, hogy tisztesség nélkül is lehet élni, élete végén már neki is rá kell döbbernienie, hogy pusztán belőle viszont – már nem.

III. A 17. században

III. 1. Kemény

Bár Kemény János 1657–58-ban keletkezett *Önéletírásában*²⁵ a szöveg eredeti szójátéka szerint már kezd különválni *élet* és *ítélet*,²⁶ vagyis a közösség által a beszélőről megalkotott vélemény számára már nem létfontosságú, az önmagáról alkotott kép már nem szükségszerűen vág egybe a róla szóló közvélekedéssel²⁷ – ez az emlékirat mégis, még mindig megdöbbenéssel konstatálja a (későbbi századokban már elfogadott, s némiképp a hadi intézmények által is szentesített²⁸) tényt: a heroikus vitézi becsület ekkor már egyre gyakoribb és helyenként egyre groteszkebb hiányát.

„Jézust kiáltván indítani akarám az én seregemet, hogy szemben ökleltetném az ellenséget, magam elől néhány szolgálommal rugaszkodván. Tekintem, hát az én seregem nem jű, hanem elszéledett, az zászlót is lecsapta az szebeni rossz zászlótartó, és így csak magam is alighogy oda nem veszek; eléggé szidám az ebeket, kergetvén hegyestőrrel, de soha bizony egyben nem verhetém, sem az zászlót az zász ebbel fel nem vétethetém, azt tudván, hogy mihelt ő azt felemelné, őtet minjárt ellőnék; hanem elvétetvén tőle egy szolgálom kezében adám; hegyestőröztvén őket nehezen tarthatám meg, hogy mind el nem futának.”²⁹

Számos hadi tapasztalat nyomán aztán Kemény lassan kezdi elismerni a tisztességgel szemben a félelem jogait is, de elmarasztaló ítélete még így sem marad el.

„Midőn az város kapuját bérontattam volna, lóra ülven az vár kapuja felé indulék egy utcán, melyre sőrőven szolgálá vala az lövés, és elmaradni tőlem szégyenlik vala az emberek, utánam jűni félnek vala. Kezde azért Barcsai Ákos rajtam kapdosni, hogy ne mennék arra, mintha engem féltene; kit látván, hogy félelemből cselekdüdné, kevésben múlték, hogy meg nem hegyestőrözém; ezután reá válhatik, de ekkor félelmes voltát esmértem.”³⁰

Úgy tűnik, Kemény minduntalan előkerülő (Dobó botjához hasonló funkciójú) hegyestőre már nem egészen adekvát, és mindenképpen erélytelen eszköz a szégyen és a félelem kettős szorításában vergődő katonákkal szemben, hiszen ekkor az élet más területein is végképp bomlani kezd már a becsület építménye.

²⁴ MARTONFALVAY, i. m., 88, valamint 90, 99, 103, 106, 110, 114.

²⁵ KEMÉNY János *Önéletírása* (1657–1658), s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1986.

²⁶ „...az szegény fraucimereket is hazavivém, és conscientiose írom, noha az embereknek sok ifiletekkel, de tiszta étellel.” KEMÉNY, i. m., 138.

²⁷ „...nevettem azt, hogy értem, hogy én nem tartatom én ez emberek előtt olyan közembernek, mint talán magam alítottam magam felől”. KEMÉNY, i. m., 156.

²⁸ John KEEGAN, *Waterloo*, Bp., 1990.

²⁹ KEMÉNY, i. m., 217–218.

³⁰ KEMÉNY, i. m., 241, lásd még 258.

Olyan, korábban elképzelhetetlen jelenségek bukkannak fel, mint pl. a társadalmi életben betöltött rangok, címek és szerepek anyagi érdekből történő eltitkolása,³¹ a hadi ellenségek közötti „tisztességes katonabarátkozás”,³² vagy hogy ekkor már a – fejedelmi szóval szentesített – közvélekedés szerint az ostrom a közember dolga, nevezetes ember kerülje el.³³

Ezen felül a becsület érvrendszere (becsület, tisztesség, dicsőség, hírnév, hit, hűség) mellett magánál Keménynél is egyre hangsúlyosabban jelenik meg egy új vezérlő, a belsővé tett tisztesség, a lelkiismeret fogalma.

„...mivel nem az hit az emberséges embereket, hanem azok szokták az hitet és hűséget megtartani, s gyenge kötél az, kit vagy maga böcsületinek vagy lelkeesmeretinek szereteti nem tartóztat az gonosztól, avagy jó urának szereteti”.³⁴

A felismerések kumulálódának, s Kemény a szöveg végére eljut annak kimondásáig, hogy a háborúzó világi fejedelmek „csak praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét, de azalatt magok világi hasznokat keresik”.³⁵

A világi haszon (például egész egyszerűen az evilági élet, az életben maradás és a túlélés vágya és ösztöne) Kemény életében, nagyjából a 17. század első felében, a kristálytisztá világosságú, kétpólusú keresztény–pogány ellentét elhalványulása, az ellentétek felsokszorozódása idején meztelenítette le, tette átlátszóvá, majd roppantotta meg végképp a tisztességeközpontú emberképet. Az eddigiek fényében Kemény emlékiratának szempontunkból legjellemzőbb története már magáért beszél.

A lóról szállásra és az ostromra a fejedelem által hópénzzel és nemességgel is biztatott generális, Kamuti „Balázs mondá: Kész vagyok, mond, kegyelmes uram, én is mind alattam lévőknék intimálni (...), csak egy dologból való könyörgésem van; (...) Még ifiú legén koromban Egren laktomban erős hittel fogadtam vala, seregben léve, hídon menve szélül nem járok; megvert hadban utól nem maradok; ostromra elől nem megyek. Ezeket ha lehet eltávoztatom: azért felséged is csak azt ne kívánja, hitemet megszegjem; jelen leszek én is valahol s nem is utól az ostromon, de elől egyáltalában nem megyek. Értvén az fejedelem az tréfát, mind maga, mind több hallók sok nevetséggel mulattak; az fejedelem ily választ tön: Nem kényszerítjük, mond, kegyelmedet hiti megszegésére; hanem hagyjuk csak a maga emberségére. Ez noha tréfa, de olyan állapotokban valóban observálásra való dolgok.”³⁶

III. 2. Vitézi énekek, búcsúztatók

Az obszerválást immár a históriás énekek hagyományait követő 17. századi szövegek között folytatva tovább, feltűnő a tisztességre hivatkozó érvek jelentős mértékű csökkenése.

Debreceni S. János 1604-es, Bocskayt köszöntő *Militaris Congratulatiojának*³⁷ katonái már akkor is inkább „Szegény szep hazankert, Magyar Koronankert” (15. sor) vagdalkoznak, ha a várható nyeremények közt, az üdvösség ígérete mellett,

³¹ KEMÉNY, i. m., 235–236.

³² KEMÉNY, i. m., 221.

³³ KEMÉNY, i. m., 250.

³⁴ KEMÉNY, i. m., 143, lásd még 231.

³⁵ KEMÉNY, i. m., 267.

³⁶ KEMÉNY, i. m., 43–44.

³⁷ RMKT XVII/1, 63; Debrecenről: KESERŐ Bálint, A „Conspiratio Kendiana” szerzője, ItK, 1963, 360–368.

és csak (!) az *egességben és életben* megmaradtak számára, fel is tűnik még a *Zep tisztessege* (89–90).

Az 1658-as *Vitéz Kádár István*nak *históriája*³⁸ című halotti búcsúztató tatárokkal vívott csatározásban elesett hőse a magyarokért köti föl kardját (35), Magyarorszáért és édes nemzetéért hal meg (56, 57), a hazájáért nem szánja kiontani vérért (56), s majdan Krisztustól vesz *jutalmas bért* (60). Ugyanakkor egy percre sem titkolja már, hogy ugyan Krisztustól kapja majd valódi *drága hó pénzét* (110), a mennyei koronát (132) – de evilági életében bizony az evilági kincsek és aranyak is serkentették, vagy legalábbis serkentették volna harci kedvét (21–22, 25). Becsületről, tisztességről, hírnévéről szó sem esik.

A *Kovács György Éneke*³⁹ címet viselő, harcban elesett katonát búcsúztató 1663-as szöveg még őrzi a hírnév fogalmát, de az *argumenta mortis* közhelyessé vált rendszerének súlypontjai már itt is másutt vannak.

„Bátran meg harczoltam szüzekért, árvákért,
Az Istent kiáltám magam nemzetiért,
Pusztákat bujdosam a jó hirért nevért,
Tsak hogy éljem éitem a' sok igaz jókért.” (37–40.)

„Magyar nemzetünkért koporsóban szálltam,
És az Istentül is jutalmat találtam.” (47–48.)

A Kisfaludy Lászlót sirató 1681-ben keletkezett ének (*Cantio alia de militari duce*)⁴⁰ viszont látszólag a becsületközpontú halál-érvek visszaszorulásának ellenpéldája, hiszen az ének hőse „Hiréjért nevéjért ment az pogány ellen” (3), „Tisztit, bötsületit” veszni nem hagyta (7), és a csatákon, a harcokon szerzett hírnevéért szenvedte a kínokat (35). Ez a búcsúztató – a műfaj hagyományaival némileg ellentétben – azonban nem hőse *halálát*, hanem *fogságát*, nyomorúságos életét siratja. Az ekkor már öregedő Kisfaludyt később becsületszóra szabadon engedte a török, de mivel a váltságdíjat nem sikerült összegyűjtenie, visszatért esztergomi fogságába. Élete és a róla szóló szöveg a századvégen már szembeötlő és felettébb anakronisztikus kivétel csupán. Még lehet (ha nem is mindig érdemes) becsületesen élni, de a tisztességért meghalni már nem.

III. 3. Zrínyi

A *Szigeti veszedelem* ideológiájának vizsgálata nem sok újdonsággal kecsegtet. Szempontunkból azonban feltűnő, hogy Zrínyinek az V. énekben elhangzó, harminc strófára kiterjedő kapitányi szónoklata korántsem csupán a „szigetváriak nemzeti hivatását”⁴¹ tárja fel: az oráció érvelése ennél sokkal összetettebb. A nemzeti, a politikai, a teológiai és a családi érvek fontosságát nem tagadva, most a becsület (históriás énekekre ugyan emlékeztető, de nem állítanám, hogy onnan származó, vagy akár csak azok által ihletett) strófáit idézem.

³⁸ RMKT XVII/9, 161.

³⁹ RMKT XVII/10, 50.

⁴⁰ RMKT XVII/11, 146.

⁴¹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 170.

„Mostan megnevelnünk kell az mi hírünket
Avagy tisztességgel végeznünk életünket;
El nem rontja üdő cselekedetünket,
Valamig világ lesz, és lát ember eget.

Az is minekünk nagy tisztességünkre van,
Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán,
Kit ha mi meggyőzünk, mint reménségünk van,
Világbíró császárt meggyőztük az harcban.

Harcolnunk pediglen nem akarmi okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
Urunkért, feleségünkért, gyermekinkért,
Magunk tisztességéért és életünkért.” (V, 25–27.)

Felettebb figyelemre méltó, hogy Farkasicsnak, a szónoklatot követő esküje szerint viszont *valóban* csak az *argumenta mortis* nemzeti elemére és a vezére iránti hűségre van füle, s ez talán azt mutatja, hogy a 17. század közepén már a tisztességtől való emberkép *idealizálása* sem érintetlen a romlástól.

„Halld meg te, igaz Isten, én beszédemet,
És te, o, vitéz gróf, én esküvésemet!
Hazámért kéméllem hogyha életemet,
Ha vigan nem ontom, a' hol köll, véretem;

Hogy ha, meddig élek, elhagyom uramat,
Vagy gondolok az hely ellen praktikákat:
Isten, bosszuálló köveddel magamat
Üss meg, és lelkemet vesd pokolban hanyatt.” (V, 40–41.)

A szöveg e központi rész előtt és után is gyakran hivatkozik becsületre, dicsőségre, hírnévre és tisztességre.⁴² Farkasics halálos ágyán kizárólag *dicséret nélküli* halálát siratja (VII, 30–36), Delimán a jó hírért akar halált szenvedni (VIII, 94), és annak elvesztésekor is a halált kívánja (XI, 4–7), Radivojt és Juranicsot sem az adomány, hanem a jó hírnév ösztönzi próbára (IX, 37–38), de Cumilla és Delimán hosszú vitájában (XII, 79–96) már nyíltan összecsapnak a Tisztesség és a Szerelem, a Becsület és az Élet érvei, s bármennyire elítéli is a szöveg az összes olyan (*zavaros* [XII, 64] és *kufár* [XIII, 51] mentalitásra valló) megnyilatkozást, amely a becsutelt életet is többre tartja a dicsőséges halálnál (XII, 56–64; XIII, 41–57), bizony maga Delimán is csak nagy nehezen, hosszú hezitálás után választja az evilági örömek és értékek helyett „az drága tisztesség”-et (XII, 94) s vele a halált. Azonban – bár nehezen vitatható, hogy Zrínyi utolsó beszéde (XV, 2–8) elsősorban valóban a *menyői korona* és az *örök öröm* ígéretével biztat a menybe vezető utolsó grádicsra, a halálra, s az sem kétséges, hogy a katonák a halál közelgő pillanatában mindegyiknek az Istennel való találkozás ünnepét látják (XV, 10)⁴³ – a vitézi tisztesség

⁴² Például II, 75; III, 38, 90; IV, 32; ill. V, 28, 34, 92; VI, 25.

⁴³ Lásd még KLANICZAY, i. m., 189–190.

példázatos (mint láttuk: sok ponton meggyengült) erejére még mindig támaszkodik a szigetváriak hősiessége is.

„Mi vitézül éltünk, vitézül meghaljunk,
Egész ez világnak evvel példát hagyjunk,
Ma mi tisztességét nevünkre szállitunk,
Mai nap szépíti minden elmúlt dolgunk.” (XV, 6.)

IV. A 18. században

IV. 1. Bethlen

A becsületközpontú ember története a pogány elleni harcok végső lezárulta után, Bethlen Miklós 1708 és 1710 között keletkezett *Önéletírásában*⁴⁴ vesz igazán radikális fordulatot: az *Elöljáró beszéd* valóban mélyen karteziánus gondolatmenete fantazmagóriaként, retorikus fikcióként leplezi le a világi becsület fogalmát és érvrendszerét (hír, név, hírnév, tisztesség, ambitio, szégyen stb.), s bár ebben az átvilágított formában moderáló szerepe, társadalmi hasznossága miatt megtartja, eredeti irányító funkcióját az állandó és a valóságos becsületre, vagyis az embernek a teremtés tényéből származó eredendő *méltóságára*, a lelkiismeret (alighanem puritánus eredetű) fogalmára és az igazság keresésére ruházza át. A becsületes ember hosszú története berekesztődik – ha le nem is zárul.

„A világi becsület nem egyéb, hanem az embereknek elméjekben egymásról való ítéletek és vélekedések (...) Az állandó és valóságos becsület pedig nem az, hanem akit az Isten maga a fiában, az Úr Jézus Krisztusban szeretetre és becsületre méltónak ítelt (...) a legkisebb embertől sem szabad néked elvonnod azt a becsületet, amelyet az Isten maga annak adott, mikor a maga képét adta néki. (...) Hát tü, hogy már a becsületet őrző vagy kereső boldogtalan duellizálók, mit nyertek? Nemcsak mást, hanem magatokat is, még pedig nemcsak testetekben hanem lelketekben is elvesztitek, a szörnyű bűnnek munkájában haltok meg. (...) ha mű a világi becsület, hírnév felől azt mondjuk: Vox est, praeterea que nihil, azont mondjuk, amit Salamon: Jó kenő, jó szag, vagy illat, semmi sem egyéb, vagy annál egy kicsiddel jobb. (...) Ubi non est, ott ne keresd, hanem az ő helyén, ott pedig igen szorgalmatosan. Mert ugyanis ez a becsület, jó hírnév, és a gyalázat vagy dicsőret a virtusnak sarkantyúja, a vitiumnak, bűnnek gonoszságnak pedig zabolája. (...)”⁴⁵

Persze Bethlen is számon tartja a lelken és becsületén esett sérelmeket, figyel ő is a más jó vagy rossz hírére,⁴⁶ de őt (szerinte: környezetével ellentétben) már valóban az igazság keresése mozgatja: becsületüket és tekintélyüket féltő ellenfelei gyakran a szemére is hányják: „Te francia, örökké külön és hosszú voksot mondasz, quidquid agunt alii, semper contrarius esto”,⁴⁷ s maga is gyakran, büszkén ismeri el: „az én voksom más volt”.⁴⁸ Lelkiismeretére hasonlóképpen büszke és érzékeny:⁴⁹ számára a racionális cselekvés és gondolkodás a legfőbb értékek.

⁴⁴ BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I–II, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1955.

⁴⁵ BETHLEN, i. m., *Elöljáró beszéd*, 2–8. fejezet, I, 35–56.

⁴⁶ Pl. BETHLEN, i. m., I, 308–309, 311, 319, 362–363, 388, 345; II, 20, 130 stb.

⁴⁷ BETHLEN, i. m., I, 311–312.

⁴⁸ BETHLEN, i. m., II, 124.

⁴⁹ BETHLEN, i. m., I, 328.

Bethlen Miklós már nem tekinti a becsületén esett sérelemnek, vérrel lemosandó foltnak, hogy Teleki kancellár az egész ország füle hallatára ordít vele:⁵⁰ bolondok a duellizálók. Tart a megszidástól, de jobban a megveretéstől, s leginkább a fogságtól: a becsület védelménél sokkal fontosabb számára emberi méltóságának megőrzése. A méltóságra vigyáz, ha a becsületre már nem lehet, s talán nem is érdemes. Telekivel szemben kidolgozott, a méltóságot őrző, a becsületre fittyet hányó, s még a lelkiismeret által is alig moderált viselkedési stratégiája az eddigiek fényében némiképp groteszk, mégis a *modern* emberkép kialakulásának fontos, korai jele.

„De legnagyobb kísértetem volt, hogy ha verni kezd elálljam-é? gondolám, hogy ha a vereségig mégyen, s elállok, semmitsem nyerek véle, vagy verve öl meg, vagy megfészegít s azonfeljül megfogat, s tömlőcben, vasban rohaszt el. (...) Vala ekkor nekem egy jó erős rövid nádpálcám, gombos, én ennek a végébe csináltaték egy jó iznyi hegyes vasat, mondván jégen, síkon jobban támaszkodhatom hozzá. Feltevém magamban, ha reám jőne és egyszer megüt, én nem ütöm, de a pálcá hegyes végét ha arányozhatom, a gyomra száján beléütöm egy-, és ha lehet kétszer, háromszor is, hogy vagy soha senkit se ver ebben az életben többet, vagy bizony lészen a borbélyoknak gondja véle. Törvénytől, ő kezdvén, nem félhetek, annál inkább megunt életemmel nem gondolok. Dűcsőség az Istennek, aki ebbe a fekete kísértetbe nem vitt.”⁵¹

IV. 2. Kuruckori énekek

Végezetül a históriás ének 18. századi mutációi között (immár inkább csak kitekintésként) vizsgálódva feltűnő, hogy a becsület, a vitézi tisztesség és a hírnév fogalmai már teljesen hiányoznak ezekből a szövegekből is: a becsületre való hivatkozás már nem érv a hősi halál vagy a hősi élet mellett.

Tolvaj Ferencnek az 1703–1705-ös évek harcairól szóló *Rythmica historiaja*⁵² pontról pontra felmondja azt a katonai szabályzatot, amely a 18. század elejére az adott katonai közösség életében a viselkedés szabályozásában a belülről vezérlő becsület megüresült helyére lépett: „hogy rendesebben a dolgok folyjanak” (81–200). A státus végső megrendülésével a szerződés súlyos, helyenként halálos szankciókkal megerősített elve végképp győzedelmeskedett. A hadsereget ideológia helyett a nyers, bár szabályozott erőszak tartja össze. Kemény János (a 17. század közepén még anomáliának tetsző) hegyestőre a 18. század elejére a paradigma rangjára emelkedett.

A *Magyarország, Erdély, hallj új hírt*⁵³ incipitű, 1705 környékéről származó, híres, gazdag utóéletű ének már a régi ideológiai ballasztok teljes hiányában, a pusztá névsorolvasással, az eljövendő hősök nevével buzdít a harcra. Az *argumenta mortis* tekintetében a teológiai megfontolások a keresztény–pogány ellentét megszüntével érvényüket veszítették, a politikai érveket nincs idő és mód kifejtetni, egyébként is csak toborozni kell, a seregben majd rendet tart a regula. A toborzó célú érvelés alapja pedig egyre inkább a(z egyelőre) megkérdőjelezhetetlen közösségek, a családtól a hazáig.

⁵⁰ BETHLEN, i. m., I, 363.

⁵¹ BETHLEN, i. m., I, 365.

⁵² A kuruc küzdelmek költészete, szerk. VARGA Imre, Bp., 1977, 124.

⁵³ Uo., 159.

„Szép hazáért, kedvesidért,
De mért szánnál ontani vért?” (34–35.)

Végezetül Dálnoki Veres Gerzson 1722-ben befejezett nagy terjedelmű *Kuruc krónikája*⁵⁴ némiképp idealizáló céllal felidézi még a heroikus múltat és annak nyelvét, de már sugallni sem próbálja, hogy az *ábrázolás irodalmi konvenciója* és a *valóságos világ normarendszere* egybevágnak.

„Homérus ha eléjönne,
És ez mai napon élne,
Az ő bölcs elméjének is
Írásra megszóllónak is
Adna gondot és dolgot.” (145–149.)

Sőt, Dálnoki Veres Gerzsonnak nincs kedve a homéroszi hagyományokat folytatni. Tartózkodásának nem teljesen költői kérdése, mint nyílt kijelentés, nem csak a becsületközpontú ember, de a históriás énekek, e *szép dalok* különösen hosszantartó történetét is végképp lezárja.

„Az sok megesett dolgakat
Mind leírni már azokat
Ki győzné őket számlálni,
Minden dolgot lerajzolni,
Elkezdeni és elvégezni.” (200–204.)⁵⁵

A becsület a legjobb esetben is *respektussá* (97. strófa) silányodik, az egyéni virtusok sokszínűségét pedig lassanként elkezdli tömeggé szűrkiteni az egyre olajozottabban működő hadigépezet.

„Már rendelt seregben megyünk itt egymásra,
Zúgnak már az ágyúk két fél romlására,
Tisztek előlmennek, resolucijóra
Kell magokat adni hirtelen halálra.” (569–572.)

V. Summa

A becsületes ember Bethlen Miklós (nyomtatásban egyébként először majd csak 1858-ban megjelenő⁵⁶) *Emlékiratával* berekesztődő, de le nem záruló történetét tovább vizsgálhatnánk Petőfi (Ottlik *Budájának* Medve Gábora által is újraolvasott) *Nemzeti daláig*, Arany *Szondi két apródjáig*, a *Nagyidai cigányokig*, Jókai *Szegény gazdagok* című regényéig,⁵⁷ vagy akár a ma érvényben lévő *Büntető Törvénykönyv*

⁵⁴ Uo., 219.

⁵⁵ Lásd még a 48. strófát.

⁵⁶ *Magyar Történeti Emlékek*, II–III, Gróf BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I–II, szerk. SZALAY László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858.

⁵⁷ E két utóbbi, különösképpen szembeötlő példát korábban értelmezéssel is alátámasztottam: SZILASI László, „oda alatt lakik, aki azt mozgatja” (Jókai Mór *Szegény gazdagok* című regényének románcos olvasata), *Alföld*, 1994. október, 44–57; Uő., „környékezi már néminemű kétség” (Arany János: *A nagyidai cigányok*), *ItK*, 1996, 395–414.

becsületsértéssel foglalkozó szakaszaiig.⁵⁸ Az eddigiekben csupán a berekesztődés pillanatáig vázolt történet nyilván áttekintésnek is futólagos (csupán két műfajra koncentráló, az eredet kérdését fel nem vető, a kínálkozó esztétörténeti kontextusoktól és a nyilvánvaló hatásoktól szántsándékkal eltekintő) vizsgálatából is levonhatók azonban már bizonyos tanulságok.

Bár magam is úgy gondolom, hogy „egy adott kultúra megértéséhez az abban a kultúrában érvényes (illetve tételezett) személyiségeszményen keresztül vezet az út”,⁵⁹ a becsület és a méltóság kérdéskörét most mégsem a valósághoz való viszonyában, hanem *pusztán irodalmi konvenciórendszerként* vizsgáltam.

Az eddigiek alapján úgy látom, hogy a régi magyar irodalomban létezett *legalább egy* olyan konvenciórendszer, amely nagy figyelmet fordít az emberi tettek belső mozgatóira. Úgy tűnik, hogy a tisztesség elsősorban a 16. század szava, de a becsület (nyilván korábban sem: *mindig már nem érintetlen*) rendszerét már ekkor kikezdték a pusztá élet értékének felismeréséből és az anyagi megfontolásokból táplálkozó érvek, ezért újra és újra aktuális szerződésekkel kellett megerősíteni. A 17. századi történet tényezői még ugyanazok, de a túlélés és a pénz érvei itt már nyíltan a becsület fölébe kerekednek. A civilizáció folyamata⁶⁰ halad előre, az elnyomás, az ellenőrzés és a kirekesztés hatalmi gépezetei egyre olajozottabban működnek,⁶¹ a hadiszervezet egyre racionálisabb⁶² – ezzel (nem is olyan rejtett) ellentétben azonban mindenkinek egyre drágább az élete, az életben maradás ösztöne és érvrendszere pedig egyre erősebb. A korai 18. század embere pedig – épp a becsület romjain, a társadalmi szerepek és álarcok mögött – megtalálja identitásának új alapját, az emberi méltóságot.

Mindez persze önmagában nem túl nagy újdonság.⁶³ Régóta tudjuk, hogy a hierarchikusan berendezett társadalomban a mindennapi élet etikettje becsületbeli ügyek sorozatából áll. Tudjuk, hogy a becsület az önmeghatározás hagyományos társadalmi szerepekhez és eszményekhez kötött módja, a magatartás és az értékek rendje átfogó követelményrendszer, s mint ilyen, meg-megújuló kísérlet a közösség által szentesített, öröklött normák birtoklására, az archetipikus viselkedési minták életre keltésére. Ismert az a folyamat is, melyben a becsület először polgáriasult, majd végképp feloldódott, végül megszűnt, s helyét a modernitásban átvette az emberi méltóság, a társadalmi meghatározottságoktól független emberi lény mivoltának és értékének mint adottságnak a tudata.

⁵⁸ Btk. 179. és 180. §. A becsületközpontú emberkép továbbélését jól mutatja a becsület mai jogi definíciója. „A becsület (megbecsülés tisztelet, jó hírnév) erkölcsi és szociológiai fogalom, amely a büntetőjogi megítélés szempontjából két elemből tevődik össze: 1. a társadalmi megbecsülésből – amely viszonylagosan objektív, és az egyén sajátosságaira, tulajdonságaira, magatartására, emberi értékeire vonatkozó, a környezetében kialakult társadalmi értékítéletet jelenti; 2. másrészt az egyén önbecsüléséből (emberi méltóságából) – amely az egyénnek azt az igényét fejezi ki, hogy kapcsolataiban a fentieknek megfelelő, de legalább a társadalom kulturális szintje szerint kialakult érintkezési formák minimális követelményeinek megfelelő elbírálásban részesítsék, és ennyiben ez az oldal viszonylagosan szubjektív fogalom.” (HORVÁTH Tibor, KERESZTŐ Béla, MARÁZ Vilmosné, MERÉNYI Kálmán, NAGY Ferenc, VIDA Mihály, *Fejezetek a magyar büntetőjog különös része köréből*, Szeged, 1993, 163.)

⁵⁹ Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz*, Bp., 1994, 202.

⁶⁰ Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata*, Bp., 1987.

⁶¹ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, Bp., 1990.

⁶² Vagy legalábbis az kíván lenni: ZRÍNYI Miklós *Hadtudományi munkái*, Bp., 1957.

⁶³ Az itt következő összefoglalás Peter BERGER *A becsület fogalmának korszerűtlenségéről* (Valóság, 1992, 653–659) szóló szövegének adása.

Cervantes *Don Quijotéja* (1604–1605) a lovagiasság pusztá retorikává válásának korában örültségként leplezi le az én bármiféle azonosítását az archetipikus mintákkal, s a másik gyakran idézett példa, Shakespeare IV. Henrikjének (1596–1597) Falstaffja is ismerős szavakkal számol le a régi világgal.

„Herceg: Elvégre te is tartozol Istennek egy halállal. (El.)

Falstaff: De még nem esedékes: nem kellmes határidő előtt fizetni. Miért legyen túlfizetésben annál, aki fel sem szólított? De hát nem erről van szó: a becsület ösztökél. De hátha a becsület agyonösztökél? Akkor mi lesz? *Lehet-e becsülettel pótolni egy fél lábat? Nem. Vagy egy fél kezét? Nem. Vagy enyhíteni egy seb fájdalmát? Nem. Akkor hát a becsület nem ért a sebészethez? Nem. Mi a becsület? Egy szó. És mi ez a szó, ez a becsület? Levegő. Ez tiszta számvetés. És kié a becsület? Aki szerdán meghalt. És érzi a becsületet? Nem. Hát hallja? Nem. Akkor hát a becsület nem érzékelhető. A halottnak nem. Akkor talán az élőkkel együtt él? Nem. Miért? Mert a rágalom nem szenvedheti. Akkor hát én nem kérek belőle: a becsület csak festett halotti címer; és ezzel véget ér az én katekizmusom.*”⁶⁴

A modernitás a méltóságot éppen a becsület hitelüket veszített roncsai közt lelte meg. Régi felismerés, hogy a szerepek és a társadalom által kikényszerített normák mögött vagy alatt az emberi méltóság rejtetik, de e belső valóság csak a modernitásban kap majd központi szerepet. A modern ember identitása (ellentétben a becsület emberével) lényegileg független, ezért apránként valóban teljesen függetlenedik is az intézményes szerepektől: identitását, méltóságát azokon kívül s velük szemben határozza meg újra és újra. A keresés célja önmaga.

A fáziskésés persze szembeötlő most is: Bethlen szövege bő egy évszázaddal Cervantes és Shakespeare idézett műve után születik, az igazán megfontolandó mégsem ez.

Arnold Gehlen a modern regény megjelenését olyan irodalmi formaként üdvözlölte, amely a legteljesebben túlköri vissza a modernitás új típusú szubjektivizmusát.⁶⁵ A személyiségeszmény nyilvánvaló módon hatással van a műfaji rendszerre, és viszont: a *tisztesség* és a *hírnév* által vezérelt hős pl. tipikusan *eposzi* figura, de *becsület*es emberekről egész egyszerűen nem lehet *regényt* írni. A magam részéről a most vázolt folyamat elsődleges fontosságát éppen abban látom, hogy a becsületközpontú emberkép nagyon erős konvenciójának Bethlen Miklóssal be-rekesztődő, de le nem záruló története az *egyik* kézenfekvő oka lehet (az eposz műfajához való szűnni nem akaró ragaszkodásnak, és a magyar irodalom sokak szerint máig megőrzött alapvetően romantikus és romános jellegének, de mindenekelőtt:) a magyar regény feltűnően kései születésének:⁶⁶ Jósika *Abafi*ja csak 1836-ban jelenik meg, de még az sem bizonyos, hogy a század második felében uralkodó Jókai szövegeinek műfaja valóban *regény*.⁶⁷

⁶⁴ William SHAKESPEARE, IV. Henrik, I. rész, 5. felvonás, 1. szín = W. Sh. Összes drámái, I, Királydrámák, Bp., 1988, ford. VAS István, 342.

⁶⁵ Idézi BERGER, i. m., 657.

⁶⁶ GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941; SZAJBÉLY Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*, ItK, 1982, 1–15; Uő., *Előszó és Ajánlás: Regény és közönsége a 18. század második felében*, It, 1985, 543–565; IMRE László, *Tünődés a műfajokon: Közelítések a múlt századi jelenségek felől*, Alföld, 1995/4, 63–70.

⁶⁷ A kérdést korábbi szövegemben vetettem fel: *Sejtések: A Jókai-szakirodalom ellenőrizhető kijelentéseinek látens paradigmája*, ItK, 1993, 621–649.

Még fontosabb azonban, hogy a tárgyalt szövegek retorikai kérdésből induló, és csak látszólag teljesen más irányba forduló vizsgálata nem csupán a mai magyar irodalomnak az emlékiratokhoz és az emlékirat műfajához (Ottlik, Mészöly, Esterházy, Nádas), valamint a régi magyar történeti témákhoz (Darvasi, Háy, Láng, Márton) való nyílt, a hagyományt újraíró (az emlékiratokat a magyar prózai hagyományból – ismeretlenül – kilökö magyar felvilágosodást felülbíráló) vonzódására kérdez rá újra, de szempontunkból talán megalapozottabbá teheti azt a régóta közzsájon forgó vélekedést is, mely szerint a magyar nyelvű regény egyáltalán nem kései születésű, hiszen története nem Jósika Abafijával 1836-ban, nem is 1788-ban Dugonics *Etelkájával*, még csak nem is a 18. század közepi románokkal, hanem a század legelején Bethlennel, sőt talán már 17. századi emlékiratíró társainak szövegeivel elkezdődik.⁶⁸

„Ubi non est, ott ne keresd, hanem az ő helyén, ott pedig igen szorgalmasan.”⁶⁹

László Szilasi

ARGUMENTA MORTIS

(Arguments et contre-arguments de la mort héroïque: l'honnêteté et la dignité dans la poésie épique et dans les mémoires anciennes hongroises)

D'après l'examen du système des arguments rhétoriques des textes choisis dans la littérature ancienne nous pouvons dire qu'il existait un système de traditions, très intéressé par les motifs internes des actes humains. L'honnêteté est le terme typique surtout du XVIe siècle, mais le système (probablement loin d'être intact déjà auparavant) subit désormais les assauts des arguments ayant comme source les valeurs de la vie et des considérations matérielles reconnues. Les éléments principaux de l'histoire du XVIIe restèrent toujours les mêmes, mais ici sans se cacher, les arguments de la survivance et de l'argent s'imposaient face à ceux de l'honnêteté: l'appareil de l'oppression, du contrôle et de la discrimination fonctionnent de mieux en mieux – ce qui eut comme conséquence que l'instinct et l'argument de la survivance devenaient de plus en plus forts. Derrière les masques et les rôles sociaux, avec une honnêteté ruinée l'homme du début du XVIIIe siècle trouva un nouveau fondement de son identité, la *dignité humaine*.

Il est évident que l'idéal d'homme et le système des genres s'influencent réciproquement: le héros guidé par l'honnêteté est une figure d'épopée, or il est impossible d'écrire *des romans* sur les hommes honnêtes. L'histoire de la très importante tradition de l'idéal d'honnêteté dont le dernier représentant à l'époque était Miklós Bethlen peut être considérée comme une des raisons très probables du grand retard de la naissance du roman hongrois.

Par la suite l'examen traite l'attraction exercée par les mémoires et le genre des mémoires sur la littérature hongroise contemporaine (Ottlik, Mészöly, Esterházy, Nádas) ainsi que l'intérêt porté aux sujets historiques (Darvasi, Háy, Láng, Márton). A propos des événements récents de l'histoire littéraire l'examen rappelle l'idée plus ou moins répandue qui est ceci: la naissance du roman en langue hongroise n'est pas si tardive – ni l'Abafi de Jósika de 1836, ni l'*Etelka* de Dugonics de 1788 ni même les 'románs' du XVIIIe n'étant pas les premiers, l'histoire du roman commença avec Bethlen au début du XVIIIe, ou même avec les mémoires du XVIIe siècle.

⁶⁸ Mindezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy a regény műfaja a magyar irodalomban autogenezis útján jött volna létre, csupán azt, hogy a regényműfaj befogadásának és elsajátításának legalapvetőbb alkotói előfeltételei, véleményem szerint, jórészt az emlékiratok – monografikus alaposággal ezideig nem vizsgált – történetében teremtdtek meg. Mivel pedig egy műfaj recepciója aligha magyarázható egy *egytényezős elmélettel*, az általam elmondottak és például Kecskeméti Gábornak az *utíle et dulce* elvén belüli hangsúly-áthelyeződésre alapozó, a gyönyörködő, műélvező, autonóm közönség létrejöttére koncentráló koncepciója (*Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993 [Régi Magyar Prózai Emlékek, 10], 577–613, főként 605–610) megítélésem szerint nem vitában állnak, hanem kiegészítik egymást. Kecskeméti példája (*i. m.*, 606) éppen Bethlen *Emlékirata!*

⁶⁹ BETHLEN, *i. m.*, 50.

ÉRTÉKÍTÉLETEK A MAGYARORSZÁGI NÉMET NYELVŰ IRODALMI ÉLETBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A 18–19. század fordulóján különösen nagy jelentősége volt a magyarországi németnyelvűségnek. Az ország három és fél millió magyar lakosa mellett egymillió német élt, és ekkor már nemcsak a szepességi vagy a nyugat-magyarországi városokban, hanem többek között az ország politikai, gazdasági és szellemi életében a 18. század utolsó harmadától ismét a legjelentősebb szerepet betöltő és számarányaiban is robbanásszerűen fejlődő Pest-Budán is, ahol azokban az években többnyire csak vásári napokon vagy az országgyűlések éveiben lehetett magyar szót hallani. Schedel-Toldy Ferenc Budán élő szülei sohasem tanultak meg magyarul, Michael Grünwerth pesti nagykereskedő pedig, aki kapcsolatokban gazdag, hosszú és tevékeny életet élt Pesten, 1791-ben saját költségén németül kiadta a budai országgyűlés cikkelyeit, egy évtizeddel később ugyancsak németül jelentetett meg egy munkát az osztrák–magyar kereskedelem kérdéseiről – *egy fél évszázad után, 1843-ban, ugyanott, 79 évesen Kossuthért lelkesedve, csak úgy értette meg a magyar Pesti Hírlapot, hogy annak cikkeit számára az ifjú korában nehéz sorsú Falk Miksa órabérben németre fordította.*¹

De ebben az időben a városi polgárság mellett a magyar nemesség nagy része, sőt sok esetben más nemzetiségek egyik vagy másik jeles képviselője is könnyebben értett és szólott németül, mint magyarul, és ezért németül írta szélesebb vagy szűkebb körben publikussá tett tudományos értekezéseit, naplóját és nem ritkán verseit is. A vagyonát elkártyázó Akáts Ferencet pl. művészi képességei mellett kifogástalan német kiejtése alkalmassá tette arra, hogy 1803-ban Goethe rendkívül igényes weimari színházának, később pedig mintegy három évtizeden át az egész német nyelvterületnek sztárszínésze legyen; egyidejűleg az ugyancsak magyar Korompay József ugyanezeknek a színházaknak megírta a korabeli német slágerlovagdrámát *Rudolf von Felsek oder Die Schwarzhäler Mühle* címmel, kísértetekkel, kínpókamrával, mérgezéssel és bécsies tündérajáték-betétekkel (a pesti német színházakban 1811-ig, Schillert is megelőzve, 34-szer adták elő), vagyis mindazzal, ami akkor a német nagyközönséget szórakoztatta.

De talán még eklatánsabb példa a németnyelvűség és a magyarság bonyolult kapcsolatrendszerére, hogy a *cseh* Franz Xavier Girzik, a *pest-budai* színtársulat színésze és operaénekes *németül* írta meg az annak idején egyik legjelentősebb magyar nemzeti tárgyú drámát Szent István királyról, a *Stephann der erste König der Hungarn*t, alcíme szerint „a magyarok nemes nemzetének ajánlva tisztelőjétől, a szerzőtől”.

A korabeli, vagyis 1800 előtti és utáni német nyelvű irodalmi élet történelmi jelentősége mindenekelőtt azzal támasztható alá, hogy a nagy lélekszámú német polgárság hirtelen megnövekedett olvasói és kulturális fogadókészsége szükség-szerűen kikövetelte magának a német színházakat, a német könyvkiadást, a né-

¹ FALK Miksa, *Kor és jellemrajzok*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézete, 1903, 3.

met könyvimportot, a helyben megjelenő német zsebkönyveket, almanachokat, kalendáriumokat, főképpen pedig a legkülönbözőbb nívójú folyóiratokat. Vagyis eleven irodalmi és kulturális élet támadt ott és akkor, ahol és amikor 1795 május-júniusának ítéletei (a vérveszteségek, a börtönbüntetések, a megfélemlítés) s a minden addiginál szigorúbb cenzúra a magyar nyelvű irodalmi és kulturális életet úgyszólván teljességgel megbénította. A szomorú események következményei miatt így hárult a magyarországi német nyelvű írókra az általuk mindig is érvényesített német–magyar *közvetítő* szerep mellett, 1795 és körülbelül 1810 között, kivételesen egyfajta *helyettesítő* szerep is.

Jelentőségét különösen is aláhúzza, hogy a mind ez ideig feltáratlan hatalmas szöveganyag az abban megfogalmazott értékítéletek gazdag sokfélesége ellenére úgyszólván minden részletében azt igazolja, hogy Magyarország korabeli német nyelvű írói fenntartás nélkül kötelezték el magukat a Magyar Királyságnak, a mindenkori magyar érdekek bel- és külpolitikai főirányaival teljes mértékben azonosultak. Ezt az azonosulást természetesen sokszínűvé differenciálta a szerzőknek a világnézeti, neveltetési, szociális vagy sajátos egyéb körülményeiből, például a regionális településtörténeti tradíciók élményéből fakadó egyéni látásmódja. (Az értékítéletek kialakulása szempontjából annak is lehet például szerepe, ki, mikor, honnan és hová települt a Magyar Királyságba.) Egyfelől jellegzetes magyar patriotizmusuk, másfelől műveltségüknek minden más nemzetiségnél magától értetődőbb német forrásai következtében egész szemléletviláguk – minden individuális különbség ellenére – homogénebbnek bizonyult, mint a korabeli magyar nyelvű szerzőké.

Írásaikban a kifejezetten magyar értékek vállalása és a magyar érdekek képviselése számos tartalomtipológiai változatban érvényesült, többek között a nyelv, a történelem, az aktuális bel- és külpolitika megítélése során, de gyakran elvonatkozóbb kérdések fejtegetése kapcsán is, ha például művészetről, erkölcsről vagy vallási meggyőződésükről szóltak.

Nyilvánvaló, hogy a *nyelv*, amely nem véletlenül kap minden nemzet-meghatározásban elsőrendű helyet, s ezért méltán emelkedik általában is a legfőbb nemzeti érték rangjára, mindenekelőtt az azonos nyelvű írók és tudósok részéről számíthat kimagasló értékítéletekre és megbecsülésre. (Egészen természetes tehát, hogy Dugonics Andrástól és Kazinczy Ferencről Kosztolányi Dezsőig és Lőrincze Lajosig a magyar nyelv számtalan magyar nyelvű dicséretét olvashatjuk, s éppígy Martin Opitztól kezdve szakadatlan láncolatban mind a mai napig németül a német nyelvét.) Annál feltűnőbb, hogy az 1800-as évek elején oly sokszor írnak magyarországi németek – természetesen németül – versekben, cikkekben és tudós elemzésekben a magyar nyelv kimagasló értékeiről és művészeiről. 1806-ban például „Hazánk magasztos őseinek ajánlva” *Pannonia nyelve* címmel alkaioszi strófákban írt német óda dicséri Pesten a magyar nyelv „csodaerejének szárnyalását”, a kulturális értékek kifejezésére való alkalmasságát, fejlődőképességét, a nagy európai nyelvek, a német, az angol, az orosz, a spanyol, az olasz és a francia mellé és fölé helyezve azt. Igazolásképpen a szerző az óda lábjegyzetében „határtalan tisztelttel” sorolja fel a magyar nyelv művészeit, Gyöngyösit, Ányost, Batsányit, Virágot, (Baróti? Barczafalvi?) Szabó Dávidot, Rájinist, Révait, Kazinczyt, Csokonait, Dugonicsot, Verseghyt és végül „Himfy-Petrarcát”, akiknek kiművelt magyar nyelve – így az óda – „az ezüstösen csengő franciákéval” vetekszik.²

² *Pannonia's Sprache, Unsern erhabnen Vätern des Vaterlandes wegen der zur herrschenden erhobenen vaterländischen Sprache geweiht*, Pesth, Joseph Eggenberger, 1806, 2.

A Weimarban megjelenő *Der Neue Teutsche Merkur*ban 1802-től 1808-ig tanulmányok egész sorában (40 tanulmányban mintegy 400 oldalon)³ ünneplik magyarországi német nyelvű szerzők a magyar nyelvű költészet legújabb eredményeit, *eredeti szövegekkel*, versidézetekkel (Kisfaludy Sándortól, Dessewffy-től, Kazinczytól), nyersfordításokkal és szövegmagyarázatokkal dokumentálva a magyar nyelv kitűnő alkalmasságát a költői kifejezésre. (A nyersfordítások és szövegmagyarázatok egy részének szerzője Andreas Friedrich Halitzky, a pesti egyetem 1784-ben alapított Német Tanszékének második tanszékvezetője, aki a korabeli magyarországi német költészetnek is egyik jeles képviselője volt. A tanulmányok ismeretlen szerzője kitűnő érzékkel Csokonait tartotta ugyan a magyar nyelv legjelesebb korabeli művészenek, így tőle is ígért ismételt próbafordításokat, ezekkel azonban ez ideig nem találkoztunk. Talán el sem készültek. Lehetőséges, hogy az ő eredetiségének németre való átültetése nehezebbnek bizonyult, mint a nyelvében, tartalmában és költői képalkotásában egyaránt „németesebb” tendenciájú Kisfaludy Sándoré vagy Kazinczyé. Annál többet és találóbbat ír Csokonai nyelvi sokszínűségéről és költői bravúrajáról.) Vizsgálatunk szempontjából azonban a legfontosabb, hogy a korabeli Európának azon a pontján, ahol annak idején a költői értéket minden más értéknél többre tartották (vagyis Weimarban, az 1800-as évek elején), *magyarországi német szerzők* meggyőző példákkal és érvekkel biztatták *weimari német* kortársaikat arra, hogy – akár más nyelvek helyett is – mindenekelőtt a magyar nyelvet tanulják. 1802 decemberében például a következőket olvashatjuk a *Merkur*ban:

„Vajon nem kellene-e számos magyar költeménynek és eredeti színdarabnak a külföldiek a magyar nyelv tanulmányozására ösztönöznie? A magyar nyelvet – annak pártatlan ismerői szerint is – teljességgel a költészetre teremtették. A nyelv telve a legszebb képekkel, és természete által szabott metrikája akárcsak a görögé; a magyar költők valamennyi görög metrummal igen könnyen élnek, és nyelvük zenekíséret mellett jól énekelve akár az olasszal is felveszi a versenyt. (...) És mily pontosan megvilágítja a magyar nyelv a magyar nemzet karakterét! Minden tekintetben megérdemelné tehát, hogy a nyelvileg művelt németek inkább ezt a nyelvet tanulják, mint a dán, a svéd, az orosz és a spanyol nyelvet.”⁴

Egy öt esztendővel későbbi tanulmány pedig ugyancsak a weimari folyóiratban a következő észrevételeket fűzi az ott bemutatott magyar versekhez:

„Íme néhány bájos magyar vers. A mellékelt német fordításból (noha az az eredeti színvonalát nem éri el) az irodalmat kedvelő német barátaink látni fogják, mely szépségre és erőre képes a költészetben a magyar nemzeti nyelv, és bizonyára el fogják ismerni, hogy a magyaroknak az Európában oly elszigetelt nyelve érdemes arra, hogy azt a nyelvek iránt érdeklődő német tudósok tanulmányozzák.”⁵

Ennél is jelentősebb azonban az a tény, hogy a magyarországi németek ismételt hivatkoztak a *magyar történelmi értékekre*, teljes mértékben magukénak vallva azokat. Ez azért is rendkívül figyelemre méltó, minthogy éppen a történelmi értékek őrzése biztosíthatja leginkább egy nép, egy nemzet vagy egy nemzetiség

³ László TARNÓI, „Der Neue Teutsche Merkur” als Quelle historisch-hungarologischer Untersuchungen für den Zeitraum 1802–1808, *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 1(1986), 123–151.

⁴ *Nachrichten über Ungarns neueste Literatur und Kultur*, *Der Neue Teutsche Merkur* (a továbbiakban: NTM), 1802, 1, 4. sz., 269–270.

⁵ *Fortgesetzte Correspondenz-Nachrichten über die neueste Literatur und Kultur in dem österreichischen Kaiserthume*, NTM, 1807, 2, 7. sz., 197.

létének legalább viszonylag pontos meghatározhatóságát. Annak a népnek, amelynek nincsen múltja, annak jelene és jövője is értelmezhetetlen. – A megdöbentő éppen az, hogy a magyarországi német nemzetiség lényegében és fő vonalában a magyar nép, ha úgy tetszik, a befogadó nép történetét osztatlanul sajátjának tekinti (minden individuális részletkülönbség mellett is, ami természetesen az anyanemzet képviselőire is vonatkozik) – éspedig, bármennyire meglepő, már a honfoglaló Árpád korától kezdve egészen a József nádor által kormányzott jelenig, képviselje bár ezt a történelmet északon a szepességi protestáns Samuel Bredeczky vagy délen a szegedi születésű katolikus Carl Anton Gruber. Ebből a szempontból, úgy látszik, annak sincs jelentősebb differenciáló szerepe, hogy az egyes szerzők ősei mikor és hová települtek a Magyar Királyságon belül. (Bredeczky ősei feltehetőleg 1200 körül, Gruberéi közvetlenül a török kiűzése után, Johann Paul Köffinger budai költő, aki pedig egy külön kis füzetet adott ki a magyar dicsőséget felidéző katonadalokból,⁶ első generációs budai német polgár volt, aki még Németországban született, arról tehát, hogy Magyarország Európa védőbástyája, Hunyadi és Zrínyi a megmentője, szülei még mit sem tudhattak, ő azonban már ezen ősökkel tudatosan azonosulva serkentette magyar honfitársait, németeket, magyarokat egyaránt a Napóleon elleni hősi harcra.) Mindebben a Magyar Királyságnak elkötelezett korabeli német patriotizmus nyilvánul meg, amit a szakirodalom többnyire az ún. „hungarus-tudat” terminussal jelöl.

Ennek a magyar történelmi indíttatású értékszemléletnek meglepő következményei vannak 1800 körül. A szepességi születésű német Jacob Glatz például messzemenőkig megérti a magyarok németellenességét, vég nélkül sorolva annak történelmi indokait, Gertrudisszal, Cilleivel és Caraffával, külön ecsetelve a Hunyadi Lászlón elkövetett árulást, az átvonuló keresztes hadak rablásait s a jelenig tartó gyarmatosítási törekvéseket. Mindent egybevéve, Glatz szerint a németek „kiáltó gaztetteket követtek el, vagy legalábbis arra indítottak másokat”. Ahogy később kifejtette, németeken osztrákokat is értett, mégis egyetlen németajkú csoportot leválasztott a többiről: „A német telepeseeknek Magyarországon sohasem volt részük mindebben” – írta. – „Magatartásuk mindvégig mintaszerű volt.”⁷ Glatz ezzel elválasztotta magát és Magyarországon német „colonusait” a Magyar Királyságon kívül élő németektől, magyarságvágya magyarságvállalással alakult, sőt, a korabeli politikai viszonyok bírálataival, amelyre természetesen ebben a formában csak a külföldön és névtelenül megjelent könyvében nyílt alkalm, olyan lényeges momentumokat is megfogalmazhatott, amelyek német nemzetiségi polgári értelmiségiek és magyar nemesek között az érdekközösség és érdekazonosság lehetőségeit is megteremthették. Így jöttek létre a korabeli elméleti munkák olyan félreérthetetlen tartalomtipológiai párhuzamai, mint amilyenek Jacob Glatz idézett műve és az ugyancsak szepességi és németül író magyar nemes Berzeviczy Gergely szintén külföldön, történetesen Weimarban 1802-ben megjelent híres *Ungarns Industrie und Commerz*⁸ című cikksorozata között vannak.

⁶ Johann Paul KÖFFINGER, *Lieder für Ungerns Bewaffnete, Panonien (sic!)*, 1809.

⁷ (Jacob GLATZ), *Freyzüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland, Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen, Teutschland*, 1799, 58–59.

⁸ *Ungarns Industrie und Commerz von Gregor Berzeviczy, Beysitzer am Zipser und Saroser Comitath und Inspektor der evangelischen Kirchen und Schulen dießseits und jenseits der Theiß in Ungarn, Neue Zeitung für Kaufleute, Fabrikanten und Manufakturisten oder wöchentliche Nachrichten von neuen Handlungsvorfällen, neuen Erfindungen und Bekanntmachungen, welche den Kaufmann, Fabrikanten und Manufakturisten interessiren und nützlich seyn können*, hrsg. Johann Adolf HILDT, 1802, 19–29. sz.

Magyarországi németek és német nyelven író magyarok külföldi folyóiratokban és önálló kötetekben megjelenő tudományos munkái, politikai értekezései és szépirodalmi művei – a fentiekén kívül pl. Feßler németül írt magyar történelme és magyar történelmi tárgyú színművei – állandóan napirenden tartották a magyar történelem fontos tényeit, hogy ezzel közvetlenül vagy közvetve az aktuális magyar érdekek mellett érveljenek. (Talán 1848–1849-et, illetve 1956-ot kivéve soha olyan hatásos pozitív képet nem közvetítettek magyarok országukról külföldre, mint éppen 1800 előtt és után a német nyelvű magyarok. Megjegyzem, hogy az általuk készített szövegek, tartalmi érvrendszerük és elkötelezettségük mellett, nyelvileg is kifogástalanok voltak.)

Hatásában – de művelődéstörténeti szempontból is – legalább ilyen jelentősége volt a magyar történelem teljes spektrumát felidéző *belföldi* német nyelvű irodalmi és kulturális életnek is. Ezen belül nemcsak arra gondolok, hogy a német nyelvű színházak rendszeresen napirenden tartották a magyar múltat Szent Istvánnal, Nagy Lajossal, Hunyadi Lászlóval és Mátyás királlyal, hanem még inkább a történelmi tárgyú költői műalkotásokra, minthogy 1800 körül, akárcsak Közép-Európa más városaiban, a magyarországi városi lakosság körében is hihetetlen mértékben felértékelődött a nyomtatott szépirodalom, ezen belül a költészet, amely pedig abban az időben Pesten, Budán, Pozsonyban, Sopronban, a szepességi városokban, sőt Pécsen, Székesfehérváron és másutt is, az olvasók részéről is hozzáférhetőbb volt német nyelven, mint magyarul.

A 19. század első évtizedében írt s a magyar múltról szóló német himnuszok, ódák, elégiák, epikus költemények tartalom- és formatipológiai szempontból egyaránt elválaszthatatlanok a korabeli, különösen pedig a későbbi romantikus magyar irodalomtól, elsősorban Berzsenyi, a Kisfaludyak, Kölcsey és Vörösmarty múltidéző költészetétől. Filológiai szempontból is rendkívül figyelemre méltóak az olyan tartalmi, gondolati egybeesések, mint amilyenek például a holdfényes romok között felidézett és tette serkentő dicső múlt képsorai (lásd például az 1807-ben névtelenül kiadott *Elegie an mein Vaterland: In den Ruinen eines alten Bergschlosses geschrieben* című vers disztichonjait⁹), vagy ami-

⁹ *Elegie an mein Vaterland: In den Ruinen eines alten Bergschlosses geschrieben*, Pannonien, 1807. – Lásd mindenekelőtt a vers bevezető disztichonjait:

Einsam im Mondlicht, auf Trümmer der Vorzeit gelagert,
Weih' ich dir wehmutherfüllt, Vaterland diesen Gesang. –
Schweigend gleitet dein Licht schon über die bläulichen Spiegel
Jenes ruhigen See's, seelenerehrender Mond, –
Und erhellt dort ein Kreuz, ein Dorf und schweigende Thäler,
Hier ein Herz. Ha! es schlägt! Ahndung durchbebet mich ganz.
Stumm hält eine Gestalt mir vor der Vergangenheit Spiegel,
Und mit enthüllender Hand, zieht sie den Schleier davon.
Sinnend auf Schwerder gestützt, die Lenden mit Häuten bekleidet,
Steht die gebietende Schaar Väter im schweigenden Kreis
Sie, die mit mächtigem Arm, als Führer des Volkes und Edle
Sieg' erst erkämpften, und dann lenkten das Beste des Staats.
Plötzlich erschallte der heilige Schwur, mit Blut noch bekräftigt,
Welche die Obergewalt Árpáds Geschlecht übertrug.
Hat euch verkündet das Schicksal Jahrhunderte welche erst kamen,
Glücklich durch Árpáds Geschlecht, Herrscher des mächtigen Volks.

lyen a magyar hazafias műltszemléletből fakadó „itt élned-halnod kell” gondolat (így pl. Christophorus Rösler 1807-ben megjelent *Nationalstolz* című versében,¹⁰ Gruber 1804-ben írt Pannonia-himnuszának zárósorában¹¹), éppígy az elmúlt dicsőség és a „rombadőlt jelen” metaforikus ütköztetése (ugyancsak a Pannonia-himnuszban¹²), ugyanevvel a gyengébb unokák szembeállítására (lásd ehhez a fent idézett elégia további bevezető sorait¹³), továbbá a Magyarország a keresztény Európa védőbástyája gondolat (például Johann Paul Köffinger *Lied der*

¹⁰ Christophorus RÖSLER, *Nationalstolz*, Zeitung für Herren und Damen, hrsg. Joseph LEYRER in Pesth, 1807, 18, 141. – Lásd a költemény 4. és 5. versszakát:

Die Reitze unsrer vaterländ'schen Auen,
Den Werth der vaterländ'schen Nation
Soll ohne Rührung sie erkennen, schauen,
Und ohne Selbstgefühl des Landes Sohn?
Und das Verdienst der Väter alter Zeiten
Soll nicht auf sich des Enkels Stolz es deuten?
Uns gehört das Schöne und das Gute,
Das in der Heimath fruchtbar sich beweist;
In unsrer Seele nur, in unsrem Blute
Glüht unsrer Väter kräft'ger Thatengeist!
Und was derselbe hinterließ, – die Erben
Geziemt es, *drauf zu leben und zu sterben.*

(Kiemelés tőlem, T. L.)

¹¹ Carl Anton von GRUBER, *Hymnus an Pannonia*, Wien, Anton Pichler, 1804, 48. – Zárósorok (a terjedelmes himnuszban az „anya” megszólításáig) a szülőföldet, a hazát személyesíti meg):

Mutter, ich scheide – Seh ich dich wieder, Menschengeliebte?
Nimmer vielleicht? – So tönet mir allzeit das schreckliche – *Nimmer* –
Bebend ins Ohr. Erhebe mich, Mutter! – Du schwindest! – Hier sterb' ich! –

¹² *Uo.*, a 24–26. lapon:

Vater Corvin! Dich rufet die Stimme des liebenden Sängers!
Mutter gebiethe der Gruft, und deinem Geheiß gehorchend,
Weichet der Stein. – Du schweigst noch? – Mächtig ruf' ich: Corvinus! –
Fürst des glücklichen Volks, des hohen Wissens Verbreiter!
Von den Göttern gesandt, von Themis zum Liebling erkoren,
Kamen die goldenen Zeiten durch dich, und nicht vor Äonen,
Wie der Griechen geglaubt, auf trügende Märchen vertrauend. –
Göttin! Was stürzt vom Giebel herab! – Es rollen die Steine –
Krachend trennen die Wände sich – nur noch Wissegrads Trümmer
Sieht mein thränendes Aug; dem öden Gemäuer entfliehen
Vögel der Nacht, umschwirren die Reste, Bäume verschwinden,
Blumen welken, Gräser verdorren im weiten Burghof.
So vernichtet die Zeit in wandelbaren Gestalten,
Was die Thatenreichen Heroen setzen zum Denkmahl.

¹³ *Elegie an mein Vaterland*, i. m. – A bevezető sorok folytatása:

Zeigt euch dem Auge des schwächeren Enkels, ihr Großen der Vorwelt!
Hebt diess beklommene Herz, das Euch Erhabene denkt!
Oft wenn der Mond die bemoosten Ruinen der Ahnen erleuchtet,
Wo die zerstörende Zeit auch am Erhabenen nagt, –
Oder ein Feiger, erschlichene Namen der großen Verblichnen
Schändlich durch Thaten entehrt, blutet diess wallende Herz.
Nun ergötzt mehr kein Klirren der Waffen, dem Mächtigsten schreckbar,
Nicht mehr das traute Gespräch, das bei dem Becher begann.

(Kiemelés tőlem, T. L.)

Edlen című dalában¹⁴), a dicső halál epikus megéneklése (Karl Unger *Hans Körmend oder Die Weihe für das Vaterland* című balladájában¹⁵), vagy akár a Mohács utáni évszázadok tragikus pártoskodásainak, testvérháborúinak felidézése verssel és szövegmagyarázattal (ugyancsak a már idézett előjában¹⁶).

Ami a 19. század elején keletkezett történelmi tárgyú, magyarországi német költészetet a 19. század első felének magyar múltidézésétől tartalmilag valamelyest elválasztja, az csupán bizonyos hangsúly-eltolódásokban ragadható meg. Feltűnő például, hogy a korabeli német nyelvű történelmi tárgyú szépirodalom (mennyiségi és minőségi mutatókat egyaránt figyelembe véve) tematikusan mindenekelőtt két gyújtópontra koncentrálódik. Először is kiemelkedő szerep jut benne a keresztény Magyarországot megteremtő Szent Istvánnak, másodszer pedig a keresztény Magyarországot az európai műveltség csúcsaira emelő Mátyás királynak. Kereszténység és felvilágosultság, kiművelt lélek és kiművelt szellem eszmeisége fonódik tehát harmonikus egységbe a német példázatok egész sorában. Mindez egészen természetes, hiszen akik e műveket írják, magyar elkötelezettségükkel együtt hívő keresztények is, katolikusok vagy protestánsok, egyben pedig valamennyien a német felvilágosodás műveinek szellemében nevelkedett értelmiségiek. (Sokan közülük Göttingenben August Ludwig Schlözer és

¹⁴ Johann Paul KÖFFINGER, *Lied der Edlen* = J. P. K., *Lieder für Ungerns Bewaffnete*, i. m., 8, 11. – A második és a kilencedik (utolsó) versszak:

Wir sind es noch,
Die als zahllose Scharen
Von südlichen Barbaren
Gedroht mit Slavenjoch,
Europaen schützten, wie ein Damm,
Gen den umsonst die Menge schwamm
Wir sind es noch!
(...)
O seht herab
Der Väter Geister blicken!
Sie heischen uns zu schmücken
Mit Lorbeer'n frisch ihr Grab.
Seht Hunyad, Zrény, glanzvoll, winkt!
Schwört, daß ihr sieget oder sinkt,
Auf ihrem Grab!

¹⁵ Johann Karl UNGER, *Hans Körmend oder Die Weihe für das Vaterland* = *Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1808*, hrsg. Karl Georg RUMI, Leutschau, 1808, 17–20.

¹⁶ *Elegie an mein Vaterland*, i. m., 11, 12:

Blutig erhob sich, und rasch die Zwietracht, und schärfte die Klingen
Eines verwandten Geschlechts, um zu erwürgen sich selbst.
Über andere nur gewohnt den Sieg zu erkämpfen
Überwunden noch frey – nicht von dem Schicksal besiegt,
Schwächt den erhaltenen Ruhm, ha! vaterländischer Selbstmord –
Bey dem warnenden Grab bebt noch der Enkel, und schweigt.
Röthet die Steine noch Bürgerblut? Hat diesen modernen Schädel,
Schwächerer Greis, dein Sohn dir vom Rumpfe getrennt?
Hat der verblendete Gatte den Dolch in das Herz dir gestossen?
Weil einem andern dein Sohn huldigt, und du ihn noch liebst?
Blutend schweben am Hügel dort fest umschlungne Gestalten,
Zeigen mit bebender Hand noch auf das triefende Herz, –
Zärtlich umschlang hier der Jüngling sein Mädchen, dem Liebe genügte –
Er hielt die Gegenparthey – so hat ein Vater gestraft! –
Schon sind die Wunden vernarbet, und bessere Zeiten begannen,
Und für die Ruhe besorgt, fesselt nun alle ein Sinn.

Christian Gottlob Heynét, Jenában pedig Schillert és Fichtét hallgatták, esetenként Weimarban a Goethe-ház vendégei voltak, mások az irodalomszervező drezdai Böttigerrel és/vagy a bécsi Retzerrel leveleztek. A bécsi felvilágosult értelmiségiekkel többé-kevésbé valamennyien kapcsolatban álltak.)

Mіндеzen kisebb-nagyobb interpretációs eltérések sem változtatnak, olyanok például, mint amilyen Franz Xavier Girzik drámájának sajátos Szent István-képe, amely szerint a magyar király aligha tudta volna hatalmas történelmi tettét, a keresztény állam megteremtését a környezetében lévő németek nélkül megvalósítani. A darab eszmeiségének ezt a mozzanatát kissé leegyszerűsítve úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a németek által közvetített szellemre való fogékony nyitottság nélkül hiányoztak volna mindehhez a szubjektív feltételek, a német környezet (közöttük fegyveresek) által nyújtott biztonság hiányában pedig aligha jöhettek volna létre a még elvadult lelkületű barbár honfitársak feletti diadal elengedhetetlenül fontos objektív körülményei. Girzikkal ellentétben a fenntartások nélkül a magyar nemzeti elkötelezettség jegyében fogant *Elegie* szerint Szent István állama és alkotmánya olyan önálló teljesítmény, amely egyben az önkényt, a kényszerrel nem ismerő nép szabadságának garanciáját is nyújtja, olyan rendszer, amelyben – így az *Elegie* – a király immár 900 éve egy szabad nép felett uralkodik, s ebben az újkori Európában is csak a brit uralkodó és a brit nemzet viszonyát szabályozó alkotmánnyal hasonlítható.¹⁷ A két interpretáció közül az első a (magyarok által érvényesített) hősiesség és a (németek által közvetített) szeretet örömhírének pilléreire az értékek kiegyenlítése révén emeli Szent István országát Európába, a második ezzel szemben egyedülálló példát ad nemcsak Európának, hanem az egész emberiségnek. A két értékítéletben minden hangsúlyeltolódás mellett is közös azonban, amit az *Elegie* jegyzete így fogalmaz meg: „István király teremő szelleme volt népének, amikor a keresztény vallást bevezette és ezáltal a barbárokat szelíd emberré formálta.”¹⁸

A magyarországi német szövegekben Mátyás és Szent István fényében meglehetősen elhomályosult a honfoglaló Árpád, akinek felidézése, noha róla is igen sokat írtak, többnyire csupán arra szolgált, hogy a homályba vesző történelmi kezdeteket pontosítsa. Ahogy térben a Kárpátok koszorúja, úgy Árpád az időben jelzi a haza messzi határát. Szép példa erre a szépirodalmi Samuel Bredeczky *Vaterland* című szaffikus ódája, amelyben a Kárpátok bércéről tekint végig a hazán és történetén. A Bredeczky által felidézett Árpádnak és utódainak dicső tettei nyomán azonban – s ez is sajátja a magyarországi német értékítéletnek – úgy látszik, túlságosan is sok vér folyik, túl sok a halál. Milyen dicsérete az a fényes győzelmeknek, hogy „hulla hullára tornyosul”? Ezért azután az ily módon némileg elidegenített, de legalábbis vegyes érzelmekkel vállalt „régidicsőség” ellenpontosítása is hajlik a magyar romantika ellentéttipológiájától való eltérésekre. Bredeczky-nél például a bíborszínű múlt a lemenő nap fényében végül is emlékké szelídül, s a jövőre új és más távlatok nyílnak: így a nemzet erkölcsi felemelkedése és általa a békés, vérontás nélküli értelmes életé.¹⁹

¹⁷ Uo., 24, 17. és 18. jegyzet.

¹⁸ Uo., 23, 10. jegyzet.

¹⁹ Samuel BREDECZKY, *Vaterland = Musenalmanach von und für Ungarn auf das Jahr 1801*, hrsg. Christ. RÖSLER, Preßburg, Schauffischer Verlag, (1800), 15–17. – A vers utolsó három versszaka. Kiemelés tőlem, T. L.

Ströme von Blut sah Phöbus oft auf unsern
Fluren. – Blaßer erschien sein strahlend Antlitz,
Sah er Leich' auf Leichen gethürmt, Trophäen
Glänzender Siege.

Schimmernder Heldenthaten Nachruhm krönet
Jetzt Pannonia dich. Nun ring nach *hoher*
Tugend. Sey im Frieden du groß und edel!
Würdig der Palme.

Lieblicher dämmert jetzt auf hohen Karpats
Spitzen, goldenes Abendroth, wenn freundlich
Deine letzten färbenden Strahlen, Sonne!
Wolken nur treffen.

Az erkölcsi felemelkedés a korabeli német nyelvű magyar irodalom értékítéletrendszerének olyan kulcsfogalma, amelyben ugyancsak elválaszthatatlanul fonódik egybe a hívő emberek majd kétezer éves keresztény értékrendje és a 18. század utolsó harmadára kialakult klasszikus német felvilágosodás eszmeisége. Megjegyzem, hogy a századvég német felvilágosult szelleme, különösen annak olyan alapideái, mint amilyen az erkölcsi cselekedet kategorikus imperativusa, továbbá a csupán egyéni erkölcsi tökéletesedés által megteremthető társadalmi felemelkedés tétele – nemcsak összeegyeztethető a keresztény értékrenddel (vagy éppen rekonstruálható abból), hanem fejlődéstörténetét tekintve is mindenekelőtt abból eredeztethető, hogy e forrásokra az azokból közvetlenül merítő magyarországi németek mellett a magyarul író kortársak is rendkívül fogékonyak voltak.

A német felvilágosult és klasszicista költészet úgyszólván teljes tartalmi és formai készletére talán valamennyi magyarországi német kortársánál pontosabban ráérző (és annak idején ezért is oly sikeres) Therese von Artner kitűnően össze tudta egyeztetni meggyőződéssel vállalt szellemi forrásait vallásos hitével. „A lélek hazája a túlvilág” – írta például az egyik versében.²⁰ A német nyelvű kor- és honfitársak felekezeti hovatartozástól függetlenül osztoztak Artnerrel e hívő világszemléletben. De nemcsak ebben, hanem abban a meggyőződésben is, hogy az ember evilági életében is részese lehet a transzcendens harmóniának – feltéve, ha a német felvilágosodás által egy teljes évszázadon át felidézett klasszikus kalokagathiának, a szépségnek és a jósnak az igazsággal összefonódott hármas értékrendje az egyének ítéletében együttesen vagy külön-külön – esetenként össztársadalmi érvényesülésük ígéretével – megfogant. Ez a szemlélet töretlenül kíséri végig a magyarországi német irodalom fejlődését, Artner 1800-ban megjelent verseitől Schediusnak 1822-ben az Aurorában publikált esztétikai tárgyú dolgozatáig.²¹ A két évtized tartalomtípológiai megfeleléseinek egy része többnyire a magyarországi németeknek a klasszikus Schiller iránti rendkívül nyitott fogadókészségéből fakad.

²⁰ Therese von ARTNER (írói álnév: THEONE), *Die Heymath der Seele*, 1798 = *Feldblumen auf Ungarns Fluren gesammelt von Nina und Theone*, Jena, J. G. Voigt, 1800, 2, 146–147.

²¹ Johann Ludwig SCHEDIUS, *A szépség tudománya = Aurora: Hazai Almanach*, 1, Pest, Trattner János, 1822, 313–320.

Az 1800-as évek elején e sajátos értékítéletnek kötelezte el magát a magyarországi német nyelvű szellemi elit valamennyi képviselője, s minél inkább magáénak vallotta, annál inkább alárendelt ennek minden anyag- és haszonelvűséget, s megvetett minden erőszakot és hatalomvágyat. Értékek csak mértéktartással teremthetők – vallották. „Der kühnere Sprung ist schädlich” – írta az *Elegie* szerzője, majd néhány sorral később hozzátette: „Aber die steigende Bildung ist bleibend”.²² A maradéktalan igazság birtokbavétele maradéktalan erkölcsi erőt feltételez – írta Artner,²³ sőt Köffinger *An die Aufklärung* c. epigrammája szerint magának a felvilágosodásnak a korlátozás nélküli vakító *fénysugara* is inkább rombol, mint előbbre visz:²⁴

An die Aufklärung

Mütterlich nährt dein gemildertes Licht die Keime des Geistes,
Aber dein hellerer Strahl – ach! er versengt das Gefühl.

Így végül is 1800-ban minden magyarországi német író reformer volt. Több-kevesebb distanciával valamennyien elfogadták a meglévő abszolutizmust, és ennek keretein belül várták az egyének összességének erkölcsi felemelkedését, a felvilágosult utópia megteremtését, minthogy fenntartások nélkül elkötelezték magukat a Magyar Királyságnak, elsősorban Magyarországon, végső soron azonban az egész világon.

A magyarországi német írók egyaránt elutasították a zsarnokságot és a forradalmat, az irtózott erőszak jegyében azonosítva azokat egymással. Elsősorban az erőszak keresztény és felvilágosult szellemű elutasításából és nem német voltukból (!) fakadt viszonylag egységes Napóleon-ellenességük, a legszemléletesebben talán a *Zeitung für Herren und Damen* című pesti folyóiratban 1807-ben megjelent Köffinger-versben:²⁵

An einen großen Helden

Glaubst du, der Tempel des Ruhms sei Mörderhöhle geworden,
Daß du mit dreistem Schritt nahest dem Heiligthum dich?
Hast du die Hekatomben von Menschen der Menschheit geopfert?
Oder sanken sie dir, dir nur ein Opfer dahin?
Gab dir nicht Tugend das Schwert in die Hand nur Blutgier und Ehrsucht,
Wehe dir dann, o Held! Weh und unsterbliche Schmach.
Clio taucht in der Unschuld Blut den Pinsel und malet
Dich den Enkeln. Mit Fluch wenden von dir sie den Blick.

Therese von Artner szerint, amennyiben a szabadság forradalmi álma megvalósul, úgy az rabszolgasorsot teremti, a tirannus és a forradalmár nyomában ugyanis mindig ott az erőszak és a halál, a kötél és a guillotine:²⁶

²² *Elegie an mein Vaterland*, i. m., 15.

²³ Therese von ARTNER, *Der Fels der Wahrheit*, 1798, i. m., 107.

²⁴ Johann Paul KÖFFINGER, *Gedichte*, Pesth, Matthias Trattner, 1807, 119.

²⁵ Johann Paul KÖFFINGER, *An einen großen Helden*, *Zeitung für Herren und Damen*, hrsg. Joseph LEYRER in Pest, 1807, 9, 72.

²⁶ Therese von ARTNER, *Der Hengst; Fabel*, 1793 = *Feldblumen auf Ungarns Fluren gesammelt von Nina und Theone*, Jena, J. G. Voigt, 1800, 1, 69–74.

Es giebt euch Slaverey, wenn ihr nach Freyheit schmachtet,
 Es stürzt euch tief, wenn ihr nach Ruhm und Größe trachtet!
 Der Sultan und das Volk hegt gleichen Wankelsinn,
 Der lohnt euch durch den Strick, dies durch die Guillotinn'.

Mindebben nincs semmi különös, hiszen a francia forradalmat Európa csaknem teljes korabeli szellemi potenciálja mint a felvilágosodás értékrendjének és céljainak csődjét élte meg. Annál nagyobb jelentőséget kapott a magyarországi német költészetben a kifejezetten magyar érdekeknek soha semmiben ellent nem mondó reformok reménye, kérése, követelése, sőt a keresztény felvilágosult erkölcsi értékrend imperativusának az uralkodóktól és a hatalmasoktól való bátor számonkérése is. E téren minden érzékenységre ellenére az álláspontok színskálája szinte végeláthatatlan. A szepességi Johann Georg Schmitz például a József nádor köszöntő versének záróstrófaiban a városi polgár büszke öntudatával kérte számon a magyarországi városok fejlődésének előmozdítását, mindenekelőtt az ehhez elengedhetetlenül szükséges szabad kereskedelmet.²⁷ A tudós Johann Ludwig Schedius ezzel szemben Pesten írt nagyszabású oratóriumában alig egy évtizeddel 1795 után (annak idején maga is politikai gyanúba keverve) Szent János evangelista látomásai nyomán felidézte az utolsó ítélet képeit, mennyet és poklot, s a jelenések könyvének irtóztató bűnlajstromát kettőre koncentrálva, a gyeheenna tűzével fenyegette meg azokat, akik hatalmukkal önző érdekeiket szolgálva visszaéltek, és azokat, akik „szánalom nélkül ontják az ártatlanok vérért”.²⁸

Mások a magyar haza szellemi életének gyors fejlődésében látták értékrendjükbe vetett hitük megvalósítását, ismét mások a kor nagy magyar egyéniségeinek tetteiben, például Festetics gróf Georgiconjában, Széchényi Ferenc gróf könyvtárának a nemzet számára való megnyitásában, sokan pedig abban a határtalan gazdagságban, amit annak idején a Kárpát-medence anyagi és szellemi javakban nyújtott – egy Dorion néven író, máig ismeretlen költő például abban a harmonikus országépítésben, amire szerinte 1811-ben a nádor által kormányzott Magyar Királyság kizárólag a magyar, a német, a szláv, az illír és az oláh nép, „az öt gránitoszlop” nemzeti sajátosságainak érvényesítése révén lehetett képes.²⁹

1798 augusztusában az akkor még alig ismert Ernst Moritz Arndt, mintegy másfél évtizeddel később a német nemzeti öntudat ébresztőinek egyik kiemelkedő képviselője, két hetet töltött Magyarországon, beszélt többek között saját bevallásuk szerint is magyarul már alig tudó nemesekkel, pest-budai német polgárokkal, eljárt a budai és a pesti színházak előadásaira, találkozott József nádorral (útleírása szerint magyarul beszélő magyarokat, így pl. parasztokat csak a pesti vásártéren és gyalog Bécs felé, Piliscsaba táján mindössze látott), és végül utazása összbenyomásaként nem titkolt irigységgel állapította meg, hogy a nemzeti karakter egységes sajátosságaiban rejlik a magyarok jövője, „ami egy népet eggyé tesz, egy országot összetart”, egy országot, amely a sokféleség egysége által „a

²⁷ Johann Georg SCHMITZ, *Ode auf seine k. k. Hoheit Joseph, Erzherzog von Oesterreich, Palatin von Ungarn, bey Gelegenheit Höchstdero Ankunft zu Großblommnitz in der Zips, im August 1806* = *Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1808*, i. m., 47–50.

²⁸ Johann Ludwig SCHEDIUS, *Fragment aus einem Oratorium: Das Weltgericht* = *Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1804*, hrsg. Christophorus RÖSLER, Pest, Verlag bei Konrad Adolph Hartleben, 1804, 32–33.

²⁹ D. C. DORION, *Pannonia: Eine Ode am Altare des Vaterlandes*, Pesth, Trattner, 1811, 10.

cirruszi nyilak törhetetlen kötegévé válik, minden kart felfegyverez, minden szívet egyesít, s egygyé tesz nemzetet és hazát.³⁰

Arndt korabeli magyarságsodálata a magyar városokban nyert német információkból állt össze.

László Tarnói

WERTVORSTELLUNGEN IM DEUTSCHSPRACHIGEN LITERARISCHEN LEBEN IN UNGARN UM 1800

Die deutschsprachigen literarischen Werke hatten in Ungarn am Ende des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts eine äußerst beachtenswerte kulturhistorische Bedeutung. Sie wurden damals in den meisten Städten des Königreichs, vor allem in Ofen und Pest, durch das damals noch ungetrübte Hungarus-Bewußtsein ihrer Verfasser zu Trägern von regional und überregional höchst aktuellen Inhalten und damals modernen kultur- und literaturhistorischen Trends eines lebendig pulsierenden literarischen Lebens, an dem sich magyarische Literaten wegen historischer und politischer Zwänge sowie soziologischer Realitäten vorübergehend bei weitem nicht in dem Maße wie ihre deutsch schreibenden Zeitgenossen beteiligen konnten. Das ist um so beachtenswerter, als die weltanschaulichen, politischen und sogar nationalen Bestrebungen und Wertvorstellungen der ungarndeutschen Autoren im ganzen Königreich von denen der ungarischen Schriftsteller inhaltlich weitgehend untrennbar waren. Maßgebend ist dabei, daß sich die ungarndeutschen und deutschsprachigen ungarischen Intellektuellen nicht minder für Ungarn hielten als ihre ungarisch sprechenden Landsleute.

Als nach dem Jakobiner Prozeß das ungarische literarische Leben für anderthalb Jahrzehnte nahezu vollkommen zum Erliegen kam wurde im Königreich in deutschen Gedichten und Aufsätzen die hohen Werte der *ungarischen Sprache* sowie die zeitgenössischen poetischen Innovationen in der *ungarischen Literatur* gewürdigt, und in zahllosen Gedichten, Abhandlungen und Theateraufführungen gedachte man der *ruhmreichen Geschichte der Magyaren* mit dem landnehmenden Árpád, vor allem aber dem *christlichen Geist* des heilig gesprochenen Stephan I. und der *weltoffenen Kultur* des Königs Matthias. Diese christlich aufgeklärten Wertvorstellungen prägten ihre stets Ungarn verbundene Gegenwartskritik, und diese vertrat man auch bei der jeweiligen Konstituierung von reformistischen Utopien sowie bei allen aktuellen innen- und außenpolitischen, wirtschaftlichen und kulturellen Zukunftserwartungen. So hatte die deutschsprachige Literatur zwischen 1795 und 1800 im Königreich Ungarn bei allen geringfügigen inhaltlichen Akzentverschiebungen zwischen ihren und den magyarischen Wertvorstellungen neben ihrer schon immer vorhandenen literarischen Vermittlerrolle zeitweilig auch eine außerordentlich wichtige kulturhistorische „Ersatzfunktion“.

³⁰ Ernst Moritz ARNDT, *Erinnerungen an Ungarn: Ein kleines Anhängsel* = E. M. A., *Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs in den Jahren 1798 u. 1799*, 1. Theil, 2. verb. u. vermehrte Aufl., Leipzig, 1804, 324–325.

EGYMÁSBA PILLANTÓ TÜKRÖK

(A dialogikus önvizsgálódás módozatai Asbóth János *Álmok álmodója* című regényében)

A szerző, az elbeszélő és a hős közötti viszonyrendszer Asbóth Jánost is foglalkoztatta mint író, ahogy erről *A fiatal irodalomból* című tanulmánya tanúskodik. Habár ebben az írásában még nem tett oly következetesen különbséget író, odaértett szerző és fiktív narrátor között, mint amilyen differenciáltság egyetlen nagyepikai művét illetően megállapítható. Kora irodalmi törekvéseit figyelemmel kísérve fejtette ki álláspontját Arany László *A délibábok hőse*, Beöthy Zsolt *Kálozdy Béla* és Ábrányi Kornél *Dicsőség bolondja* című alkotását illetően. A pesszimizmus schopenhaueri ideálját mindegyikben ott látta, ám:

„A három műnek bármi legyen különböző alakja, erénye, hibája, közös vonása az is, hogy a végén ellapul, nincsen befejezés sem győzelmes, sem tragikus, elvész a költészet a prósa homokjában.”¹

És mit tett Asbóth azon túl, hogy a 19. századi hagyományoknak, azaz epikus eljárásoknak megfelelően – a mindentudó narrátor pozícióját irreálisnak tekintve – énregényt írt, a szót a fiktív szereplő-elbeszélőnek adta át? Műve szövegszerűségét kiemelve, az értékvilág bizonytalansága, illetve megrendülése ellenében a textuális kimunkáltságot, a nyelvi artisztikumot kínálta fel kapaszkodónak. Írt egy a korabeli kritika által értetlenül fogadott – „Se regény, se napló, se életrajz, de mindenkül valami”² –, definiálhatatlan prózát. Vagyis alkotása lebontotta a műfajhatárokat, s ezzel intertextuális párbeszédet kezdeményezett az irodalmi tradícióval mint szöveg univerzummal.

Az *Álmok álmodója* című regény szerzője az elbeszélő tisztét a főszereplőre, Darvady Zoltánra bízta. Ezzel ugyan háttérbe lépett, mégis ott sejtethető, mivel kulcsfiguráját finoman magához hasonlatosra mintázta meg. Alteregója életkorát a sajátjával egyeztetette, életútját (pontosabban fiatalkorát) és az azt meghatározó történelmi-társadalmi állapotokat a saját koráival feleltette meg. Mi több, annak habitusát, pesszimista alkatát nemzedéktársaiéval rokonította.

Megannyi életrajzi momentum dacára e mű mégsem tör dokumentarista valószínűsége. Mondhatnók, a szerző, a központi figurát önmaga felé hajlítva, mintegy (lejeune-i értelemben)³ szerződést kötött kora, illetőleg utókora olvasójával, önéletrajza megírását vállalta. Ez azonban csak látszat, hisz alkotása világát nyomban elmozdította a fikcionalitás irányába, s szuverén ihletettséggel átbillentette az imaginatív szférába. A szubjektív tapasztalat éthosza lényegében arra szolgál, hogy (eszmeileg) egy tragikus generáció magatartása kellő távlatból mérlegelhető legyen, hogy (narratológiai) a külső-belső pozíció szerzői és elbeszélői peripetiája kiéleződjék, hogy (ismeretelméletileg) a monolit eszmerendszer kétségessé váljék.

¹ ASBÓTH JÁNOS, *A fiatal irodalomból* = A. J., *Irodalmi és politikai arcképek*, Bp., Légrády, 1876, 89–90.

² rgy., Budapesti Napilap, 1878. jan. 9., 2.

³ Philippe LEJEUNE, *Le pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1975.

A narratív distanciáltság és a kényszerű bennelét tapasztalata a műegész néző-pont- és beszédhelyzet-problematikájában mutatkozik meg legegységelműbben. Az elbeszélő én-origo mellett a mögöttes narratív dimenzióból a könyv teremtette, implicit elbeszélő is megnyilatkozik, s szava a könyvcímekre szorítkozik: *Darvady Zoltán Velenczébe érkezik*, *Darvady Zoltán vallomásai*, *Darvady Zoltán szerelme*, *Darvady Zoltán elveszít mindent és legtöbbet nyer*.⁴ Az odaértett szerző kívülállása mintegy ellensúlyozza az első személyű beszédhelyzettel járó szubjektív magatartást és hangütést. A fiktív szféra szövegegyeségekre bontásával pedig a történetmondás késleltetett jellegét állítja a mű homlokterébe. A retardáció retorikai eszközével közvetett módon az odaértett olvasó figyelmét igyekszik fenntartani mindvégig, az elsőtől az utolsó mondatig.

Ugyanakkor a művészi intenciók felől vizsgálva, a szereplő-elbeszélő (szava) által konstruált világ iránti semlegesség, pártatlanság poétikai kérdések textuális lenyomata. Mert bár felrótta Arany Lászlónak, Beöthynek és Ábrányinak, hogy egy-egy művük (*A délibábok hőse*, *Kálozdy Béla*, illetve a *Dicsőség bolondja*) nincs betetőzve, mégis érzekelte a benső eltéréseket:

„A különbség köztük az, hogy Aranyban szélesebb a látókör, ragyogóbb a színezés, több az erő, lüktetőbb az élet, Beöthy sivárabb, fanyarabb, nyomott, szürkével szürkébe fest, de nagyobb gonddal és csaknem angol concretismussal rajzol, Arany fölénnyel és bizonyos hideg megvetéssel fölötte áll hősének, Beöthy bár sok benne a fanyar gúny és ironia, mégis inkább benne él és mélyebben érez vele, Aranyban inkább gyönyörködünk, Beöthy mélyebben nyúl bele kedélyünk világába, egész a félelmes szorultságig tud hatni érzésünkre sivár rajzaival. (...) A pessimismusba sokkal könnyebben találja magát bele Arany és Beöthy, mint Ábrányi. Ábrányi is olyannak látja a világot, mint a másik kettő, de sem hősének fölötte nem áll, mint Arany, sem nem képes azt, amit lát, acceptálni, mint Beöthy, ha mindjárt fanyar gúnnal is teszi, hanem fellázad ellene, néha egész az aesthetika korlátain is túltörő dühöngésig.”⁵

Asbóth regényében a narratív mindentudás kompozicionális vonatkozásban mindenekelőtt a szereplő-elbeszélő felléptetésével törik meg. Az egyközpontúság lerombolása, a(z el)beszélői ének megsokszorozása pedig az első személyű (Ich-Erzählung), retrospektív közlésformából eredő polifón felépítésmód. Ugyanis a történetmondó én előadása során az egyes fejezetekben és a különböző narratív szinteken újabb beszélők és befogadók bukkannak fel. A történetmondás elhalasztottsága, mint említettem, a vallomástevő én megnyilatkozásának az idézéséből származik. E másodlagos narrátor újabb narratív szinten fiatalkori, még tapasztalatlan szereplő énjét is megszólaltatja. Másfelől az elsődleges elbeszélői én az eseményeket átélő énjét is bemutatja, mármint a szerelmi próbatételt megelőzően (*Darvady Zoltán Velenczébe érkezik*) és a szerelem kedélypoklát bejáró hősként (*Darvady Zoltán szerelme*, illetőleg *Darvady Zoltán elveszít mindent és legtöbbet nyer*). Ez utóbbi alakmása, akárcsak szereplő-vallomástevő énje, valamint két közvetlenül megszólított szereplőtársa (édesanyja s Irma) levélíróként és -olvasóként is megmutatkozik. Az idegen tudattartalmak narratív idézésformái ezért vagy szóbeli, vagy írásbeli jellegűek. A különféle természetű beszédmódozatok nemcsak a műfajköztességből eredően és kompozicionálisan indokoltak, hanem

⁴ Hasonlóan gondolkodik SZAJBÉLY Mihály, *Az Álmodó és Schopenhauer*, Világosság, 1995, 8–9.

⁵ ASBÓTH János, *A fiatal irodalomból*, 100–101.

cselekményszinten éppígy a műegészbe szervesülnek. A regény első részének valamósos-lírai jellegét az értekezés prózaisága, az önéletrajz epikuma követi, mely a naplóföljegyzés és a levélforma drámai közvetlenségével s jelen idejűségével, utóbb a megszólalás itt és mostjához (az elbeszélő idő az elbeszélő időhöz) tűnik felzárkózni. Maga a narratív én-központ, az elbeszélő tudat lesz az a médium, amely tematizálja, cselekményszinten magyarázza a vallomástétel, illetve a levélírás helyzetét. Az *Első könyv* 3. fejezete szerint Darvady addigi életéről még Velencében ad számot, és a *Vallomások*...-ba foglaltakat onnan továbbítja édesanyjának mint fiktív címzettnek és elsődleges befogadónak. Ilyenképp a *Darvady Zoltán Velenczébe érkezik* című szövegrész a szerkezetben kettős funkciót hordoz. Egyrészt előhang: a szereplő én magánbeszédében (soliloquiumában) máris felcsendülnek a mű vezérmotívumai. S a háttérben az elbeszélő én szava is felhangzik, ironikus mellékszövegeként meg-megszakítja a monológ sodró áramát. Másrészt előjáték, a következő könyv viszonylatában: a konfesszió helyzetét tematizálja. A keret jellegű fejezet metanarratív értékű. Ezért ha a *Második könyv* alkalmanként visszatekint a létrejöttét megelőzőekre, akkor mintegy narcisztikusan ebbe a tükörbe néz, erre a fejezetre vet pillantást. (A szöveg egyes pontjain a narrátori kiszólások az írás vagy a befogadás szituációját aktualizálják. A kurta mondatok mint verbális gesztusok csupán a kommunikációs aktus megerősítői, az életről való számadás meg a befogadói figyelem továbblendítői.) Sőt, e tekintet, azaz a vallomások könyve, mintha a metanarratív tükrön túl kívánná hatolni. A narratív műfajvariánsig? A keretes elbeszélésformáig? Ebben az esetben viszont elmarad a szokványos keretzáró fejezet, ami textuális folytonosságot eredményez. Vagyis a szöveghatár eltörlése is megkönnyíti a műfajok közötti átjárást.

Az én dialogikus monológja

Az *Álmok álmodója* tehát mint énregény az individuumot állítja előtérbe, s válsághelyzetet élez ki: a *ki vagyok én?* kérdést exponálja – háttérben az örök velencei motívumokkal, a fény mögötti árnyakkal, a tükröződéssel, a kőépületek és a víz csendjével meg a campanilék elmúlásra figyelmeztető, messzehalló harangszavával. E prózai alkotás se nem napló, se nem levél, se nem önéletrajz, s nem is csupán visszaemlékezés, mindezekkel mégis rokon, átmeneti jellegű műfaj. Tehát a szövegkompozíció és a műforma „kezeskedik” a központi alak életben maradásáért, ám hogy azonos is marad életútja során, afelől nem biztosíthatja az olvasót. Az egyre nyugtalanítóbb kérdés: ugyanaz az én vagyok-e még? Hiszen a tudati és a lelki folyamatok áttekinthetetlen szövevényét bogozó próza központi alanya időcserepekre, emléktöredékekre, szövegszegmentumokra szer-tehulló énként mutatkozik meg. De mint melyik én? Mint az elbeszélő? Mint a visszaemlékező? Mint a vallomástevő? Mint a levélíró? Mint a gyermek vagy mint a felnőtt szereplő én nyilatkozik-e meg? Megannyi arc. S úgy tűnik, hogy *Darvady Zoltán*, a személynév (a nomen) csak gyűjtőnév, az egymástól különválaszthatatlan szerepek fedőneve.

A nézőpont-dinamizálás ilyenképp lebontja az énforma velejáróját, a monolit tudatot. A konfesszió természetes közlésmódja a monológ, de ezúttal a mögötte álló én, vállalva a viviszekció fájdalmát, feladni kényszerül kizárólagosságát, központiságát. Tudásának legfelsőbb foka azonban nem az önismeret, hanem az egyetemes tapasztalatok összefüggésében az én semmisségének és az emberi lény

megérthetlenségének a felismerése. S marad az örök kétely, az igazság eszmeitudati megalkotottságának és viszonylagosságának a belátása. A tapasztalatságot mint soha le nem záruló szkepticizmust gondolja el. Önmagát pedig a másokban ismeri meg, s tudása ezáltal lesz dialektikussá.

A narcisztikus víz fölé hajolás intellektuális mozzanata megannyi alak sziluettjét sejteti. A diszkurzív önazonosítás szándéka az identitásfedő egyes szám első személyt át-átbillenti a distanciáló egyes szám második személybe, s a megnyilatkozó egyént eleve benső megosztottságában, meghasonlottságában mutatja fel. Az élveboncolás, a perbeszéd Darvady önvallató párbeszédévé minősül át.

Irodalomtörténeti távlatokból nézve, a központi figura dialogikus monológia, mely behálózza a szöveget, formailag olyan világirodalmi alkotások körébe vonja be ezt a 19. századi magyar regényt, mint Camus *A bukás* című műve vagy Cocteau *Az emberi hang* című színdarabja. A magyar irodalom epikai hagyományai felől közelítve, közlésmódbeli előzményekre bukkanhatunk rá már Eötvös *A karthausi* című nagyprójájában. (Gusztáv amellet, hogy olykor-olykor egyes szám második személyben beszél önmagáról, néhány hosszás gondolatfuttatása során az „ember” önmegszólítással is él. A monologizáló, az önmagával perlekedő én az egyes szám harmadik személyű alak révén mintegy kívülállói pozícióra tesz szert.) Továbbá a dráma, illetőleg a költészet műfaja irányából szemlélve, Katona József *Bánk bánja* a tudati egység énre és nem énre hasadtságának megragadásával, lírája pedig az *Ich* és a *Selbst* bölcséleti elkülönítésével képvisel Asbóth művéhez közel álló felfogást.

A dialógus fogalmát általában a monológgal szembeállítva értelmezik, holott jelentése nem a di-(alógus), hanem a dia-(lógus) prefixumból ered. A kifejezés etimológiailag (a diakrónia, dialektus példájára) a valamin általíságot, keresztülíséget jelzi, nem pedig a kettes számot. A dialógus tehát két (vagy több) interlokútort (egymással szót váltó alanyt) feltételez, hogy záruljon a kommunikáció áramköre. Ahogyan Darvady dialogikus monológjáról Németh G. Béla is megállapítja: „ez a monológ tulajdonképpen válasz, egy nagy dialógus egyik fele. Védőbeszéd egy vádbeszédre, vádbeszéd egy védőbeszédre. Ez a dialógus, amelynek csak egyik felét halljuk, a modern polgári dekadens vallomásregényben legtöbbször a küzdő, nemegyszer meghasonlott lélek két felének megoldhatatlan vitája.”⁶ A személyiség esszenciája tehát ezen önmagával folytatott – olykor pátozzsal vagy keserű lamentációval, máskor metsző önironiával vagy rezignációval telített – per-/párbeszédben tisztul le.

A regényszöveg egyes pontjain, a szenvedélyes lelkiség felforrósodásakor, az első személy másodikba fordul át:

„Ébredvezve erőtlenségem leverő tudatára, nem-e az örültek háza felé tartok, ha feledni nem tudom azt, a mi való nem lehet soha? Hiú te! Van-e más utad, mint vagy ki az életből, melyben helyedre találni nem tudsz, vagy visszaszűllyedni a tömegbe, tenni azt és úgy, a mit körülöttem mindenki tesz, – (...) Meglett ember! Meddig akarsz foszlott agyrémeid kódéba meredni, mért nem kapsz ahhoz a mi van, mért szalasztod el a mit elérhetsz?”⁷

A tudati egység kettéhasadtsága kérdésessé teszi az egocentrikus, a monolit gondolkodásmódot. Az önvívódás ilyen helyzeteiben a meghasonlott indivi-

⁶ NÉMETH G. Béla, *A próza zeneiségének kérdéséhez* (Asbóth János regénye, az *Álmok álmodója*), Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 13/1–4, 366.

⁷ ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, Bp., Athenaeum, 1878, 127.

duum, az én egyik felének sikerül önköréből kiszakadnia. Mégis annak gravitációs ereje elméjét (részben) fogságban tartja. Vagyis a formai, a grammatikai átminősüléssel kialakul a belső (az *Ich* és a *Selbst* között kibomló) replika előfeltétele, a külső távlat szituációja. Az eredendően apologetikus célzatú szavak maró öngúnyba csapnak át.

Az önelemzés vélhetően első változata tehát az *én*nek saját köréből való kilépésre tett kísérlete, további módzata a külvilág metaforikus, benső indítatású megközelítése. Az én egy *tet* tételhez önmagával szemben. Mintegy feloldódik a téridő egységét hordozó város atmoszférájában. Az egyén imaginatív erejű megszólításaival a hely szellemét (*genius loci*) idézi meg. A térség teremtő képzeletének kiáradása, kisugárzása: „TE VAGY VELENCZE! Igen, ha még e világon helyem leltni tudnám, ha volna zúg a földön, a hol csillapúlni tudna a lét ellen lázongó kebel, üdülést várhatna meddő vágyak sóvár tüzeiben kiégett szív: te vagy az.” (3.) Máskor az én lelki szemével érzékeli környezetét, belső látás adatik meg számára: „Milyen különös is vagy te VELENCZE, hogy mindig azt tudod tükrözni, ami lelkünkben van.” A beszédcselekvés – a megnevezés által történő teremtés – pedig eredendően önmeghatározást involvál. A szemlélődő én kilépve izolációjából, fel-felpanaszolt elszigeteltségéből, szinte az általa szenzuálisan felfogott külvilággal látszik szellemileg összeforni, amit a második személyű megszólítás, a közvetlen odafordulás nyomatékosít.

Az *én* és a *te* összefüggésének, az *én* és a *nem én* komplementer voltának a fontosságát már a regényexpoziáció, az *in mediam mentem* indítás kiemeli. A mű legelején – az első teremtő igével –, az *én-te* viszony extázisának tetőfokán a szemlélő és a szemlélt felcserélhetővé lesz. A vízióban, illetve a szóban (az én *soliloquium*ában) megszűnik a különbség, a belső (az egyén lelkisége) és a külső szféra (a téridő szelleme) egymásba oldódik, az egyedi és az egyetemes eggyé lényegül. Az egymásba pillantó tükrök, a narcisztikus hasonmás keresés, illetőleg az arra való ráismerés mozzanata a műegésznek is egyik létszemléleti, kompozicionális és stílusbeli sarkpontja. A megfigyelő alany és a megfigyelt környezet összeolvadása által pedig rokonságuk nyilvánul meg. Mindkettőjük sivár jelenében a fényes és a felértékelt régmúlt kísért vissza, s mellette a művészet eszméje.

Az önismeretre törekvés újabb gesztusa a másik tudattal való dialógus, mely azonban leggyakrabban eredménytelen próbálkozás marad mindkét fél részéről. Az *én* diszkurzív körülhatárolásának kísérlete mintha nemcsak az én és a másik ember megismerhetetlenségét hozná felszínre, hanem a kifejezés erejének a gyengeségét, a nyelv kijátszhatóságát is. Irma, jóllehet a regény másik központi szereplője, csak a *Harmadik könyv* 5. fejezetében, a mű első felén túl szólal meg. Első mondata mintegy a múlt beláthatatlanságában elkezdett monológ, mint régóta folyó belső örlődés megnyilatkozása hangzik el. (Az *Álmok álmodója* megoldásai, *in mediam mentem* monológindításai a *Bánk bán*ban felhangzó, felvezetés nélküli magánbeszédeket idézik.) Irma szavait Darvady megütközéssel fogadja: „– Irma – mit beszél –, nem értem?” (130.) Hiszen a másik számára nem egyértelmű beszédetöredék eleve kontradiktórikus (a mondatismétlés oppozíciós/apozíciós párhuzam), s a megnyilatkozóban örvénylő ellentmondásokat hozza felszínre:

„Miért jön ön mindig csak akkor elélem, ha megalázva érzem magamat? (...) Vagy mondja, miért érzem magamat mindannyiszor megalázva, valahányszor ön hozzám közelít?” (130.)

A nő számára már-már megszűnik a külvilág, aktuális környezete, s kötelékeitől megszabadulva, természetes egyszerűséggel hangzik fel Darvadyéval párhuz-

zamos vallomása. Szólama a gondolatot továbblendítő és árnyaló ismétléseivel, fűzőszerűen összekapcsolódó mellékmondataival, staccato ritmusával a női tudat nyugtalan vibrálását és kifinomult érzékenységet fejezi ki.

A szintén *in mediam mentem* kezdődő és ugyanúgy, a szereplő én belső monológjával vagy Irma írott szavával, azaz levelével végződő fejezetek mind az exozicció, mind pedig a kóda vonatkozásában kompozicionálisan nyitottak. Irma és Darvady szavai tehát, akárcsak útjaik, keresztezik egymást, ám mégsem futnak tovább párhuzamos irányba. Szólamaik az ismeretlenségből hangzanak fel és ugyanott halnak el. A szó az én homályából tör felszínre és ugyanoda hull vissza. S hogy a szerelmi szálak olyannyira összekuszálódnak, arról nemcsak ők tehetnek, meg sem kísérelve kitörni a magány zárt köréből, hanem a nyelv is hozzájárul, mely valódi érzéseiket semmitmondó frázisok mögé rejti, s így a másik ember énjéről homályos vagy épp hamis képet alakít ki.

Olykor viszont az elbeszélő én is nyelvi álca mögé kényszerül, hogy egykori énje és szereplőtársai pozícióját követhesse. Nézőpontváltás alkalmával a fiktív figurák kifejezéseivel élve, mégis ironikus mellékszövegek szüremlenek ki a szómaszk alól. A *Harmadik könyv* 8. fejezete a szerepjátszások epizódja. Útban Irma otthona felé a főhős a szerelem érzését igyekszik elhárítani magától, s fölényvesztése miatt háborog. Megtévesztőleg fesztelen léhaságot mímél. A színész nő koros barátnője, a „bagolyszemű” irányában viselkedése mesterkéltté válik:

„(...) és erőltetnem kellett a nyugalmat, a legegyszerűbb udvariasságot IRMA barátnője iránt, ki »olyan kedves volt«, hogy őt néhány napra meglátogatta.

Egyszerre berne a formákban, azt hiszem el tudtam feledtetni ügyetlen introductiómat, és sikerült azt a benyomást tennem IRMA vendégére, hogy *perfectiója* vagyok azon uracsoknak, kinek gyárisan kiállított udvariasságát egy nő sem kerülheti el, kinek csillaga emelkedni kezd a művészet és a hírnév egén.

De nem tudtam sokáig állani ezt a szerepet, mely annyira különbözött attól, melyet magamnak szántam és keresve azt az élczet, melylyel *felvett szerepem tradícióihoz* képest társalgásomat és látogatásomat *briliánsan befejezni* kötelességem volt, felvettem a szőnyegről selyem-kalapomat, – szerencsére abban voltam, – és avval a formalitással hajtottam meg magamat a bagolyszemű előtt, mely a fiatal művésznők körül lebzselő vén asszonyokat annyira meg szokta hódítani.” (154–155.)

Az elbeszélő én szövegében felbukkanó (az odaértett szerző által kiemelt) idegen verbális elemek a szereplők eltérő pozícióját jelzik. A narrátor a főhős nézőpontját igyekszik követni, aki viszont a „bagolyszemű”-éhez próbál igazodni. Amit a szereplő énnel viselkedésével, azt az elbeszélő énnel a nyelv által sikerül elérnie. Az előbbi a tőle idegen magatartás, az utóbbi pedig a szó mögé rejtőzik. Ám az értékszféra vonatkozásában mindketten eltérnek a „fiatal művésznők körül lebzselő vén asszonyok” pozíciójától. Noha a narratori ironia sem Darvady színlelő gesztusait, sem Irma szokatlan nyájasságát nem kíméli, a maró gúny mégis a „bagolyszemű”-ek társasága ellen irányul. (A kiemelt nyelvi klisék idegen ékítőként hatnak a szövegösszefüggésben.)

A szereplő-elbeszélő megnyilatkozásában a másik tudat tehát mint idegen tudat jelenik meg. A központi szólam az idegen szólamokat kompozicionálisan, szintaktikailag és stilisztikailag árnyalja. Ellentétes megközelítésből, az idegen tudatok már meglétükkel kétségbe vonják a centrális tudat kizárólagosságát. Az önfaggatózás attitűdjével mindenekelőtt az én ingatja meg a monolit eszmarendszert.

Az egyén meghasonlottságában intellektuálisan és emocionálisan képtelen egyértelműen felmérni léthelyzetét. Mint empirikus lény a külvilágot csak részleteiben veheti birtokába. Ugyanígy az elbeszélőről sem állítható, hogy teljességében és világosan átlátja a szöveg univerzumot. Az egész fragmentálódásával a tapasztalat egyformasága és a nyelvhasználat egységesítetttsége tarthatatlanná válik. Az uniformizált világértelmezés eleve kételyt ébreszt.

Az *Álmok álmodójában* a mindentudó elbeszélő pozíciójának elbizonytalanodása szerkezeti vonatkozásban a (narratív) tudatok polifóniájában, több egyenrangú szólam elkülönülésében nyilvánul meg. Így a mű imaginatív világa a szemléletek változékonyságát, az ítéletek különféleségét és az értékek viszonylagosságát állítja. Tehát a szűzsé nem fejlődési folyamatként bontakozik ki, hanem egyidejűleg meglevő, dramatikus szembenállásokat ragad meg. A hős nem az elbeszélő szavainak tárgya, hanem saját szavainak szuverén hordozója, teljes érvényű alakítója. (A kulcsfigurának csupán a végkövetkeztetést kell „néma objektum”-ként⁸ tűrnie.) Mert Darvady már-már tiszta szólam, alig-alig látjuk, csupán halljuk. Az elbeszélő a *ki vagyok én?* kérdés megválaszolásához tükör elé vezeti őt, ugyanakkor kívülről, későbbi énje és más alakok pozíciójából is közelít hozzá.

A regény *Második könyvének* 2. fejezetében az addigi múltjával számot vető, huszonhét év távlatából visszatekintő, felnőtt Darvady szólal meg. (Vallomásait anyjához intézi, így az odaértett olvasó másodlagos befogadóvá lesz.) Emlékeit tudatában visszapergetve, egyetlen nap délutánjának meg estéjének eseményeit nagyítja ki. Az akkor történeteket azonban a gyermeki én helyzetéből adja elő. Hiszen a Krampuszt kis korában ismerhette „láncsörtető”-nek, s rút arca láttán rajta futhatott át „egy kis remegés”. A Mikulásról, e „tiszteletre méltó”, „csodásan fehér szakállával és hajával” „roppant szent” külsőt nyerő alakról is akkoriban vélhette, hogy „olyan nagy barátja az igaznak”. (Nemcsak a tapasztalás közvetlenségét idéző tér- s idődeiktikumok módosulnak esetenként, hanem a narrátor nyelvi síkon is idomul az átélő énhez, vagyis a gyermeki tudat- és érzésvilágra jellemző kifejezésekre, illetve képzetekre hagyatkozik, hogy megjelenítse a szituációt.) Így még kiforratlan, ám máris önérzetes énje egyenes gondolkodásával, őszinteségével váratlanul éles konfliktusba kerül a felnőttek értékrendjével, ami valóságos földrengést idéz elő bensőjében. A „nagyok” közé kívánczik, velük egyenrangúnak szeretné tudni magát. Viszont csalatkozik e vágyott világban, mikor felfedi annak megtévesztő voltát. Mert gyermeki, de nagyon is megfontolt nyíltságára a felnőttek hazugsággal válaszoltak. A valósággal, a földi halandóvá átalakuló Mikulással történő szembesülés még zaklatóbb lesz azáltal, hogy épp a vén szűz volt nevelője. A *bonne* pedig szigorral idomította, erőszakkal igyekezett a helyes útra terelni a cseperedő Zoltánt, de általában is ellenséges, hideg és elutasító, a jobbik esetben tartózkodó magatartást tanúsított irányában. E jelenet során viszont a még tapasztalatlan fiúcska szemében a tekintélyt parancsoló, engedelmességet követelő erők semmissé válnak. (Azok kijátszására a korábbiakban is egyedül az apai szeretet volt képes.) Darvady tehetetlen és védtelen énje özszeütközésbe kerül a felnőttek értékrendszerével: erélyes fellépésükre, mellyel ragaszkodnak a bocsánatkéréshez, makacs ellenszegüléssel felel. Tiszta gyermeki igazságérzete, fölénye tudatában, hevesen tiltakozik a *hazug* szó ellen.

„Áthatva annak érzetétől, hogy igazam nekem van, hogy a sértett valósággal én vagyok, hogy azt, a mit anyámról mondtam, ha mondtam, és ha nem is kellett

⁸ Mihail M. BAHTYIN, *A szó esztétikája*, Bp., 1976, 83.

volna mondanom, okkal mondhattam, de főképp minden idegemmel felágaskodva az ellen, hogy bocsánatot kérjek attól, a kit hogy végre legyőztem, éreztem és a kit árulkodásáért még inkább gyűlöltem, mint valaha: már-már csillapuló ingerültségem újra kitört és emelt fővel jelentettem ki, hogy igazam van és nem fogok bocsánatot kérni senkitől." (36.)

Dorrit Cohn *pszicho-narráció* szakterminusának⁹ előtagját a szövegszegmentumhoz igazítva, alkalmilag az emócióra lehetne változtatni, mivel ezúttal elsősorban nem a mentális folyamatok közvetítésére vállalkozik a narrátor, hanem az érzések visszaadására. A történetmondó továbbra is a felnőtt Darvady, a helyzet kiszolgáltatottja pedig éretlen énje. Az időtávlatból eredő elbeszélői bizonytalanságot jelzi, hogy már egykori gesztusaira sem emlékezik világosan. Lehet, hogy semmit sem vetett edesanyja szemére. Lehet, csak önmagában döbönt meg azon, hogy még ő sem leplezte le előtte a felnőttek jóindulatú hazugságát. A narrátornak ebben az esetben nem áll módjában közvetíteni a tudattartalmakat, mivel akkori magatartása még inkább érző, mint környezetét teljességében ismerő, a külvilágot világosan átlátó egyénre vall. Értelmi szintjének megfelelően az eseményeket elsősorban csak átélte, de még nem értelmezhetette. Emócióitól elvonatkoztatni, a tapasztaltakat fogalmi síkra emelni aligha lehetett képes, amihez zaklatott lelkiállapota is hozzájárulhatott. A kiemelt bekezdés a szereplő szavainak függő idézésével zárul, és gnómiusan összegzi a belsőben kavargó érzéseket. Az elbeszélői megnyilatkozást mint kontextust ezúttal nem a gyermeki nyelv töredékei lazítják fel, hanem a még tapasztalatlan én emóciói, a továbbiakban pedig a benne felrajzó víziók mossák el a tudatok közötti határokat.

A vallomástevő Darvady a gyermeki dac megtörésének hiábavaló kísérletét a felnőttek nézőpontjára helyezkedve adja elő. De azután nyomban visszatér egykori önmaga pozíciójára: „Körüljártam börtönömet.” (37.) Vagyis a szereplő én térbeli benyomásaira támaszkodik, akinek a számára a szobácska zárkának tűnt. A narrátor frazeológiai síkon is igazodik hozzá, az „árva csönd” komor magányát is csak a magát kitaszítottnak érző fiúcska tapasztalhatta, melyben „a gyertya égését is hallani lehetett” (37). Az eseményeket átélő szereplő részéről megnyilvánuló konokságba cseppnyi önhittség vegyül. Valamelyest elégtételül szolgál, hogy elkedvetlenítette az ünneplő társaságot, lehangolta környezetét. Majd ábrándképek tolnak lelki szeme elé: „Atyám börtönét láttam.” (38.) Mintegy azonosul apjával, önmagát is hősnek látja. Nemcsak a becsvágy indítja képzelődésre, a szeretett és tisztelt szülőhöz hasonulva kirekesztettségében védelmet, vigaszt és igazában való megerősítést is remél. Gyermeki énje ösztönösen elutasítja a bocsánatkérést, a későbbiekben viszont az önváddal szembesülve, mintegy felülről tekint önmagára, és elítéli önnön viselkedését. A gyermeki pszichikumnak tehát súlyos feladattal, a vétkesség érzésével kell megküzdenie. A bűnhődés módját is ő határozza meg. A feltétlen engedelmességet követelő felszólítást az elbeszélői szöveg külső/belső monológ töredékként idézi:

„Egy kis ténztartó állott mellettem. Porcellán-hattyú; fején korona; ez volt a födele. Levettem és a lángra tartottam. Mikor tüzes volt, homlokomra nyomtam. Ha bűnös vagyok, legyen megbélyegezve, mint a hogy a gályarabokról mesélték. Aztán lecsurgó két hosszú könnyel megint a gyertyába néztem, kivettem és letörtem róla egy darabot. Ma nem kapok vacsorát, megeszem a gyertyát. Egy ideig

⁹ Dorrit COHN, *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton, UP, 1978, 46.

erőszakoltam, hogy rágjam, de aztán undorral köptem ki. A gyertya kiesett a kezemből és elaludt.” (39.)

A „kis téntartatóval” ügyetlenkedő, önmagát sanyargató fiúra a történeteket előadó én későbbi tapasztalatai távlatából csendes öniróniával néz vissza. A záróeseményeknek, kiszabadulása mozzanatainak részletezésekor a narrátori pozíció ide-oda vándorol, akár egyetlen mondaton belül is:

„Mikor ajtómhöz második követség jött, csak nyöszörgésem volt a válasz. Látták, hogy sötét van, de nem tudták mi történt, börtönöm megnyílt. Soha sem felejtettem édes anyám, minő ijedt arczczal emeltél fel, hogyan fűröszöttél könyeiddel és csókjaiddal és mikor lefektetted, bekötött forró fejemre tettem kezedet és bocsánatot kértem és kimondhatatlanul boldog voltam. Könnyű volt aztán velem elhiteni, hogy a MIKULÁS-alakoskodás szükséges az olyan gyermekek miatt, a kik sem nem olyan jók, sem nem olyan okosak mint én, és könnyű volt megígértenem velem, hogy felfödözésemet a többi gyermeknek el nem árurom. A főlány bizonyos érzetével őriztem titkomat.” (39.)

A történet megjelenítését a következetes nézőpontkezelés segíti. Hiszen a már-már eszméletét veszítő gyermek nem sejtette az ajtó elé követséggként érkező felnőttek fokozódó aggodalmát („Látták, hogy sötét van, nem tudták mi történt [...]”). Hogy a szabadulás örömét – a történet elsődleges befogadjának is – megidézhesse, a narrátor a kis szoba ajtajának feltárulását a fogva tartott fiú helyzetével azonosulva adja elő („[...] börtönöm megnyílt” – vagyis nyelvi síkon közelelt hozzá, hisz az ő szemében tűnhetett a sötét helyiség rabcellának). S a vallo-mástevő elbeszélő én a továbbiakban is kitart nézőpontja mellett, mivel a cseperedő fiúcska vélhette önmagát gyermektársaihoz mérten „olyan jó”-nak, „olyan okos”-nak, és őt feszíthette a „főlénynék bizonyos érzete” – miként erről megértést és utólagos megbocsátást remélve édesanyjának számot ad. Mindeközben a másodlagos befogadó, az odaértett olvasó pozíciója ide-oda mozdul, hogy végül a narrátor szavának potenciális ereje ragadja magával. Jóllehet a „főlénynék ez az érzete” mint motívum továbbblendíti a történetmondást, mintegy gondolati folytonosságot teremtve a szóban forgó (2.) és a következő (3.) fejezet között, de ez csak az emlékező tudat kontinuitása, mely képtelen leplezni és lefedni a szövegegységek közötti időrést, a szerkesztetlenül maradt tartamot, mely a folytonosság narratív kételyét jelzi.

A fiatal Darvadynak a nyilvános iskolában való megjelenését ugyanúgy egy sapkával való tréfa vezeti be, akárcsak Charles Bovaryét. Az irodalomtörténetileg rokonítható epizód előadása az *Álmok álmodójában* azonban nem egy többes szám első személyben megszólaló szemtanúra hárul, mint a *Bovarynében*. A két évtizeddel később megírt regény odaértett szerzője és narrátora ezt egy vallo-mástevő éne bízta, aki viszont a kellemetlen eseményeket megélő, gyermekkori énje aktuális élményeire, helyzetmegítélésére hagyatkozik. Noha az elbeszélőnek utólagos hozzáfűznivalói is akadnak, felnőttkori helyzetfelismerései úgyszintén beszűremkednek a retrospektív narrációba. A szövegrész kétszólamúságából eredően a lehető legtüzetesebb vizsgálattal sem egyértelműsíthető, hogy egy adott ponton Darvady melyik énje mutatkozik meg. Hiszen a háttérben ott sejtethető a narrátori grimasz. Míg Charles Bovary iskolatársai és az epizodikus történetmondó szemében nyílt gúny tárgyává lesz (s az itt százszor leírt „Ridiculus sum” visszhangzik a műegészben), addig Zoltán ezúttal is szokott, főlényeskedő magatartásával tér ki a nevetségessé válás elől.

„Sasnak képerre ülni” oly sokáig Darvadynak sem adatik meg. A szereplői lelkületet vizuálisan megérezhető s ironikusan sarkított metafora szemantikai körei a központi figura ifjúkori szárnypróbálgatásának elbeszélésével tovább tágulnak a könyv fejezeteiben. Az alkotói elhivatottságérzés kialakulásának folyamatát egy, a narrátori szöveg kontextusába beépült elbeszélte monológ ragadja meg:

„Minő boldogság. A mennyek kapuja nyílt meg előttem! Lehetett-e nálamnál boldogabb ember? Hogy is lehetett erre nékem rá nem jönnöm? Hogyan nem akkor már, mikor eleintén bábukkal, majd pajtásaimnál kifogyhatatlanul adtam elő színdarabokat, ritkán kétszer egyet, mindig ujat, szebbnél szebbet, olasz-fallal, deszkával a színpadot, kifordított, befordított ruhákkal a meseszerű öltözékeket, kártya-papírból csillogó vérteteket, rettenetes fegyvert és szentelt koronát mind magam készítve, színészeimnek, jelenetről jelenetre hogy mit beszéljenek, szájukba rágva! Mióta költők voltak a világon, melyikük született költőnek, ha nem én? Nem-e egészen más voltam, mint valamennyi többi? Nem-e rendkívüli? Eszem nem járt-e mindig a rendkívülin? Nem voltak-e álmaim és látományaim?” (49–50.)

Asbóth regényének narrátora – Kemény Zsigmond és Bérczy Károly epikáját követően – már nem jelzi szöveg szinten különféle deiktikumokkal, hogy az alábbiakban tudattartalmakat foglal össze. A kiemelt bekezdés mégis elkülönül kontextusától a tudatállapot elragadtatottságát kifejező nominális, vezérszavas expozícióval (az eufórikus hangulatot visszaadó indítással) és fokozott interpunkciónáltsággal. A „Nem-e” kezdettel potenciális lendületet nyerő, anforikus mondatok, e ritmikus ismétlések rejtekében, az elbeszélő szava, az emlékező tudat mintha alattomban kikezdené a szereplő lelkesedéssel, rajongással teli szavát. A „kétszólamú” szegmentumot nyílt narrátori kijelentés követi: „És alighogy költő voltam, máris nagy költő is valék.” A mondatfelépítésbeli párhuzamosságok és a gradáció (fokozás) diminúcióba (leértékelésbe) való átfordulása: leplezetlen önironia a szereplő-elbeszélő részéről. A kudarcot követően a kijózanodás szituációját pszicho-narráció és költői hasonlattá tágított metafora érzékíti meg. S a történetmondó szavai után újra felhangzik a szereplő-én panasza.

„Elővettem kézirataimat. Milyen hidegnek, milyen üresnek, milyen ügyetlennek találtam, mennyire távol attól, a mit éreztem, a mit ki akartam fejezni! Egész költészetem a lángok, én magam ezeknél égetőbb kínzás martalékává lettem, melyben erőt vett rajtam az érzés, hogy nem vagyok semmire sem való, hogy születnem kár volt, miért élnem nincs!” (74.)

Az elbeszélői én tehát a tudatfolyamatokat követve az önértékelés hullámvonalát húzza meg: a költői babérok utáni sóvárgástól a földi hiúságoktól való megtisztuláson át a hitványság tudatának gyötrelméig.

A politika terrénuma is csalódást tartogat Darvady számára. A „vidéki atyafisággal” történő összeütközést karikírozva, s a vicispánság üdvözítő lehetőségét felemlítve önmagát sem kíméli a narrátori ironia sebző nyilaitól. A külső konfliktus végül belsővé mélyül: Darvady önvallató monológjává.

„Minő nap volt, mikor első cikkem megjelent; minő nap; nem-e bejártam minden kávéházat, kéni a lapot? Nem kávéztam-e legalább tizszer? Nem fektettem-e be tőkémnek jelentékeny részét a jeles lapnak példányaiba, hogy elküldjem valamennyinek, a mennyi kaczagó atyafi csak volt? És aztán jött a második cikk. És nem beszéltek-e róla az emberek? A kivel csak beszéltem, nem is beszélt másról. És nem mondta egyik képviselő, hogy a miniszter titkárt keres, és hogy a miniszter cikkemet említette, azt a cikket, mely olyan fitymáló gúnnyal támadta meg azokat, a kik a visszaállított alkotmány ellenében még mindig a forradalomhoz

ragaszkodtak. És egy füstös kávéházban nem vezettek-e be egy írói körbe, a hol csupa geniek ültek, és kegyesen megdicsérték? És nem jött-e be éjfél után a sajtóosztály főnöke és nem veregette-e meg vállamat? És nem voltam-e másnap alkalmazva a szerkesztőségben, olyan fizetéssel, a minőért mások évekig karmolnak észrevétlenül? És nem voltam-e ezentúl meggyőződve, hogy ha nem is épen mindennap, de legalább minden hónapban teszek egy-egy ilyen lépést előre? Máskép volt-e? Dehogyan volt másképp! Oh első napja első dicsőségnek, vagy annak, a mit annak tartunk, s tehát nyilván épen annyit ér! Micsoda mámor! Minő bódulat!” (85–86.)

A vallomástevő narratív én mintegy feladja kognitív kiváltságait és időben eltávolító nézőpontjából származó előnyeit múltbeli, időben rögzített zavaraiért és bizonytalankodásaiért. Makacs tépelődésének megszólítottja, közvetlen címzettje ifjúkori énje, aki hírlapírói körökben is megfordult. Az önfaggatózás mondatsozrata (az „És nem voltam-e...?”, a tagadással állító kérdésláncolat) az utólagosan egyre szorongatóbb kételynek ad hangot. „Álom volt-e, vagy valóság?” S a szenvedélyes lelkesültség felkiáltásaival körbezárt kérdészuhatag az „És nem”-ek vízlepcsőrendszerén végigbukdácsolva a kiábrándulás állóvizébe hull alá. Így az egykori énnel felajzott lelkiállapota, majd a kábulatból való felocsúdása közötti helyzet dinamikusan feszültté válik. Ha az egyént az elbeszélés jelenéig görcsösen fogva tartó bizonytalanságot egy kívülálló narrátor konstatálná, az emberi érzés elveszítené hőfokát. Kijelentő mondatok sorjázásával pedig a feszültség is feloldódna és megszűnne. Ámde e szövegrészben az emlékező tudatban zaklatóan feltüremelő múlt eseményei egyéni megéltőségükben tárnak fel. Még közvetlenebben artikulálja az akkori létérzést az átélő énnel az elbeszélő én által idézett felháborodott, a rázuhanó élettapasztalatok ellen perelő szava, belső monológ-törődéke:

„Egyszer csak azon vettem észre magamat, hogy azt kívánják, hogy ne az én modoromban, hanem másnak a modorában, ne az én eszméimet, hanem másnak az eszméit írjam. Hát miért nem írja az a más? Vagy miért nem írja akárki? Mi közöm hozzá? És egyszer dicsérnem kellett volna, a mit dicstelennek, védelmezni, a mit helytelennek ismertem.” (86.)

Levélírói ének

Az előszóhoz, a beszédhez hasonlatosan az írott szó, a levélforma is lényeges szerepet játszik az Asbóth-regény nézőpont-rendszerében. A levél irodalmi műfajként az időbeli közvetlenség benyomását keltő, a természetes hangvételt involváló énforma, így a levélíró hős (az individuális tudat) belső megvilágítását, s ezzel az alakformálást segítő közlés mód. De mivel megalkotott szövegről van szó, fennáll annak lehetősége, hogy a megnyilatkozó személy visszaél az őszinte szó hitelével. Vagyis e műben a szubjektív forma az érzelmi nyíltság ellenében a megbízhatatlanságot is dokumentálja.

A történetbonyolítás szintjén az édesanyjának fiához, Zoltánhoz intézett levelei keretet formálnak. A számkivetést vállaló hőst a kérlelő szavak mindannyiszor határozott lépések megtételére készítik. Az anya első leveléről csak közvetetten, Darvady válaszából szerzünk tudomást. Formailag vizsgálva, a főszereplő függő idézetként hivatkozik szeretett anyja soraira. Így nem lehet tudni, hogy levele bizonyos pontjain annak eredetileg lejegyzett gondolataira reflektál-e, mert ő ma-

ga is árnyalja, részben újjáírja a hazahívó levél tartalmát. A tér- és időbeli pozíciók szinkronba kerülésén túl a Darvady szövegében szórványosan felbukkanó idegen beszédelemek is a két ember lelkületének rokon voltáról tanúskodnak. De e levél mintha csak arra szolgálna ürügyül, hogy az énjére vetülő külső perspektívát önmegítélésével szembesítse; hogy önmagát a másik szavában megleglje; hogy az ironia tükrét önmaga elé tarthassa. Az anyai szó a mű utolsó részében kérlelőre fordul. S a főhős számára kellő indok Velence és Irma maga mögé hagyására.

A két központi hős szerelmi kapcsolata szintén levélformában ölt alakot. A ki-robbanó érzések, a féktelen szenvedélyek közvetlen továbbításával az írott szó drámai pergést, izzó feszültséget kölcsönöz a cselekménynek. A műkonstrukció egészében véve már nem minősíthető pusztán külsődleges eseményfolyamatnak, sokkal inkább kedélyhullámozást artikuláló külső és belső beszédáramnak. A fejezetenként, többnyire postafordultával váltakozó női érzésvilág szeszélyes sodrását meg az ezzel párhuzamos férfiúi lelkület tehetetlen hányódását dialógus és levélforma közvetíti sztereofon s sztereográf megoldással.

Kompozicionálisan a szereplők által írott levelek inter-, illetőleg extratextuális helyzetet foglalnak el. A megnyilatkozás a megnyilatkozásban művészi eljárás-móddal egyfelől az irodalmi műfajok közötti távolság csökken, azaz dialógus alakul ki, másfelől két fiktív szövegvilág, két beszédmód, két szó reflektálja egymást. Amennyiben Irma vagy anyja levelébe pillant bele Darvady, szereplői énje fiktív befogadóvá válik, az odaértett olvasót megelőzve. Alkalmanként az elbeszélői én „kiszól” a műből, de nem mindentudói pozícióból; ellenkezőleg, a fiktív világra vonatkozó megfigyeléseivel közvetlenül az implicit olvasóhoz fordul, s a kreatív befogadásnak is helyt ad. Mi több, a történetmondó levélválogatói szerepét is felfedi, elárulva a narráció megalkotottságát: „Ime két levél ez időből, mely a legjobban tükrözi hangulatunkat, de kivált az Irmáét.” (197–198.) Majd egy kis kártya meg egy levél szövege következik. Máskor öntudatos elbeszélőként elismeri a szabad, szuverén befogadás elvét. Olvasóját nem kívánja lépcsőről lépésre kézen fogva vezetni, önmagával szemben viszont szigorral lép fel, mivel a megbízható elbeszélő képét kívánja kialakítani a befogadóban:

„A jó elbeszélés minden elvével nyilván ellenkezik a mellékelt levelet is közölnöm. Mert talán nem viszi előre a cselekményt. De a milyen hatással reám volt, és a mennyire magyarázhatja IRMÁ-t, nem volnék hű elbeszélő, ha mellőzném. A ki unja a szerelmes leveleket, úgy is átlapozhatja.” (163.)

A nézőpontváltás kompozicionális megnyilvánulásmódjának sajátos esete az „enjambement”-os megoldás. A levélforma és az azt követő belső magánbeszéd határára olykor a mű szövegfoltyonossága megszakad (*Harmadik könyv*). A levéllel záruló fejezet nyitott marad, a belső monológgal induló fejezet pedig gondolati és érzelmi lendületet nyer. Az „enjambement” – szemantikailag – az írott szó és a tudati reflexió, a közvetlen (levélolvasói) válasz között ível át. E fejezetek szerkezeti széttagoltságából és jelentésbeli összepántoltságukból fakadóan intellektuális és emocionális dinamikát, fokozott feszültséget hordoznak. A szövegkontinuitás tudatos megtöréséből következően a befogadás ilyenkor felfüggesztett, elhalasztott jellegű lesz, várakozástelivé válik.

A megnyilatkozások elszakítottsága a két fiktív személy kölcsönös meg nem értettségét, kiismerhetetlenségét jelzi. S miközben a szereplők inkognitójukat fel nem adva dialogizálnak, azaz egymással párhuzamosan monologizálnak, lévén e megnyilatkozások lényegileg különálló szólamok, az elbeszélő háttérbe vonulhat.

A *Harmadik könyv* 9. fejezetében levélszöveg és a fiktív befogadó spontán tudati reakciói, reflexiói épülnek egymásba.

„Megint egy levél. Kezdve a második oldalon, befejezve az elsőn.

»Csak pár szóra van időm.«

(Miért csak pár szóra van ideje? És ha pár szóra van ideje, miért írja meg? És ha meg írja, miért írja tele mind a négy oldalt?)

»Szenvedhetetlen ember, hát miért utazik? Mennyi időre és hová utazik. (...)

Tehát nehogy eltévedszse, holnap, mikor ezt a firkát kapja, holnap, azaz február 12-én akarok én magával beszélni. Akarok és kérem, nagyon szépen, akarjon maga is.

Február 11.

Sokszor üdvözlöm

IRMA.«

És a borítékon:

»Az idő tehát rossz lesz.«

Igaz, hogy éles szél és eső keletkezett.” (157.)

Hasonló eljárásra figyelhetünk fel a *Bovaryné* II. részének 13. fejezetében: Charles monológja ugyanígy felszabdálja az általa épp akkor összetákoltt, érzelmileg színlelt levelet.

A Darvady és Irma közötti szakadékot sejteti, hogy egyazon szavak szögesen ellentétes érzéseket, képzeteket társítanak a levélíróban, illetve annak olvasójában. Mindeközben az elbeszélő én a háttérben marad. Az implicit olvasó befogadó pedig egy, a leírtakra külső pozícióból reflektáló tudat közvetítésével jut el a levélszövegig.

Ugyancsak a két szereplő közötti távolságot jelzi, hogy az elbeszélő én által unalmasnak minősített (a *Harmadik könyv* 10. fejezetében idézett) szerelmes levél minden szépeltése és szentimentális allűrjei ellenére a női lélek magányáról is vall. Megértő embertárs hiányában Irma önmagával kényszerül dialogizálni. Így csak feltételezéseire épít, partnere szándékait, érzéseit és gondolatait illetően bizonytalan. Zaklató vagy butácska kérdéseire is saját maga kénytelen megadni a feleletet, a férfi, általa elképzelhető, pozíciójához idomulva. E levél arról tanúskodik, hogy a színész, akárcsak Darvady, mindazt, ami számára a külvilágból hiányzik, belül, önmagában kénytelen megteremteni, máskülönben elveszne. Egy embertárs, egy férfi idolumát alkotja meg, ami némileg gyámoltalanná és esendővé teszi lényét.

Irma leveleiben a vonzás és a taszítás démoni játékát űzi Darvadyval. A férfi lassanként elveszíti szerelmi fölényét, a nő pedig nem habozik és színlelt szenvedélyei által rabjává teszi amazt. A szerepcsere, a két nem közti erőviszonyok megfordulása a hősnő betegágyánál következik be (*Harmadik könyv* 12. fej.). A nő elérhetetlen eszménnyé, hideg bálvánnyá alakul át. Szerelmi mártíromsága megjátszott, nemhiába színésznő. A szenvedés szavaival és testbeszédével, asszonyi vonzerejével a szánalom meg a szégyen érzését váltja ki a másokban. Szentimentális pozitúrába kényszeríti Darvadyt. Monumentális kacérkodása leveleiben teljesedik ki. E nő mint a lélekidomárok egyike, szavai által a gyöngye férfit testi és lelki gyötrelmekkel teli helyzetbe taszítja: „Emberből játékszer, báb lettem.” (183.) Úgy tűnik, már-már a másik szerelmi kínjának tudata okoz Irma számára örömet.

Egyik levél a másikat éri, a szölamok mégis egymás mellett futnak tovább. A szerelmi elkötelezettség mindinkább stílusfordulatokon, azaz imitáción, az írásmód forrtélyain múlik. Darvady levélstílusa az általa korábban elvetett szenti-

mentális, édeskés klisékkel gyarapodik. Irma viszont kiismerhetetlen marad mindvégig. Búcsúszavát leplezetlenül frivol levélbe foglalja (*Harmadik könyv* 20. fej.). Az erre következő fejezetben a szereplő én és másodlagosan az odaértett/válóságos befogadó is újraolvassa a nő sorait. A benső monológ itt nem levélszövegbe ékelődik be, hanem mint a leírottakra közvetlenül reflektáló gondolatföredék, magába olvasztja az idegen beszédet, azaz Irma egyik-másik kifejezését.

A *Harmadik könyv* 9. fejezetében zárójelek választják el az egyik megnyilatkozásmódot a másiktól, formailag is izolálva egyik tudatot a másiktól: a párbeszéd-képtelenséget jelzik. A színésznő elbocsátó üzenetét (*Harmadik könyv* 21. fej.) viszont – a töprengő szereplői tudattal együtt – egészében ismételtén átgondolhatja az odaértett olvasó. Vagyis a levélben leírtak értelmezését az elbeszélő, a háttérben meghúzódva, az elsődleges és a másodlagos befogadóra hárítja. A narráció kétféle beszédmódot, belső monológot és levélszöveget montázsol egygé, azaz közvetetten két tudatfolyamatot rögzít már-már szinkron megoldással. Formailag tekintve, az elbeszélő én szava még pontosítja, hogy a továbbiakban mentális tartalmak következnek („És aztán gondolkodni kezdtem.” [202]), s idézőjelek emelik ki Irma mondatait, vagyis differenciálják¹⁰ mint idegen beszédet. Nincs jelen azonban egy monolit narrátori tudat, egy tekintélyelvű, kételyeket elhárító szó, mely az egész helyzetet átlátná és egyértelműen lezárná.

A megnyilatkozásnak a megnyilatkozásba történő építése által tehát a szónak a másik szóra való reakciója bomlik ki. A bahtyini értelemben vett belső dialogikusság folyamata jut kifejezésre. A beszédmódok váltakozásával a nézőpont ideoda vibrál. Darvady olykor az Irma által leírtakat, így közvetetten egykori viszonyukat, olykor pedig közvetlenül annak szavait kommentálja maró gúnnyal: „mintha üzleti levelet írna”. A nő hűségébe vetett balga hitét önironikus tűz alá veszi. Értékpozíciója eltér a másik szereplőétől: „Oh, hogy neki nem volt az egész egyéb semmi, mint »nehány kellemes óra.«” (203.) A Darvady tudatában lezajló konfliktust a másik hős szavai robbantják ki. Ugyanazok a kifejezések benne üres frázisokként visszhangoznak, másféle értelmezést nyernek. Bár Irmával mindvégig magázódnak, Darvady ezúttal tegezi őt. Mintegy a jelen nem levő személlyel vitázik. Közvetlenül megszólítva, hozzá fordul magyarázatért viszonyuk végkifejletét illetően. Majd ellene perel. (Az egyes szám második személyű, illetve harmadikba átcsapó igealakok ebben a szövegrészben nem az énre vonatkoznak, hanem a nőre.)

A szövevényes helyzetben határozza el Darvady, hogy hetente Irma után küldi egy-egy korábban írott levelét. Ilyenképp visszafelé olvassák az egykor, a szerelem hevében született szövegeket. Az idő és a tudott vég távlatából új értelmet nyer a színésznő minden egyes sora. A férfi részéről néma vád: a megváltozott érzések, az elhamvadt szerelem közvetett felpanaszolása. Sőt, a levelek immár a sértett fél magatartására jogosítják fel Darvadyt. Az elbeszélői végszót tehát a szereplők újraértelmező gesztusa helyettesíti. Viszonyuk mibenlétére nem világít rá egy omnipotens tudat, hanem az interpretációk különféleségében mindvégig rejtve marad:

„Örültségnek fog ez látszani? Szemrehányásnak? Szerelemnek? Gúnynak? Mit tudom én! De ő sem fogja tudni, és nem volna nő, ha nem kínozná az, hogy nem tudja.

És ezenkívül tőlem nem hall semmit sem.” (206.)

¹⁰ Mihail M. BAHTYIN, *A beszéd és a valóság*, Bp., Gondolat, 1986, 279.

Irma inkognitóját egyrészt a levélforma biztosítja; lehet, hogy szavai mesterkéltek, vagyis szerepet alakít, idegen palástot ölt magára, ahogy egyik-másik szövegének banális elokvenciája jelzi. Másrészt az elbeszélő én képtelen a hősnő tudatába hatolni, gondolatait nem tárhatja föl, ahogyan ezt egykori önmaga esetében megteszi. A nő Zoltán számára is kiismerhetetlen marad. A szereplő én bizonytalansága pedig az olvasóban szintén kételyt és gyanút ébreszt: valójában ki Irma? Öszinte-e szerelme? Mikor él vissza a másik érzéseivel? Áldozat-e vagy zsarnok?

Az Irma levelei és a Darvady belső monológja között tátongó szakadék, az érintett fejezetek közötti felmérhetetlen űr a nő és a férfi közötti áthidalhatatlan távolságot artikulálja. Az olykor 180 fokos érzelmi fordulatot tevő levelekre adott, s így talán nem is indokolatlanul késleltetett válaszok, mentális és emocionális reakciók felmentik az elbeszélőt a nyílt kommentárok, a közvetlen magyarázatok kötelezettsége alól. Hiszen a színésznő egyik-másik levele valóságos hermeneutikai rejtvény. Darvady számára – és nemcsak szereplő énje, hanem a későbbiekben visszaemlékezve elbeszélő énje szemében is – megfejthetetlen talány. (Így az egyikbe foglaltak megoldásával több napon és fejezeten át próbálkozik.) Szerelmi kapcsolatuk hermeneutikai pármérkőzéssé minősül át. Az egyik fél részéről a tudatos rejtőzködés (a mimikri), a másik fél részéről pedig a magyaráztatás, a felfedés erőfeszítése tapasztalható:

„Biztosítékot!

Tisztán kell látnom. Biztosítva csak úgy lehetek, ha szívének rekeszeibe látok. Ha rejtélyét önmaga megadja előttem. E rejtélyével együtt el fogja veszíteni démonságát. Nő lesz, nem sphynx többé. Egy lehetőség van: ha mindennél erősebb benne szerelme, ha meg tudom hajlítani magam előtt, akkor szabad mernem. És miből láthatnám ezt inkább, mintha arra kényszeritem, hogy magyarázatát adja annak, a mit velem tett?” (229.)

A férfi szemében a nő – mint idólu – hermeneutikai kóddá válik. Azonban személyét, valódi lényét illetően levelei csak az előzetes megértés esélyével kecsegtetnek, csak bizonytalan támaszt képeznek a másik eléréséhez. Az emberi lét tehát a megértés küzdelmévé lényegül át. Az élet(út) kiismerhetetlen fordulatai, kanyarutai a nő újabb s újabb levelének lakonikus szavaiban, kusza s értelmileg kifürkészhetetlen mondataiban és soraiban inkarnálódnak („kezdve a második oldalon, befejezve az első”).

Irodalomtörténeti távlatból tekintve, az *Álmok álmodójában* a külső, véres csatározásokat a belső harcok váltják fel. A végzet kiszámíthatatlansága nem elvárásolt, természetfeletti erők által uralt erdők vagy kastélyok misztikusságában jut érvényre, hanem evilági dimenziókban, szavak s szövegek útvesztőjében, a másik ember szerepjátzásának hermeneutikai megoldhatatlanságában. Az én pedig, diszkurzív körülhatárolhatatlanságából eredően – szövegek mozaikjaként – szertekeled.

Az *Álmok álmodója* tehát mint énregény dinamikus képet ad a személyiségről. A főszereplő azonban nem a végérvényes önismeretig, hanem az emberi lény semmisségének és megérthetetlenségének belátásáig jut el. Az értelmi és érzelmi nevelődés során Darvady világképe megrendül. Másfelől a narratív nézőpontkezelés megosztja, sőt felbontja az énközpontú, monolit gondolkodásmódot. A normák, akárcsak az uniformizált szemléletek ismeretelméletileg megkérdőjeleződnek. E regény az értékrendet viszonylagosságában, a világot labilitásában mutatja fel.

Prózapoétikailag vizsgálva, az *in mediam mentem* fejezetindítások, valamint a *pszicho-narráció*, a *dialogikus monológ*, a *kétszólamúság* stb. változatai révén az Asbóth-mű a tudatfolyam-technika közelébe került. Így a végső imperatívusz, a didaktikus befejezés ellenére kompozíciója teljes egészében nyitott, az önéletrajz, a vallomás, a napló, a levél és a regényforma egymásba illesztéséből eredő műfaj-köztessége által pedig a hagyományos „ptolemaioszi” műfajfelfogásokkal szemben egy „kopernikuszi” érvényesít.

Györgyi Pozsvai

INTERGLANCING MIRRORS (THE WAYS OF THE DIALOGICAL SELF-EXAMINATION IN JÁNOS ASBÓTH'S NOVEL, *ÁLMOK ÁLMODÓJA*)

At the turn of the century János Asbóth's only novel shows the characteristics of disillusionism. The hero is disappointed and pessimistic. *Álmok álmódója* as a first person novel represents a dynamic picture of personality. The utmost degree of Zoltán Darvady's knowledge is not self-comprehension, but the realization of the nothingness and incomprehensible nature of a human being. The narrative modulation of the point of view subverts the egocentric, monolithic way of thinking. The novel points to the variability, differentiability and relativity of all aspects and worths. The uniformity and traditional system of norms seem questionable and the world can be understood only in its fragmentality.

Using the technique of psycho-narration (D. Cohn's term), dual voice (R. Pascal's term), dialogical monologue etc., Asbóth is close to the stream of consciousness technique. So despite of the last imperative and the didactic end, the composition of the novel is absolutely open. The writer's use of various forms, such as autobiography, confession, diary, letter and novel undermines the traditional Ptolemaic view of the genre and prefers a Copernican one.

Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija

(Tanítás és oktatás a 17. század második felének magyar prédikációelméletében)

Az első magyar nyelvű retorikai összefoglalót jó ideje Medgyesi Pál imádság- és prédikációelméleti kézikönyvében tiszteljük. Az újabb kutatások eredményeként azonban immár módosítanunk kell ezt az álláspontot: Medgyesi vélhetően az egyik első művelője a magyar nyelvű egyházi retorikának. Alapos okunk van ugyanis feltételezni, hogy a *Doce nos orare, quin et praedicare*¹ megjelenésének évében, 1650-ben Debrecenben napvilágot látott Nógrádi Mátyás, későbbi református püspök² kézikönyve a prédikációszerkesztés szabályairól.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetében – egyelőre kézirat³ – Vásárhelyi Judit idézi azt a helyet, ahol prédikációelméletét Nógrádi Mátyás mint megjelent könyvet említi. *Lelki próbakő* című művének ajánlásában a szerző ezt írja Bagoly Katának: „Becsületes Aszszonyom, harmadik munkám ez, az én kegyelmek között való lakásomban, mellyet közönségessé teszek Isten kegyelme által: Mert magam költségével a’ Prédicállásnak egyenesen folyó rendit, és útát, ez előtt nem régen, kegyelmek szemei eleiben bocsátottam. Az után nem sok idővel, Nemzetes BORNEMISZA ISTVÁN Uram költségével, Szent Pál Apostol Romaiakhoz irt levelét, három Methodus alatt éppen világ eleiben terjesztetem.”⁴ Nem zárhatjuk ki, hogy az ars concionandi nyelve legalább részben magyar volt.

A munkából példány nem ismeretes, de a szerző fennmaradt más írásaiból következtetni lehet elképzeléseire, amelyek az egyházi beszéd szerkezetére, szak kifejezéseire és egyéb kérdéseire vonatkoznak. A rekonstrukció forrásainak és eredményének, azaz Nógrádi Mátyás homiletikai rendszerének bemutatására más helyen tettem kísérletet.⁵ Ebben a közleményben Nógrádi retorikai nézeteihez kapcsolódva mindössze egyetlen olyan témáról szólok részletesebben, amelyik a 17. század második felében a prédikációirodalom egyik központi problémája volt: az igehirdető tanító szándékáról.

¹ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650 (RMK I, 832).

² A szerzőről az eddigi leggazdagabb életrajzi áttekintés (szerénykedő címe ellenére): HERPEI János, *Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, *Apáczai és kortársai*, HERPEI János cikkek, szerk. KESERÜ Bálint, Bp.–Szeged, 1966, 183–186.

³ Itt mondok köszönetet az RMNy III. kötete szerkesztőjének, Heltai Jánosnak, aki lehetővé tette, hogy használjam a kéziratot.

⁴ NÓGRÁDI Mátyás, *Lelki próbakő*, Mellyen Az ember mind magát, s-mind Vallását meg-czirálhattya, sőt háza-népének-is szent útát mutathat, az egyenesen való-járásra, Debrecen, 1651 (RMK I, 845), A2r–v. Vásárhelyi Judit hivatkozik a korábbi szakirodalom említéseire: ZOVÁNYI Jenő (Cikkek a „Theológiai Lexikon” részére a magyar protestantizmus történetéhez, Bp., 1940, 329) *Prédikálásnak egyenesen folyó rendje* címen sorolja a munkát Nógrádi művei közé, 1650-re téve megjelenését; ezt átvieszi Varga Imre is (RMKT XVII/10, *Az 1660-as évek költészete [1661–1671]*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1981, 657).

⁵ BARTÓK István, *Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija)*, MKSz, 1997, 212–219.

A nyilvánosságnak szóló beszéd hármas követelménye – „docere, delectare, flectere” – az antik retorikától kezdve végigkíséri a világi, később az egyházi szónoklat elméletét is.⁷ A tanítás, a gyönyörködtetés és a befolyásolás kívánalmai a keresztény prédikáció történetében más-más korokban különféleképpen érvényesültek. Két fontos irányzat már az egyházatyák korában kibontakozott. Szent Ágoston nyomán a prédikátor elsősorban „doctor”, aki az értelem világosságával behatol a Szentírás rejtelseibe, és a megszerzett tudást hallgatóinak továbbadja, ismereteiket gyarapítja. Egy másik vonulatot határoz meg Nagy Szent Gergely eszménye, a „pastor”: feladata „cura et regimen animarum”, azaz hívei lelkének viselési gondját: óvja és irányítja őket, erkölcsüket, mindennapi életüket alakítja.⁸ A reformáció megjelenésével a tanítás került az első helyre,⁹ ez jellemző a vizsgált korszakban is. Kecskeméti Gábor szavaival: „[...] 17. századi protestáns egyházi íráskor is gyakran említik a tanítást, hol mint a lelkipásztor legfontosabb feladatát, hol mint az e feladat ellátásához nélkülözhetetlen egyházi szónoklat szinonimáját. Prédikációgyűjtemények és más egyházi íráskorok előjáró beszédeiből és más bevezető részeiből sok olyan nyilatkozatot lehet összegyűjteni, amelyek a hitet a tudással, a hit terjesztését intellektuális tevékenységgel, tehát a prédikációt a tanítással azonosítják.”¹⁰ Kecskeméti az értelmi felismerés és a helyes erkölcsi irányulás összefüggésének descartes-i gondolata alapján a következőképpen fogalmaz: „Az értelmi ráhatás, a tanítás középpontba állítása ezen alapelv szerint a prédikációtól megkívánt többi célkitűzés (erkölcsi ráhatás, nevelő célzat) megvalósítását is biztosíthatja.”¹¹ Így Kecskeméti a magyar protestáns prédikációk didaktikus mivoltának egyik okát a racionalizmus hatásában látja. Állítását erősíti, hogy a század racionalista filozófiája korántsem volt ismeretlen a hazai szerzők előtt. Az azonban még mindig nem tűnik ki elég világosan a szakirodalomból, hogyan befolyásolta a *rámizmus* a magyar irodalmi gondolkodást.

Kétségtelenül igaza van Kecskeméti Gábornak, amikor azt írja, hogy „a puritánus Ramus-recepció regisztrálása önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a puritánus prédikációirodalom retorikai jellegzetességeit tárgyalni lehessen.”¹² Ha azonban gondosan tanulmányozzuk a rámisták szerzőkre hivatkozó elméleti munkákat, úgy tűnik, némely esetekben a hatás megállapításánál többet is tudunk

⁶ Cicero megfogalmazásában: „Optimus est enim orator, qui dicendo animos audentium et docet et delectat et permovet; docere debitum est, delectare honorarium, permovere necessarium.” (*De optimo genere dicendi*, I, 3), vagy máshol: az orator „probat, delectat, flectat” (*De oratore*, 21). Quintilianusnál: „Tria sunt, quae praestare debeat orator, ut doceat, moveat, et delectet.” (*Institutio oratoria*, I.)

⁷ Szent Ágoston szavaival: „docere, delectare, flectere”. (*De Doctrina Christiana*, IV, XII, 27. = J. P. MIGNE, *Patrologia Latina*, XXXIV, 15–122.)

⁸ Gergelynek a lelkipásztori hivatásról szóló műve: Sancti GREGORII Magni, Romani Pontificis *Regulae pastoralis liber, ad Joannem Episcopum civitatis Ravennae* = J. P. MIGNE, *Patrologia Latina*, LXXVII, 13–128.

⁹ MELANCHTHON: „Praecipuum est docere, quae sit vis et natura religionis. Alterum est hortari, tum ad fidem, tum ad bonos mores [...] Adhortatio obiurgationem complectitur, et illi contrariam consolationem.” *De officiis Concionatoris* (1529), az idézett kiadás: Ulm, 1535 (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Vet. 25/28). Modern kiadása: *Supplementa Melanchthoniana*, V, *Schriften zur praktischen Theologie*, II, *Homiletische Schriften*, Leipzig, 1929.

¹⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, ItK, 1992, 381–398, 382.

¹¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Genus dicendi – genus docendi: Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban*, *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 7(1994), 50–76, 55; Uő., *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 571–576, 572.

¹² KECSKEMÉTI, 1995, 564.

mondani: a ráimizmusnak legalábbis kétféle felfogását és érvényesítését figyelhetjük meg. A különféle mintákat követő korabeli megállapítások pedig néha talán még a prédikációk retorikai jellegzetességeitől sem teljesen függetlenek.

A 17. századi protestáns prédikátor a felvett *Igéből* adódó *Tanúság*oknak sokféle *Hasznát* tárja a hallgatók elé, majd az elmondottakat a *Rászás* révén a jelenlévőkre alkalmazza. Legfőbb céljának megvalósításához a szerkezeti egységek közül legszorosabban a *Haszon* kapcsolódik. Ahogy Medgyesi Pál írja: „Haszna a tanúságnak [...] az tanúságból kihozott mondás, mely annak hasznát, jóságát vagy végét mutatja meg, és így a prédikációnak kiváltképpen való fő céljával (tudniillik a hallgatóknak épületivel) inkább egybekötöttet.”¹³ Ennek megfelelően a teoretikus munkákban a legalaposabban kidolgozott szerkezeti egység a *Haszon*. A magyar szerzők forrásául szolgáló angol és holland elméleti művekben a haszon megkülönböztetett jelentősége egyenesen következik a rámista világkép utilitarizmusából. Hiszen ahogy semmiféle szellemi tevékenység sem önmagáért való, a prédikáció sem lehet öncélú elmélkedések, elvont spekulációk halmaza. A rámista haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az „usus” a hallgatóság számára a „praxis pietatis” megvalósításának legfőbb segédeszköze.

Ha *ars concionandi*-jában Nógrádi Mátyás a saját gyakorlatában is követett módszert és terminológiát rögzítette, akkor a következőkből indulhatunk ki. Szerzőnk fennmaradt műveiben a tanítást célzó haszon neve latinul legtöbbször *Usus Informatorius*, néha ugyanolyan értelemben *Instructionis*. Magyarul hol mint *oktatás* jelenik meg, hol pedig az *oktatás* és a *tanítás* párhuzamosan, egymás szinonimájaként fordul elő.

Néhány példa: „Usus Primus, Informatorius. Oktat téged ez [...] arra [...]”¹⁴ „I. Usus Informatorius. Oktat téged mindenneknek előtte ez a’ szent dolog [...]”¹⁵ „Első haszna a’ Tanuságnak, Informál, oktat és tanít minket először e’ Tudomány: [...]”¹⁶ „Két rendbeli Hasznai vadnak a’ Tanuságnak. Az ELSŐ Instructiot szolgáltat. [...] E’ minket arra oktat [...]”¹⁷ „I. Usus. Az Első minket tanít avagy Oktat arra, miképpen kellessé itélnünk a’ bűnről.”¹⁸ „I. Usus. Oktat e’ Tanuság és tanít bennünket a’ mi tisztünk.”¹⁹

Prédikációelméletében Medgyesi Pál – a puritánusok legfőbb példaképe, Amesius nyomán – a hasznoknak két fajtáját, elméleti és gyakorlati hasznot különböztet meg: „a haszon vagy az értelmet nézi, vagy az életet”.²⁰ Medgyesi előadásában a tanításról csak az elméleti hasznok csoportjában esik szó: az amesiusi terminust, a latin *Informatiōt Oktató Haszonnak* fordítja.

Néhány évtizeddel később már másképp tárgyalják a magyar elméletirók a prédikáció retorikáját, többek között a tanítást célzó hasznot is. Martonfalvi Tóth György *Ars concionandi Amesianája* (1666)²¹ és Szilágyi Tönkő Márton *Biga Pasto-*

¹³ MEDGYESI, 1650; modern kiadása: *A magyar kritika évszázadai*, I, Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 161.

¹⁴ NÓGRÁDI, 1651; *Rövid tracta A’ Varaslasrol*, 162.

¹⁵ NÓGRÁDI, 1651; *Lelei Elmélkedés*, 241.

¹⁶ *Idvösség Kapuja* [...] Mellyet ez-előtt Angliai Nyelven ki-bocsátott, rész-szerint, HILDERSAM Londiniumban, [...] Mostan pedig Magyar Nyelvre fordított [...] NÓGRÁDI Matyas, Kolozsvár, 1672 (RMK I, 1133), 233.

¹⁷ NÓGRÁDI, 1672, 888.

¹⁸ NÓGRÁDI, 1672, 908.

¹⁹ NÓGRÁDI, 1672, 1338.

²⁰ MEDGYESI, 1650, 161.

²¹ Georgius MARTONFALVI, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666 (RMK II, 1079).

ralisa (1684)²² latin nyelvű. Ennek ellenére a két debreceni professzornál nemcsak az anyag felosztását és tudnivalóit, hanem a magyar terminológiát is tanulmányozhatjuk. Martonfalvinál ugyanis a különféle hasznok neve magyarul is szerepel, Szilágyi pedig ugyanezeket kívül példaanyagként magyar prédikációkból vett idézeteket iktat a szövegbe. Mindketten szorosabban ragaszkodnak Amesiushoz, mint Medgyesi és – ismert művei alapján feltételezhetően – Nógrádi Mátyás.

Amesiusnál a rámista dichotómia jegyében a hasznok két fő csoportja – az elméleti és a gyakorlati – további két-két alcsoportra oszlik. Az elméleti haszn két fajtája az *Informatio* és a *Reformatio*. Ezeknek a gyakorlati szférában az *Institutio* és a *Correctio* felel meg.²³ Martonfalvi és Szilágyi pontosan átveszi ezt a felosztást. Ami a tanítás fajtáinak magyar elnevezését illeti: az elméleti *Informatio* és a gyakorlati *Institutio* különbségét *Tanító Haszon* és *Oktató avagy Igazgató Haszon* terminussal érzékeltetik.

Martonfalvi nem ért egyet azzal, hogy gyakran egy csoportba sorolják az *Informati*ót és az *Instituti*ót. Az előbbi ugyanis azt tárgyalja, hogy van-e valami vagy nincs; míg az utóbbi azt mutatja meg, hogy meg kell-e tennünk valamit vagy nem. Az *Informatio* a hit, az igazság, a megítélés elméleti kérdéseit érinti, az *Institutio* pedig gyakorlati tennivalóinkra figyelmeztet.²⁴ Szilágyi is helyteleníti, hogy a gyakorlatban sokan összekeverik a kettőt: „Minus convenienter igitur a multis Institutorius cum Informatorio confunditur (taliter loqui amantibus: oktat s’ tanít ez a’ tanúság).”²⁵ A korábbi idézetek alapján nem nehéz felismerni Nógrádi Mátyás fordulatát. Nem lehetetlen, hogy voltak, akik azért adtak okot az Amesiushoz ebben a tekintetben szigorúbban ragaszkodó Szilágyi bosszankodására, mert Medgyesi vagy Nógrádi előírásai nyomán szerkesztették prédikációikat.

Az elméleti tanítást és a gyakorlati oktatást megkülönböztetve csak az előbbi felel meg az antik eredetű „docere” kívánalmának. Az utóbbi sokkal inkább a „flectere” vagy „movere” követelményének tesz eleget. Ez a probléma jelentkezik, amikor azt kezdik vizsgálni, hogy hol a határ a gyakorlati haszon és a rászabás (alkalmazás) között.²⁶ Az előadó célkitűzéseinek az egyes szerkezeti egységekhez való kapcsolása egyébként a középkori prédikációelméletben határozott megfogalmazást nyert. A Bonaventurának tulajdonított traktátus szerint, amelyet az első tudományos ars praedicandinak tartanak,²⁷ a divisio tanít, a distinctio tetszést arat, a dilatatio pedig a hallgatóságot megindítja és cselekvésre ösztönzi.

Kecskeméti Gábor mintaszerű fejtegetései a homiletikai értelemben vett tanításról mint az abszolút igazságok közlését megvalósító kommunikációs helyzetről²⁸ minden bizonnyal érvényesek az elméleti haszonnként megjelenő tanításra; meggondolandó azonban, hogy a hallgatóság befolyásolásának vizsgálata is kommunikációelméleti probléma-e.

²² Martinus SZILÁGYI, *Biga Pastoralis, seu, Ars Orandi et Concionandi*, Debrecen, 1684 (RMK II, 1536).

²³ Guilielmus AMESIUS, *Medulla Theologica*, Debrecen, 1685 (RMK II, 1563), 159–160.

²⁴ „Informatio versatur circa fidem, veritatem, iudicium seu mentem. [...] Institutio versatur circa observantiam, seu praxin vitae.” MARTONFALVI, 1666, Regula X.

²⁵ SZILÁGYI, 1688, 64.

²⁶ MARTONFALVI, 1666, Regula X.

²⁷ *Ars praedicandi*, modern kiadása Bonaventura művei között: Doctoris Seraphici Sancti BONAVENTURAE Opera omnia, IX, Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1901, 8–21.

²⁸ KECSKEMÉTI, 1992, 383–386; KECSKEMÉTI, 1994, 58–63.

A prédikációk átgondolt felépítése, a szerkezeti egységek módszeres számon tartása a gyakorló igehirdetők számára sem volt lényegtelen. Már Medgyesi és Nógrádi elméleti műveinek megjelenési idejéből bőven lehet példát hozni prédikációskötetektől a hasonló szellemű retorikus szerkesztésre, az egyes részek magyar elnevezésére. A tanítás fajtáit illetően olvasható a 17. század végéről is egy megjegyzés, amelyik mintha igazságot próbálna tenni a korábbi évtizedek során szemben álló nézetek között.

Debreceni K. János Deodatus-fordításának előszavában (1693) tisztelettel hivatkozik Szilágyi Tönkő Mártonra. Méltatja a professzor tudós fejtegetéseit, ugyanakkor elismeri a mindennapi gyakorlat és a magyar nyelv sajátosságainak befolyását a prédikációs szokások alakulására. „Noha a’ Tanito haszon, az Oktato, avagy Igazgato haszontúl, természet szerént, és némely tekintetekre nézve megkülömböztetik; (mint tudossan, nagy elméjü, értelmes, és tudos SZILÁGYI MÁRTON URAM az ő Bigájában meg-mutattya,) mindazonáltal a’ már bé-vött szokás szerént, sok helyeken az Oktato haszon, Tanito haszonért vétettetik. Mert oktatni, tanítani, igazgatni, a’ Magyar nyelvnek tulajdonsága szerént, sokszor mind edgyek.”²⁹

Összefoglalva a 17. század második felének különböző évtizedeiből idézett megállapításokat: a tanítás problémáján keresztül a korszak irodalmi gondolkodásának jellemző tendenciái jelennek meg.

Az 1650-es évek elején még tartott a magyar puritanizmus első hullámának lendülete, ez hozta létre a magyar ars concionandi első kézikönyveit. Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás világosan látta, hogy a „praxis pietatis” megvalósításához hathatós prédikációkra van szükség. Nem győzöm eléggé hangsúlyozni: egyiküket sem lehet azzal vádolni, hogy elhanyagolták volna az igényességet, sem az elméletben, sem a gyakorlatban; ugyanakkor túlzásba sem estek. Pontosan tudták, hol van az a határ, amelyet már nem szabad túllépni. A kelletténél magasabban szárnyaló „számos finom elméleti distinkció” és „szubtilis osztályozási rendszer”³⁰ a rámista haszonelvű világszemléletet könnyen önmaga ellentétébe fordíthatja. Egy későbbi művében Nógrádi saját munkájáról szólva világosan állást foglal a többség számára követhetetlen okfejtésekkel szemben a használni akarás mellett, nem kímélve még a legnagyobb tekintélyeket sem: „Mert amaz boldog hírű Calvinus Jánosnak, Amesiusnak, Tvivissusnak, Forbesiusnak, és egyebeknek, nem minden ember érti Speculatioját. Osztán: Jobb ez illyen Könyvből tanítani, és tanulni, mint amaz kulcs nélkül valo lakatosok irásiból, fogatlan és meg-oldott seprűk formáiból: kiknek irások csak merő tömlötze az Isten akarattyának.”³¹

Nem feltételezhetjük, hogy a Hollandiát és Angliát megjárt Medgyesi és Nógrádi ne ismerte volna eléggé a rámista elméleti irodalmat. A tárgyalt kérdéshez kapcsolódva csak egy példát hozok arra, hogy Medgyesi könnyen talált volna mintát az elmélet túlbonyolítására. Gyulafehérvári udvari papként ismernie kellett a főiskolán tanító Bisterfeld ars concionandiját. A német professzor a rámista „methodust” a szinkretikus „systemával” ötvözte, rendszerének bonyolultsága túltesz Amesiuson. A hasznok két fő csoportját az usus theoreticus és az usus energeticus alkotja; az előbbi didacticusra és elenchticusra, míg az utóbbi practi-

²⁹ *Isten ajandekaval valo kereskedes, Avagy Enekek Enekenek Magyarazattyá [...] Melly [...] Magyarra fordítottatott [...] DEBRECZENI K. Janos [...] által, Debrecen, 1693 (RMK I, 1435), A kegyes olvasóhoz, C6r.*

³⁰ KECSKEMÉTI, 1995, 561.

³¹ NÓGRÁDI, 1672, C3v.

cusra és poeticusra osztható – természetesen ezzel még nincs vége a felosztásnak.³² Medgyesiék nem elsősorban a dichotómia lehetőségeiből adódó fárasztó következetességben és a „methodus” rigorózus alkalmazásában bizonyultak rámistának, hanem – az igényes prózaszerkesztés szabályait az ésszerűség határain belül tartva – a használni akarás, az „épület” előmozdítása határozta meg elképzeléseiket.

Néhány évtizeddel később, úgy tűnik, a súlypont a gyakorlatias lelkesedés és az elméleti igényesség józan egyensúlyától inkább az egyházi retorika elvi kérdései, az elmélyültebb gondolkodás felé tolódott, amint ezt Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkő Márton munkái példázzák. Ők Ramusban inkább a nagy rendszerezőt látták, összefoglalóikban is ennek megfelelően válogattak a rámista hagyományból.

Mint a század végi Debreceni-idézet is igazolja, Martonfalvi és Szilágyi teóriája a gyakorlatban nem állta a versenyt „a magyar nyelvnek tulajdonsága szerint” kínáló megoldásokkal, így a „bé-vött szokás” az egyszerűbb módszert szentesítette. Ez azonban nem változtat azon, hogy „a praeceptum-műfajoknak is megvan a maguk autonóm története”,³³ még akkor is, ha a mégoly tökéletes elméleti konstrukcióknak „az aktuális kommunikáció megformálására vagy értelmezésére való hatása jó esetben ha áttételes lehet.”³⁴

Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandijához kapcsolódva ez alkalommal néhány példával arra kívántam rámutatni: a 17. század második felének irodalmi gondolkodásában egyaránt jelentkezett a tanítás és az oktatás problémája. A prédikációk fő szerkezeti egységeivel, a haszonnal és a rászabással kapcsolatban felmerült az előadás céljának a kérdése, elmélet és gyakorlat összefüggései. A hazai szerzők átvették az idegen szakkifejezéseket, és megalkották azok magyar megfelelőit. Az egyes kézikönyvek közötti eltérések azonban korántsem csak terminológiai különbséget jelentenek; világosan kirajzolódnak a szemlélet sajátosságai. Az írók ismerték és számon tartották a különféle teóriákat, adott esetben kritikusan taglalták egymás elképzeléseit. Néha pedig az elméleti kérdéseket illető megjegyzésekből még a kor irodalmi gyakorlatára is következtetni lehet.

Bartók István

³² *Scripturae Sacrae Divina eminentia et efficientia [...] in duabus disputationibus a [...] BISTERFELDIO Theologiae ac Philosophiae in Illustri Schola Albensi Professore, proposita. Accedit ejusdem Authoris, Ars Concionandi*, Leiden, 1654 (RMK I, 889/a). A prédikációelmélet: *Ars Concionandi ab Excellentissimo Viro, Johanne Henrico Bisterveldio* [!], *Theologiae, ac Philosophiae, in Illustri Schola Albensi Professore Celiberrimo* [!], *ibidem Olim nernose* [!] *proposita*. Külön lapszámozással: 1–132. Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandijának bemutatása külön tanulmányt érdemelne.

³³ KECSKEMÉTI, 1995, 561.

³⁴ KECSKEMÉTI, 1995, 561.

Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című röpiratának előképei

A Wesselényi-kutatás elhanyagolta a *Balítéletekről* előképeinek kérdéskörét. Kisebb-nagyobb hasonlóságot a keletkezését megelőző évtizedek több művével is mutat a röpirat. Így például Decsy Sámuel *Pannóniai Fénix...* című művében ugyancsak két részre tagolt bevezetőt írt – *Nemes két Magyar Hazá és Előljáró Beszéd* címen – és már nála feltűnik a feltételezett ellenvetés megcáfolása, ami több szerzőnek is kedvelt fogása volt;¹ erre az elvre épül a *Balítéletekről* legterjedelmesebb, csaknem 130 oldalas, *Hon elleni előítéletekről különösen* című fejezete. Minta értékkel azonban csak egy könyv rendelkezik: Teleki László *Esdeklései*.² Annak a Teleki Lászlónak a műve ez, akire az idősb Wesselényi halála után az ifjú Wesselényi nevelésének felügyeletét bízák, mint erről Kazinczy Sárközy Istvánnak írott 1814. december 25-i levelében beszámol: „Midőn az atyja megholt, én nem tudom milyen incidensből a nevelés Gróf Teleki László Administrator Uratokra bízott, holott az anyja olyan lelkű, hogy neki nevelő társra nem volt szüksége. Én, amint tudom, nagy tisztelője vagyok a ti Administrator Uratoknak, hiszen *Esdeklést is írt a Nyelv dolgában* ... [kiemelés tőlem – D. G. Cs.], de kedvem volna azt mondani, látván Wesselényit, hogy némely embernek az a szép sors jutha ami a farkas-bundának: melegít, noha maga nem meleg. De Wesselényit az atyja tette ilyenné, s az ő érdemes anyja”.³

Trócsányinak van ugyan tudomása arról, hogy Cserei Ilona kérésére Wesselényi nevelésének felügyeletét Teleki látja el, aki aztán saját fiainak nevelőjét, Szabó Andrást adja a 14 éves fiú mellé, s hogy az anya arra is megkéri Telekit, készítsen tantervet fiának, ám a *Balítéletekről* elemzésébe nem vonja be az *Esdeklést*.

Imre Sándor dolgozatából⁴ tudjuk, hogy Cserei Ilona kérésére, „hogy fia számára »tanítás- és tanulásbeli plánumot készítvén, a megnyert nevelővel kivitetni a maga fővigyázása alatt méltóztasson« (MTA Teleki-levéltár)”, Teleki „elővette a Tanácsadást, kihagyott belőle mindent, ami a maga családjára vonatkozott s elküldte, ezt írva: »Ami a planumot illeti, én jobbat nem küldhetek a magam meggyőződése szerint annál, amely szerint a magam tulajdon fiu-gyermekeimet neveltem. Most azt leíratom, kivéven azon részét, amely egyedül a magam gyermekeire alkalmazható; ahelyett pedig az alkalmazást a Nagyságod egyetlen egyére teszem meg.« (Erdélyi Nemzeti Múzeum, Wesselényi-levéltár.) Valóban írt is új V. szakaszt: »Némelly, az öcsémet illető különös környülállásokról.« Ennek tartalma ez: Bevezetés. 1. Az öcsém nevelése céljáról. 2. Az öcsém természetéről és némely különösebb környülállásairól. 3. A nevelőnek kötelességéről. 4. Bevezetés.”⁶

Mivel a Wesselényi levéltár OL-ban őrzött anyagában nem bukkantam a *Tanácsadás* nyomára, csak az Imre Sándor közölte szűkszavú közlésekből vonhatok

¹ DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénix avagy hamvából feltámadott Magyar Nyelv*, Bécs, 1790, 111–112 (a továbbiakban: *Pannóniai Fénix...*).

² *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései* G. TELEKI Lászlónak, Pest, 1806.

³ KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Levelezés*, közzétette VÁCZY János (a továbbiakban: *KazLev*), XII, 1902, 282–283.

⁴ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Wesselényi Miklós*, Bp., 1965, 31–32.

⁵ IMRE Sándor, *Gróf Teleki Sándor Tanácsadása a nevelésről – Adalék a M. T. Akadémia első elnökének életéhez*, ProtSz, 1929, 603–608.

⁶ Uo., 606.

le következtetéseket. Nem kétséges, hogy Teleki jól ismerte Wesselényit, hiszen természetével külön fejezetben foglalkozott. Ez csak akkor lehetséges, ha Teleki és az idősb Wesselényi Miklós barátok voltak, és rendszeresen találkoztak. Ha a két család nem állt volna baráti kapcsolatban egymással, akkor Cserei Ilona nem is kérhette volna meg gyermeke nevelésének irányítására Teleki Lászlót. Ám a két család nemcsak baráti kapcsolatban állt egymással, hanem a Wesselényieket és a Telekieket rokoni szálak fűzték egymáshoz: Id. Wesselényi Miklós Teleki László feleségének, Teleki Máriának a nagybátyja volt.⁷ Nyilvánvalóan ezzel magyarázható, hogy az ifjú Wesselényi Miklós nevelésének irányítására Teleki Lászlót kérték meg. A rokonságot mind a két család nagyon komolyan vette; a Wesselényiek részéről ez a felkérésben mutatkozik meg, Teleki László részéről pedig abban, hogy a felkérést azonnal elfogadta. A nevelési tervezetében használt „öcsém” szóhasználat is egyértelműen a rokoni kapcsolatra utal. Főként Kazinczynak a Wesselényieknél tett látogatásáról beszámoló leveleiből és Kemény Zsigmond *A két Wesselényi Miklós* című esszéjéből⁸ tudjuk, hogy az idősb Wesselényi egészen kiskorától fogva bevonta fiát a felnőttek beszélgetésébe. Ezzel magyarázható, hogy Teleki jól ismerhette a gyermeket, s az is feltételezhető, hogy a felnőtteket hallgató Wesselényire már egészen fiatalon hatottak az *Esdeklés* eszméi.

Az is az elmondottak mellett szól, hogy Teleki arra a Szabó Andrára bízta Wesselényi nevelését, aki korábban saját fiait oktatta, tehát évekig élt Teleki közéletében. Hogy Szabó mennyire megbecsült személy volt a Telekiek szemében, azt az is bizonyítja, hogy a Wesselényi nevelésére fordított idő után – Szabó 1810-től 1816-ig volt Wesselényi tanítója – a marosvásárhelyi Teleki-téka könyvtárosává tették meg. A Kazinczy-levelezés több fogódzót is nyújt a tudós nevelő valódi értékeinek megismeréséhez, szemben a Trócsányi felvázolta, elnagyolt s inkább elmarasztaló képpel.⁹ A számos adalék közül a legfontosabb Cserey Miklós 1812. május 3-án Kazinczyhoz írott levelében olvasható: „A nevelője, Szabó Ur, szép tanoltsága mellett jó érzeménnyel is bír, rokonnal a miénkhez: ő tovább táplállya és gyarapította szívében amit az apja belé oltott.”¹⁰

Telekinek Wesselényi iránti megkülönböztető magatartására világít rá Döbrentének 1816. november 17-i Kazinczyhoz írott levele: „A Gróf [Teleki] házában egy elébbi, Oláh Szakácsa a házi-Gondviselő. Ennek meg volt s van parancsolva, hogy senkit is bé ne bocsásson, könyvet meg éppen ne adjon-ki. B. Wesselényi Miklósnak Atyja halálával mintegy nevelésére fő vigyázónak vagy minek nézvéen magát a Gróf, Miklósnak megengedte a bemenetet. Vele s Patakyval zárattuk be néhány-szor magunkat...”¹¹

Ezekkel az adalékokkal nemcsak azt kívánom bizonyítani, hogy Wesselényi olvasta az *Esdeklést*, hiszen az magától értetődő, hogy a politikai vezérszerepre törő Wesselényi, amikor teoretikus, programadó művel lép a nyilvánosság elé, ezt csak a számottevő előzmények ismeretében tehetné – aminek az *Esdeklés* feltétlenül

⁷ NAGY Iván, *Magyarország nemes családjai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I–XII, Pest, 1857–1865.

⁸ KEMÉNY Zsigmond, *A két Wesselényi Miklós* = K. Zs., *Sorsok és vonzások*, szerk., utószó, jegyz. TÓTH Gyula, Bp., 1970, 5–114. Wesselényi ifjúságáról: 37–39.

⁹ TRÓCSÁNYI, i. m., 31–32. Rohonyi Zoltán kutatásaira támaszkodva megállapíthatjuk, hogy Szabó András – és Döbrentei Gábor – révén Wesselényi alaposan megismerte a kantianus és fichtei filozófiával. Vö. ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*, Bukarest, 1975, 161–164.

¹⁰ KazLev IX, 1899, 485.

¹¹ KazLev XIV, 1904, 442.

része –, hanem azt is, hogy számára a felvázolt személyes szálak figyelembevételével az *Esdeklés* minta és példa volt, amit a két mű között fennálló szellemi rokonság és felépítésük csaknem teljes azonossága igazol.

Teleki *Elöl járó beszédre, Bevezetésre*, öt fejezetre és *Toldaléokra* osztotta fel művét. A *Balítéletekről* élén „Kedves Öcséim!” megszólítással kezdődő, valójában szintén „Elöl járó beszéd” áll (Telekinél az *Elöl járó beszéd* megszólítása „Kedves Hazám fiai!”). Mindkét szöveg személyes hangú ajánlás. Ezután Wesselényinél *Előszó* áll, majd hét fejezetre tagoltan következik az érdemi rész. Az egyetlen jelentéktelen eltérés a részek számában mutatkozik meg, de ez is csak látszólagos, mert az első rész (*Előítételek s azoknak okai általában*) jellegéből adódóan bevezető funkciót tölt be, a hetedik pedig részletes kibontása a hatodiknak (*Hon elleni előítételek*, illetve *Hon elleni előítételek különösen a két utolsó fejezet címe*). A művet három egységből álló toldalék zárja *Értesítő*, *Tekintetes Rendek* és *Erdély mostani helyzetéről* címmel.

Teleki könyvének követését mutatja, hogy Wesselényi is feltételezett ellenvetésekre adott válaszokban fejt ki álláspontját. Teleki az ötödik fejezetben és a *Toldalékban*, Wesselényi pedig művének hetedik fejezetében alkalmazza ezt az eszközt.

Nem érdektelen megemlíteni a Széchenyi-kutatás szempontjából, hogy a *Hitel* felépítése is – jelentéktelen eltérésektől eltekintve – az *Esdeklésével* azonos. A különbség csak annyi, hogy Széchenyi lírai *Elöl járó beszéde* után *Tudnivalót* is illeszt (a tartalomjegyzékbe egyiket sem veszi fel), s hogy a *Bérekészítés* után következő *Végszó* – szemben Teleki és főleg Wesselényi toldalékával – szervesen illeszkedik a mű egészéhez, bár annak is van önmagát mentegető, saját munkáját magyarázó, az elmondottakat kiegészítő jellege. Vagyis nem Wesselényit kell Széchenyi követőjének, epigonjának tartani, hanem mindkettejüknel elsődlegesen Teleki hatását érdemes vizsgálni.

Széchenyi és Wesselényi kapcsolatával külön is foglalkoznunk kell. A két barát egymásnak ellentmondó nyilatkozatai eredendően összekuszálják a szálakat, s bőségesen szolgáltatnak muníciót mind a Wesselényire gyakorolt Széchenyi-hatás, mind Wesselényinek barátjára meglévő befolyása igazolására. Ha szélesebb összefüggésbe ágyazzuk munkásságukat, akkor azonnal kitetszik, hogy az alapkérdés nem az, hogy melyikük állt a másik hatása alatt, hanem az, hogy mennyire ismerték az előző generáció, illetve kortársaik műveit, az országgyűléseken elhangzott beszédeket, a napi sajtót stb. A *Balítéletekről* és a *Hitel* szerkezeti hasonlóságai, mint láttuk, nem egymáshoz való viszonyukban vizsgálандóak, hanem Teleki László *Esdekléseivel* összevetve. S ugyanez vonatkozik a két mű eszméinek legtöbbjére is.

Ilyen hasonlóság a nemzet korával kapcsolatos, Herderre visszavezethető nézet. Wesselényi a *Hitel* érvelésével lényegében megegyezően megcáfolja azt az állítást, „hogy a régi a mult bölcs kor szüleménye, az új pedig a mostani, tehát ifjú, az az éretlen kor magzatja.”¹² Wesselényi vaslogikával zúzza darabokra ezt a tételt. Elemzésének sarkpontja, hogy „...a több tapasztalás van a bölcsesség alapjául felvéve.” S ebből a kérdést a lényegénél megragadó felfogásból már fölényes könnyedséggel vezeti le bizonyítását: „... a korra nézve, mellyiknek lehetett több tapasztalása, vagy is bölcsesség merítésre több s bővebb forrása? régi kornak e,

¹² B. WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről*, Bukarest [valójában: Lipcse], 1833, 12 (a továbbiakban: *Balítéletekről*).

melly csak az előtte volt s idejebeli tapasztalásokból okosodhatott, – vagy pedig az újnak, mely előtt mind az nyitva van, ami a régi kor előtt volt, s annyiival több, amennyi azóta történt s most történik? Ennél fogva a tapasztalásra nézve, mely itt úgy hozatik fel mint az egybehasonlított bölcsesség nemzője, egészen különbözik az emberek s a nemzetek kora. Nem a régi idő a tapasztalásokban gazdag s tanulásban öszült bölcs öreg – sőt éppen keveset látott ifjú az: de a mostani azon ért idejű, mellynek századok s ezredek példái s öntapasztalási szolgálnak tanúságul; ott kezdheti ez tudását, hol a régi kor végzé, s ennek minden ismérteit alapul szolgálnak neki, mellyre építhet.¹³

Ha összevetjük Wesselényi gondolatmenetét Széchenyi *Hitelének* idevágó fejtegetéseivel,¹⁴ akkor az átvétel kézenfekvőnek tűnik; még ha Wesselényi rendkívül logikus, szervesen építkező bevezetője helyett Széchenyiné kissé rapszodikus is az előadásmód, s el-elkalandozik, az érvek nagyrészt közösek: tapasztalás a bölcsesség anyja (Széchenyi) – a több tapasztalás van a bölcsesség alapjául felvéve (Wesselényi); amit régi időnek hívnak, új időnek, ifjú kornak kellene hívni (Széchenyi) – nem a régi idő a bölcs öreg, hanem a mostani (Wesselényi); emberek közt az idősebb a tapasztaltabb, generációk között az időben közelebbi (Széchenyi) – az öreg ember bölcsőbb, a mostani kor az ért idejű (Wesselényi).

A Széchenyi-hatás hihetőségét csak erősíti, hogy Széchenyi ebben az időben lekezelő, fölényeskedő hangot használt Wesselényivel szemben, amit 1829. augusztus 3-i levele is mutat. Ebben saját, megjelenés előtt álló könyvéről nagy önteltséggel nyilatkozott, Wesselényi készül munkájáról, amelyről barátja feltehetően előző levelében írt, csak félvállról beszélt.¹⁵ Wesselényinek mintegy másfél évre volt szüksége, hogy megszabaduljon a fölé tornyosuló Széchenyi súlyától.

Megváltozott önértékelésére és Széchenyihez kapcsolódó viszonyának ártételezésére legjobban az 1835. március 3-i naplóbejegyzés világít rá: „Sz[échenyi] velem egy vélekedésben volt s egy uton indult el akkor midőn leg előbb [...] 1825-ben politikai pályára lépett. Hogy ő ekkor immár 32 esztendő korában ki-

¹³ *Balítéletekről*, 12.

¹⁴ „En ellenben azt hiszem: hogy illy provocatiók s idézgetések »Elődeink bölcsessége, – régi idő belátása, elmés hajdankor, az ó világ szemessége, méltósága sat.« azon számtalan balvélemények közé tartoznak, mellyek szokás által fogadtattak el...

Tapasztalás a bölcsesség anyja, s egyenlő észbeli erővel s tudománnyal kettő közt az bölcsőbb, ki több tapasztalásu. Ennek igazságán nem kételkedik senki. De az említett balvélekedés még is éppen ellenkezőt hirdet s a sokaság benne meg is nyugszik.

Illy elfogultságok a legközelebsző okokból erednek s még is olly nehezen jönnek az emberek igaz eredetekre. Atyáinkra s régiekre való alaptalan hivatkozások p. o. egyenesen [...] »A szavaknak nem csak hibás, de éppen ellenkező használásából folynak, s azon bevett szokásból, hogy a holtaknak mindég több tiszteletet szoktunk adni, mint az élőknek.«

Amit közönségesen beszédben régi időnek, hajdankornak hívnak, józan ész után új időnek, ifjú kornak kellene hívni.

Két egyes személy közt tagadhatatlan, az idősbnek van vagy lehet több tapasztalása. – Generációkban éppen megfordultan áll az eset s a közelebszőnek s így az ifjabb generációnak van vagy lehet több tapasztalása.” Gróf SZÉCHENYI István *Összes művei*, II, *Hitel*, szerk., bev. dr. ifj. IVÁNYI GRÜNVALD Béla, Budapest, 1930, 196. (A továbbiakban: *Hitel*.)

¹⁵ „... most méginkább átlátom, nagy hasznát, Creditumról szóló könyvemnek. Mert csak legyen pénzünk, majd lesz minden egyéb is. [...] Egyébiránt tegyünk amit tehetünk, az előítéletek kitörlése végett.” MTA K201/20. Hiba lenne ebből a levélből arra a következtetésre jutni, mintha Széchenyi szemében az előítéletek csak afféle „egyébiránt”-ügy lenne, hiszen a *Hitelben* is többször foglalkozik velük, a *Világ* alcíme pedig egyenesen központba állítja azokat: „felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására.”

emelkedett a csak verseny s csak roka vadászat szűk köréből, azt – tudom én – hogy az akkor hatalommal ébredező nemzeti szellemnek s azon nemesebb szikrának kell tulajdonítani, mely kebelében mindég csillámlott; de azt is hiszem, hogy abban nekem igen nagy részem volt. Midőn a sors minket egybe hozott (1820) volt e még akkor neki hazánkról s nemzetiségünkéről csak képzelet is? nem az volt e vallomása, hogy »nekünk nincs hazánk« – hogy »nem érdemli meg az, hogy érte valamit tegyünk« – »hogy nem is lehet semmit is tenni«? Nem mondta s hitte az által, hogy Bécsben költi el pénzét, mert – úgy mond – az által a pénz circulatioba jön s az industria segítettik? – Nem kellett e gondosan kerülnöm: hazáról s annak jussaival, törvényeinkről, sérelmeinkről s.a.t. előtte sokat szollani, nehogy »pedantnak« – »zsiros magyarnak« tartson, s hogy a töllemi elidegenedés be vágja utomat rea hathatni? – Minő ön meg tagadással s vigyázattal kellett vele bánnom, hogy nem általam vezetve, hanem maga által képzelje magát az én elveimre s nézeteimre jutva lenni! Mily gyöngéden kellett keblében azon heverő hurokat felvonni s össze hangzásba hozni, melyek az én keblemben már gyermeki éveim óta hatalommal zengettek! Én egy láng lelkű hazafinak s azon asszonynek fia, kinél hivebb leánya a magyar hazának nem volt, – én nevendékje a respublicai érzetű szeplőtlen Patakynak [...] patronussa voltam én a közdolgokban már akkor, midőn Sz[échenyi] eszmélni kezdett s fellépett; ugyan azon nézeteim voltak, s ugyan azon utat követtem akkor, melyet gyermekkorom óta s melyet híven követtem mostanig... Hogy Sz[échenyi] 1825-ben velem kezét fogott, bizonyítják akkori vallomásai, magának az oppositiohozi csatlása...¹⁶

A fenti szöveg felveti a kérdést, hogy mennyire hihetünk a Széchenyit dicsőítő Wesselényinek, aki az elsőbséget barátjának adja, holott nyilvánvalóan nem 1835-től kezdődően látta a fentieknek megfelelően kettejük viszonyát. A barátságuk válságos idején írt sorokat nincs okunk fenntartással kezelni, hiszen egybeesnek Széchenyi több megnyilatkozásával,¹⁷ melyek megerősítik Wesselényi óriási szerepét szellemi arculatának kialakulásában. Wesselényi döntő hatását Széchenyi magyarságképének és ezzel összefüggésben a világról és saját magáról alkotott felfogásának megváltozásában több kutató is megerősíti.¹⁸

A Wesselényi-szövegben előforduló tömör kifejezés: „ott [ti. külföldön; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.] költék annak [ti. a hazának; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.] ingyen szítt zsirját”, mintegy párlata Decsy Sámuel *Pannóniai Fénix...* című műve két későbbi, az országban megtermelt javak külföldön történő elpazarlására vonatkozó megállapításának. Az elsőben Decsy arra buzdítja a mágnásokat, hogy haszontalan költségeiknek egy tizedét fordítsák „magyar játék néző helyeknek építésére”, mert így „... nem lesztek az uzsorás Zsidóknak és Filisteusoknak rabjai, a pénz az Országban marad, nem fogjátok jobbágyaitoknak véres verejtékével a heréknek hasokat hizlalni [kiemelés tőlem – D. G. Cs.]”.¹⁹ A másik esetben arról szól Decsy, hogy az ország királyi jövedelmeinek csak a fele marad itt, „[...] a többi mind ki-takarítottatik onnan, s masok híznak rajta [kiemelés tőlem – D. G. Cs.]”.²⁰ A „haza zsirján hízás” kifejezés előfordul Széchenyinél is.²¹

¹⁶ WESSELÉNYI Miklós, *Napló*, OL 5495.

¹⁷ Vö. SZÉCHENYI István, *Wesselényi és Kossuth* = Gróf SZÉCHENYI István *Összes munkái*, VI, I. rész, Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I (1841–43), szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., 1927, 282–286.

¹⁸ Vö. GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Bp., 1972, 46–48.

¹⁹ *Pannóniai Fénix...*, 72.

²⁰ *Pannóniai Fénix...*, 105.

²¹ *Hitel*, XVIII.

A „paraszt zsírjának szívása” kifejezés Wesselényi leleménye; a „hazát” a „paraszttal” helyettesíti be – ez egyszer Decsynél is előfordul –, s a kevésbé kifejező „híznak” helyébe az expresszív, a szipolyozást hangsúlyozó „szívás”-t teszi. Wesselényinél a kifejezés legismertebb előfordulása végzetes, 1834. december 9-i *Szatmári beszédében* található: „[...] a Kormány szívja egyfelől a paraszt zsírját; s mondtam, hogy a Parasztvédői és Köznép oltalmazói állorca alatt teszi; mely köznépet terhelő ocsmány képet fedez. – Nem háritom én a Paraszt zsírja szívását egyedül a Kormányra; – szívatik az máskint is. – Szívjuk azt Mi is, és abból élünk! – De ki tagadhatja, hogy a kormány is ne szívtá volna, s nem szívná? – Hát a milliókra menő Adó, melyet a fizetni aligtudó szegénységnek valóban csontja velejéből kell kisajtolnia? – Hát a sok Milliókat felül haladó Élésbeli vesztesége azon Parasztságnak, mely miatt olly gyakran küszködik éhséggel? – Hát gyermekeiknek Életük, Kik a Kormány parancsolatjára fogatnak Katonáknak? – s mind ez nem Zsírja e a Parasztságnak? – s nem szívatik e?”²²

Decsy a fiatal nemzet elméletének felvetésében is Wesselényi előfutárának tekinthető, még ha felfogásának kialakulására mások is hatottak és véglegesen – Herderre támaszkodva – Széchenyivel közösen alakította is ki. Decsynél ez a tétel is a nyelvvel kapcsolatosan jelentkezik: „A magyar nemzet, más Európai csinos nemzetekhez képest, csak csecsemői állapotban vagyon nyelvének művelésére nézve, és nem csak a mélységes, hanem még a gyengébb tudományoktól-is csömört kap, s inkább henyélésben, avagy haszontalan mulatságokban tölti ifjú idejét, mint elméjének gazdagításában.”²³

Annak igazolására, hogy Herder teóriája a fiatal és az öreg nemzetekről milyen széles körben elterjedt volt a század elején, számos adalékot találunk, s ebből láthatjuk, hogy mind Wesselényi, mind Széchenyi milyen gazdag hagyományból meríthettek álláspontjuk kialakításához. Kazinczy több levelében is füstölgött a más úton járó Verseggy Ferenc műve, *A tiszta Magyarság avagy a csinos Magyar Beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések* miatt, amivel felkelthette a fiatal Wesselényi érdeklődését a sokat szidott mű iránt. Verseggy *A tiszta Magyarság...*-ban így vélekedik a fiatal nemzetről: „Valamint tudniillik az egész emberi nemzetnek, úgy egyenkint mindenik nemzetnek is van, még kultúrájára és nyelvére nézve is gyermeki üdeje, van ifjú kora. Gyermekségében vegetált akkor nyelvünk, midőn nemzetünk Európában letelepedett; ifjú gyanánt heveskedett és forrott a reformatiónak alkalmatosságával amaz írásokban, melyeket a polémia szült; és csak harminc esztendőttől fogva lehet mondani; hogy férfi korához illő józan csinosítások és kellemes törvények alá vették. [...] azt akarják velünk elhíttetni, hogy nyelvünk sokkal tökéletesebb volt gyermek korában, mikor a tót és deák nyelvekkel való szövetkezése által, ha nem romlani, legalább virágzásában gátoltatni kezdett, mint most férfi korában a józan filológiának szépítései által lehetne.”²⁴

A nemzetek koráról szóló elméletet a széphalmi mester is magáévá tette: „[A nyelv] Elérvén így férfiúi korát, vagy megfordul útján, s a nemzet hanyatlá-

²² WESSELÉNYI Miklós, *Szatmári beszéd*, OSZK, Fol. Hung. 1034. Vö. még: „...s elnyomott jobbágyaik verítékivel szerzett vagyont lelketlenül fecseklének [ti. az arisztokraták; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.]” (*Balítéletekről*, 74).

²³ *Pannóniai Fénix...*, 113.

²⁴ VERSEGGY Ferenc, *A tiszta Magyarság avagy a csinos Magyar Beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a Cadentiák lajstroma, melynek hasznát a filologusok és a poéták egyaránt vehetik*, Pest, 1805, 5.

sával ő is hanyatlik, vagy megifjodván a nemzet, ő is megifjul, s ujjászületve szép pályáját újra kezdi. A mi nyelvünk is ez úton éré el serdülni kezdett ifjúi korát.”²⁵

Az a nézet, hogy a magyar nemzet fiatal, még ha csak burkolt formában is, hangot kapott az 1825–27-es országgyűlésen, amelyet Wesselényi feszült figyelemmel követett végig. Naplója és anyjához írott levelei tanúsítják, hogy mindent tud, ami az országgyűlésen elhangzik, s még azokról a beszédekről is pontos ismeretei vannak, amelyeket nem hall. Széchenyi pozsonyi Clubjának elnökeként minden hírhez hozzájut. 1825. október 16-i levelében arról számol be, hogy Széchenyi és Károlyi György közös szállásán esténként 20–30 fős összejövetelekre kerül sor; november 9-én pedig arról, hogy „A Széch[enyi] és Károlyi Ház tartása s estveli Társaságaik igen jól folynak, én a Napnak nagyobb részét itt szoktam tölteni [...] estvéként a jobb gondolkodásuaknak s distingvált embereknek nagyobb része egybe gyűl.” Több levél tanúsítja, hogy már ekkor sem csak megfigyelő. November 29-én írja anyjának: „Én valójában itt nagyon jó-szívvel vagyok, főként azért is, hogy itt-létem nem telik tunya Munkátlanságban s nincs bé-folyás nélkül, – nem is bírhatna semmi arra, amég a Diaeta tart innen el mozduljak [...]”.²⁶

A fentiek ismeretében biztosra vehetjük, hogy ismerte gróf Dessewffy József szatmári követ november 2-i beszédét, amelyben a gróf a fiatal nemzet gondolatát veti fel. A hasonlóság szembeszökő, még akkor is, ha a gróf más következtetést von le, mint később Wesselényi: „... a magyarnak mindenestre több eszének kell lenni, mint a németnek, itt ugyanis a kifejlődés ideje hosszas(abb) lévén [kiemelés tölem – D. G. Cs.], mint más nemzeteknél, alkalmasabb az érettebb ész a cultura elfogadására...”²⁷

A herderi gondolatot Kölcsey Ferenc is magáévá tette. A *Nemzeti hagyományok*-ban írja: „Egész nemzeteknek, szintűgy mint egyes embereknek megvagynak az ő különböző koraik. Gyermekekből virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.”²⁸

Wesselényi történelemszemlélete sok hasonlóságot mutat Pápay Sámuelével, aki a *Magyar Literaturá esmérete* című művében foglalkozik a magyar történelemmel. A rövid történelmi áttekintés a legfontosabb pontokon megegyezik a Wesselényiével: „...micsoda keservek nyomták akkor [ti. Mátyás király uralkodása alatt

²⁵ KAZINCZY Ferenc, *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 1819 = *Tudományos Gyűjtemény*, Bp., 1985, 145.

²⁶ Wesselényi Miklós levele anyjának, Cserei Ilonának. OL 8770.

²⁷ *Adatok az 1825-ki országgyűlés történetéhez (Guzmics-napló)*, közli VASZARY Kolos, Győr, 1883, 108.

²⁸ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I, szerk. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., 1960, 490 (a továbbiakban: KFÖM). Szegedy-Maszák Mihály erre alapozva állítja, hogy Kölcsey „A klasszicizáló Kazinczy világpolgár szemléletének romantikus ellentézisét fejt ki.” Erre a szövegre nem lehet építeni Kazinczy és Kölcsey szembeállítását, hiszen a széphalmi mester – mint láttuk – ugyanebben az értelemben vallotta ezeket az elveket. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kölcsey világszemléletének és költészetfelfogásának összefüggéséről = A Hymnus költője: Tanulmányok Kölcseyről*, szerk. LUKÁCSY Sándor, Nyíregyháza, 1974, 45. Nem meggyőző Szegedy-Maszák kísérlete, hogy Kölcseyt mindenáron Széchenyi uszályába vonja: „Kölcsey – öntudatlanul vagy tudatosan – akkor is Széchenyi nyomában jár, amikor azt állítja, hogy a kezdeti hőskor a nemzet történetének egészét meghatározza, ez az időszak teremti meg a nemzet jellemét, hagyományát.” (Uo., 45.) Ezt egy Széchenyi naplójára utaló hivatkozással (1819, V, 20–25) kívánja bizonyítani. A citált Széchenyi-szöveg – túl azon, hogy nem sok rokonságot mutat a Kölcseyével – nem lehetett ismeretes a költő előtt. Remélem, dolgozatommal sikerült hozzájárulnom annak tisztázásához, hogy a herderi gondolatok a 19. század elején már eléggé átittatták a magyarországi közgondolkodást, s így azok ismerete nem csak Széchenyi privilégiuma volt.

és előtt – D. G. Cs.], sőt mindenkor, Nemzetünk szívét. Sokszor csak nem az utolsó pusztulástól mentette meg édes hazánkat az Isteni Gondviselés. Ha kívül csendesedni kezdének a háborúk szélvészai, hazánk belső részét szaggatták a sok ízbeli meg hasonlások. Gondoljuk meg e mellett, hogy Európai lakásunknak első Századiban, egész Európát a tudatlanságnak vastag homálya borította el...²⁹

Pápaynál is megvan a „magyarnak lenni szegény” motívum: „[...] a német csínosság és fényűzés osztán annyira megígézte nemzetünket, hogy sokan Nagy-jaink s Fő Nemeseink közül, és kivált asszonyaink, ezek a férfiak hódítói, végtére mind a hazai nyelvet megvetvén, tetétül fogva talpig úgy megnémetesedtek, hogy némelyek szinte szegyenlettek Magyaroknak nevezetni.”³⁰

Múltunk megítélésében Wesselényi és Széchenyi szinte teljesen azonos felfogást vall. Magától Széchenyitől tudhatjuk, hogy ez mennyire közös viták terméke, s egyik részről sem szolgálai átvétel. A *Világban* írja: „... összehozott a barátság anyala oly rokon keblű honfiakkal, kikben királyhoz s hazához hiveség éppen oly tisztán ége mint bennem, s kiknek tehetségeik az enyimeket sokkal túlhaladák. Hazánk eldarabolt, s így oly mély álomban dermedező gyenge létét úgy láták s oly keserűn érzék, s oly nehezen tudák tűrni mint én; s így a hon halál-vagy életsymtomáit s azon módokat kezdénk vizsgálgatni, melyek által a közön-séget szolgálhatnók, s az nagy gondolat, melly a törpe születésű ajkait gúnyoló ráncokba vonná, a félénket pedig megsemmisítné t. i. honunkat ájultságából életre visszahozni, büszke önérzéssel mondhatom, elért szívünkben.”³¹ (Széchenyi számos alkalommal vallott arról, hogy a fenti sorok maradéktalanul csak Wesselényire álltak, s nyilvánvalóan taktikai okokból beszél többes számban.)

Széchenyi ezután a magyar történelemről alkotott képet nem mint sajátját, hanem mint közösen kialakított álláspontot írja le: „A multban nemzeti Nagyságot, legalább olyant, mellyen a Magyar tul ne emelkedhetnék, ítéletünk szerint nem találtunk, mert a mult Nagyságnak kömlékek s roppant épületek romjai egyedüli tanúji; minden egyebek, mint könyvek mesterművek, közhasznu találmányok az idő által elenyésznek, nevezetes építmények hijával pedig, mellyek századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy fejedelem sem volt még; de hazánkban ollyasokat nem lel senki. Azon néhány felleg- vagy mocsárvár, sőt még az annyi-szor magasztalt Visegrád maradék falai is, költői képzelet nélkül – melly ugyan a debreceni pusztákra is varázsolhat spanyol kastélyt – nem mutatnak egyébre, mint kis Urakra és szegény Királyokra.

E tisztára hozott meggyőződés ahelyett hogy elszomorított volna, inkább felvidámított, s így vigasztalánk magunkat: »hála az Egeknek, úgy látszik még fiatal Nemzet vagyunk, nekünk nem fénylik a mult, ellenben más nemzeteknek nincs jövőndőjük; – kik szerencsésbek?«

[...] nem hiszem: hogy a Mátyás s Lajos alatti idöket, melyeket úgy ismérek mint Te, ha az »akkori idökhöz képest«-et kitöröljük, mint Nagyság ideit lehesen példaképen józanul idézni.

[...] A multban olly nagyságot, mellyet siratni lehetne, ítéletünk szerint nem találván, elfojtottuk magunkban azon sajnos gyengeséget, mellyre az emberi nem

²⁹ PÁPAY Sámuel, *A Magyar Literatura esmérete*, Veszprém, 1808, 351 (a továbbiakban: *A Magyar Literatura esmérete*).

³⁰ *A Magyar Literatura esmérete*, 463.

³¹ SZÉCHENYI István, *Világ*, Pest, 1831, 77 (a továbbiakban: *Világ*).

olly hajlandó »szorgalmas munkásság helyett henyélve lefolyt időkbbe merülni« s inkább a jövődőt tartanánk szemeink előtt.³²

A magyar múltról elmélkedő Wesselényire a legnagyobb hatással Kölcsey Ferenc volt. A magyar történelmet áttekintő tablójában Wesselényi a saját gondolatmenetét – ha a sorrendet nem is követi pontosan – többször is a *Hymnus* soraihoz igazítja, gyakran még a nyelvi megformálásban is követve azt:

Ezen derült s reménnyel
fénylő időpontban bús fellegek
tornyosultak a magyar égre.
[...]

Vad Tatárok dühös csordái boríták el
a magyar földet.
[...]

Hazája feldúlt földén bujkált s vándorlott, ki a
gyilkoló vas, vagy rabláncok alól menekedheték.

Hon és laknélkülivé lön a magyar
[...]

Mohács gyászos térén legerősebb s legnemesb
fiainak vérével folyt el a nemzet ereje; [...]

ezen elestek utolsó hörgése a megmaradottakat
is magok után akarta volna idézni,

füstölgő vérekből látszik a nemzetét feldúló
ama legirtóztatóbb szörnyeteg támadni,
a meghasonlás és visszavonás.³³

Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben,
S elsújtád villámidat
Dörgő fellegedben;

Most rabló Mongol nyilat
Zúgattad felettünk,

Bújt az Üldözött, s felé
Kard nyúl barlangjában

Szerte nézett, s nem lelé
Honját a hazában;

Majd Töröktől rabigát
Vállainkra vettünk.

Halálhörgés, siralom
zajlik már helyettek;

Hányszor támadt ternfiad
Szép hazám kebledre,
S lettél magzatod miatt
Magzatod hamvvedre!

Attól a Kölcseytől kölcsönzött gondolatokat, akivel – a költő hozzá írott levelei alapján – legkésőbb 1831-től szoros munkakapcsolatban állt,³⁴ akivel rövid időn belül a rivalizálás legkisebb jele nélkül osztotta meg az ellenzéki vezérszerepet.

³² Világ, 77–80.

³³ Baliteletekről, 171.

³⁴ Kölcsey Ferenc első ismert levelét 1831. szeptemberében Nagy-Károlyból írta Wesselényi Miklóshoz. A levél azt bizonyítja, hogy kapcsolatuk legalábbis 1831 első felére nyúlik vissza: „A riadás, mely június oltá az országot keresztülfutotta, megfosztott az örömtől, hogy július 18-dikán Méltóságodat itt a mi parányi körünkben láthassam; s az országos munkálkodásokra tett észrevételeket kezeiből visszanyerhessem.” (KFÖM III, 1960, 399–400.) Wesselényihez írott második leveléből tudjuk, hogy Wesselényi Kölcseyt is bevonta jogi szövegek gyűjtésébe. Ugyanakkor az is kitészik a levélből, hogy Kölcsey az egyetlen, akinek Wesselényi is ad különböző anyagokat, s az alábbi sorok is megerősítik, hogy már régebbi kapcsolatban állnak egymással: „Sajnálom, hogy Erdély felől a Nagyságod jegyzetei ezúttal elmaradtak. [...] Jegyzeteimből még csak a Coordinatio Fororum, és az ordo processualis vagynak tisztázva. Az első Méltóságod már bírja; a másodikat ide rekesztem. Száraz, de felette fontos tárgy. Az alatt míg ez Zsibón másoltatni fog, irnokaim a Codex Civilist tárgyzásokat fogják tisztázni; s midőn e mostani küldést visszaszanyerem, már akkor vagy egészen vagy nagy részben általküldhető lesz. [...]” Nagy Károly, 1831. december 3. (KFÖM III, 412.)

Barátságukról Kölcsey – akinek ekkor már Wesselényi a legjobb barátja – így vallott: „Távoztod óta elhagyatva érzem magamat; nem, mintha nem volnának itt jó és tiszta lelkű emberek; de a férjfinak, kinek a szerencsétlenség jutott: költő lenni meleg kebelre van szüksége, hol lángjai testvérlángokkal találkoznak; s illy kebled, édes barátom, itt csak neked vala. Nem elég kimondani a szót haza; nem elég bizonyos érzelmet hordozni iránta; az én emberem az, kinek a haza örök ideálként áll keblében. De Te jól tudod, az ideálig felemelkedő lélek milly ritka!”³⁵

Dávid Gábor Csaba

³⁵ Kölcsey Ferenc levele Wesselényi Miklóshoz, Pozsony, 1833. május 12. KFÖM III, 546–549.

Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról

1. Nagyjából 1989-től követhetően aránylag friss, kérdezőmódjában és fogalmiságában egyaránt újszerű értelmezői szempont egyre fokozottabb és reprezentatívabb tényérésének csillogó jelei mutatkoznak a hazai tudományos diszkurzusok különböző, kulturális antropológiai hangoltságú színterein. A kultusztörténeti kutatások hazai terjedésének reprezentatív pillanata volt a magyar Shakespeare-kultusz természetrajza alcímével is a kulturális antropológia iránti rokonszenvét demonstráló kötet megjelenése, amely a bibliográfiájának tanúsága szerint is elenyésző korai magyarországi kultuszkutatásokra alapot vetni nem tudva, lényegében újat kezdeményezett.¹ A hazai kultusztörténeti kutatások folytatását és a kulturális reprezentáció eszközeivel is jól gazdálkodó, speciális szempontú demonstrációját a Magyar Nemzeti Galéria 1995-ös kiállítása és katalógusa jelentette.² Ezáltal a létmódját tekintve amúgy is tudományos vizsgálati módszer a hazai kutatások terén is a szó szerinti interdiszciplinaritás állapotába jutott.

A kultusztörténeti szempont érvényesítése nem csupán sajátos témaválasztást, hanem – ironizálva – metodikai elszántságot és fegyelmet is feltételez, hiszen „a kultusztörténeti szempont következetes érvényesítése azért nélkülözhetetlen, mert a ránk maradt dokumentumok más célú feldolgozásai többnyire éppen azzal nem tudnak mit kezdeni, ami a kultusz működéséről a legtöbbet elárulná”; ily módon válik a kultusztörténeti kutatás alkalmazott kritikátörténétté.³ Dávidházi Péter a hazai Shakespeare-kultuszt a „kultusz mint beállítódás, (...) mint szokásrend, (...) mint nyelvhasználat”⁴ hármasságában találta leírhatónak, s alapvetően a kultusz – kultúra Jókai Mór által is visszhangzott összefüggésére („Shakespeare elismerése egy darab civilizáció. Valami neme a kultusznak, ami a kultúrát tanúsítja”) kérdezett rá.

Míg Dávidházi Péter kutatásai nyomán Shakespeare magyar kultusza bizonyított és részletesen elemzett, természetrajzzal rendelkező mentalitástörténeti tény, addig dolgozatom témája, Kisfaludy Károly tiszteletének kultuszkénti értelmezése már önmagában is bizonyításra szoruló feltevés. Dolgozatomban ezen bizonyítás elvégzésére teszek kísérletet.⁵ Kiindulásként talán érdemes a már ismert magyar Shakespeare-kultusz egyik szövegének egy kellően ki nem fejtett retorikai fordulatra hivatkozni. Mivel elméleti szempontból fontosnak tartom tisztelet és kultusz fogalmi szétválasztását, ezért közvetett kritikátörténeti bizonyítékként értékelem a vitathatatlanul kultikus tisztelettel övezett Shakespeare

¹ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”: A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza, Bp., 1989 (a továbbiakban: DÁVIDHÁZI, 1989); vö. még az ItK kultusz-számát (1990/3) és FODOR Géza recenzióját: Egy irodalomkutatási szempont elsőszülöttje, ItK, 1991, 200–214.

² Aranyérmek – ezüstkoszorúk: Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században, koncepció SINKÓ Katalin, Bp., 1995 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 1995/1).

³ DÁVIDHÁZI, 1989, 3.

⁴ DÁVIDHÁZI, 1989, 15; továbbá: „Régi vagy kortárs kritikai szövegek kritikátörténeti, sőt átfogó művelődéstörténeti dokumentumokként való feldolgozását az teszi lehetővé, hogy a kritika legsajátosabb eredménye nem a tárgyról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdéséről függetlenül is tanulmányozásra érdemes képződmény.”

⁵ DÁVIDHÁZI, 1989, 5.

⁶ Idézi: DÁVIDHÁZI, 1989, 1.

⁷ Bár az anyaggyűjtésben nem, de dolgozatomban – ezúttal – a 19. századra szorítkoztam és az És mégis mozog a föld elemzése is későbbre marad.

évfordulós ünnepélyének Kisfaludy nevével történt, a példaadás gesztusával tett összefüggésbe hozását. A Honművész 1834-ben folytatásokban közölte a *Shakespeare-ünnep Stratfordon 1769. Sept. 6-án* című cikket, melynek konklúziója és retorikai megfontolásokból is kiemelt helyzetű zárómondata, az angol példát követve, Kisfaludy Károly emlékoszlopának felállítását szorgalmazta („Garrik ismétlé ódáját, Shakespeare templomát felszentelé, és szobrát megkoszorúzá. – Hát mi Magyarok milly pompával fogjuk Kisfaludy Károlynak emlékoszlopát felállítani?”):⁸ vagyis a kultusz természetének megfelelő mintakép követésére buzdított, s így magának a kultusznak a gyakorlására tett javaslatot.

Kisfaludy Károlynak szokásrendjében és nyelvhasználatában a puszta tiszteleten túlmutató kultusza azonban a mintaképtől eltérő: speciális. Az eddig áttekintett 19. századi szövegek alapján Kisfaludy kultuszának legproblematisabb vonása egy alapvető ellentmondás: az elemzett szövegek egy része a kultikus tisztelet tárgyául nem az életműben mutatkozó költői géniust választja, hanem szinte az életmű ellenében, a művészi hagyaték kvalitatív hullámlását esztétikailag regisztrálva, a honfinak, a kezdeményezőnek/alapítónak nyújtja az oly sok esetben emlegetett (babér)koszorút, sokkal inkább a (habermasi) társadalmi nyilvánosság reprezentációs érvrendszerének, mint a Petőfi által Shakespeare kapcsán emlegetett kritikátlan zsenikultusznak (pl. Shakespeare egymaga a teremtés fele⁹) megfelelően. (A kezdeményezőnek kijáró megkülönböztetett figyelem jellemezte még „a művész”, Ferenczy István kritikai fogadtatását is.)

Mivel a téma teljesen feldolgozatlan, ezért a kultusz hazai mentalitástörténeti alapjainak tisztázására, a kultusz alapfogalmainak, metaforáinak megragadására a Dávidházi Péter által a „kultusz mint nyelvhasználat”¹⁰ kifejezéssel illetett retorikai stratégiák és sajátos nyelvhasználat elemzése tűnt a legcélszerűbbnek. Egy ilyen fogalmi bázisból kiindulva talán a más jellegű, pl. intézménytörténeti (Kisfaludy Társaság) kutatások is új eredményeket hozhatnak, a társaságalkotásnak, az egy név alatti csoportos reprezentációnak nem csupán szervezeti, sajtó-, illetve eseménytörténeti, hanem általános esztétörténeti konstrukcióját is vizsgálva.¹¹

2.a (a kultusz retorikája és forrásai – a sír) Kisfaludy Károly kultuszának éppúgy része volt sírjának kontemplatív hangoltságú, magányos „sétálás”-ba iktatott felkeresése, mint évfordulóinak (vö. „jubilee”¹²) színházi estékkel, szoborállítással, emlékvatással tarkított zajos megünneplése. A hamvak szakralitásába vetett hitnek mint tulajdonképpen ereikyekultusznak a mentalitástörténeti gyökerei nem csupán a Shakespeare-kultusz szertartásrendjének hazai ismeretével hozhatók szoros kapcsolatba, hanem a kora középkori szentkultuszig is problémátlanul

⁸ Vö. DÁVIDHÁZI, 1989, 3: „...azzal, hogy a Shakespeare-tisztelet megnyilvánulásainak magyar irodalmi követésére buzdít, kimondva-kimondatlanul jóváhagyja, amit beszámolójának szakrális hasonlatai mindvégig sugalltak: a vallási kultusz szertartásrendjének átültetését az irodalom tartományába.”; Honművész, 1834, 9–11. sz., 66–68, 75–76, 82–84; az idézet helye: 83–84. Az idézett szövegeket eredeti helyesírásukkal, változtatás nélkül közlöm.

⁹ PETŐFI Sándor, III. Richárd király, Életképek, 1847. febr. 20.; vö. DÁVIDHÁZI, 1989, 12.

¹⁰ Definíciójához vö. DÁVIDHÁZI, 1989, 12: „A kultusz mint nyelvhasználati mód bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan kijelentések uralomra jutásában, részleteiben számon nem kérhető jelentésű, egészében a tapasztalati ellenőrzés alól kisikló állítások felülkerekedésében észlelhető.”

¹¹ A Kisfaludy Társaságról: FISCHER Vilmos, A Kisfaludy-Társaság története a szabadságharcig, Bp., 1928; A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936), kiad., bev. KÉKY Lajos, Bp., 1936.

¹² Vö. DÁVIDHÁZI, 1989, 47–60, 60–70.

visszavezethetők.¹³ Egészen más kérdés, hogy a mindenkori ereklje-, illetve sírkultuszhoz kapcsolódó társadalmi akciók szakralitása miként változott az évszázadok során, és a vallási kultusz miként alakult a szentség (vö. pl. Virág Benedek – „szent öreg”¹⁴) fogalmával szabadabban bántó, és a biblikus (illetve mitologikus) hangnem integrálásával és keverésével nyelvében is a (médiá szempontú) reprezentáció igényeit szem előtt tartó, lényegében *profán* társasági eseményné. Mint már utaltam rá, Kisfaludy Károly irodalmi kultusza esetében engem éppen ezek a *hasonító jellegű nyelvi stratégiák* érdekelnek, ezek felidéző, tulajdonképpen *intertextuális* rendszerét kívánom működésük közben (a kultusz-képződést és gyakorlását mint nyelvi folyamatot értve) leírni.¹⁵

A Társalkodó 1832-ben *Sétálás* címmel egy olyan „gondolkodni szerető, mélyebb érzésű ember” beszámolóját közölte temetői sétájáról, akit a vak véletlen és egy titokzatos vonzódás („s lépteim történetből ’s akaratom nélkül egy gyalog ösvényt követtek”) épp Kisfaludy Károly sírjához, „a’ köz tisztelet’ és sajnálkozás’ egyik tárgyához” vezetett, ahol könnyekben tört ki: „a’ beköszöntő est haza inte az elmékedésnek e’ csöndes helyéről, minekutána könnyeim áztaták a’ hideg sír’ hervadó pázsitját.”¹⁶ Az *emlék* előtti hódoló megrendülésben a magányos sétálónak olyan elődei (s ily módon olyan mentalitástörténeti *forrásai*) voltak, mint pl. amilyent H. Füssli regisztrált és ábrázolt *A művészt megindítja az ókori romok nagysága* (1778–1779) című művé; e tekintetben mellékes, hogy a szó szerint értett vagy a szellemiként elgondolt *nagyság* az, amelytől a befogadó összeroskad, s az elmúlt dicsőség és a romlás összefüggésében – mint a Társalkodó sétálója – az elmúltat *síratja*: „s halála [ti. Kisfaludy Károlyé – G. F.] seb haladásunk’, diszlésünk’ szívében. Mikor jó, ki azt behesgeszi? Körültekintünk ’s nem látjuk az orvost; várakozunk ’s évek folynak ’s – mind hiába!”¹⁷ A *véletlenek* láncolatához és a hatáshoz hozzátartozik az is, hogy – meglepő módon – a sírkerti látogatás épp Kisfaludy halálának második évfordulójára esett. A szövegben kettős szerepben, mint az érzelmi kitörés okozója, s lejegyezve mint arra utaló (ön)reflexió, egy másik szöveg is megjelenik, a prózában mondottaknak mintegy összefoglalásaként, azoknak rokonaként. A sírkövön, a cikkben is idézve, Vörösmartytól „ezen versek állanak”:

„Kisfaludyt ne keresd e’ keskeny sírban, o honfi!
 ‘S a rövid élet után holtnak örökre ne véd,
 Itt csak elomlandó tetemeit jelelék-ki baráti:
 Fenn van időt múlt szelleme műveiben.”¹⁸

A biblikus hangvétel – mely a kultikus beszéd egyik ismertetőjegye –, itt: a bibliai *feltámadás* szöveges hagyománya, a költői feledhetetlenséggel, a hírnév önmagában is fenntartó erejű *profán* hagyományával összefüggésbe hozva ismerhető fel (vö. pl. Lukács 24,6: „Mit keressitek az élő a holtak közt? Nincs itt, hanem feltámadott...”).

¹³ Vö. pl.: Peter BROWN, *A szentkultusz*, ford. SÁGHY Marianne, Bp., 1993.

¹⁴ Vö. CIFKA Péter, *Virág Benedek emlékműve*, ItK, 1991, 631–644.

¹⁵ Vö. MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései (Kommentár és florilegium)*, ItK, 1990, 288–313; a retorikus kifejezésmódról: 289–293.

¹⁶ T. S., *Sétálás*, Társalkodó, 1832. november 28., 377–378.

¹⁷ Uo., 378. Ennél a szöveghelynél persze asszociációként felmerülhet a „gyógyítóként” elképzelt Üdvözítő-, Messiás-várás is.

¹⁸ Uo., 378.

A sír további sorsa – nehéz eldönteni, hogy a túlbuzgó kegyelet vagy (s ez a valószínűbb) a feledés hatására – az éves Kisfaludy-ünnepélyek és a társasági működés folyamatosságának dacára, egyre riasztóbbnak tűnhetett. A Pesti Napló 1853. július 15-én a „D-k” előző napi felhívásához csatlakozva maga is alapítványt tett a sír felszereléseinek megújítására.¹⁹ A Divatcsarnok 1853. július 14-én „ismeretlen kéztől” valóban egy levelet tett közzé, melynek írója, akárcsak az 1832-es T. S., a kegyelet könnyeivel kívánta öntözni a sírt, melyet azonban siralmas állapotban talált: „Pár nappal ezelőtt a váci út melletti sírkertbe mentem, hogy meglátogassam KISFALUDY KÁROLY sírját, emlékezetének legalább pár könnycsepet áldozandó. Nagyszerű emléket véltem ott találhatni (...) s azért nem is igazítottam útbá magamat, egyedül mentem, és sikerült is reá találnom egy kereskedő nagyszerű obeliszkje mellett – mily gúny a sorstól! – a magyar nemzet érdemben oly gazdag költőjének kisszerű, alig néhány lábnyi magas emlékére, mely négyszögű márványból áll, melyről a vaskereszt évek óta letört, s még nem jutott eszébe senkinek hogy azt megcsináltassa!”²⁰ Bár a beszámoló bizonyos ellentmondásokat tartalmaz,²¹ az információ a sír romlásáról hiteles lehet, hiszen a Vasárnapi Újság cikkírójának 1857. márciusi tapasztalatai is hasonlóak.²² Mivel a dolgozat tárgya nem *műemlékvédelmi* érdekű, a főszövegben ezúttal csak azt fontos megemlíteni, hogy ezúttal is a sír kegyeleti célú meglátogatása teremtett alkalmat a ténynek a rögzítésére, miszerint a tiszteletnek újfajta, *barbár* típusa jelentkezett: „Kimentünk mi is többen a múlt évi halottak napján megtekinteni a halál csendes országát, fölkerestük a jelesnek sírját. (...) A számtalan fölírások bizonyítják, hogy sokan látogatják meg. (...) Valóban nem szép látni, ha valamely jelesnek emlékoszlópa, habár írántai tiszteletből is, hivatlan dicsőítők által megrongáltatik, sértetik. A tisztelet azt ki nem menti, s én azt kegyetlenségnek tekintem.”²³ A két beszámoló közötti ellentmondást (felejtés, illetve túlbuzgó tisztelet) nemigen magyarázza a négy évnnyi távolság; az azonban biztos: Kisfaludy Károly sírja *társadalmi akciók színhelye, emléke beszédtéma*, sírjának tisztelete többféle vallás kultikus metaforakészletének jegyeit viseli magán és a közelmúlt európai költészettörténetének példáitól sem érintetlen: „ugy kellene tisztelnünk e sírt, mint a török tiszteli Mekát, hol prófétája van eltemetve, Kisfaludy is nekünk prófétánk volt. Byron Görögországban halt meg, s honfiai haza vitették hulláját; a francziák Pantheont építettek nagy költőiknek, és mi? (...) Míg él a költő, nem becsüli [ti. a magyar – G. F.], holta után pedig elfeledi! Ugy szeretünk más nemzetet utánozni; franczia divatképek után öltözködünk, – tessék tehát azt a Pantheonfélét is eltanulni.”²⁴ (A szónokias és rosszkedvű „és mi?” kérdés persze kísértetiesen emlékeztet a

¹⁹ Pesti Napló, 1853. július 15.

²⁰ „A költő egyik tisztelője” aláírással, Divatcsarnok, 1853. július 14., 603.

²¹ Pl. bár úgy tűnik, először látja a sírt („Nagyszerű emléket véltem ott találhatni”) s ennek megfelelően csalódik az emlék kisszerűségében, mégis tudja, hogy a kereszt „évek óta letört”, holott „nem is igazítottam útbá magamat”. Ezekért a következtetlenségekért feltehetően a szöveg – romantikus – retorizáltsága „felelős”.

²² BARZÓ J., *Kisfaludy Károly sírja*, Vasárnapi Újság, 1857. március 29., 93–94.

²³ Feltehetően az *emlék* másik jelentésével, illetve realizációjával (vö. *souvenir*) találkozott – megütözve – a cikk írója: *uo.*, 93: „Az írás alatt bronz öntvényben lant, koszorú és kialvó fáklya állott, de ma már otromba vagy tudatlan kezek félig letördelték (...) Az előlapon alól idegen kezekről mindenféle írás van bekarczolva, többféle nyelven.”

²⁴ Divatcsarnok, 1853. július 14., 603.

példaadás gesztusával feltett, a Shakespeare-kultusz gyakorlatának honosítására vonatkozó, már idézett 1834-es kérdésre: „Hát mi Magyarok...?”)

Kisfaludy sírjának kultuszát és történetét, mindezeken túl, egy (praktikus eredetű) különös közjáték is árnyalta, nevezetesen sírjának felnyitása és hamvainak átszállítása „a vácigát-melléki temetőből a váci, ország- és kerepesi úton keresztül az új temetőbe”.²⁵ Az átszállítás eseményei körüli bonyodalmak és a történetekről az Új Magyar Múzeumban közzétett beszámoló, illetve a cikkhez köthető kulturális asszociációk – szcenikailag is – szinte a középkori *translatiók* paródiáját nyújtják. A szentek földi maradványainak/ereklyéinek ünnepélyes áthelyezése gyakori eseménye a középkori szentkultuszok történetének: „Ilyenkor fényes egyházi kísérettel, gyakran fejedelmek jelenlétében viszik át a szentek maradványait a kriptákból vagy sírjukból az újonnan elkészült, díszes ereklyetartókba, amelyek egyre gyakrabban kapnak helyet a templomok szentélyében, oltára közelében.”²⁶ Az eredeti terveknek megfelelően Kisfaludy *translatiója* is, hasonlóan temetéséhez, nemzeti esemény lehetett volna,²⁷ azonban 1860-ban csak egy *minimalizált translatio* volt lehetséges: „november 21-dikén, Kisfaludy halála napján, hiába telt meg számtalan, részben koszorúkkal felkészült, résztvenni akarókkal azon egy órányi hosszaságú sor (...) A legszigorúbb tilalom gátolta volt a célba vett díszes gyászmenetet. Képzeltetetlen akadályok s formanehezőségek legyőzése után, melyek alapja egy nemzeties érzelemnyilvánítástól való félelem volt, az engedély végre úgy adatott meg, hogy az áttétel sötétben és kíséret nélkül történjék.”²⁸ Hajnali három órakor nyithatták csak fel a sírt, ekkor helyezték a maradványokat új koporsóba („Ó mi az ember!”²⁹) és szállították új nyughelyére Kisfaludy hamvait. A redukált végtisztesség, a szinte titkos újratemetés az Új Magyar Múzeum cikkírójának tollán mégis heroikus pátoszú szcénává, történeti tablóvá nemesedett, melyhez teatralításban talán az eseménnyel egykorú Székely Bertalan-festmény, a *II. Lajos holttestének megtalálása* (1860) hasonlítható: „...fáklyafénynél nyitattott meg a sír (...) Ízenként szedettek ki az enyészet országából azon porhüvely részei, mely egykor oly magasztos léleknek szolgált lakásul (...) Négy ifju s az elhunytinak régi hű barátja, e sorok írója, álltak körül a komoly scénát az egyház képviselőjének oltalma alatt...”³⁰ A sokat szenvedett eredeti „csinos emlékkő”, felújítva, az új sírnak is tartozéka lett.³¹

2.b (a kultusz retorikája és forrásai – az emlék) A Kisfaludy Károlynak szánt emlékszerű (monumentális) emlékállítás igénye halála után közvetlenül felmerült. Emlékszerűnek szánta a nemzet több szempontból is e monumentumot: egyrészt Kisfaludy emlékműve, másrészt a nemzet önszemléletének, önbiztatásának tükré lehetett volna, melyben a „csinosodó” nemzet önmagát, nemzeti kulturális

²⁵ Kisfaludy Károly tetemeinek áttétele, Új Magyar Múzeum, 1860. december, XII. füz., 363–365; az idézet helye: 364.

²⁶ MAROSI Ernő, *A középkor művészete*, I, 1000–1250, Bp., 1996, 56.

²⁷ Vö. pl. TOLDY Ferenc, *Kisfaludy Károly = T. F. Összegyűjtött munkái*, IV, Pest, 1871, 148–177; különösen 174: „A két főváros magyar közönsége, eltakarítottasakor fényesen tanúsította részvételét az irodalom első emberének ily korai elhunytja felett; mert daczára a kedvezőtlen időjárásnak, Pest eladdig ily gyászoló sokaságot nem látott.”

²⁸ Új Magyar Múzeum, 1860. december, XII. füz., 364.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

arculatát szemléli. S mindezt Kisfaludy Károly irodalmi (s kevésbé ismert festészeti) teljesítményének esztétikai mérlegelésével és kritikájával egyszerre. Az emlékéllítást célzó felhívásokból kielemezhető *kultikus nyelvhasználat* ugyanis – mint a bevezetőben is jeleztem – egyáltalán nem a szintén emlékszerű Kisfaludy-összkiadásban együtt szemlélhető irodalmi alkotások meghaladhatatlanságára vonatkoztatva nyert kifejezést („s hála égnek, hogy nincs még olyan, kit tulszárnyalni lehetetlenség volna!”³²); erőteljesebben volt kultikus vonatkozású, önmitizáló az emlékéllító nemzet önszemlélete, mely önnön emelkedését volt hajlamos a múlt értékeinek tiszteletében felismerni: „Azon kort, mely Csokonai’ és Dugonics’ hamvaiktól a’ kért és érdemlett tiszteletet megtagadá, feledtesse el egy szebb, egy lelkesebb, mely Virág Benedek’ és Kisfaludy Károly’ sirjait a’ hála ’s emlékezet pályadíjaival jegyezze meg”,³³ valamint erre utal a felhívás alá szerkesztett levél (Péczy József Bajzához, 1831. április 24.) következő gondolata: „nem sokára állni fog az emlék, mely egyszer smind halhatatlanítani fogja a’ költőt, a’ művészt ’s a’ mind a kettőt szült jeles hazát”.³⁴

Mindez azonban a legerőteljesebben a kiindulást jelentő, ily módon *programatikus* első, 1831 márciusában a Felső Magyarországi Minervában közzétett *Felszólítás a’ Magyar Nemzethez!* címet viselő írásban fogalmazódik meg, egyúttal az emlékéllítás legfontosabb szellemi inspirációjáról is rejtetten számot adva: „Hazánkfiyai! Ő elment közülünk, el örökre. Űljük emlékezetét, mint egy háladatos nép úli hőseit. Emeljünk neki emléket! Melly méltó ő ezen tiszteletre! *De mi neki*

³² Vö. *Kisfaludy-ünnepély*, Életképek, 1846, I, 221: „Irodalmi elődeink közül senki ’s így Kisfaludy sem hagyott reánk elhunytában olly borostyánokat, melyeken bizvást nyugalomra hajthatnók fejünket, – ’s hála égnek, hogy nincs még olyan, kit tulszárnyalni lehetetlenség volna! (...) Ismétlem, ne bánkodjunk a jelesek elhunytán, sőt örvendjünk, hogy reánk is hagytak tenni valót.”

³³ A. R., *Kisfaludy Károly minden Munkáiról ’s felállítandó Emlékéről*, Tudományos Gyűjtemény, 1831, VII. köt., 119–122; az idézet helye: 120.

³⁴ Tudományos Gyűjtemény, 1831, VII. köt., 121.

Extrém példaként idézhető még Rákosi Jenő esete, aki Kisfaludy Károly halálának 50. évfordulóján *önmagát ünnepelte*, amit egyben az előző fejezethez is tartozó módon Kisfaludy sírjának emlegetésével kapcsolott praktikusán és hatásosan össze: önmagát az „elegikus hangú” költeményben, amely a Pesti Hírlap szerint „nagy hatást tett”, mint „rokon kebelt” emlegetve (RÁKOSI Jenő, *Kisfaludy*, Pesti Hírlap, 1880. nov. 22.):

„Kerestem lábaid nyomát a porban
gyermek ábránddal, vágyakkal teli;
S most lelkem im megletebb férfikorban
Magát kopogva, sírodon leli,
Félénk hymnusza kezd, s tördelt sorokban
Nem tégedet, magát ünnepeli,
Mert kobzom legfőbb dicsőségét lelte,
Hogy szép alkalmon neved ünnepelte.” (Kiemelés tőlem, G. F.)

A szakrális beszédmód, jobbára kiüresedett fordulatként, még az 1880-as években is regisztrálható, ismét Rákosi Jenőt idézve:

„Közelgek hozzád, édes félelemmel
Érinteni babérod levelét,-
(...)
Hisz, amiben tündöklék szent emléked:
A nagyság nem hideg popánc, a mely
Elnyomja, eltörpíti azt, ki néked
Áldozni félénken oltárt em(é)l.” (Kiemelések tőlem, G. F.)

Kisfaludy Károly nem csupán mint az elképzelt áldozati szertartás tárgya, hanem biblikus fordulattal, mint *önkéntes áldozat* (áldozati bárány és hős egyben) jelenik meg:

„A hőst [ti. „elmerengve fölidézni”, G. F.], a ki az ezrek tömegében
Egy ember, a halállal szembement...”

ezen tisztelet? Ő annak tanúja többé nem lehet, 's magának állandóbb emléket emelt munkájában. Higyétek-el, hazánkfiain, az az emlék, melyet mi Kisfaludynak állítunk, a' hazát tiszteli, mert az a' hazai ügy' méltóságát, a' hazai ügy' becsben-lételetét fogja hirdetni (...), hogy végkép nem alszunk, nem tespedünk, hogy vannak, kik dolgoznak, vannak, kik a dolgozót méltányolni tudják (...); az ifjainkat tanítani fogja (...), hogy ők is kövessék az elhunyt bajnok' példáját; hogy érezzék, mely édes a' mi közanyánkért fáradni, 's mely szép a' polgártársak' haláljára érdemet tenni – buzdítottassanak, hogy ők is talán illy tömjént nyerjenek, mikor fejeik őszülni vagy már föld alá szállani fogtak. Hiúság ez? Igen, de mely nemes, mely hasznos, mely megbecsülhetetlen hiúság!"³⁵ (Kiemelések tőlem – G. F.)

Az emlékéllítés gondolatának egyik legnagyobb hatású 18. századi (és a gótikára irányuló művészettörténeti gondolkodás szempontjából is elsősorú fontosságú³⁶) forrása, egy Goethe-szöveg, a *Von deutscher Baukunst* (1772) hatása ismerhető fel az 1831-es felhívás kiemelt retorikai fordulataiban: az Erwin von Steinbachot, a strassburgi dóm építőmesterét illető *laudatio* került át, a Goethe-szöveg gondolati konstrukciójának lényegét (*emlékmű* – *műemlék* megkülönböztetését) megtartva, Kisfaludy Károly alakjára: „Amidőn sírod körül bolyongtam, nemes Erwin, hogy kiöntessem tiszteletemet a te szent helyeden, és kerestem a követ... és én nem találhattam, megmutatni pedig egyetlen földid sem tudta nekem, akkor mélyen csalódtam lelkemben és szívem, amely ifjabb, forróbb, balgább és jobb volt, mint most, emlékművet fogadott neked márványból vagy homokkőből, ahogy csak képes leszek rá, ha majd eljutok javaim háborítatlan élvezetéig. De minek neked emlékmű! Te a legfenségesebbet emelted magadnak...”³⁷ (Kiemelés tőlem – G. F.)

A Goethe-hatás nem pusztán a tartalmibb (a hátrahagyott életművekre utaló) részben, vagyis a „magának állandóbb emléket emelt” és a „magad emeltesd magadnak” fordulatban ragadható meg, hanem a „De mi neki ezen tisztelet?” és a „De minek neked emlékmű!” inkább érzelmi hatást keltő retorikai alakzataiban is. Az Erwin von Steinbachról szóló szöveg és a kultikus nyelvhasználat retorikai stratégiáinak messzemenő megfelelései mellett feltehetően nem szükséges hosszasan érvelni. A dolgozat elején idézett Shakespeare-ünnepély konklúziója után ismét egy kultikus szöveg következtetéseknek Kisfaludyra történt adaptálása vált regisztrálhatóvá, s ezzel a hazai Kisfaludy-kultusz nyelvhasználatának, metaforáinak újabb forrása vált felismerhetővé. A Goethe-szöveg hatása azonban nem csak egy alkalomra korlátozódott. Példa említhető még a Goethe-idézet másik, a nemes anyag és az (ön)nemesítő hírnév relációját fontolgató részének hazai, redukált – a horatiusi fordulatától („Emléket hagyok itt, mely ércnél maradóbb”)³⁸ sem érintet-

³⁵ Felszólítás a Magyar Nemzethez!, Felső Magyarországi Minerva, 1831. március, 230–233; az idézet helye: 231.

³⁶ A kérdéshez vö. Paul FRANKL, *The Gothic: Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries*, Princeton, 1960.

³⁷ Johann Wolfgang GOETHE, *A német építőművészetről* = *Emlék márványból vagy homokkőből: Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*, vál., ford., előszó MAROSI Ernő, Bp., 1976, 250–255; az idézet helye: 250.

³⁸ Vö. pl. MAROSI Ernő, *Művészettörténeti emlékek*, Café Babel, 1992/3–4, 5–10; különösen 6: „Az emlékművet a jelen kor emeli a jövő számára, hogy majdan múltként képviselje egy másik, elképzelt jelenben. Nyilvánvaló, hogy tanúsága erőszakos szellemi beavatkozás egy másik idő jelenébe, e múlt mint előzmény jogcímén. Nem véletlen, hogy a műemlék fogalma (...) ennek a hagyományozási szándékknak a megfordításával alakult ki. A felfevés alapelve a spontaneitás, szándékolatlanság: eszerint minden műltbéli alkotás megjelenít (...) valamit, ugyanúgy emlékezést vált ki a létesítéséhez képest jövő időben, ahogyan ez az emlékéllítónak szándékában áll. A kulcskifejezés a horatiusi *exegi monumentum aere perennius*, az emlék anyagi fennmaradásánál nagyobb hangsúlyt fordít a szellemi emlékezésre.”

len – továbbgondolására is, szintén Kisfaludy emléke kapcsán: „De mi az emlékek korszakát éljük;³⁹ 's a lelkes írónak olly emléket állítottak a kor igényeit megértő tisztelői, melly bár mi márványnál is szőlőbb hatásu.”⁴⁰ (Kiemelés tőlem – G. F.)

A Goethe-párhuzam (az önnön emlék[műv]ét építő német építőmester képe) ellenére a *kezdeményező* Kisfaludy emblematikus figurája, s nem az egyes művek alkotójaként regisztrálható művész lett a kultikus tisztelet tárgya. Ezt bizonyítja a *határozatlan névelők* halmozása, amely a fentiek értelmében ismét csak a nemzet elekciós logikájára reflektál, s közvetetten hangsúlyozza: Kisfaludy alakjának kultikus célra történt kiválasztása több mint hirtelen ötlet, de indokoltsága a legkevésbé tisztán esztétikai érdekű.

Az emlék elkészítésével Ferenczy Istvánt bízták meg: „Hazánk földé márványt fog adni, hazánk első szobrása abba életet!”⁴¹ Az Aurora 1832-ben közölte az emlék leírását (interpretációját) és egy metszetet a helyszínről és a tervezett monumentumról.⁴²

2.c (a kultusz retorikája és forrásai – a hajnal és egyéb fények) A fentiek részben már előlegezték, illetve felvezették azt a problémát, amelyet ezen alfejezetben kísérlek meg elemezni, az elemzés tárgyául azt a – tulajdonképpen hatalmi érdekű – legitimáló stratégiát választva, amely Kisfaludy Károlyt életművétől elidegenítve, mint *kezdeményezőt* reprezentálta, s így – huszáros vágással – a róla szóló beszédet kivonta az esztétikai ítélet, az *ítélő* által besugárzott diszkurzív térből. Az ilyen típusú, nem utolsó sorban a Kisfaludy Társaság kitüntetett szerepű tagjai által sugallt, illetve gerjesztett interpretáció talán legszerencsésebb, végső soron a hagyomány tautológiájára épített metaforája a *hajnal* volt. Az Aurorában mint irodalmi zsebkönyvben⁴³ mintegy testet öltött, tárgyiasult a kezdet azon heroikuma, amelyet ha tudták volna más szavakkal, akkor másként mondtak volna el Kisfaludy Károlyról a diszkurzusban érintettek. A Társaság alapítóit személyes kötődés (is) fűzte a névadóhoz, s mint az „első köz ülés” megnyitó beszédében Fáy András kifejtette, kapcsolatuk Kisfaludyval sokuk irodalmi pályájának *hajnala* is volt: „...egyesültünk egy olly jeles férfiú emlékezetének megünneplésére, kit élteben szerettünk, tiszteltünk, s kinek szerencsés zászlója alatt, legtöbbnyire vagy kezdők, vagy küzdők literaturai pályánkat.”⁴⁴ Az emlékhöz hasonlóan tehát a *hajnal* sem nélkülözi az (ön)reflexió gesztusát, melyet Fáy első beszédében a „véghetetlenül finomítva” megjelenő *önzésnek* mint nemes és halhatatlan tettek

³⁹ E gondolathoz vö. KOVALOVSKY Márta, *A képzeletbeli emlékmű*, Művészettörténeti Értesítő, 1982, 29–32, további irodalommal; legutóbb: TIMÁR Árpád, *Vita Ferenczy István Mátyás-emlékmű tervéről*, Ars Hungarica, 1993/2, 163–202.

⁴⁰ *Kisfaludi-ünnepély*, Életképek, 1844, I, 192–195; az idézet helye: 193.

⁴¹ Felső Magyarországi Minerva, 1831. március, 231.

⁴² Mivel a kultusz retorikájával csak érintőlegesen van kapcsolatban, ezért a művészettörténeti interpretációt ezúttal mellőzöm, csak a bibliográfiai adatokat szerepeltetem: Aurora, 1832; MELLER Simon, *Ferenczy István élete és művei*, Bp., 1905, 234–236; legbővebben: HOFFMANN Edith, *Ferenczy István Kisfaludy szobráról*, Művészet, 1912, 150–161; CÍFKA Péter, *Egy emlékszobor a reformkorban*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVII, 1989, 33–41 (Kölcsey); Uő., *A biedermeier korának szobrása Magyarországon*, Helikon, 1991/1–2, 214–219. (A szobor – visszhangtalan – leleplezésére csak 1875 szeptemberében került sor.)

⁴³ Vö. FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Bp., 1955.

⁴⁴ FÁY András, *Beszéd, mellyel a Kisfaludy-Társaság első köz ülését 1838. febr. 6-kán megnyitotta*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, I, 27–30; az idézet helye: 28.

katalizátorának képében idézett meg.⁴⁵ Amíg Fáy első beszéde Kisfaludy életművét nem értékelte, addig a „harmadik köz ülés” megnyitó beszédében már a *támadva védekező* retorika egyik első változatát próbálgatta a fordulat meggyőző erejét tesztelve.⁴⁶ Fáy egy kontinuous, következményes, váltófutásszerű történetiség képét használta fel, amely a kezdetnek, a kezdők csoportjának is kiemelkedő szerepet juttat: „Sikert, nagyszerű következményt szokott csodálni a világ, s hajlik feledni a kezdő, alapító kezeket; kénytelen szedi a terepély fák ízes gyümölcseit, de feledti azon jótékony kezeket, melyek a fákat ültették! (...) kinek ma szobrot emelénk, mert korának eleget tett, mert annak fénylő csillaga vala, holnap tán kétkedni fogunk: ha vajjon szobor emelésünknel nem valánk-e könnyen hívők, tán korán nagylelkűek, vagy éppen ábrándozók?”⁴⁷

Az eddigi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a Fáy András harmadik beszédében megjelenő nyilvános, latolgató elmélkedés és különösen az *értékek átértékelése* jó-solt destruktív víziója, amely éppen a szoborállítás jogosságának megkérdőjelezését ígéri és a reprezentáció e típusát fenyegeti hatalmi kritikával, ilyen mélységében problematikusként megjelenítve, előzményekre reagál.⁴⁸

Többször hangsúlyoztam: a Kisfaludy-életmű meghaladhatatlansága sohasem kepezte a személye körül kibontakozó kultikus beszéd tárgyát,⁴⁹ igaz, az életmű poétikai minőségének hullámszását túlzottan boncolgató kritikai beszédmód sem. Egy egészen korai felszólalás azonban volt az emlékéállítás ellen, s e nélkül a (jóformán elfeledett) szöveg nélkül az sem igen lenne érthető, mi szükség volt a legmarkánsabban Fáy-nál megjelenő, a kultikus nyelvhasználat kereteit a tudományos beszédmód irányába feszegető, az irodalomtörténettel mint legitimáló erővel kacérkodó, „történetfilozófikus” alapú irodalmi beszédmód kidolgozására. Még az első felhívásokkal egy időben, 1831-ben kezdeményezett Harsányi Pál egy csak az életművet és azt is európai horizonton értékelő (polemikus) kritikai diszkurzust, lényegében a kultikus nyelvhasználat és az annak retorizáltságát társadalmi akciókban és emlékéállításban

⁴⁵ Uo., 27–28.

⁴⁶ Fáy András, *Beszéd, mellyel a harmadik köz ülést, 1840. febr. 6-kán megnyitotta*, Kisfaludy Társaság Évelapjai, I, 160–163.

⁴⁷ Uo., 161–162: „Minél miveltebb valamely nemzet, annál inkább tudja és érzi, miképen a jelen emberi kor mindenkor terhes a jövővel, s a nemzetek jövőendő sorsának, történetének, haladtának, vagy süllyedtének, emelkedésének, vagy aljasodásának magvait már a jelen emberivadék hinti el; hogy az évek, korok, századok okai és okozatai, bár titkos, bár néha alig sejtethető, de mindenkor szoros láncszemekkel kötve egymáshoz. Illy tudattal, illy érzettel nem lehet, részint, hálajelül, részint követendő például emlékekkel nem tisztelnie azon jeles férfait, kik a magok koraiban hatással fáradozának a nemzet java, fénye, dicsősége körül, kik ennek haladásának, vagy épen egykori nagyságának segíték hintegetni magvait. De e részben, nagy érdemű gyülekezet, nem ritkán el szoktuk a kellő szempontot tévesztetni, s jeles férfiainknak, érdemlett hála helyett, gyakran hálátlansággal fizetünk.” Végső soron itt is a *kultusz-kultúra* kérdései kerülnek szóba.

⁴⁸ Vö. még uo., 162: „Csalatkoznék, nagy érdemű gyülekezet, bennem és szándékomban, ki szavaimat úgy kívánná értetni, mint ha én azon férfúra, kinek ma ünnepét üljük, Kisfaludy Károlyunkra nézve már eljöttnek vélném a kétkedés, a hálátlanság ezen időszakát. Korántsem! De eljöhét az, és sehol sem olly korán, mint épen nálunk. (...) Elmaradnak, el kell maradniok az időkorok hőseinek (...) mert ez természetnek rendje; de egykori literaturai érdemeiknek élni kell, (...) Így élni kell Kisfaludy Károlyunk literaturai érdemeinek még akkor is, midőn majd egykor művei literaturánk historiájában fognak emlegettetni inkább, mint hajdani mohósággal olvastatni.”

⁴⁹ Vö. pl. Tudományos Gyűjtemény, 1831, VII, 121–122. Jellemző, hogy Péczely Józsefet is, aki a kétely nélküli beszéddel próbálkozott, „elárulja” jelzős szerkezeiteinek sorrendisége: „a néhai hasonlíthatatlan Hazafi ‘s Költő Kisfaludy Károly’; vitathatatlanul és kéteylektől mentesen kultikus vizont, Uő., uo.: „Szebben nem szólt, sem nemesebben senki nem érzett, / Mint ő: emberiség, és Haza nyelve sirasd.”, de ez csak igen kevésbé esztétika-függő, inkább a nemzeti nyelv bajnokára koncentráló.

tárgyasító *kultikus beállítódás* ellen; a kultuszok természetét azonban, mint fejtegetéseiből kiderül, jól ismerve: „Valakinek emléket emelni, annyi mint, azt azon nagy geniekkel egy rangba tenni, kiknek más Nemzetek emléket emeltek; – már pedig Kisfaludy Károlyt Shakespear-rel, Milton-nal, Racine-nel, Voltaire-ral, Klopstok-kal, Schiller-rel, s.a.t. együve tenni, a' Nemzet' tudatlanságát, bóldogtalan együgyűségét, mellyel az érdemet esmerni 's megkülönböztetni nem tudja, árulná el. Őt geniének mondani, teszi, a' genie nevet bitangolni. Őt geniet nem is látott, sőt ha utána maradt keves könyveiből, mellyek közt, a' mint közönségesen tudva van, egy derék sem volt, következtetést lehet hozni, geniémunkát talán nem is olvasott.”⁵⁰ A becsületsértés határait olykor átlépve, Harsányi Pál főleg az ellen tiltakozik, hogy a nemzet Kisfaludynak „szabad ég alatt emléket emeljen”, s a már idézett felszólításból idézve, annak épp a Goethe nevével összefüggésbe hozható részével vitázik: „...elégedjenek meg azon rézre metszendő emlékekkel melly az 1832-iki évi Aurórában, mint a' szabad ég alattinak rajzolatja ígértetett; vagy ha elragadtattak annak emelni emléket ki magának állandóbbat emelt munkájában, állissanak akár egyiptomi piramist, csak hogy magok' erszényekből, és nevök alatt, nem a' Haza nevét rajta lealázva.”⁵¹ Fáy feltevésem szerint nem utolsó sorban Harsányi Pál kirohanásának, retorikájának és érvelésének magabiztosságát észelve érezte elkerülhetetlennek az addig csak ornamensként, illetve a fentiekben emlegetett *elidegenítés* értelmében, sikeres interpretatív ötletként használt *alapító(k)/kezdeményező(k)* képzetének kibontását, magyarázatát; a kultusz (önvédelmi) retorikájának radikalizálását. Fáy és társai ehhez segítséget kaptak valakitől, akinek figyelme megbecsülhetetlennek tartható: Kazinczy egy elszalasztott személyes találkozás, majd közvetítő általi üzenet után, a félreértést kerülendő, levélben fordult 1831. július 23-án Harsányihoz. Kazinczy Ferenc Harsányi hangvételét és annak hatalmi, egzisztenciális okait kifogásolta, ezeken túl azonban, maga is az *antikultikus*, kritikai beszéd mellett tette le a voksot. Az, amit és ahogyan ír, leginkább *megszüntetve megőrző*ként, *békülő*ként és *békítő*ként jellemezhető. Kazinczy érezhetően nem kívánt túlságosan belebonyolódni a vitába. Sőt, úgy tűnik, tulajdonképpen még a *reklámértékű* vitát sem akarta; úgy érzem, bár Kazinczy levelezése a társadalmi nyilvánosság nem elhanyagolható *virtuális* tereként működött, a levélben történt személyes megkeresés és *intés* kisebb reprezentációs igényt és szándékot feltételez, mint a társadalmi nyilvánosság kevésbé exkluzív (*köz*)tereinek (pl. sajtó) használata.⁵²

Kazinczy indokai többfeléek lehettek; mivel ezek latolgatásával nem kívánom a dolgozat teherbírását tesztelni, ezért csak arra a tényre utalok, hogy Csokonai emlékéből (és annak feliratából) elég problémája és (sajtvitája) lett Kazinczynak ahhoz, hogy egy újabb emlékvita kiobbantásával szemben tartózkodóan viselkedjen.⁵³ Ráadásul, úgy hiszem, a motiváció sem volt oly erős. Az eddigiek bizo-

⁵⁰ HARSÁNYI PÁL, *Egy kis észrevétel folyó esztendei januarius 25. Napján kiadott felszólításra Magyar Nemzethez, suum cuique, a kis füzet végén: Pesten, Aprilis 6-ik napján 1831 (a lapok számozatlanok). Harsányiról (1806–1883): SZINNYEI, IV, 478–479.*

⁵¹ Uo.

⁵² Vö. MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., 1994.

⁵³ Vö. PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., 1988, 159–169; Uő., *Az Árkádia-pör ikonológiai vonatkozásairól*, ItK, 1985, 498–507; valamint: CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek*, Bp., 1983 (1925). Vö. még BLEYER Jakab, *Kazinczy Ferenc polémiája az Aurora-körrel 1830-ban (A „Szent Hajdan Gyöngyei”-ből támadt irodalmi pör)*, EPhK, 1896, 655–669, 788–800; DÁVIDHÁZI Péter, *„Iszonyodám enmagam előtt”: Egy írói Oidipusz-komplexus drámája*, Holmi, 1995, 350–365, 513–525; T. ERDÉLYI Ilona, *Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)*, ItK, 1996, 630–648.

nyitására idézem a *Válasz Harsányi Pál urhoz* egyes részeit: „A Kisfaludi Károly emléket hozom elő, s az úr megszólalását e tárgyban. Nekem úgy tetszik, hogy abból indulat szól, és nem hideg ítélet. Igen is, Kisfaludinak szabad ég alatt emléket állítani sok; ha ezt úgy vesszük, hogy ez az emlék Pestnek valamely piacán fogna emeltetni. De miért ne állhatna az ő emléke szabad ég alatt valamely kertben? Miért ne a város erdejében? Azt sem tagadom, hogy Kisfaludy Károly nem csak a fő pontot, de a maga fő pontját is, épen nem érte el; (...) Nem tudom mi kedvetlenségek történhetek az urra nézve, de tudom, hogy történtek, s azon fel nem akadok, szeretni, kedvelni senkit nem tartozunk, mert a kedvelés, és osztán szeretés nem tartozás munkáji. Azon sem akadok fel, ha a bántás viszont bántást von maga után; bosszút magamnak engedni nem tudnék, de igen kifakadást, csak ne igazságtalant és ne nemtelent. De annyira utálok ezt a pártszövést, ezt a cimboráskodást, ezeket a személyes tekintetekből eredő visszasságokat (...) Bár az ügy barátjai egymásnak éltöket ne keserítenék ok nélkül; Oly tág a mező, melyen futhatunk, ha hozzá erőnk van, hogy egymást döntögetni szükségünk épen nincs.”⁵⁴ A baljóslatú kezdet után, szinte váratlanul – esetleg Kazinczy beavatkozásának hatására – viszonylagos csend következett, de a teljes (bár csendes) összeomlás mégsem volt elkerülhető.⁵⁵

A kételyek fokozódó térnyerését és az önvédelmi retorika kiüresedését, sőt – hiába volt Fáy kétségbeesett kísérlete – szinte (ön)paródiává válását találjuk Beöthy Zsolt 1880-as beszédében. A stratégia Beöthynél ezúttal úgy módosult, hogy mintegy csokrot kívánt kötni az esztétikai ítélet gyanújába került alkotókból, s együttes, egymást segítő, karitatív reprezentációjukra tett, úgy tűnik, öröme számmára sem túl meggyőző javaslatot: „Minden irodalom fejlődésében vannak alakok, kik inkább buzgóságuk, mint tehetségök, eszméiknek inkább hatása, mint alakítása által emlékeztetéseket. Csak Kazinczyra gondoljunk, kinek eredeti költeményei megítélésénél oly sokszor jut összeütközésbe az irodalomtörténetíró kegyele a kritikus igazságával. Csupán így, munkássága egészében s iránya által érdemli-e meg Kisfaludy Károly is elismerésünket? Nem csupán. (...) Hogy alkotott-e halhatatlan műveket? Ne tegyük fel ily élesen a kérdést, mikor oly ritkán felelhetünk rá igennel s a felelet mindig megdöbbenéssel jár.”⁵⁶

⁵⁴ KAZINCZY Ferenc, *Válasz Harsányi Pál urhoz*. Széphalom júl. 23.d. 1831, első közlése: Ereklýék K. F. után, kéziratok közül közli HALMY Gyula, Sárospataki Füzetek, 1866, 80–81 (= VÁCZY XXI, 600–601. és jegyzetek); a szövegrészeket az első közlés szerint idéztem.

⁵⁵ Harsányi Pál írása még egyszer megjelent: *Velenczei Szappanpor az Új Magyarok számára*, készítette PONORI THEWREWK József, Pozsony, 1834, 160–167; a reakcióhoz vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *H...ányi Pálnak* = V. M. *Összes művei*, II, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960, 164: „Láttalak a Helikon tetején mászkálni 's türelek, / Gondoltam, neked ott mászni legelni szabad.”, valamint uo. a jegyzetek: 476–478, különösen 477–478: „Nincs benne célzás sem arra, amiért az aurorások a leginkább haragudtak Harsányira, ti. Kisfaludy Károly emlékének a megsértésére. Valószínű, hogy ez a vers is eredetileg Thewrewkre vonatkozott, s csak 1834-ben irányította Vörösmarty Harsányi ellen. Lehet, hogy ezt az is időszerűvé tette, hogy Ponori Thewrewk (...) Harsányinak Kisfaludy-ellenes röpiratát újra kiadta.”

⁵⁶ BEÖTHY Zsolt, *Kisfaludy Károly ünnepén: 1880. november 21.*, Pesti Napló, 1880. november 21. (A kérdés komolyan nem vételére, a Kisfaludy-kultusz teljes kiüresedésére, tréfává válására, a szakralitás utolsó nyomainak végső felszámolására idézhető a Pesti Hírlap 1880. november 22-i beszámolója a Kisfaludy Társaság közgyűléséről és a díszebédéről: „Salamon Ferenc ritkán szokott beszélni, de amit mond, olyan jóízű székely humorral szokta elmondani...” – olvasható a cikkben, amely a „jóízű” felszólalást is idézi, miszerint: „De azért csak jó volt az öreg Kisfaludy és jó most is”; azt hiszem, a kiüresedés retorikáját ezek után nem kell hosszasan elemezni, már csak azért sem, mert ami nagyjából az 1880-as évtől olvasható e tárgyban, az inkább [tragi]komikus, mint kultikus.)

A kultikusnak induló szöveg (fordulópontként értékeli Kisfaludy szerepét a magyar költészet fejlődésében, csakúgy, mint pl. Petőfiét, Aranyét) vergődése akkor éri el mélypontját, amikor a pozitívizmus kedvelte életrajzi magyarázatot (pl. „féktelen véralkat”, „nyomor és kétségbeejtő szerelmi csalódások”⁵⁷) kísérli meg Beöthy bevetni mindenfajta kritikai ítélet ellenében: magyarázatként. (Beöthy később is megmarad e – nem túl jól bevált – biografikus interpretációnál, azt 1911-ben a *vitathatatlanhoz* [Petőfi] való hasonlításával kombinálva: „Egy rövid évtized munkásságával az övénél nagyobb nyomot költészetünkben... csak Petőfi hagyott.”⁵⁸)

A fentieknél sokkal kevésbé polemikus élű az Életképek 1844. évi írása (*Kisfaludi-ünnepély*); az azonban egyértelmű: e szövegben is, csakúgy mint a fentiekben, ugyanazon legitimáló (hatalmi) stratégiák működnek, még akkor is, ha ezek, metaforikusságukban, a felületes szemléletnek szelíd(ebb)nek látszanak. A cikk írója a biblikus hangot ezúttal egy (félig-meddig mitologikus, félíteni, illetve fogalmi nászon alapuló) *teremtéstörténet*-imitációban intonálja, a képet azonban – véleményem szerint – nem eléggé következetes logikával végigkövetve, s így némi *nemi* (ki a férfi, ki a nő?) zűrzavart okozva; miközben egy mindenfajta hermafrodita interpretációtól távoli, népszínműbe illő találkának vagyunk tanúi: „’S földerengett a horány, *hajnalpír* ömlött el a’ nemzeti irodalom’ egén, mint mikor az első szerelem pirja festi a’ szemérmes szűz’ arczait; mert e’ *hajnal* üdvözleti pirját is szerelem hevíté; a’ feselő irodalom, a’ mindinkább szabadabban nyilatkozó szellem minden lehellezte azt sugá: hazám, én szeretlek, ’s műveltségedet emelni jövök; ’s viszont a’ nemzet mindinkább hőbb vonzalommal simult a’ hazai elmeszüleményekhez, ’s mondá: nemzeti irodalom, én szeretlek, ’s keblemre öllelek, hol ápolni foglak ezentul férfiasan. (...) ’s lön irodalom.”⁵⁹ (Kiemelések tőlem – G. F.)

Nem kevésbé érdekes Szávay Gyula *Ódája*, melyben a költő Ikarosz szerepében mutatkozik be, s szenved el szükségszerű bukását mint *nagyravágyó*. Kisfaludy Károly a mitologikus kerettörténetben a Nap szerepét ölti magára, az akciót azonban, a hódoló zuhanást a (nap) *sarujához*, Szávay Gyula hajtja végre. (Az idézett szakasz utolsó sora akár a fentiekben már emlegetett Füssli-kép leírása is lehetne):

„Merész parány én, ne legyek hibás;
Bomlott szárnyakkal a napot kerestem
S a nagyravágyók balvégzete ért.
Káprázó szemmel lángkörébe estem,
Az el nem ért cél ott csillog felettem
S csak sarudhoz nyujthatok babért.”⁶⁰

Bartók László költeményében magát Aurórárt is megidézte a Prométheuszként, fényhozóként értett Kisfaludy érdekében; az együttérző, együtt szenvedő kérdés-re, miszerint „Muzsa – barátnő (...) szántad-é...?”, csak az előbb idézett Szávay-költemény egy sorával válaszolhatunk: „Meghalt. A múzsa zokogva kísérté”:

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ BEÖTHY Zsolt, *Kisfaludy Károly téti szobra előtt*: 1911. október 29., Kisfaludy Társaság Évlapjai, XLVI, 1912, 153–154; az idézet helye: 154.

⁵⁹ Életképek, 1844, I, 192.

⁶⁰ SZÁVAY Gyula, *Óda = Győr Kisfaludynak: Emléklap Kisfaludy Károly szobrának leleplezése ünnepére, Győr, 1892. október 2., szerk. RUSCHEK Antal (lapszámozás nélkül).*

„Auróra, százszor szép Muzsa – barátnő,
 (...)
 Oh, láttad s szántad-é: az orzott fényért
 Mint meglakol, s ont szíve könnyet és vért?
 Ki szenvedéstől változott szoborrá,
 Örökre élő szobrára ragyogj rá!”⁶¹

(A Kisfaludy-kultusz további, 20. századi történetében is felbukkan Auróra: különösen érdemes az említésre Sajó Sándor 1932-es költeménye, amely Aurórán kívül valóságos tűzijátékkal és változatos fények sorával lepi meg olvasóját.⁶²)

3. Kisfaludy Károly irodalmi kultuszának első, vázlatos kifejtésében teljességre egyáltalán nem törekedhettem. Célom az volt, hogy az összegyűjtött anyagban való eredményesebb, interpretatív tájékozódás érdekében néhány alapfogalmat tisztázzak, s ezek segítségével Kisfaludy egészen speciális tartalmú, de kétségtelenül létezett kultuszát legalább töredékeiben leírjam. Próbáltam érzékeltetni egy irodalmi kultusz születésétől metaforáinak végső kiüresedéséig követhető útját, s különösen érdekelték azok a retorikai stratégiák, amelyekkel a sok szempontból eleve vesztes csatát próbálták a küzdők megvívni, a közhellyé vált alapfogalmakat transzformálva megújítani, az aktuális irodalompolitikai feladatokhoz hasznítani; s ez a *transzfiguráció* talán a hazai irodalomtudomány története szempontjából sem közömbös, hiszen mint Fáy András – kicsit a későbbi wölfflini szentenciára emlékeztetve (miszerint *nem minden lehetséges minden korban*) megfogalmazta: „ki korának eleget tett, az örökkévalóságnak élt!”

Gosztonyi Ferenc

⁶¹ BARTÓK Lajos, *Kisfaludy Károly emlékének*, uo.

⁶² SAJÓ Sándor, *Kisfaludy Károly ünneplése*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, LVIII, 1932, 57–59; az idézet helye: 58–59:

„S bevonul Pestre rózsás Auróra
 Új hajnalának rózsás szekeren,
 Köréje árad szép találkozóra
 A szárnyaló hit s megíjult remény;
 Öreg Kazinczy hódolón vidámul,
 (...)
 Nagy emlék néz ránk multba csillagultan,
 S meg nem tagadják fénylőbb csillagok;
 És mintha szólna: Korán éjbe hulltam,
 De az időknek most is fény vagyok;
 Új század útján pazarabb a fény is:
 Ezernyi lángját izzón hinti rád, –
 De árva korbán szent láng voltam én is:
 Halk magyar éjben áldott mécsvilág...” (Kiemelések tőlem – G. F.)

Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával

Babits Mihály valamennyi regénye az irodalmi konvenció provokálása, de nemcsak műfaji határsértés, hanem területhódítás is, nyújtózkodás az ismeretlen regényforma felé. S éppen e rejtett műfaji forradalom kettős indítéka nehezíti meg az olvasó ítélkezését a Babits-regények utókorában. Mert a maga korának regényképzetéhez hozzámérheti a hajdani szabálytalanságokat, s igazolhatja vagy elvetetheti a műfaji konvenció lerombolását vagy a formateremtő kísérleteket. De hogyan vélekedjék, ha felszabadult műfaji igénye már kielégül, miközben a múltból szemügyre vett műegész mégis elégedetlenséget hagy benne maga után. Hiszen a gondolkodó olvasó magával szemben is gyanúval van tele, mert tudja, hogy szempontjai önmagukban lehetnek érvényesek, de az abszolút megközelítés illúzióját is felkelthetik. A gondolkodó olvasó örömmel fedezheti fel a múltban a maga felszabadult és korszerű regényképzetét, de öröme nem homályosíthatja el tisztánlátását: tudnia kell, hogy a szabad műfaji törvény érvényesülése is csak akkor perdöntő, ha beépül a műegész önérvényesítésébe. Mindezt nemcsak az utókor veti föl: Ignotus már a *Timár Virgil fia* vitájában a *félig-regények* sokaságával jellemzi azt az irodalmi környezetet, amelyben a Babits-regények megszülettek.¹ Ismeretes, hogy az irodalmi indiszkrécio vitája akkor félrevitte az autentikus ítélkezést, mert a valódi gond, amelyet sejtetett, nem a jogi probléma megoldása volt, hanem a korrajzregények és a kulcsregények esztétikai minősítése. A tiszta regényképletekhez mérve persze ezek a század eleji kísérletek mellőzhetők volnának, mert izgalmasabb és érvényesebb bennük a korrajz és az élet, mint a fikció, és átminősítésük nem a regényi igazság kiterjesztése rájuk, hanem regényesítés. Korrajzaikban és kulcsregényi alakjaiknak történeteiben azonban a modernizálódó magyar élet lávája forrong, s egy új regényforma keresi benne magát, amely inkább vállalja a dokumentumok helyi értékeit, mint a regényesítés külsődleges és reménytelen hódolatát a belső és külső párbeszédet folytató műfajtvörvények előtt.

Az első regénytörténeti provokációt Babits Mihály *A gólyakalifában* (1913) hajtja végre, ebben azonban – bár még a naturalista korrajznak is nagy teret ad – a kohéziós erőt az a fő szerep szolgáltatja, amelyet a konvencionális háttérábrázolásból előlépő lélektan kap. Babits Mihály 1923-ban befejezett második epikai műve, a *Kártyavár* azonban már olyan alakzat, amelyben leplezetlenül a korrajz keresi poétikai formáját. Ez már születése pillanatában magában hordozta zaklatott utókorát. Szerzője 1916-ban a 23. fejezetnél tartott, amikor a folytatásokat közlő Nyugatban a következő mentegetőző iratot tette közzé: „A jelen regény szerzője bevallja, hogy művét elsősorban lírai motívumoktól indítva kezdte meg. Azon borzasztó valóság közepette, amelyet ma élünk, egy nagy mesébe menekülni: egy óriási építménybe... Azonban különböző, egészen váratlan dolgok történtek, melyek őt úgy is, mint embert, igen közelről érintették, melyek elől lehetetlen volt elzárkózni, s melyek hangulatát szükségképpen erősen befolyásolták... Ma, amikor annyi szenvedés és igazságtalanság van a világon, kétszeresen méltatlan dolog lenne e csekélységen az olvasó előtt siránkozni: csak futólag óhajtja jelezni az író, hogy azok őt úgy hazafiúi önérzetében, mint írói és kisebb emberi hiúságaiban mélyen sértették és hangulatának állandóságát fájdalmasan megbontották... Csak miután a zaklatások minden, életének rendjét és jövőjét mélyen érintő következ-

¹ IGNOTUS, *Teremtő indiszkrécio*, Nyugat, 1927, I, 303–307.

ményeikkel együtt lefolytak, érezte mindinkább, hogy hangulatának – műve által megkívánt – teljes koncentrációjára nem számíthat többé, s félő, hogy ennek jelei magán a művön is észlelhetők lesznek... Bizony lírikus vagyok, érzékeny és gyenge. A mesélő elhallgat egy kicsit: bántották és vámi kell, míg letörli könnyeit.”²

A *Kártyavár* közlése tehát az 1916. február 1-jei folytatás után megszakad, s befejezve majd csak 1923-ban kerül a nyilvánosság elé. A bénító motívum, amelyet az idézett önkomentár középpontba állít, az a hazafiatlansággal bélyegző sajtóhadjárat, amelyben a *Játszottam a kezével* című verséért Babits Mihály részeseült. De Ignótus szerint a regényben *kiírt* Újpest felháborodása is közrejátszott a folytatás megszakadásában. Az utókor olvasója pedig hozzáteheti, hogy a szerző belső elégedetlenségeinek is része lehetett a *Kártyavár* befejezésének különös történetében. Erre az idézett önkomentár első fele is utal, amely azt fejtegeti, hogy a folytatásos regények mintegy az olvasó előtt készülnek. Joggal kérdezi tehát az utókor olvasója, vajon a méltánytalan hadjárat nem mélyebb gondokat fakasztott-e fel a szerzőben, amelyek az erőkoncentráció felörlése után felszínre törtek, s meghatározták a csonka regény sorsát. E kérdés jogosságát maga a *Kártyavár* igazolja, amely 1923-ig befejeződött ugyan, de csupán műfaji ellentmondások árán és önmagára sohasem rátalálva. Ezért a *Kártyavár* kortársi fogadtatása is olyan, mint a maga története: zaklatott, védekező és magyarázkodó.

Első kritikusa Schöpflin Aladár volt, aki a regénynek nemcsak a végső alakzatát ismerhette, hanem a szerzővel folytatott majdnem szerzőtársi beszélgetésekből a beléje épült alkotói folyamatot, a töprengést, az ösztönző életélményt, a modelleket és a hatáspróbák eredményeit is. Schöpflin a *Hiúság vásárához* hasonlítja a *Kártyavárat*, tehát hős nélküli regénynek tekinti, amelyben a középponti alak, Partos járásbíró úgy járja be az Újvárossá átkeresztelt Újpest születő világát, hogy a körülötte történő dolgok alakulására semmi befolyása nincs.³ Az őt követő olvasó eleve distanciával nézi a cselekmény alakulását, s elfogadja annak különösségeit és detektívregény-szerűségeit is. A *Kártyavár* német nyelvű kiadása után, 1926-ban Schöpflin megrója a magyar kritikát, hogy nem vette észre Babits fölfedezését a regény koncepciójában. A *Kártyavár* írója – mondja – „a modern városnak egy irodalmilag még nem tárgyalt típusát hozta az irodalomba, a gyökértelen várost, amely máról holnapra elszívja tőle mindazt, ami egy városban szép és jó, és csak azt hagyja meg benne, ami sivár üresség, nyers üzletieség és alacsony bűn.”⁴ Schöpflin szerint ez az intenció vezette el az író a torz életek és ambíciók bemutatásához, az alakok gazdag galériájához és a detektívregényi meséhez, amely mély és pontos pszichológiai ábrázolással párosul.

A következő nemzedék kritikusa, Illés Endre 1938-ban tiltakozásnak látja a *Kártyavárat*, tiltakozásnak „mindenfajta olcsóság, homlokzati modernség, gyökértelen gründolás, alacsonyan csapkodó szellem ellen”. Tehát Schöpflin szociológiai ítélete után ő is a regényanyag dimenziójában marad, amikor annak szellemiségét bírálja. A poétikai megoldásra csak utal, midőn az alakrajzok sematizmusát jellemzi: „Kilóg belőlük a kóc, vagy a törött rugó: ki-ki a maga mozdulatlan grimaszába dermed.”⁵

² BABITS Mihály, *Néhány szó a Kártyavárról*, Nyugat, 1916, I, 131–132.

³ SCHÖPFLIN Aladár, *Kártyavár*, Nyugat, 1924, I, 509–510.

⁴ SCHÖPFLIN Aladár, *Das Kartenhaus*, Nyugat, 1926, I, 168.

⁵ ILLÉS Endre, *Babits Mihály két regényéről*, Nyugat, 1938, I, 33–34.

Babits legmodernebb monográfiusa, Rába György természetesen nem elégedhet meg a szociológiai és mentalitástörténeti mérlegeléssel. Tehát leginkább a poétikai elemzés felé hosszabbítja meg elődei gondolkodásmenetét. Ő az expresszionista regény előképének tekinti a *Kártyavár*, amelyben azonban az expresszionizmus egységesítő hatása csak a homlokzaton sikerül: „A *Kártyavár* művészi egyenetlenségének fő oka – írja –, hogy hosszú hevertetés után, megváltozott életkörülmények hatása alatt, eltérő műfaji, sőt világnézeti fölfogásban írt részeket illeszt egymáshoz Babits... Regényhősei ugyan eleve az író-mozgatta bábfigurák voltak, de amikor évek múltán a magukra hagyott figurákban fölismerte azt a gépiességet, mely fiatalkori lírájában látszat és való összetartozó ellentéte egységének tudatában ember és bábmása szembenállítására készítette, a befejezésbe iktatta *A halál automobilon sofőrjét*, aki eljön több főszereplőért, és halottas kocsijába csomagolja őket.”⁶ Rába ezért Halász Gáborhoz csatlakozik, aki ezt a misztériumjátékhoz hasonló befejezést stílusterésnek látja a magyar korakapitalizmus romantikus és naturalista ábrázolásához illesztve.

A bábfigurák, a misztériumjátékok stilizáltsága és a detektívregényi cselekmény önkényes bonyolítása mind olyan megközelítésre utal, amelyben már érvényét veszítette a realista társadalmi regény azonosítása a regénnyel. Hamvas Béla *Karnevája* után azonban még érvényesebbnek látszik a karneváliság fogalma a *Kártyavár*ban testet öltő írói indulat és indíték, valamint poétikai alakzat megnevezésére. Az érvényes élet és az álság ellentétét fogalmazza meg ez a metafora, aminek megsejtését Illés Endre is kifejezi, midőn a mozdulatlan grimasszá dermedt arckifejezésről szól. De akár bábszínházat vagy misztériumjátékot, akár pedig karneválképet látunk a regényben, az írói indítéknak csak a végső lehetőségét fedezzük fel. Igaza van Rába Györgynek: az új körülmények és nyomukban a műfaji és világnézeti felfogás megváltozása nem hathatták át az egész művet. Az 1915–16-ban elkészült 23 fejezetben láthatólag társadalmi indulat munkál, míg a befejezés a végső kérdésekkel állítja szembe a regényalakokat éppúgy, mint az olvasót. De lehetetlen eltekinteni attól, hogy a záróképben megjelenő sofőr, a halál is társadalmi ítéletet mond a regény becsomagolt halandói fölött: az egyiket újraöltöztetésre ítéli az embergyárban, a másikat visszapostáztatja a mezei füvek világába, a harmadikat üres hólyagbábunak minősíti, a panamázó, ám nagyvonalú polgármesterről pedig azt mondja: „Ennek rugója még nem járt le... Csak megakadt valamiben. Mihelyt kiszabadul, tovább jár.” A végigkövetett társadalmi dráma feloldása ez az ítélet, aminek irányát a sofőr még pontosabban kifejezi, amikor körültekint a városban: „Nincs semmi baj... A bábuk rendben működnek és a tánc azért nem akadt meg. Ők persze nem tudják, mire való. Mint a fogzás. Elég nagy fogak – pillantott Újváros házaira. – Fogzik ez az ország, s a fogzás lázzal jár. Még jó egy pár lázon át kell esni. A fő, hogy a tánc meg ne akadjon.” Vajon polgári optimizmus ez? Aligha. Inkább az emberi világban uralkodó báb-játékiság és karneváli tánc örökkévalóságának rezignált tudomásul vétele. S ez valóban hiányzik a *Kártyavár* tízes éveiben született nagy részéből. Annak anti-kapitalizmusával az író csak a vidék embermértékű világát tudja szembeállítani. De nem véletlen, hogy ennek az eszménynek a megtestesítőjét öngyilkossá teszi, s a tragikus hős rangjától is megfosztja, midőn doktríner vonásokkal ruházza fel. A *Kártyavár* írója tehát a társadalmi regényben feloldhatatlan ellentmondás elé került. Megsejtette az emberi világ karneváli természetét, de a sejtés nyomában

⁶ RÁBA György, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1983 (Nagy Magyar Írók), 128.

nem jutott el a létezés tragédiájáig. S amikor az első világháború, a forradalmak, az ellenforradalom és a magyarság nemzeti katasztrófája után a regény befejezésére vállalkozva a végső kérdések elé került, már valóban csak az építmény homlokzatát egészíthette ki. Az ítélkező halál szavai más kérdésre adnak válasz, mint amit a társadalmi élet bábfiguráinak sorsa feltett. Így nem is az ő ítélkezése zárja le a regényt, hanem a természet tánca, tehát a keserű vitalista hit, amely harmóniában van a vidék embermértékű világa után vágyódó hős doktrínerségtől megtisztított eszményeivel: „A föld elhallgatott. Hanem szél jött, friss szél, és a füvek és a margaréták és a gazok, csalán, lapátfű és keserűlapu, és künn az utca poros akácai üdítő vidám hajlongásba kezdtek. A sofőr visszaült kereke mögé.”⁷

A századelő korrajzregényeivel és kulccsal megfejthető alakrajzaival szemben a *Tímár Virgil fia* (1921) belső törvényeket követő zárt regény-építmény, amely – miközben magában hordozza a modernizálódó magyar élet dokumentumait is – egy önelvű regényhős függvényévé teszi a korrajzot éppúgy, mint a modell igazságát. Ez a szuverén regényalak nem Vitányi Vilmos, a zsidó urbánus író, hanem a címben is kiemelt paptanár. A regényben az ő személyiségdrámáját követhetjük végig élete egyetlen nagy kalandjában. Ez a kaland látszólag nem is töri át a főhős életrendjének és eszmevilágának határait. Tímár Virgil úgy lép elénk, mint az állandóság és az örök eszmények megtestesülése: a tanításnak él, szerzetesi szobájában kedvelt klasszikus auktorai veszik körül, s ha kilép a rendházból, egy szokásrendet követve teszi meg napi sétáját szelíd dombok között a ciszterciek szőlejébe. Szép, békés hangulat veszi körül környezetében is. Először a rendház refektóriumában látjuk valahol az asztalvégen. A dráma ebben a hangulatban indul el először szinte észrevétlenül: a igazgató kihirdeti, hogy a minisztérium előírta a diákok meglátogatását. Tímár Virgil azonnal legjobb tanítványára, Vágner Pistára gondol, akinek családi környezetéről rossz hírek terjengenek. A kétes környezet, amely a fiú otthonában fogadja, egyszerre váltja ki benne a prudéria viszolygását és a kalandvágyát. Ő, aki az asszony mítosszal is a Szentek Életében találkozott, borzongva fogadja azt a nyomort, amely Pistáék tiszta szoba-konyha lakását körülveszi, s az asszony előtörténetét, amely egy kitartott nő életét állítja eléje. A dráma akkor forrósodik fel, amikor Vágner Pista anyja meghal, s a pap magához veszi tanítványát. A pedagógiai elhivatottság és a szeretet talál megtestesülési lehetőséget ebben a kapcsolatban. A tanár a léleképítő örömeivel figyelheti, hogyan nyílik meg előtte közös olvasmányok és beszélgetések nyomán a fiú alakuló szelleme, s a középkorú férfi a másik embert fedezheti fel tanítványában: az evilági felszabadulás reményét a magányra ítéltség alól. Ez a harmonikus kapcsolat azonban egyáltalán nem idilli. A pap gyakran kénytelen bevallani magának, hogy szeretete túlhajtott erény, s egyszer ijedten dobban föl a szíve, amikor az alvó gyermek arcát nézi: mintha egy nő feküdne pamlagán. A fiúban pedig munkál a kamasz dacreakciója, s éppen okossága készteti ellentmondásra s szellemének szabad szárnyalására. A lappangó konfliktusok azonban nem halmozatukban hordozzák a drámát kiobbantó energiákat. A váratlan fordulat akkor következik be a tanár és szellemi gyermeke kapcsolatában, amikor Vitányi Vilmos könyvében a fiú felfedezi a szerzetes iskolától távol forrongó modern urbánus irodalmat, s amikor Vágner Lina búcsúleveléből Vitányi megtudja, hogy ő a fiú apja. A felgyorsuló dráma ezután már gyorsan véget ér: az izgalmas életre vágyó

⁷ BABITS Mihály, *Tímár Virgil fia, Kártyavár* = B. M. Összegyűjtött munkái [a továbbiakban: ÖM], VI, Bp., Athenaeum, é. n., 366.

fiú enged apja hívásának, s vele megy a fővárosba; a paptanár pedig visszatér magányába, életbeli veszteségeiben keresve azt a többletet, amelyet magával vihet.

De a regény belső kérdése nem az, hogy Timár Virgil nevelési eszményeiben és szellemi fiához fűződő szeretetében rejlik-e az igazság, avagy Vitányi Vilmos világlátott kultúrájában, színes stílusában és izgalmas életajánlatában. Az írói intenció nem is versenyezteti a két világ igazságát. Igaz, a cselekmény összefüggésében versenynek látszik az, amit a paptanár és a szellemes író tesz a fiú megnyeréséért. A fiú belső küzdelmét azonban a döntés előtt nem követhetjük végig, arról csak a narrációban értesülünk. Vágner Pista, amikor eltűnik előlünk, hajadonfótt, napnak fordult arccal mosolyogva tekint a végtelenbe; haja homlokára csapódik a szélben, s szellemi apjára vissza sem néz. Döntése, távozása tehát bizonyára ugyancsak a vitalizmus válasza, amely kiegészítheti a regény jelentését, de önmagában nem határozhatja meg azt. De ha nem látjuk is Timár Virgil és Vitányi Vilmos versenyének hatását, magát a versenyt részletesen végigkövethetjük. Amikor az író felkeresi a paptanárt, valóságos stílusbravúrban közli vele a sorsfordító tényeket és a maga ajánlatát. A szellemes mondatfűzés, a latin mondások sziporkázó idézgetése, a gyors utalgatások, a világkultúra, ugyanúgy jellemzik itt Vitányi Vilmost, mint nagyvonalúsága és frivol célozgatása a szeretetté szublimált nemiségre. Ez a stílusimitáció kétségtelenül alkalmas lenne arra, hogy megsejtesse a konzervatív és a modern szellemiség különbségét. De igaza van Ignotusnak, amikor azt írja, hogy ezt a képet a legtárgyalagosabb önismerettel sem azonosíthatja a magáéval.⁸ A modell e jogos korrekciójánál azonban fontosabb, hogy az idézett vonások nem állíthatják elénk a magyar modernség legfontosabb tartalmait, s még a megjelenők is karikatúrát alkotnak a Timár Virgil-i magatartás ellenképéről. Márpedig tudjuk, hogy a karikatúra a külső szemlélet megnyilatkozása, s ez érvényes Vitányi Vilmos arcképére még akkor is, ha először ugyanúgy elbeszélte belső monológban nyilatkozik meg, mint Timár Virgil. Ha mindvégig a belső szemlélet tükrében marad, akkor bizonyára megjelenik az olvasó előtt a verseny is, amelyben két kultúra küzd a fiúért, azaz a jövőért. A karikatúra, a szatirikus arckép csak a korrajz kiegészítésére szolgálhat, s ebben is súlyos hiányokat hagy maga után. Így a regény feloldó gondolata nem is épülhet a konzervatív és a modern kultúra konfliktusára: annak megfogalmazása Timár Virgil következtetéseiben rejlik – immár evilági veszteségeinek számbavétele során.

Timár Virgil abban az életkorban találkozik Vágner Pistával, amikor az ember hajlamos tudomásul venni, hogy a tudás sem segíthet közel az élet igazi titkához. S a fiú szeretetében éppen az élet titkos igazsága dereng föl: „hogy csak az él igazán, aki másokért él. A szeretet az Isten grádicsa.” A fiú távozása után viszont azt a következtetést vonja le: bűnhődnie kell, mert földi lényre pazarolta szeretetét. „Most megtanulom, hogy aki földiekbe veti horgonyát, szelek játéka lesz.” Vissza kell tehát tértie az Úrhoz: „Mert minden földi veszteség szabadulást jelent, s aki a földet elveszti, megnyeri az urat.” De vajon visszatérés-e Timár Virgil végső számvetése? Aligha, hiszen nemcsak a maga kétségeire kell válaszolnia, hanem szellemi fia sorsát is azzal a szeretettel kell megítélnie, amelyhez veszteségei után sem lehet hűtlen: „A fiúra gondolt, és egy kép volt előtte: elképzelte valami zajos terén a Városnak, száguldó kocsik és autók között, egy lámpa szigetén – ahogy a vidéki ember szemében marad a veszélyes tolongású Város képe – elképzelte itt

⁸ IGNOTUS, *Teremtő indískrétió*, Nyugat, 1927, I, 303–307.

állni a fiút, fölszegett fővel és a jövőbe csillogó szemekkel, oda se nézve zajnak és veszélynek, mint egy hódítót. Talán így is van rendén. Hogy menjen a fiú a nagy világba, küzdeni, harcolni, magányosan. Isten így rendelte. A fiúk elhagyják a várost, amelyben felnőttek, és fölkeresik a világ kísértéseit: tévelyegnek, botlanak talán, győznek vagy elbuknak, de harcolniuk kell. Tímár megint Augustinusra gondol, a bátor harcosra: az sem bútt el ifjúkorában a cellák falai közé, az sem bútt el az élet elől, hanem megküzdött vele és többször elbukott: de ismét fölkelt diadalmasan, legyőzte az Életet, s így lehetett a nagy Szent belőle. Mi érdeme van annak, aki nem küzd soha, hanem elrejtőzik az ellenség elől?"⁹ Ezek a végszavak már nemcsak a hűtlen fiú megértő fölmentését fogalmazzák meg, hanem a tanár belső számvetését is. S innen nézve feltárul a regény hatalmas távlata. Innen nézve a regény igazságát nem Tímár Virgil és Vitányi Vilmos versenyének kimenetele hordozza: az ellenerők, a forradalmak és a válságok leküzdése sugallja azt, ami a befejezetlen történelemben és az istenhez vezető végtelen úton az ember igazsága lehet. Tudjuk, hogy éppen a *Tímár Virgil fia* írása idején ezt az eszményt Babits Mihály újklasszicizmusnak nevezte; újklasszicizmusnak, amely nem visszaterés a történelem klasszicizmusaihoz, hanem újra és újra kiküzdött egyensúly.¹⁰ A *Tímár Virgil fia* ezért nem is a konzervativizmus és a modernizmus harcának regénye, hanem az újklasszicizmusé. Amely eszmény tartalmasabban jelenhetett volna meg a paptanár történetében, ha ellenfele is benső töprengéseiben és küzdelmeiben mutatja meg magát.

Aki a század eleji magyar modernizáció és a megújuló regényműfaj közös útját akarja végigkövetni, számol vele, hogy a húszas években nemcsak a korforduló állítja meg, hanem Babits Mihály hatalmas vállalkozása, a *Halálfiak* (1927) is. Ez a nagyregény akkor született, amikor a kiegyezés óta sejtett borzongató félelmek beigazolódtak, s a történelmi Magyarország összeomlott. Babits Mihály vállalta alkotói helyzetét, s tudomásul vette, hogy ha korrajzregényt akar írni, le kell mondania a csattanóról, amelyet kemény történelmi tények fogalmaztak át mellőzhetetlen tapasztalattá. Elődei úgy tekintettek szét modernizálódó hazájukban, hogy a nyomozás és a következtetés izgalma építhették kortársi beszámolóikat. Új jelenségeket fedeztek fel a társadalmi életben és a lélek világában, új problémákat szembesítettek indulatokkal és érdekekkel, s ítéletük jövőt jósolt, miközben maguk is részesei és függvényei voltak a jelenből napról napra formálódó történelemnek. Babits nem akarta elrejtteni, hogy ő immár birtokosa a komor utólagos tudásnak, de a történelem filmjének visszapergetésével sem élt. Regénye az objektív időrendet követi, s csupán címével és hangulati motívumaival jelzi, hogy egy tragédia előtörténetét adja elő. Hősei, ahogy a cím mondja, a halál fiai, akik maguk is az élet és a sors elítélteiként néznek egymás szemébe. Világukban tervek és eszmék omlanak össze, emberi gyengeségek és hitványságok szülnek bukásokat, és tiszteletre méltó küzdelmek válnak hiábavalóvá újra és újra. De bennük az élet a maga regényidejében még újra indulhatna, ha nem vetné árnyékát rá egy másik erő, amelynek hatóköre kívül esik a racionális ítélkezésen és az áttekinthető láthatáron. A borzongások és a sejtelmek jelenítik meg ezt az erőt, amelyek csupán színező elemei lennének az epikai anyagnak, ha nem kapcsolódnának össze a komor, utólagos tudással.

⁹ BABITS ÖM, VI, 81.

¹⁰ BABITS Mihály, *Új klasszicizmus felé* = B. M. Összes művei, III, Ezüstkör, 155–159.

Az epikus történet egy családregegy konvencióihoz igazodik. Egy dunántúli földbirtokos család kiegyezés-korabeli életéből indul ki, s azt mutatja be, hogyan válik lateinerre, állami vagy megyei tisztviselővé a nemesi réteg, s képviselői miként igyekeznek összekapcsolni érdekeiket és világképüket azokkal a folyamatokkal, amelyekben a modernizáció Magyarországon testet öltött. A három nemzedék életútja egyidejűleg egy történelmi út három szakasza. S a három életút a politika és a társadalomélet terepén is átvezet. A negyvennyolcas függetlenségi eszméből indul ki, s a kiegyezés liberalizmusával találkozik, miközben mindkettőt interferálja az egyetemes egyéniségfelfogás elégedetlensége és illúziója. Babits Mihály tehát szükségképpen kilép a családregegyből és széles korrajzot állít élénk, amelyben az események és az eszmék ugyanúgy megjelennek, mint a nyomukban kialakuló új erkölcsi viszonylatok és lélektani módosulások. Persze a legszélesebb korrajz is elférne a családregegyben, hiszen a politizálás a kor magyar emberének mindennapi életformája, a harmadik nemzedék képviselője pedig a költőszors vállalásával egyszerre élhet át egy személyiségtörténetet és egy társadalomfilozófiai koncepciót. A korrajz epikai hitelét azonban a hősök önmagukban nem adhatják meg. Politizálásuk és filozofálgatásuk szükségességét igazolhatja foglalkozásuk és társadalmi típusuk, de csak akkor, ha a regény megelégszik a racionális oksági hitelesítéssel. A *Halálfiak*ban azonban az alakrajzok indítéka is inkább korrajzi, s a bennük lévő társadalmi típusrajzot a lélektani motiváció csak kiegészíti. De kérdés, hogy össze tud-e kapcsolódni ez a korrajz és ez a lélekrajz?

Ez a kérdés végigkíséri a *Halálfiak* egész utótörténetét. Megjelenése után azonnal nagy vita indult meg róla a Nyugatban. Ignotus az elbeszélés pátozát marasztalta el benne egy radikálisabb társadalomszemlélet nevében.¹¹ Tóth Aladár viszont épp a nemzetnevelő tendenciát ismerte föl a szubjektív írói megjelenítésében.¹² Kemény bírálatban részesítette Kassák Lajos is,¹³ s gúnyos röpirat megírására készítette Szabó Dezsőt,¹⁴ aki elsősorban a filozoptermítologizálást gúnyolta ki benne. Hogyan illeszthető össze ez a kritikai kép Babits írói vallomásával? Vajon a bíráló kritikusok voltak az elfogultak, vagy a szerző, aki lírikus létére is a *Halálfiak*at tekintette fő művének? Kétségtelen, hogy a nagyregény tele van az elbeszélés folyamatát megakasztó szubjektív részletekkel, politikai-történelmi és művészetfilozófiai elmélkedésekkel s lélektani kinagyításokkal. Az is kétségtelen azonban, hogy hatalmas áradása magával ragad, s nemcsak feledteti az örökölt regénykonvenciót, hanem rombolásával a rejtettebb műfaji törvények hangsúlyát is megnöveli.

Mert a *Halálfiak* nemcsak politikai vitáival és társadalom- és művészetfilozófiai eszméivel töri meg az epikai folyamatosságot, hanem az egész műfajt is reflektálttá teszi, amint újra és újra kilép belőle, s a regénycsinálás határaitra utal. Eme poétikai kiszólások között találjuk a következő távlatos sorokat: „Valószínű, hogy a Véletlen istene működött ezúttal is, akit a regényírók ignorálni szoktak, holott hatalmas úr, s édes testvére a komoly Sorsnak; nem állít akadályokat néjje utaiába. Ellenkezőleg: amit néjje kezdett, ő gyorsítja; a csomókat elvágja, a kereket megrendíti; olykor ugyancsak erősen, s nem törődik vele, ha valaki alájuk kerül is. Ki

¹¹ Nyugat, 1927, II, 312–316, 550–551.

¹² Nyugat, 1927, II, 542–550.

¹³ Századunk, 1927, 511–517.

¹⁴ Kritikai Füzetek, 1, 1929, 45.

állapítja meg az események igazi összefüggését? A regényíró nagyozol, pontokat köt össze, melyek a valóságban külön állnak; s elhanyagolja a pontokat, melyek rajzába nem illenek. Nem jobb-e egyszerűen a pontokat rajzolni: a történetek e csillagait, melyeket lelki szemünk úgyis annyira hajlandó a Sors csillagképeivé kötni össze? Holott igazi összefüggésük és egymásra hatásuk láthatatlan.”¹⁵ Azt az oksági rendszert bírálja itt Babits Mihály, amelyet a modern epikai kísérletek kezdettől fogva lazítani igyekeztek. Ezért a *Halálffiai* nem szabálytalan regény, hanem egy új, nem oksági rendszer epikai testet öltése. Világának pontjait nem köti össze a mindentudó elbeszélő, de ezek a pontok viszonyrendszert alkotnak, amely a többdimenziós élet belső logikáját fejezi ki. A történelmi és a társadalmi körkép utolsó felvételei a teljes pusztulást mutatják be. A lélektani nyomozás túlvezet a racionális életmagyarázatok körén. A hősök egyéni világában pedig a bemutatott konfliktusoknak csupán eseti megoldásai kínálnak továbbvezető utat. De hova vezetnek ezek? A középnemzedéket képviselő sodródó Nelli meghal. Imre, az unoka alkalmazkodik az élet rendjéhez, s költészettanában is az a meggyőződés alakul ki, hogy a vers is a rend vágyából születik meg gondolatok, érzések, szavak harmóniájában. De mindez már egy másik regénybe való – szól ki ismét az író –, hiszen Imre költészettanának még meg kell küzdenie az irodalom forradalmával. A *Halálffiai* záróképében a család két örege, a negyvennyolcas eszményeket őrző Döme bácsi és a tények vallását követő Cenci kocsizik haza Nelli temetése után. „Mindketten a Halálra gondoltak – tudatja róluk az utolsó mondat –, mely itt feledte őket ebben az ingó, rozoga kocsiban.”¹⁶ Minden célok és küzdelmek közös nevezőjét fogalmazta meg ez az utolsó mondat, s a regény műfaji keresésének összegzését is nyújtja: nincs külön társadalmi, történelmi és lélektani regény: csupán dimenziók ezek, amelyek egymást feltételezik.

Bodnár György

¹⁵ BABITS Mihály, *Halálffiai*, Bp., Európa-Szépirodalmi, 1959, I, 72.

¹⁶ I. m., II, 310.

KÖVENDI DÉNES

RENDSZER A RENDSZERTELENSÉGBEN
(Ady metrumváltó időmértékes verselése)

1. A metrumváltó verselés fogalma

1.1 A meghatározás megelőlegezése

Metrumváltó az olyan időmértékes (szótagmérő) verselés, amelyben a vers jambikus alapszövetű strófáinak megfelelő helyén (helyein) a szabályos jambus-sor helyett egyéb metrumú – akár emelkedő, akár ereszkedő lejtésű, akár emelkedően induló s cezúra után ereszkedően végződő – sor áll (sorok állnak); illetve a lényegében ereszkedő lejtésű strófák megfelelő helyén (helyein) jambikus sor (sorok). Ady időmértékes verseinek mintegy fele ebben a rendszerben mozog. Quod sit demonstrandum.

1.2 Ady időmértékes verselésének szembeszökő sajátossága: a lejtésváltás

„Az egyetlen és tökéletes novum Ady verselésében az marad, hogy ő mer először ereszkedő és emelkedő (trochaikus és jambikus) ütemű sorokat alkalmazni egyazon strófában” – írta Babits 1921-ben, Földessy Gyulával vitázva (*Babits Adyról*, Bp., Magvető, 1975, 147).

Annak a vitásával, hogy ez Ady verselésének *egyetlen* novuma volna, ma már nem kell fáradsunk. A következő pontban viszont utalhatunk rá, hogy nem is *tökéletes* novum ez, vannak előzményei a magyar verselésben. De valóban Ady volt az, aki egyrészt feltűnően sűrűn alkalmazta ezt a metrikai figurát, másrészt pedig a lejtésváltó (illetve metrumváltó) sorok változatos képletekbe foglalható kombinációit is *beépítette* a végtelenségig variált, bonyolult strófaszervezeteibe. Nagy nyeresége verstanunknak, hogy Babits annak idején – ha nem is a legmegfelelőbb fogalmazásban – felhívta a figyelmet erre a jelenségre.

1.3 A lejtésváltás néhány előzménye a magyar verselésben

Hogy a lejtésváltás mikor és milyen formában jelentkezett költészetünkben, annak feltárása külön kutatómunkát igényelne. Ezúttal elég utalnunk arra a közismert tényre, hogy Csokonai *Újlesztendei gondolatok* című verse, hipponakteusai-val, a lejtésváltás mindmáig utol nem ért mintaképe. S tegyük hozzá, hogy Csokonai – akit mesterének tekintett Ady – más verseiben is alkalmazott lejtésváltást, ha nem is ilyen feszes, következetesen strófikus rendszerben (*Siralom; Serkentés a Múzsához; Felvidulás; Jövendölés az első oskoláról a Somogyban* stb.).

Nem szabad azonban elhallgatnunk egy másik, kevésbé előkelő őst sem.

Nagy divatjuk volt a századfordulón az újságok színesítésére szolgáló bökversseknek, „aktuális strófák”-nak; Ady maga is művelte ezt a műfajt a Debrecen című napilap hasábjain. Lényegében ebbe a kategóriába tartozott az operettdalok szövege is. Már most: a még alig-költő, de buzgó újságíró és különösen buzgó színi-

kritikus Ady lejtésváltásai – például a *Dal a házi békéről* vagy *Szulamit megbukott* című rigmusaiban (1899) – azt a gyanút keltik, hogy számára a lejtésváltás legkorábbi ihletforrása az operettmuzsika volt, a komikus kupléjának meg a szubrett és a táncoskomikus kettősének a jellegzetes ritmikai trükkjei. – S ezt a gyanút már az első szűrőpróba igazolja.

A színikritikus Ady ugyanis részletesen beszámol az *Egyiptom gyöngye* című operett debreceni bemutatójáról; ennek szövegét a bravúros könnyedséggel verselő Heltai Jenő írta. S az operett dalaiból kiadott kottafüzetben a szubrett és a táncoskomikus kettősében valóban találunk ilyen lejtésváltó strófákat (kiemelem a trochaikus sorokat): „Boldog/ságom/ benned / talá/lom, // Tiszta, /hő sze/relni láng, // Bűbá/jos, é/des, szerel/mes á/lom, // Szállj le/ránk, oh, / szállj le /ránk!” – Mellékesen jegyzem csak meg, hogy Ady 1899. október 9-én számolt be az újságban az előadásról, s október 10-én jelent meg ugyanitt az ő *Dal a házi békéről* című (szintén színházi vonatkozású) lejtésváltásos rigmusa. Nem az a lényeg ugyanis, hogy konkrétan ez a Heltai-operett „ihlette”-e Ady rigmusának versformáját. Ez csak jellegzetes példája (az idézett kettős mellett a „Milimári-induló”-val is) annak a verselési technikának, amely a századforduló fülbemászó dallamú-szövegű operettjeit jellemezte. S ez a technika természetesen hatott Adyra is, hiszen akkoriban még az ő hajója is többnyire a könnyű műzsa felségvizein lavírozott.

1.4 A lejtésváltás Adynál hol periodikus, hol nem

Ady versformálásában különös jelentősége van a strófászerkesztésnek. Strófaszerkezetei páratlanul változatosak: Földessy a kereken 1000 Ady-versben 898-féle „versformát” különböztet meg (*Ady-tanulmányok*, Bp., Ethika, 1921, 71–97). Ha kimutatásából csupán a szabályosan szakozott, valóban strófás szerkezetű verseket, megkülönböztetésükre pedig csak a sor- és szótagszámot meg a rímképletet vesszük figyelembe, akkor is 525-féle strófászerkezetet találunk 839 versben, tehát 3 közül 2 versnek sajátos, egyedi strófászerkezete van. (Földessy még egy megkülönböztető jeggyel operál, mégpedig a sorvégek lejtésével, s így már a mi alább következő vizsgálatainkat is előlegezné – csakhogy ő nem az utolsó teljes versláb, hanem csupán a mindenkori két utolsó szótag lejtését veszi számba.)

Ezek után indokolt a kérdés: a strófászerkezetbe épül-e be, tehát *periodikusan* jelentkeznek-e a lejtésváltás? Babitsnak már előző, 1920-ban kelt vitáikkében találunk erre utalásokat, de azok eléggé homályosak. „...egy-egy tisztán jambikus... versbe egy-egy trochaikus sort csöppent be, minden strófába egyet, megfelelő helyen. Később mind merészebben és szabadabban komplikálja ezeket a zökkenéseket, a jambikus és trochaikus sorokat a legváltozatosabb módon cseréli... van úgy, hogy az ellentétes ütemű sorokat művészi harmóniába tudja összesímitani. Ahol azonban nincs meg ez a harmónia, ott Ady tudatos disszonanciával dolgozik.” (*Babits Adyról*, 127.)

Tény, hogy van példa a lejtésváltás periodicitására, de van az ellenkezőjére is. Lássunk két verset.

Az Isten balján

Az Isten van valamiként
Minden / Gondo/latnak / alján.
Mindig neki harangozunk
S óh, jaj, én ott ülök a balján.

Három sor jambikus, a 2. sor viszont trochaikus. – A 2. strófa a periodicitás szempontjából közömbös, mert 2. sora 8 helyett 9 szótagos. (Az Ady-versek szótagszám-hibáiról a 3.2 pontban külön beszélünk.) A 3. strófa 2. sora azonban már ismét trochaikus (ha nem is a legdallamosabb fajta):

Az Isten nem jön ám felénk,
 Hogy ba/jaink/ban se/gítsen:
 Az Isten: az Én és a kín,
 A terv s a csók, minden az Isten.

A további négy strófában ugyanígy trochaikus a 2. sor: Sötét/ség és / vilá/gos-ság; Unja / a túl/ságos / jókat; Mert én / soká/ig ke/restem; Minden / Gon-do/latnak / alján. – A „Sötétség és világosság” sort így önmagában jambikusnak is olvashatnánk, de rímelő párjával együtt már nyilvánvalóan trochaikusan cseng, hiszen erre a 8 szótagra jambikus 9 szótagos sor felel: Lelkünk/be ez/redé/vek hoz/ták. (Hogy a sor lejtésének jellegét a sorvég határozza meg, arról lásd alább az 1.8 pontot.) – S az 1., a 3. és a 4. sor természetesen mindegyik strófában jambikus. Ennek a versnek a lejtésváltása tehát szabályos, *periodikus*.

Lássunk egy ellenpéldát:

Nem először sirok

Tél-támadás: őszi lugasban
 Légy zümmög árván, messze-messze,
 Sajgó mezőt felhő ereszt be
 S dong az / össze-/vissza / szél.

Vidoran, mert mindenki távol,
 Minden kétséget félredöntök
 Poharammal nagyot köszöntök
 Szent Tél, / szent Jö/vő fe/lél.

Az 1–2. strófában a jambikus 1–3. sorra ritka tökéletes trochaikus 4. sor következik. A 3. strófa viszont már kizökkenett ebből a jambus – jambus – jambus – trocheus rendből, mert 4. sora csak anapesztikusan értelmezhető: Ha szól / a

UU –
 tá/rogató. A 4. strófa 4. sorát pedig – Hogy nem először sirok – csak nagyon erőltetve lehetne trochaikusnak minősíteni. (A megoldást itt a 2.5 pontban tárgyalandó *biceps* nyújtja, amelyet a sor első három szótagja alkot.)

Tény, hogy ebben a versben a lejtésváltás (a 4. sor trochaizálása) *nem* következetesen periodikus.

1.5 A lejtésváltás csak speciális esete a metrumváltásnak

Babits utóbb említett megjegyzését Szilágyi Péter határozottan úgy értelmezi Ady-monográfiája egyik helyén, hogy „Ady nem periodikusan, tehát nem kötött helyen, hanem alkalmilag ékel trocheus sorokat a jambusversekbe” (*Ady Endre verselése*, Bp., 1990, 191). Ennek megfelelően szedi statisztikába Ady két kötetéből (*Az Illés szekere*; *Szeretném, ha szeretnének*) a trochaikus sorokat, egyszerűen olyan formában, hogy A versben x trochaikus sor van, B versben y trochaikus sor és így tovább (*i. m.*, 229–230, 268–269). Még azt sem jelzi, hány versszaka van a versnek, tehát hány versszakból „hiányzik” a periodicitás kívánta helyen a trochaikus sor.

Viszont már előbb, a *Vér és arany* ritmikai elemzése során rámutat, hogy a kötet „jambusverseit nem lehet egyszerűen jambusokra és trocheusokra [azaz: jambikus

és trochaikus sorokra – K. D.] osztani, mert a kettő között van egy kiterjedt és rugalmas ritmikai közege, a többesélyes sorok... Tehát nem kontrapunkt létrehozása volt az eredeti dallamszándék, hanem a simán folyó jambusnak elbizonytalanítása, és ezen az elbizonytalanított ritmikai közegen teremnek meg a trocheus-sorok” (i. m., 192). Példának *A nyári délutánok* című verset hozza fel; ebben „kétségtelenül érvényre jut egy bizonyos perioditás, amennyiben a páros sorok sima jambusai a páratlanok más típusú soraival váltakoznak... Csakhogy... a páratlan sorok már nem azonos építésűek. Ez a tizenkét sor három fő szerkezet szerint oszlik meg. Vannak köztük trocheussorok, erős metszetes jambussorok és anapestussal élénkített-zaklatott jambussorok.” (i. m., 192–193.)

S még határozottabban fogalmaz *Az Illés szekere*n című kötet kapcsán: „...újból megállapíthatjuk, hogy Ady elsődleges ritmikai szándéka nem a trocheus; ennél sokkal tágabb célkitűzés volt: a nem sima jambus. Ez... hol trochaikus, hol anapestussal zökkentett-élénkített jambus, hol pedig erős metszetes jambus módjára alakult” (i. m., 223).

A fentiekkel tehát Szilágyi implicite megállapította (ha expressis verbis nem fogalmazta is meg), hogy a lejtésváltás (trochaikus sor „beékelése” a jambikusak közé) csak speciális esete a sima jambus egyéb metrumú sorokkal való felváltásának. Vagyis – teszem én hozzá – egy olyan verselési rendszernek, amelyet ezért *jambusváltó* verselésnek nevezhetnénk.

Pontosabb azonban a tágabb értelmű *metrumváltó* elnevezés. Az is előfordul ugyanis, hogy (amint az 5.1.2 pontban látni fogjuk) a mindenestül *ereszkedőnek* ható hangsúlyos vers strófaiban kap helyet periodikusan egy-egy (vagy több) *jambikus* sor. A lejtésváltás, illetve metrumváltás tehát ellenkező irányú is lehet: az alapján trochaikus lejtést is válthatja jambikus.

Mindezek mellett látni fogjuk, hogy a metrumváltó verselésen belül a lejtésváltó verselés is jelentős helyet foglal el Ady életművében.

1.6 Kis kitérő: az időmértékes és a hangsúlyos (a szótagmérő és a szólamnyomatékos) verselés viszonya Adynál

A jelenség meghatározásában tehát lényegileg egyetértek Szilágyival. Nem tudom viszont követni a jelenség funkcionális értelmezésében. Ő az általam metrumváltónak nevezett verselési mód kibontakozását – az ilyen sorok arányának növekedését Ady verseiben – a „hangsúlyos” versek arányának növekedésével hozza összefüggésbe: „funkciójuk, ritmikai rendeltetésük... azonos...” (i. m., 224).

Már csak azért sem oszthatom ezt a nézetet, mert Ady *minden* versét hangsúlyosnak (is) tartom, ezen belül téve különbséget (Németh László nyomán) *tagoló* és *ütemező* vers között; az utóbbit nevezik hagyományosan „hangsúlyos”-nak.

Az *ütemező* versben a sor szótagszáma és a hangsúlyok száma mellett az egy hangsúly után következő hangsúlytalan szótagok száma is kötött; ez utóbbi viszont a *tagoló* versben mindig a sor szövegének értelme szerint ingadozik (természetesen az egész sor szótagszáma itt is kötött). Vagyis az *ütemnek* a szótagszáma is kötött, a tagnak csak az időtartama (az ütemegyenlőség törvényének megfelelően). Másképpen fogalmazva: Ady verseiben a kötött szótagszámú sorok *vagy* kötött számú és kötött szótagszámú hangsúlyos ritmikai egységekre (ütemekre), *vagy* kötött számú, de kötetlen szótagszámú hangsúlyos ritmikai egységekre (tagokra) oszlanak. (A tagoló versre vonatkozó elgondolásaimat az Irodalomtörténeti Közlemények 1977. évi Ady-számában vázoltam fel; talán lesz még alkalmam erre vonatkozó további vizsgálódásaim eredményeinek kifejtésére is.)

Ady tagoló verse *mindig* időmértékes is. De az ütemező vers sem állítható szembe az időmértékessel; a kettő között sok az átfedés (lásd alább az 5.1.2–5.1.4 pontot).

Ez utóbbi kérdésben Szuromi Lajos és Kecskés András felfogása áll hozzám közelebb, de ahhoz sem csatlakozhatom teljesen.

Szurominak az a felfedezése, hogy a 19–20. századi magyar időmértékes vers lényegében mindig hangsúlyos is, a tagoló verselést illető fejtevéseimben is nagy segítségemre volt – abban a formájában, ahogyan például Ady szimultán ritmusát elemezve (ItK, 1969, 671–692) bemutatta, hogyan erősítik bizonyos esetekben a jambikus arsziszok a hangsúlyos ritmust. Azt is lépten-nyomon tapasztaljuk (az alább következő verselemzésekben is), hogy Ady a hangsúllyal adja meg az arsziszt az időmértékes verslátnak. – Azzal a kizárólagos rendszerre fejlesztett formával azonban, amelyet Szuromi *A szimultán verselés* című könyvében vagy Kecskés András a komplex ritmuselemzésről szóló írásaiban képvisel, már nem tudok egyetérteni.

Ők ugyanis a ritmust az időmértékes és a hangsúlyos (szótagmérő és szólamnyomatekós) tényezők *összegeződésében* keresik. Szerintem a kétféle ritmus (legáltalában Ady esetében, hiszen negyven év óta csupán az ő verselésének a titkait fessegetem) egymás mellé van rendelve, két külön, ellentétpontozott szólamként élteti a verset, s eközben hol pozitíve, hol negatíve „interferálnak” is, erősítik vagy gyengítik egymást.

Teljesen egyetérték („egyethallok”) Elek Istvánnal, aki idestova hatvan éve Csokonai szimultán verselését vizsgálva (a „szimultán” műsót ő még nem ismerte, nem használhatta, de világosan felismerte a fogalom tartalmát) ismételt hangsúlyozta, hogy a szimultán ütemező-jambikus versben a kétféle ritmus érzékelése, érzékeltetése „kétszeri és kétszerű” felmondást (illetve olvasást) igényel (Csokonai *versművészete*, Bp., 1937, 51–52). – Jőmagam nem is egyszer mondtam végig (többnyire persze nem fennhangon, hanem belső hallásom számára) Adynak mind az ezer versét *hol* hangsúlyosan, *hol* időmértékesen ritmizálva, s ez számomra mindig két *külön* művet.

Ezért maradok a továbbiakban, a metrumváltás vizsgálatában, kizárólag az *időmértékes* verselés keretein belül. S úgy vélem, a metrumváltás funkcionális értelmezése érdekében előbb el kell végeznünk alapos *leíró* vizsgálatát, s mennyiségileg is meg kell határoznunk helyét, arányát Ady időmértékes verselésében. Erre teszek kísérletet az alábbiakban.

1.7 Ady metrumváltó verselése következetesen periodikus

Kimutatandó (és kimutatható) tehát, hogy a „metrumváltó” verselés valóban sajátos, öntörvényű verselési mód.

Egyrészt szigorúan következetes – vagyis a metrumváltó sorok Ady egész költői életművében (mindig csak az *Új versekkel* kezdődő időszakot érve) periodikusan jelentkeznek a metrumváltó vers valamennyi strófájának megfelelő helyén, illetve helyein. Kivételek természetesen akadnak, hiszen Ady a maga alkotta szabályokat is meg-megszegi, de az ilyen kivételek (amelyeket a statisztikai áttekinthettség minden esetben jelezni fogok) jóval ritkábbak, mint például a szótagszámbák.

Másrészt – amint a statisztikai összesítésből kiderül – ezek a metrumváltó versek Ady összes időmértékes, strófás szerkezetű versének több mint a felét teszik ki. Ez a verselési mód tehát nem csak eredeti, érdekes színfoltja Ady időmértékes verselésének, hanem – a jambusi alaptónus mellett – egészében is jellemző sajátossága. És épp ez, ti. ennek a verselési módnak a mennyiségileg is jelentős szerepe teszi igazán egyedivé Ady időmértékelését, a lejtésváltást korábban is alkalmazó költökhöz képest.

1.8 A sorvég döntő szerepe a sor metrumának meghatározásában

Hogy a verssor jambikus vagy jambusváltó voltát hogyan határozhatjuk meg, arra nézve ismét Babitsnak egy sokat idézett megállapításából indulhatok ki: „a jambusnak... (legalább Petőfiék óta) nincsen más egészen szoros szabálya, mint hogy az utolsó lábnak kell tiszta jambusnak lennie, a többi szótag akármilyen lehet” (*Babits Adyról*, 138).

Eszerint a „sortest” verslábainak, illetve szótagjainak méregetése helyett (hány jambus, trocheus, spondeus, pirrichius, anapestus van benne) a sorvég adja a lényeges útbaigazítást: páros szótagszámú sorban az utolsó két szótag, páratlan szótagszámúban az utolsó három. – „Szökő” és „lejtő” sorvégről beszélünk az alábbiakban (a magyar verstani terminológia múzeumához folyamodva) „hím-rím” és „nő-rím” helyett, hiszen nem csak rímelő sorokról van szó.

A tiszta jambussor ugyanis páros szótagszámú sorban szökő (◡ –), páratlan szótagszámúban lejtő (– ◡) végződésű. Ha nem ilyen a sorvég, akkor *vagy* egy három szótagú láb található a sorban, *vagy* csonka láb (erős cezúra előtt), *vagy* egyszerűen trochaikus a sor.

Tehát. Páratlan szótagszám és lejtő sorvég – jambussor: Ha jó/kezdv íz, / horkan/tan ál/lok (Beteg századokért lakolva).

Páratlan szótagszám és szökő sorvég – nem jambikus sor: Örö/möm gyar/ló cél/ja előtt (uo.).

Páros szótagszám és szökő sorvég – jambikus sor: Nem le/het, nem / lehet (A kényszerűség fája).

Páros szótagszám és lejtő sorvég – nem jambikus sor: Mint bé/kés job/bágy-fa (uo.).

Ez azonban csak az első lépés. A sorvég alapján csak annyit állapíthattunk meg, hogy tiszta jambus-e a sor, vagy sem. Azt már csak a sor előző részének, a sortestnek a vizsgálata mutatja meg, hogy *milyen* metrum váltja itt a jambust, tehát hogy ez trochaikus, cezúrással vagy anapestizált sor-e, s ha ez utóbbi, akkor a sor melyik részén pördül az anapestus.

NB. Önmagában azonban a sorvég sem *mindig* elegendő annak meghatározásához sem, hogy a sor jambikus-e vagy metrumváltó – kivált olyankor nem, amikor a sor második felében sok hosszú vagy sok rövid szótag torlódik össze (lásd alább a 3.3 pontot), s ezért a sor emelkedőnek is, ereszkedőnek is értelmezhető volna. Ezekben a ritka esetekben deduktíve, a periodicitás elve alapján, vagyis a többi strófa megfelelő sorának metruma szerint kell minősítenünk a kétes sort.

Olykor a rím segítségével határozhatjuk meg a kétes sorvég jellegét: ha a rímelő sor vitathatalanul lejtő, illetve szökő, akkor a kétes sor vége is ennek felel meg. (Ugyanígy a rímhez folyamodtunk egy más okból kétes metrumú sor, a „Sötétség és világosság” esetében az 1.4 pontban.)

1.9 A szükségszerűen metrumváltó strófaszerkezet: a „sánta rím”

Épp a sorvég, a rím felől közelíthetjük meg azt a strófaszerkezetet, amelyben a metrumváltás a leginkább nyilvánvaló, mert matematikailag szükségszerű, a vers valamennyi strófájára érvényesen: az olyan strófa ez, amelyben *páratlan és páros* szótagszámú sor rímel egymással. Így keletkezik a „sánta rím”: az összerímelő sorok egyike fél verslábbal rövidebb a másikonál.

a) Vegyük szemügyre először legegyszerűbb esetében, ti. amikor mindkét sor csupa két szótagú verslábból áll.

Tegyük fel, hogy a páros szótagszámú sor „szökő” végű (hímrímes). A rá rímelő páratlan sornak is szökő végűnek kell lennie, képletük tehát (8, illetve 9 szótagú sort véve példának) így fest:

$x\acute{x}/x\acute{x}/x-/\cup-$
 $\acute{x}x/\acute{x}x/\acute{x}x/-\cup/-$

Kaptunk tehát egy négyes jambusi és egy ötödfeles trocheusi sort. Amilyen például a *Csókokban élő csóktalanok* 1–2. sora:

$- \quad \acute{\quad} \quad \cup - \quad - \quad \acute{\quad} \quad \cup -$
 Mindent / akar/tunk s nem / maradt
 $\cup - \quad - \quad \cup \quad \acute{\quad} - \quad - \quad \cup \quad \cup$
 Faló / csókja/inkból / egy fa/lat

Ugyanennek a versnek a négy soros, 8989 szótagszámképletű és aabb rímképletű strófáiban a második rímpár is sánta rímet ad, csak hogy ott a sorvégek *lejtene*k (nőrímesek) – a páros szótagszámú sor tehát szükségszerűen trochaikus lesz, a páratlan pedig jambikus. Vegyük a példát a 3. strófa 3–4. sorából, ahol az időmérteket a legkönnyebben felismerhetjük:

$\acute{\quad} - \quad \acute{\quad} - \quad - \quad \cup \quad \acute{\quad} -$
 Mindegy, / kik küld/ték, kik / adták,
 $\cup - \quad \cup - \quad - \quad \acute{\quad} \quad \cup - \quad -$
 Nem ért / a csó/kunk egy / fabat/kát.

A 3. sor négyes trocheus, a 4. sor tehát (ismét szükségszerűen) ötödfeles jambus.

Különösen szembeszökő ez a törvényszerűség abban a speciális esetben, amikor a páros szótagszámú sor nem csupán rímel a páratlan szótagszámúra, hanem azonos vele, megismétli – elhagyva egyetlen szótagot. Mint az *Egy régi-régi fűz* 1. strófájának 4. és 5. sorában:

$\acute{\quad} - \quad - \quad \cup - \quad \cup - \quad -$
 Mint egy / régi-/régi / fűz,
 $- \quad \acute{\quad} \quad \cup - \quad \cup - \quad -$
 Egy ré/gi-ré/gi fűz.

Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha nem egy, hanem 3 vagy 5 szótagnyi különbség van az összerímelő sorok hosszúsága között. A *Virág-fohász virágok Urához* strófaképlete 11 9 9 6, rímképlete axxa. Ennek 1. sora lejtő végű, tehát (páratlan szótagszámú lévén) hatodfeles jambikus, a páros szótagszámú 4. sorban ez a lejtő végződés (nőrim) hármas trochaikus metrumot eredményez. Az 5. strófában például:

$- \quad \acute{\quad} \quad - \quad \acute{\quad} \quad \cup - \quad \cup - \quad \cup - \quad \cup$
 S én mag / nélkül / halál/ra-szán/tan é/lek,...
 $\acute{\quad} - \quad \cup \quad \cup - \quad \cup$
 Elmúl/ni, de / félek.

b) Megnyilvánulhat a sorok szótagszáma közötti eltérés abban is, hogy a páros szótagszámú csupa két szótagos verslábból áll, a páratlan szótagszámú viszont három szótagos, azaz anapesztikus lábat is tartalmaz; a „sántaság” tehát egy 2 és egy 3 szótagos láb egymásnak való megfelelésében áll. Példa rá a *Csókokban élő csóktalanok* 3. strófájának első sorpárja:

$\text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—}$
 Roskad /junk le a Sors / előtt,
 $\text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—}$
 Két gyá/va, kol/dus csók/mivelők

A (choriambussal színezett) négyes jambikus sorra itt ugyancsak négy lábból álló, de anapesztizált, tehát „jambusváltó” sor rimel. (Hogy a tiszta jambikushoz képest az anapesztizált sor is metrumváltó funkciót tölt be, arról lásd alább a 2.3 pontot.)

Itt Földessy Gyula olvasatában közöltük a 2. sort. A Láng-Schweitzer-féle kiadás viszont *hosszúnak* tekinti az i-t (Ady magánhangzó-hosszúságainak labilis voltáról lásd alább a 3.4 pontot). Így is metrumváltó a sor és sánta a ríme, csak más formában: a közepén lépésváltó cezúra áll, csonka lábat eredményezve, most ötödféles lesz a sor, de a többlet-félláb a közepén helyezkedik el (a metrumváltó cezúráról lásd a 2.4 pontot):

$\text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—}$
 Két gyá/va, kol/dus // csók mí/velők

Természetesen a metrumváltást kifejező anapesztusi láb állhat a sor közepén is, a példákat szaporítani azonban már fölösleges. – A lényeg: a „sánta rímes” strófát mint egyedi jelenséget egy bizonyos szempontból, ti. rímképlete szerint határoztuk meg, de ezen a strófatípuson belül is megtalálhatók a metrumváltásnak mindazok a típusai, amelyeket egyéb szempontok szerint a fenti 2.1–2.8 pontban, illetve alább a 3. fejezetben írtunk le.

A fenti példák a *Szeretném, ha szeretnének* kötetből valók. Ebben az egyetlen kötetben e harmón kívül még 18 sánta rímes strófászerkezetű verset találunk: *Milánó dómja előtt; Őszben a sziget; Egy megíratlan naplóból, dec. 26.; A tenger ákombákoma; Égő tűzben dideregve; Azott széna-rendek fölött; A szívárvány halála; Magyar véték bíborban; Dudorász, régi nóta; Küldöm a frigy-ládát; A Ma kiebrudaltjai; Apámtól, anyámtól jövőn; Fedjük be a rózsát; A Halál pitvarában; Imádság úrvacsora előtt; Az Uraknak Ura; Duruzslás a jégveremből; Nem játszom tovább.*

2. A metrumváltó alakzatok

Szilágyi Péter, már említett meghatározásában (*i. m.*, 223), a trochaikus, az anapesztizált és az erős cezúrák sorokat említi a jambusváltás lehetőségeként. Ezt némileg differenciáljuk és kiegészítjük az alábbiakban.

2.1 Lejtésváltás: jambusokat váltó trochaikus sorok

Ennek a legegyszerűbb esetnek is érdemes megkülönböztetni néhány jellegzetes fajtáját.

a) *Zökkenétes lejtésváltás*: az előző, jambikus sor páros szótagszámú, tehát arsziszra végződik; így az ismét arszisszal kezdődő trochaikus sor megzökkeníti a ritmust. Ilyen már említett példánk is (*Az Isten balján*):

$\cup -$
 Az Is/ten van / vala/miként
 $\underline{\quad} -$
 Minden / Gondo/latnak / alján...

Ez természetesen ugyanígy ismétlődik minden strófában.

b) *Folytatásos lejtésváltás*: az előző, jambikus sor páratlan szótagszámú, tehát thesziszre végződik. A trochaikus sor belépése ezért nem zavarja meg az arsziszok és thesziszek folyamatos váltakozását; még annyi zökkenőt sem jelent, mint a jambussoron belüli choriambus vagy a csonka lábat teremtő erős cezúra.

Ilyenek például az *Egy megíratlan naplóból* 2. részében a 3–4. sorok lejtésváltásai. Legpregnansabban a 2. strófában:

$- \quad \underline{\quad} \quad \cup$
 Krisztus / előtt / templom/ban
 $- \quad \cup$
 Úgy, mi/ként ré/gen, le/ülni.

Ha képletszerűen csak a theszisz–arszisz váltakozást jelöljük, a két sor egymásutánja hosszú, folyamatos jambussort ad:

$\cup - \cup - \cup - \cup / - \cup - \cup - \cup - \cup$

Épp erre a folytatásos lejtésváltásra adott tökéletes példát Csokonai a már említett *Újesztendei gondolatokban*: sorról sorra, strófáról strófára, megszakítás nélkül hullámszik versében a hosszú és a rövid szótagok egyenletes váltakozása, az órainga hangjának monotonitását is jelképezve: Oh i/dő, fu/tós i/dő, Esz/tende/ink sas/szánya/don re/pülnek; / Vissza / hozzád / egy se / jó, Mind / a ső/tét cha/os ő/lébe dülnek. // Oh, i/dő, te / egy e/gész... – Metrikai képlete tehát: $\cup - \cup - \cup - \cup / \cup - \cup - \cup - \cup / \cup - \cup - \cup - \cup / \cup - \cup - \cup - \cup // \cup - \cup - \cup - \cup - \cup$

c) *Rövidsoros folytatásos lejtésváltás*: az előbbinek speciális esete és leggyakoribb előfordulási formája Adynál. Ő a strófák többnyire 8–10 szótagú sorai közé gyakran illeszt rövid (4–7, olykor 2–3 szótagú) sorokat, s ezek a rövid sorok sokszor hoznak lejtésváltást (végig a vers valamennyi strófáján), mégpedig többnyire folytatásosan. Mintha csak egy hosszabb jambussor végét vágta volna le s írta volna külön sorba, például az *Égyszer volt csak* strófáinak 3–4. soraiban.

- $\cup \quad \cup \quad \cup - \quad - \quad \underline{\quad} \quad \cup - \quad \cup \quad - \quad \cup \quad - \quad -$
 1. Mikor / ez or/szág vő/legé/nye // Dó/zsa György / volt...
- $\cup \quad \cup \quad \cup \quad \cup - \quad - \quad \underline{\quad} \quad - \quad \underline{\quad} \quad - \quad \underline{\quad} \quad \cup - \quad -$
 2. Mikor / a ha/rag, bosz/szú és / cél // Ősz/szeál/lott...
- $\cup - \quad \cup - \quad \cup - \quad \cup - \quad \cup - \quad \cup - \quad \underline{\quad} \quad -$
 3. Mikor / becsű/lettel és irt/va // Tá/madt, vég/zett...
- $- \quad \underline{\quad} \quad - \quad \cup - \quad \cup - \quad - \quad \underline{\quad} \quad \cup - \quad -$
 4. Mert azt / üzen/tük a / világ/nak, // Mit / ma ké/ne...

stb. (A 3. strófa 3. sorának második fele choriambikus.) – Ugyanerre példa a *Több bizodalom vágya* 1. részében az 1–2. sor.

NB. Természetesen a rövidsoros lejtésváltás is lehet zökkenésszerű. Erre példa a *Vörös tele-Hold emléke*: a jambikus 1. sorra következő 2 szótagú trochaikus 2. sor zökkenővel érkezik, a jambikus – páros szótagszámú – 3. sort viszont zökkenő nélkül folytatja az ugyancsak jambikus 4. sor (majd ezt is a trochaikus 5.).

– ◡ – ◡ – ◡ ◡ – ◡ –
Mennyi / minden / szágul/dozott / közénk
– ◡
S úzte
◡ – – ◡ – ◡ – ◡ –
Vörös / Holdkor, / sok té/vedt al/konyon
◡ – ◡
A tűz/be:
– ◡ ◡ – – ◡ – ◡ –
Hamva/dunk még, / vagy már / elham/vadtunk?

d) *Csonka isméltéses* folytatásos lejtésváltás; ez pedig a rövidsorosnak a speciális esete. Az alábbi példa olyan versből való (*Az Akarat cselédjei*), amelynek 6 soros strófáiban csak 2–2 sor marad jambus. Itt a 2., trochaikus sor folytatásos lejtésváltással csatlakozik az 1. sorhoz, a szintén trochaikus 5. sort viszont úgy követi (folytatásosan) a jambikus 6. sor, hogy visszahangozza az 5. sor második felét. Közül a 3. sor trochaikus, a 4. anapsztizált (s az elején choriambikus) emelkedő.

◡ – ◡◡ ◡ ◡ ◡ – –
Cseléd/jei / az A/karat/nak
– ◡ – ◡ – ◡ –
Most a / száza/dok kö/zött,
◡◡ – ◡ – ◡ –
Mikor / így ki/ütkö/zött
– ◡◡ – – ◡ ◡◡ – ◡
Lelke a szép / ember-/fenevad/nak:
◡◡ – ◡ – ◡◡
Mi va/gyunk cse/lédje/i,
◡ – ◡
Cseléd/jei.

Ez a példa azért is tanulságos, mert benne a metrikailag különmemű (ellentétes lejtésű) sorok egymásutánja metrikailag mindenütt teljes, zavartalan egységet alkot, a thesiszre végződő sort arszisszal folytatja és viszont. A metrikailag azonos 2. és 3. sor között viszont zökken a ritmus, hiszen a sorvég arszisz után a sorkezdet is arszisz – ezen az egy ponton tehát megtörik az arsziszok–thesiszek egyenletes hullámszerűsége. Ez történik mindig, amikor páratlan szótagszámú – akár jambikus, akár trochaikus – sorra azonos metrumú sor következik. – Nyilvánvaló tehát, hogy a lejtésváltást nem tekinthetjük általában a disszonancia eszközének (Babits sem tekintette annak). Elvont metrikai szempontból mindig disszonancia, de a konkrét vershangzás, vershallás számára a harmónia rafinált eszköze is lehet.

Ejtsünk itt szót a „lejtésegység”-ről is. Ezt a kifejezést a strófán belül a sorok, a soron belül a verslábak lejtésének homogenitása értelmében szokás használni; ezt a strófán belüli elvont lejtésegységet bontja meg a lejtésváltás. A lejtésegység egyik fajtája azonban a sorok zökkenő nélküli egymásutánisága is, a thesiszre végződő sornak arszisszal való folytatása vagy megfordítása; ezt a fajta lejtésegységet, mint láttuk, sokszor épp a lejtésváltás teremtheti meg.

2.2 Lejtésváltás: trocheusokat váltó jambikus sorok

Az ütemező (az ún. „hangsúlyos”) verset – főként a 4 + maradék szerkezetű sorokat – többé-kevésbé trochaikusnak érezzük. Ady azonban itt is tartogat meglepetéseket, leghagyományosabb stílusúan hangsúlyosnak látszó, „legkurucabb” verseiben is. Vegyük csak szemügyre az *Esze Tamás komája* 1. strófáját:

Gábor fiam Bécsé,
Oda is van nőve.
Örzsé / lyányom / a Krisz / tusé,
Papok szeretője.

Első pillantásra véletlennek tarthatnánk a 3. sor szökő, jambikus zárlatát. De a további 6 versszakban ugyanez ismétlődik:

Menjünk, menjünk Munkács *felé*;
Esze komám, ideje *már*;
Bécsi lator lett a *fiam*;
Ciberén élt Esze *komám*;
Gyomrunkba a sok *bánatot*;
Kígyóinknak, Esze *komám*.

Tehát szabályos, tervszerű lejtésváltás ez, csak ezúttal a trochaikus (jellegű) strófákban jelentkezik periodikusan egy jambikus végű sor.

Nem gyakori jelenség ez Ady verseiben sem, de azért, mint statisztikánkból kiderül, tucatnyi példa van még rá. (Jambikusak például a *Kurucok így beszélnek* 3. sorai is, ha nem is ennyire feltűnően.)

2.3 Metrumváltás anapesztussal

Ez a legegyszerűbb formája az emelkedő lejtésű, de nem tisztán jambikus sor szerkesztésének, tehát a „jambusváltásnak”.

Az anapeszturn talán leggyakrabban a sor végén áll, de állhat a közepén vagy az elején is.

Mindhárom esetre találunk példát a *Nem csinálsz házat* metrumváltó soraiban.

1:2 S a Halá/lig sem / jutot/tam el (1. strófa, 2. sor)
2:2 Tán he/lyettem / járt itt / valaki
4:2 S még hogy/ha az Űr / is int / felé

Vagy a *Gyűlölet és Harc* strófáiban:

1:5 Hazug / föl-kent/ség, ál/szeretet
 4:5 S bosszú/ra hív/juk a szí/veink
 6:5 Az egész / Földön / a mi / szivünk

Az aprózás, a sok pirrichius olykor megnehezíti az anapesztus helyének megállapítását:

Én a / Halál / rokona / vagyok

Maga az anapesztus természetesebben hangzana „roko/na vagyok” tagolásban, csak hogy akkor óhatatlanul a jambikus *rokó* hangzás felé tolódna az előző versláb kimondása, az pedig zavaróan komikus volna.

A sorok metrikai, ti. jambikus-jambusváltó minősítésénél gondot okoznak azok, amelyekben két anapesztust is felfedezhetnénk. Például *Rózsaliget a pusztán*:

1:2 Csengő, muzsiká/ló zsák/kal a há/tán
 3:2 Büszkén / kacagom / ki a / tunya ál/mot

Ugyanezen vers más strófáiban viszont a 2. sor egyszerűen jambus:

2:2 Szórta élém/be a / kincset, / kiszór/ta
 4:2 Dalo/lok, míg / serken / vérem / száz seb/ben

A periodicitás elve alapján ezért ilyenkor statisztikámban a dupla anapesztusos sornak is a (szintén reális) tiszta jambikus olvasatát veszem figyelembe:

Csengő / muzsi/káló / zsákkal a há/tán...
 Büszkén / kaca/gom ki / a tu/nya ál/mot

– bár így megszaporodnak a pirrichiusok.

Vannak azonban Adynak „tripla anapesztusos” sorai is, méghozzá olykor a strófaszerkezetbe beépítve, periodikus jelleggel. Ilyenek a *Ceruza-sorok* *Petrarca könyvé*n 4. sorai:

1:4 Így ír/tak a haj/dani nem / szeretet/tek
 2:4 S szám kér/deni, kér/ni se, mást / sose mer/ne
 3:4 Mint ré/gen a haj/dani nem / szeretet/tek

S itt az 5. sorokban is, kivételesen, elfogadhatjuk a dupla anapesztust; ezek is következetesen jambusváltó sorok:

$\cup \cup -$ $\cup \cup -$
 1:5 Így ír/tak a ré/gi, bús / szeretők
 $\cup \cup -$ $\cup \cup -$
 3:5 Mint ré/gen a ré/gi, bús / szeretők

(A 2:5 sor ritmusát szótagszám-többlet torzítja el.)

Kivált a rövid sorokról sokszor lehetetlen eldönteni, hogy trochaikusnak olvasandók-e vagy anapesztizált emelkedőnek – Ady kedvelt pirrichiusai miatt, amelyek hol az első szótagpár alkot, hol a második. Például *A szemeink utódjai* 5:3 sorában:

$\cup \cup - - - \cup$
 Ha mi könnyes jajban

A *ha* a hangsúlya miatt arszisz is lehet, s akkor $\cup \cup / \acute{ } - / \acute{ } -$ a sor képlete. Ha viszont ezt az arsziszpótló hangsúlyt metrikailag nem vesszük figyelembe, akkor tökéletes anapesztizált emelkedő sort hallunk: $\cup \cup - / - \acute{ } / -$.

A 6 szótagú sor, közepén pirrichiussal, szinte kölönszerű formulája Adynak. Például *Bolyongás Azur-országban*:

$- - \cup \cup - -$
 1:2 Nem volt / soha / kékebb
 $\cup - \cup \cup - -$
 3:2 S megyünk, / amíg / élünk

$\acute{ } - - \cup - \cup$

A 2:2 „Mindjárt / itt az / este” sor mintájára ezeket is inkább trochaikusnak minősíthetjük; a *soha*, a *megyünk* erős hangsúlya készségesen szolgáltatja az arsziszt. Mindkét példásor viszont egyúttal anapesztizált emelkedőnek is tökéletes. (Csak az a bizonyos, hogy nem tiszta jambus.)

Az *Avar-domb kincse* négy strófájában 4–4 alkalommal ismétlődik ez a két $- - \cup - -$ képletű sor: „Zengett az Avar-domb” és „Vad népe Bajánnak”. Más 6 szótagú sora nincs is a versnek, úgyhogy az analógiát (a periodicitást) is hiába hívnánk segítségül annak eldöntéséhez: trochaikusnak vagy anapesztizált emelkedőnek tekintsük-e őket. Az ilyen kétesélyes sorokat statisztikámban mindig a metrumváltó (anapesztikus) kategóriába sorolom, nem a lejtésváltó (trochaikus) típusba.

A $- - \cup - -$ alakzat esetében egyébként arra is gondolhatunk, hogy a choriambusnak az a sajátos változata – rokona? – csengett ilyenkor Ady fülébe, amelyet olykor halmozottan alkalmaz Arany, például a *Buda halála* kezdő soraiban. Ez a felező 12-es valamelyik félsorának a közepén helyezkedik el, elől-hátul megtoldva egy-egy hosszú szótaggal: *tűnődve megálltam*; *egy régi levél*; *ezt írva találtam*. (Alább lesz szó róla, milyen sűrűn használja Ady némelyik versében a choriambust.)

A metrumváltó verselés mennyiségi jelentőségének, Ady oeuvre-jében betöltött szerepének megítélése szempontjából döntő lépés, hogy az anapesztizált sorokat (a „szöktetett” jambusokat) a *sima* jambusokhoz képest a metrumváltó sorok csoportjába utaljuk, s ne a jambussor változatának tekintsük. Ide tartoznak egyrészt az egyes sorokban betöltött funkciójuk szerint: az anapesztus igen gyakran nem az egyetlen lehetséges metrikai megfejtése az illető metrumváltó sornak, hanem alternatív megoldási lehetőség a trocheus, illetve a cezúra vagy a biceps mellett. S ide tartoznak a strófában betöltött funkciójuk miatt is: igen ritka az olyan vers, amelyben a metrumváltó sorok végig következetesen (és kizárólagosan) anapesztusok; ugyanaz a sor, amely az egyik strófában elsősorban anapesztusnak értelmezhető, a többi strófában lehet egyértelműen trochaikus, cezúrás vagy bicepses.

2.4 Metrumváltás erős (lépésváltó) cezúrával

Az „erős” cezúra a mi szempontunkból metrumváltó sort jelent; az alábbiakban ezért az egyértelműség kedvéért *lépésváltó* (lábváltó) cezúráról beszélünk. Ez vagy azt jelenti, hogy a jambusok menetét csonkaláb zökkenti meg, utána újabb jambussorozat kezdődik – vagy azt, hogy a két vagy három jambussal kezdődő soron belül a lejtés egyszerre (valamelyik láb után) trochaikusra fordul. (Ritka eset, hogy az ereszkedő menetű sorban a 3. trochaikus láb marad csonkán, s utána ismét trocheusok következnek.)

A *jambus + jambus* szerkezetű lépésváltás szabályos formája tehát: a 3. jambikus láb csonkán marad, s thesiszként funkcionáló szótagjára újabb súlytalan szótag következik. Itt a lépésváltáshoz az is szükséges, hogy *vagy* a csonka láb hosszú szótag legyen, vagy a rá következő láb spondaikus; ha ugyanis két *rövid* szótag következik egymásra a „cezúra” két oldalán, akkor egyszerűen anapesztus

keletkezik. Elém / most ré/gi // nyarak / vonul/nak (Várnak a táborozók 1:1): a 3. láb anapesztus, nincs „csonka láb”.

A „jambusra jambus” típusú cezúrák metrumváltás – közelebből: lépésváltás, lábváltás – azokban az emelkedő lejtésű 10 vagy 11 szótagos sorokban a legelősebb, amelyek egyúttal hangsúlyos ütemezők is, és hangsúlyos olvasatukban is cezúra áll az 5. szótag után.

Például *A fontainebleau-i erdőben*:

– ◡ – ◡ – – ◡ – ◡ ◡ ◡	
1:1 Sárga / áká/cok // bána/tos zá/pora	5+6
◡ ◡ ◡ – – – ◡ ◡ ◡	
1:3 A Bo/napar/ték // dúlt er/dejé/ben	5+5
◡ – ◡ – – – ◡ ◡ ◡ ◡	
1:4 Vidor / szemek/kel // vígakat al/szom	5+5

Időmértéke szerint ez harmadfél+három, illetve harmadfél+harmadfél jambus. Hangsúlyos ritmusa szerint 3+2/4+2, illetve 3+2/3+2 szótagos ütem (a 4+2 helyett 3+3 is állhat, mint épp az 1:1-ben is).

Természetesen nem *minden* emelkedő és egyúttal ütemező-hangsúlyos strófa soraiban rejlik belső lépésváltó cezúra. Az *én menyasszonyom* 11-esei például szabályos 5+6-os ütemező sorok, éles hangsúlyos cezúrával, időmértékes képletük viszont folyamatos hatodfeles jambus, amelyben a cezúra egyszerűen kettévág egy jambikus lábat:

◡ ◡ ◡ – ◡ – ◡ – – ◡ ◡

Mit bá/nom én, / ha // ut/casar/kok ron/gya

Másrészt – nem markánsan ütemező 10-esben is állhat lépésváltó cezúra; ilyen például az *Élni, míg élünkben*:

◡ – ◡ – – ◡ – ◡ – ◡

1:3 De mit / csinál/junk // az é/letünk/kel

Ugyanilyen gyakori a cezúra a 9-es sorban is, például a *Nóták piros Ősszel* I. részében:

4:1 Piros / a Nyár / és // a Nyár-/utó
 4:3 Mely lány / után / volt // nagyon / futó

Ezek eddig a szabályos formák. Adynál azonban a 4. szótagra is következhet soron belüli metrumváltás, lábváltás: a jambusokat trocheusok folytatják. Például:

Ha már / nem tud // szépen / vérze/ni (És most már 5:4)
 Ti É/leten // ringva / átvi/vők (A nagy Híd 1:2)

Sőt, találkozunk cezúrával a 6. szótag után is:

Ha van / szép szív, / ma is // megle/li (Az Ősz muzsikája 1:4)

Olykor akár a 4., akár a 6. szótag mögé odaérezhetjük a cezúrát:

S csak a / magyar / lantos / nyög és / kérdez (Elmenni Távolra,
 pusztulni 4:5)

Sőt, a *Vágtatás a Holdnak* metrumváltó 12-eseiben (összesen 12 ilyen sora van) mindenütt a 8. szótagra következik a cezúra. Négy egymást követő 12-esben világosan osztja a sort egy 8 szótagú jambikus és egy 4 szótagú trochaikus részre:

4:2 S mi ket/ten sok/kal több / vagyunk, // mint az / Élet
 4:4 Sokkal / kaca/góbb, remegőbb, // sokkal / mélyebb
 5:2 S hogy egy/re job/ban vág/tatunk, // elma/radnak
 5:4 S a sza/badság/ból rohanunk // föl sza/badnak

Nem tekintem viszont lépésváltó cezúrák sornak azokat, amelyek két trochaikus lábbal kezdődnek s a 4. szótag után emelkedő lejtésűek. A magyar jambikus verselésben „bevett licencia” az arsziszos sorkezdés, tehát a trochaikus 1. láb, Ady laza metrumkezeléséből következőleg pedig nála könnyen lehet ereszkedő a 2. láb is. Ettől még egyszerűen (licenciás) jambikus sornak tekinthető a sor. S valóban: a periodikus rendben is a vers jambussorai közé illeszkednek az ilyenek:

Híre / lesz a / majté/nyi sík/nak (Két kuruc beszélget, III. 3:4)

(A *lesz* szótag hosszúsága kapcsán nem árt megemlítenünk, hogy helyesírásunk a mássalhangzók hosszúsága tekintetében nem mindig fedi kiejtésünket; a *lesz* véghangzóját nemcsak Ady regionális köznyelvében, hanem általában a magyar nyelvben hosszúnak ejtjük, éppúgy, mint az *egy-et*; ezt a tényt a versritmus értelmezésében is figyelembe kell vennünk.)

Ráadásul a trochaikus 2. és az emelkedő (akár csak spondaikus) 3. láb együtt choriambusként illeszkedik *szerűen* a jambikus sorba, így a fenti sor pontos képlete: – ∪ / – ∪ ∪ – / ∪ – / –. Ugyanígy:

– ∪ – ∪ – ∪ – ∪ – ∪
Nagy ba/rátaid fog/nak, óv/nak (uo., 5:4)

Határesetként még olyan sor is szerepel a jambikusak között, amely 3 trocheus után egy jambizálható spondeussal és csonka lábbal zárul:

– ∪ – ∪ – ∪ – ∪ – ∪ –
Óh, Go/nosz, ki/ legna/gyobb let/tél (Az Idők kedveltjei, 7:1)

Ugyanígy egyszerű jambikus sornak minősítem azokat, amelyekben látszólag két trochaikus félsort választ el egymástól a cezúra, például az *Összebúvó félelem órái* e két sorát:

– ∪ – ∪ – ∪ – ∪ – ∪ – ∪
3:5 Két leg/éhe/sebb ár/va gyer/mek
– ∪ – ∪ – ∪ – ∪ – ∪ – ∪
4:5 Szent em/lői / a bol/dog Jó/nak

– nem pedig – ∪ / – ∪ / – // – ∪ / – ∪, illetve – / – / – ∪ / ∪ // – / – ∪.

2.5 Metrumváltás kétféjű (biceps) emelkedő lábbal

A trocheus, az anapesztus és a lépésváltó cezúra mellett még egy negyedik fajta jambusváltó alakzatot is feltételezek Ady metrumváltó verselésében, ez pedig a „kétféjű” emelkedő versláb, a ritkán emlegetett *biceps*. Két fajtája van.

Egyik a jambust helyettesítő *tribrachys*, amelynek két utolsó szótagja itt együttesen alkotja az arsziszt:

– ∪ – ∪ –
Drágám, / te ne e/rőltesd / magad (A harmadik emeletre, 2:1)

Vagy:

– ∪ – ∪ –
A Hima/láják / jégcsucsain (Az Illés szekerén; Prológus, 2:3)

A másik a senariusból ismert, a jambizált spondeust pótló, *formailag* daktilikus, de emelkedő lejtésű versláb, amelynek szintén a két utolsó rövid szótagja teszi ki az arsziszt:

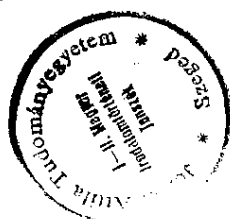
– ∪ – ∪ –
Tüzes, / gyors szive/ket ad / nekik (uo., 1:3)

Illusztráljuk ezt egy másik sorral is, amely trochaikusan is értelmezhető, de kétféjű lábbal értelmezve sokkal kifejezőbbé válik, érvényesül metrumában a természetes beszédhangsúly is (ez ismét olyan eset, amelyet a komplex ritmuselemzés szellemében értelmezhetek, mert az időmértékes és a hangsúlyos ritmus itt erősíti egymást):

– ∪ – ∪ –
Két roha/nó lá/bam egy/koron (Imádság háború után, 4:1)

– nem pedig: – ∪ / ∪ – / – ∪ / – ∪ / –.

A „kétféjű láb”-nak munkahipotézisként jó hasznát vettem Ady metrumváltó verseinek értelmezésében. Hogy valóban tudatosan használhatta-e ezt a verstani szakirodalomban is oly ritkán említett alakzatot, nehéz volna eldönteni; mellette is, ellene is találok érvt magam is.

Egyrészt azt mondhatjuk: jól ismerhette a bicipset. Hiszen minden kisgimnazista betéve tudta Ady idejében Phaedrus meséjét, a *Lupus et agnus*, amelynek mindjárt a kezdő soraiban halmozottan szerepel a biceps:

$$\begin{array}{c} \text{Ad riv(um) / eun/dem lupus / et ag/nus ve/nerant} \\ \text{Siti / compul/si, supe/rior / stabat / lupus,} \\ \text{Longequ(e) / inferi/or ag/nus...} \end{array}$$

Mindhárom sor harmadik verslábja – $\overline{\cup}$ mértékre megy, s az arsiszt együttesen adja a két rövid hang. Ezzel tehát megmagyarázhatnánk a biceps szereplését Ady időmértékelésében.

Csak hogy *másrészt*: ezeket a sorokat az iskolai gyakorlatban – vagy mert a bicipset ritka volta miatt még a tankönyvíró sem ismerte, vagy mert nem akarták megzavarni az időmértékkel most ismerkedni kezdő nebulók fejét ezzel a különleges figurával – *nem így* tanították, hanem elhallgatták a biceps létét, s önkényesen megnyújtották a két rövid szótag közül az elsőt (lúpus, supérieur, inférieur), így biceps+jambus helyett a 3-4. lábból spondeus+anapesztus lett:

$$\text{Siti / compul/si sú/perior / stabat / lupus}$$

Így szerepelt ez Dávid István latin szöveggyűjteményében is, márpedig Ady idejében a nagykarolyi piaristák és a zilahi kálvinisták is ebből tanították Phaedrust. Nem lehetetlen ugyan, hogy Ady latintanára precízebb volt a tankönyvnél, és mégis felfedte tanítványai előtt a biceps létét; ez azonban nem valószínűsíthető. Ezek szerint bizonyítatlan marad, hogy Ady Phaedrusból ismerhette a bicipset. Munkahipotézisnek, a metrikai elemzéshez, mindenesetre beválik. (Mellesleg: bicipsszel „szöktetett” jambikus sorok előfordulnak például az *Antonius és Cleopatra* Szász Károly-féle, kitűnő verselésű fordításában is.)

A metrumváltó sorokat igen gyakran többféleképpen is lehet metrikailag értelmezni (lásd a 3.1 pontot); a bicipset csak ott vettem számításba, ahol gördülékenyebb lejtést ad a sornak, mint a szóba jöhető másik megoldás(ok).

2.6 A daktilus kérdése

Mivel írásom egyik lényegi mondanivalója az, hogy az alapjában emelkedő lejtésű időmértékes strófákban is nagy szerepet játszhat az ereszkedő lejtés, az elfogultság látszatát kerülendő, lehetőleg távol tartottam magam a daktilikus értelmezéstől, tekintettel annak erősen vitatott voltára. Ahol az ilyen értelmezéssel szemben *emelkedő* alternatíva is adódik, ott kizárólag ez utóbbit vettem figyelembe (például a 2.7 pontban idézendő *Ahol Árgyilus alszik* esetében, amelynek 2:2 sorában *két* daktilust is hallhatnánk). Mégsem zárhatom ki egészen a daktilikus értelmezést sem, olyan nagy kifejező erejű ritmusképlet esetében, mint (az elemzéseim között egyébként nem szereplő) *A grófi szerűn* 1. strófájában a „Reccsen a / deszkapa/lánk” és a „Mordul az / égre a / láng”; ezek a sorok a többi strófában anapesztikus vagy trochaikus metrum-, illetve lejtésváltók, e két helyen azonban semmiféle kozmetikázással nem lehet eltüntetni a harsány daktilust.

Ugyanígy vitathatatlanul jelen van – licenciaként megbontva a vers tiszta jambikus lejtését – az *Új Vizeken járok* 2:1 és 2:4 sorában:

Szállani, / szállani, / szállani / egyre.

S megesik, hogy szabályosan végigvonul a vers strófáin a daktilikus lejtésváltó sor, például *A percek aratója* adóneusai a 4. sorokban:

A fene / bánja; Merre, mi/végre; Hullnak a / percek.

Viszont az *Egy régi Kálvin-templomban* refrénjében valóban semmi értelme sem volna daktilust ropogtatni (Megtöre/tett a / teste); itt a vers hangulata nyilván a choriambikus értelmezést kívánja:

- - - - - -
Megtöretett / a tes/te.

A fentiekben már láttuk, hogy a *soron belüli* lejtésegység – legalábbis Ady esetében – csak kiméra. Bizonyítja ezt már a cezúra lejtésváltás (jambusra trocheus) számos példája; s ezen túlmenően is a jambikusnak számító sorokban is túlságosan sok olyan – licenciás – trochaikus láb szerepel, amelyet nem lehet choriambussal feloldani. – Azt is láttuk, hogy a *strófán belüli* (a sorok közötti) lejtésegység is kiméra, s ráadásul (már Csokonainál is) a sorok ellentétes lejtéséből a súlyos és súlytalan szótagok dallamos, egyenletes hullámzása adódhat.

Ezek után eleve bizonyíthatatlanul, csak szubjektív gyanúként, de fel merem vetni: a magyar szimultán versben – amelyben a magyar fül az időmértékes ritmusban is önkéntelenül keresi a hangsúlyokat – nem csak viszonylagos-e az ellentét az anapestus és a daktilus között is? Az anapestikus és/vagy daktilikus soroknak talán sokszor az a lényegi funkciójuk, hogy az arsziszok és thesziszek megszokott kétszótagonkénti – jambikus, trochaikus, esetleg jambikus és trochaikus – váltakozása helyett itt élénkebb, három szótagos verslábakon pördül a vers ritmusa. Hogy aztán ebben az elevebb ritmusban hol az arszisz, a súlytalan szótagok *előtt* vagy *után*, azt nem mindig lehet egyértelműen megállapítani, azaz: ez nem mindig elsődleges kérdés.

Ezt a gyanút sugallják az Arany *Ártatlan* dacának daktilikus vagy anapestikus értelmezése körül folyó ádáz viták. Ezt sugallja az, hogy *egyfelől* Károly Sándor vagy Szepes Erika egyaránt daktilusnak hallja a hagyományosan anapestusnak tartott *Szeptember végé*t – *másfelől* meg Szurómi Lajos (*A szimultán verselés*, 272) azt bizonygatja, hogy a *Március* következetesen emelkedő lejtésű, bizonygatja ezt magával a költővel, a poeta doctus Áprilyval szemben, aki szerint a „szénfejú cinke” „vig dithy/rambusa: / dactilu/sok”.

Gyanúm szerint olyan versek, versrészletek esetében maradnak szükségszerűen eldöntetlenek ezek a viták, amelyekben a szólamhangsúlyok sorozatosan egybeesnek a feltételezett daktilusok arsziszával. Ezt a problémát talán épp a komplex ritmuselemzés módszerével lehetne szakszerűen megközelíteni.

2.7 A choriambus mint a jambikus metrumtartás eszköze

Itt kell utalnunk arra a közismert tényre, hogy a choriambus viszont nem jambusváltó, hanem „jambustartó” alakzat. Gyakran, olykor halmazottan szerepel Ady olyan soraiban, amelyek a periodicitás törvénye értelmében „sima” jambusok. A trochaikus lábaknak a jambussorba való beillesztését (vagy ha úgy tetszik, a jambussorok menetének változatosabbá tételét) szolgálja. Ezt a funkcióját Szurómi Lajos (bár felfogásomtól némileg eltérő indokolással) részletesen kifejtette (*i. m.*, 41–43) és számos helyen, például a *Keveháza* elemzésében (*uo.*, 139–141) szemléltette. Így itt beérhetem két illusztrációval.

Az *Ahol Árgyilus alszik* 15 sora közül 7 sorban 11 choriambussal találkozunk. (Nem csupa „sima” jambussorok; a 2:2-t lépésváltó cezúra bontja két külön, mégpedig ezúttal choriambikus részre; az anapestikus 3:2 élén is choriambus áll.)

1:3 Apró / fiúk, / csitri leá/nyok
1:4 Hajnali lel/kében / szunnyadozik
1:5 Az én / fényes / Árgyilus-ar/com
2:2 Gyűlölöm ezt / a / / vig, kicsi né/pet
2:3 Szunnyadozó / Árgyilus-ar/com
3:2 Csitri leány, / apró / fiu hát/ha
3:4 Balga nagyok, / itt jár, / köztetek él

A *Ha csókokat hallok* öt egymást követő sorából négy choriambikus:

3:1 Órák / hosszú/ig hall/gató/zok,
3:2 Hallgatom a / friss szerető/ket

3:3 Tán egy / kicsit / szánom is ő/ket.

3:4 Hajnalodik.

4:1 Hajnalodik / és én / vergő/dök...

2.8 Metrumváltás strófánként

Verslábakon, sorokon túl egész strófák is eszközei lehetnek a metrumváltásnak. Ady versein kívül aligha van példa a metrumváltásnak erre a módjára; nála is csak ritkán. Az ilyen vers kétféle metrikai szerkezetű strófából áll, ezek felváltva következnek egymásra.

E jelenség két fő típusát a verselemzések között, a 4.5–4.6 pontban ismertetjük részletesen, itt csak ízelítőnek közlünk négy sort *A Halál: pirkadat* című versből. Ez kétsoros strófákból áll, az 1., a 3., az 5. stb. strófát, tehát a *páratlan* strófákat metrumváltó sorok alkotják, a *párosakat* (2., 4., 6. stb.) pedig tiszta jambikusak. Itt bemutatandó 9. strófája például tisztán trochaikus, a 10. pedig tiszta jambikus; a két strófa tehát egymáshoz képest metrumváltó, közelebből: lejtésváltó.

9. Első / lyány, el/ső po/éta-/út
Édes / nyállal / számban / össze/fut.
10. Első / sike/rem, el/ső tor/nám,
Első / göthös / bűnöm, / tivor/nyám.

3. A metrumváltó értelmezés technikai nehézségei

Ezek lényegében azonosak általában a szótagmérő elemzés problémáival, de a metrumváltó sorok esetében sajátos összefüggésekben mutatkoznak meg.

3.1 A metrumváltó sorok sokszor többértelműek

Azt, hogy a sor nem „sima” jambussor, legtöbbször határozottan meg lehet állapítani. (Kétes esetekben, amikor jambikus és jambusváltó értelmezés egyaránt szóba jöhetne, a periodicitás dönt: a vers többi strófájában jambus-e az illető sor, vagy sem.) Azt azonban, hogy a metrumváltás melyik fajtájával van dolgunk, sokszor nem lehet egyértelműen meghatározni. Mint a verselemzések is mutatni fogják, gyakran többféleképpen értelmezhetjük ugyanannak a sornak a metrumát.

Az anapesztikus alakzatról szólván már bemutattuk az anapesztus és a trocheus alternatívájának néhány példáját. De – kivált a rövid szótagok halmozódása esetében – az anapesztus és a biceps között sem mindig könnyű a választás, a lépésváltó cezúrával szemben is sokszor más jambusváltó alakzat is kínálkozik megoldásul. S minél döcögősebb, elmosódottabb időmértékű egy-egy sor (vagy egy egész vers), annál könnyebben megesik, hogy háromféle metrumváltó alakzat is alkalmas az értelmezésére (egyik sem lévén *tökéletesen* alkalmas).

A metrumváltó rendszer felismerése-elismerése ezért az egyes vitás sorok konkrét metrumának tisztázásához csak a keretek megvonásával járulhat hozzá:

ez a sor a többi strófa megfelelő sorának tanúsága szerint *is* (sima) jambus, az a sor pedig a többi strófa tanúsága szerint *sem* az. Hogy azután ha nem jambus, akkor voltaképpen micsoda, az már további kérdés.

Örökké rágható gittünk, *A Tisza-parton* verstani értelmezéséhez például csak annak a megállapításával járulhat hozzá ez az elemzési módszer, hogy a két strófa egyik sora sem tiszta jambus – ezt viszont eddig is tudta mindenki. A többlet legföljebb annyi, hogy most már így fogalmazhatunk: a strófák mindegyik sora metrumváltó sor. De hogy van-e ebben és más Ady-versekben például daktilus vagy voltaképpen az anapestus és choriambus összetétele kelti-e a daktilikus lejtés érzését, arra nézve nem ad útmutatást a metrumváltó rendszer vizsgálata. Annyiban lehet talán segítségünkre, hogy ilyen vizsgálat keretében könnyebben azonosítható, rögzíthető az a néhány tucat (vagy talán százra is menő) Ady-sor, amelyben ugyanúgy felmerül (s alighanem ugyanúgy csak szubjektíve ítéltető meg) a daktilus vagy az anapestus+choriambus kérdése.

3.2 A szótagszámhiba megbontja a strófák metrikai rendjét

Köztudomású, hogy Ady strófikus verseinek rendjét gyakran bontja meg egy-egy szabálytalan szótagszámú sor, amely egy (sőt néha két) szótaggal hosszabb vagy rövidebb, mint a többi strófa megfelelő sora. A szótagszámhibák egy része egyszerű sajtóhibából, illetve olvasási hibából ered, ezért az újabb kiadásokban, a szövegkritika eredményeképpen, egyre csökken a számuk – de így is marad belőlük jócskán. Földessy szerint (*Ady-tanulmányok*, 44–45) a valóban hibás soroknak legalább egy bizonyos része Ady utólagos, nem eléggé figyelmes szövegmódosításaiból származik.

Egy példa a sok közül (az alábbi verselemzésekben is találunk majd párat): a *Csolnak a Holt-tengeren* hat strófája közül ötben 9 szótagos a 4. sor: Akit én Lédának nevezek; Két áldott, szent evező-lapát stb. Egyetlen strófában, a harmadikban viszont csak 8 szótag: Sötétlik, siklik és repül. – Az egyébként jambikus versben a 9 szótagos 4. sorok az idézett két esetben anapestikusak, a többi strófa végén is vagy anapestikusak vagy egyéb metrumváltók – a 8 szótagos változat viszont természetesen nemcsak a szótagszámok rendjét bontja meg, hanem a metrumváltását is, mivel tiszta jambikussá teszi a sort.

A hibás szótagszámú sorok eleve sértik a strófa szabályosságát, a sorok periodicitását. A metrikai strófaképlet megállapításánál ezért egyszerűen nem lehet őket figyelembe venni.

3.3 A hosszú, illetve a rövid szótagok halmozása nehezíti a metrum meghatározását

Ady sorainak időmértéke többek között azért válik gyakran homályossá, mert nem egyenletesen oszlanak meg a sorokban a hosszú és a rövid szótagok, az egyik fajtából túl sok sorakozik egymás után.

A csupa hosszú szótag halmozása nehézkessé teszi a sort, például

— — — — —
Mert hátha mégis csak föltámadnál

S a(m)mit vértajtékos szép szád mondott (A nagy Hitelő, 2:3, 4:4).

Vagy:

Méltón sújtott rám (Uram, ostorozz meg, 2:3).

Ez azonban még az egyszerűbb eset, mert ilyenkor általában csak a jambus és a trocheus között kell választanunk, szaporázó láb (anapestus, biceps) nem jöhet számításba, sem a cezúra lépésváltás.

Még jobban nehezíti a metrikai értelmezést a rövid szótagok halmozása. Nem ritkaság, hogy 5–6 ilyen szótag követi egymást Ady soraiban. Szélsőséges eset:

~~~~~  
Add nekem a te szemeidet

– a 9 szótag közül csak az első hosszú és az utolsó közös. Az utolsó, arsisznak megfelelő szótag annyit elárul, hogy nem jambikus a sor (páratlan a szótagszáma), jobb híján azt is kimondhatjuk, hogy az utolsó 3 szótag anapestust alkot, az előttük álló lábak pedig jambuspótló pirrichiusok, sőt az első láb trocheus – de igazi időmértékes ritmusa ettől sem lesz a sornak. S a vers első sorához méltó az utolsó sor is:

~~~~~  
Írigye vagyok a szemednek

(amihez tudnunk kell, hogy az „irigy” szó Adynál általában *irigynek* hangzik).

~~~~~
Nem azok-e az igaziak (A szív komédiája, 3:4) – itt 8 rövid szótagot zár az ultima, amely szerencsére mindig longa. Itt a 3. láb bicepsként való metrizálása (az *iga-*, ~ ~ ~) nyújt némileg elfogadható megoldást, de bármely megoldás csak erőltetett lehet.

3.4 A magánhangzók hosszúságának bizonytalansága is nehezíti a metrum meghatározását

A 4.6 pontban említendő példánk, a *Mondjam el szóban?* 2. strofájában tapasztalhatjuk, hogy a *dühvel* és a *hüvely* szóra *keserűvel* és *művel* rímel, *rövid* ü-vel. Ady összes verseinek Láng–Schweitzer-féle kiadása (Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1989, 706, 743) is így közli ezt a két szót, anélkül, hogy megindokolná a változtatást a Földessy-féle kötetkiadás szövegéhez (*keserűvel*, *művel*) képest.

Földessy-féle közlésen itt s az alábbiakban azt a 10 külön, kis nyolcadrét kötetből álló Ady-sorozatot értem, amelynek kötetkéi a 20-as évek első felében, illetve közepén jelentek meg több, évszám nélküli (csak a kiadás sorszámát feltüntető) kiadásban az Athenaeumnál. Sajtóhiba ezekben ritkán akad, úgyhogy eléggé híven tükrözik szerkesztőjük elgondolásait. (A kétféle kiadást az alábbiakban FGy, illetve LS kezdőbetűkkel jelzem.)

A LS-kiadás szerkesztői igen gondos, a késlekedő kritikai kiadás ideiglenes pótlására is törekvő jegyzeteikben több helyen utalnak rá, hogy metrikai szempontok alapján választották ki a valószínűbbet két eltérő szövegagyomány (például a folyóirat- és a kötetközlés, esetleg kétféle folyóirat-közlés vagy kétféle kötetközlés) közül, illetve módosították a szövegagyománynak feltehetőleg téves (olvasási vagy sajtóhibából eredő) alakját. E kiadás előszava külön figyelmeztet: „A napilapokban megjelent versek hemzsegnak a sajtóhibáktól. Több lap nyomdája egyáltalán nem használt hosszú í-t, ú-t és ü-t. A szedők – korántsem egységes – helyesírási gyakorlatuknak megfelelően és persze minden poétikai megfontolás nélkül alkalmazták a hosszú és rövid magánhangzókat, és jártak el a központozásban; ezekre nézve egyértelmű útbaigazítást egyébként Ady kéziratától sem kaphattak” (i. m., I, 591–592; kiemelés tőlem – K. D.).

Tegyük hozzá: az *i*-*í* hangpárokat Ady nyilvánvalóan nem következetesen használja. Ezek (feltehetően szülőföldje tájnyelvi adottságaival összefüggésben) számára mintegy „közömbös” hangzók lehettek, s a metrum kíváncsiái szerint alkalmazta őket hol hosszú, hol rövid hangként, például a *szivem* – *szívem*, *sirni* – *sírni* párokban. Ezeket tehát mindig a metrum igényei szerint kell olvasni a versben, kivált a sorok legvégén, ahol „ki kell jönnie” a metrumnak.

3.5 Az érem másik oldala: a metrumoáltó verselés vizsgálatának szövegkritikai hozadéka

Ha viszont a metrumváltás következetes voltát komolyan vesszük, s ha versről versre soronként ellenőrizzük a „szökő” és „lejtő” sorvégek periodicitását, akkor a szövegközlés eddigi javításain, igazításain túl még számos olyan helyet találunk a sorok végén, amelyekben Ady nem a mai irodalmi nyelvnek megfelelő s a kiadá-

sokban szereplő hangalakot használta. Ilyen volt például az 1.4 pontban már említett „Nem először sírok” rövid i-je. Metrumváltó versről lévén szó, ez a sor minden lehet, csak tiszta jambus nem, márpedig a sírok jambust adna. (A megfejtést az első láb bicepse szolgáltatja:

-     - -   -   -   -
Hogy nem e/lőször / sírok.)

A *legfőbb várta* című versben a tájnyelvi *írigyes* olvasandó a „Szép, ma/radt meg/gye, ve/szeksé/ges, í/rigyes” sorban; a második *i* mindenképpen rövid, hiszen ez a sor (3. lábától kezdve) emelkedő, jambikus; az utolsó előtti láb is sokkal dallamosabb, ha ott megnyújtva hangzik az *i*. – Ugyanígy az *Egy jövő költő* 2:1 sorában:

-     -   -   -   -
Jövő / legény, / be í/rigyel/lek;

így tökéletes a jambus.

Még egy tanulságos példa – az *Özvegy legények tánca* két egymást követő sora:

-     -   -   -   -   -   -
3:3 Kereszt/tel ő/ket szent / pap üzi
-     -   -   -   -   -   -
3:4 S bütykös / bottal / hájhasu pol/gár.

– a strófák 3. sora ebben a versben metrumváltó, az *üzi* ü-je tehát nem lehet hosszú, mert akkor nem anapestusra, hanem jambusra végződne a sor. A 4. sor viszont mindenütt jambus, itt tehát a *hájhasu* u-jának rövidsége biztosíthatja – choriambussal – a jambikus jelleget (rövid *u* olvasható az LS-kiadásban is).

Ady verseinek ilyen szempontú átnézése során (egyelőre) több tucat olyan sorvéget találtam, amelyben az LS-kiadásban jelzett magánhangzó-hosszúság sem felel meg a metrumváltó verselési rendszer követelményeinek: jambikus sorban jambusváltó metrumot sugall, vagy megfordítva. Az Ady-filológia is jó hasznát veheti tehát a későbbiekben a metrumváltó verselés tudatosításának.

Az egyértelműséget azonban így sem mindig biztosíthatjuk, hiszen a metrumváltás maga is lehet többértelmű. Például *Ifju szívekben élek* 2:1

-     -   -   -   -   -   -
Szent lá/zadá/sok, vá/gyak s if/ju hitek

– anapestus, ha az *u* rövid, ahogyan LS közli. De ha hosszú, FGy szerint, akkor is kijön a jambusváltó metrum, csak lépésváltó cezúra formájában:

-     -   -   -   -   -   -
Szent lá/zadá/sok, // vágyak / s ifjú / hitek.

Ugyanígy kétértelmű marad metrum és kvantitás az *Özvegy legények tánca* 2:3 sorában. FGy szerint:

-     -   -   -   -   -   -
Hopp-Sá/rit és / Ave-Má/riát

– ez anapestusnak tökéletes. De „kijön” az LS szerinti „Áve-Máriát” írásmód is, kétféleképpen is: vagy egyszerűen trochaikus sornak, vagy a 4. szótag utáni cezúrával trocheusba forduló sornak:

-     -   -   -   -   -   -
Hopp-Sá/rit és // Áve-/Mári/át.

4. Verselemzés a metrumváltó rendszer szerint

4.1 Jelmagyarázat

Az alábbiakban rövidítve jelölöm a verssorokban szereplő, illetve a sorok jellegét adó verslábakat: ja – jambus, tr – trocheus, pi – pirrichius, sp – spondeus, an – anapesztus, bi – biceps, ch – choriambus; ce a lépésváltó cezúra jele. – A pirrichiusok és spondeusok esetében az arsziszos szótag hosszúságának, illetve rövidségének jele fölötti vesszővel (´, ¨) nem értelmi nyomatékot jelzek (amint a szimulán vers komplex ritmuselemzésében szokás), hanem csupán az időmértékelés szempontjából azt, hogy az illető versláb emelkedő vagy ereszkedő lejtésű sorba (félsorba) illeszkedik.

A stófa metrikai képletében háromféle sort különböztetnek meg:

L – lejtésváltó; a vers mindegyik strófájában egyértelműen trocheus;

M – metrumváltó; nem jambus, de sehol sem egyértelműen (legfőljebb alternatívaként) trocheus, hanem egyéb metrumváltó alakzat (an, ce, bi) jellemzi;

X – „vegyes” sor: némelyik strófában egyértelműen trocheus (lejtésváltó), másutt csak metrumváltó.

A jambikus sorokat sem a verselemzés során, sem a strófa-képletben külön nem jelölöm. A képletben csak akkor kellene őket szerepeltetnünk, ha a strófán belül a jambikus és a metrumváltó sorok *arányára* is kíváncsiak volnánk. Ez pedig vizsgálódásaink szempontjából másodlagos jelentőségű mutató, jelzése tehát főlegesen bonyolítaná statisztikai kimutatásainkat.

4.2 „Egyszerű” metrumváltó és „vegyes” metrumváltó sorok: Az Illés szekerén; Prológus

A vers metrumváltó szerkezete könnyen áttekinthető: a páros sorok jambikusak, a páratlanok metrumváltók, illetve lejtésváltók. – A metrumváltó (lejtésváltó) sorok után feltüntetjük a lehetséges értelmezések rövidítését.

$\cup - \quad - \acute{ } - \acute{ } \quad \cup \cup -$ 1. Az Úr / Illés/ként el/viszi mind,	an
$\cup - \quad \cup - \quad - \acute{ } \quad \cup \bar{ } \quad$ Kiket / nagyon / sújt és / szeret:	
$\cup - \quad - \quad \bar{ } \bar{ } \quad \cup - \quad \cup \bar{ } \quad$ Tüzes, / gyors szive/ket ad / nekik,	bi/an
$\cup \cup \quad \cup \cup - \quad \cup \cup \acute{ } \quad$ Ezek / a tű/zés szekerek.	
$\cup - - \acute{ } - \quad \cup - \quad \cup \bar{ } \quad$ 2. Az Il/lés-nép // Ég fe/lé ro/han	ce/tr
$\cup - \quad - \quad \cup \cup \acute{ } \quad \cup \bar{ } \quad$ S megáll / ott, hol a tél / örök,	
$\cup \bar{ } \bar{ } - \acute{ } - \quad - \quad \cup \cup \acute{ } \quad$ A Hima/láják / jégcsucsain	bi/an
$- \acute{ } \quad \cup \cup - \quad - \quad \cup \bar{ } \quad$ Porzik / szeke/rük és / zörög.	
$- \quad \acute{ } \quad \cup - \quad - \quad \cup - \quad \cup \bar{ } \quad$ 3. Ég s Föld / között, // bús-ha/zátla/nul	ce

- - - - -
Hajtja / őket a Sors / szele.

- - - - -
Gonosz, / hüvös // szépsé/gek fe/lé ce/tr

- - - - -
Száguld / az Il/lés szekere.

- - - - -
4. Szívük / izzik, / agyuk / jégcsa/pos, tr

- - - - -
A Föld / reá/juk föl/kacag

- - - - -
S jég-út/jukat // szánva / szórja / be ce

- - - - -
Hideg / gyémánt/porral a Nap.

1:1 Az utolsó láb nyilvánvalóan *an*. – 1:3 Ha rövid a *szívek* i-je, ahogyan LS közli, akkor a – - - - - versláb csak bicepsként értelmezhető az emelkedő sorban: a thesziszt a hosszú szótag adja, az arsziszt a két rövid szótag együtt. FGy még hosszú i-vel közölte; így a sor 3. verslába volna 3 szótagos, anapesztikus. – 1:4 A jambikus sor második fele *ch*.

2:1 A 4. szótag után lépésváltó cezúra áll; előtte jambikus a sor, utána trochaikus. De tekinthetjük az első verslábát licenciás trocheusnak is, s akkor egyszerűen trochaikus az egész sor. – 2:2 A jambikus sor két középső lába *ch-t* ad. – 2:3 Itt a bicepses értelmezés a valószínűbb: a hangsúlyos *Himalája* szó első két, rövid szótagja együttesen adja az arsziszt, a thesziszként funkcionáló rövid szótag után. Elvileg alternatívát is képzelhetnénk mellé: az első versláb *pi*, s a sor végére maradna a három szótagú láb mint *an*. Ez azonban sokkal nehezkesebb.

3:1 Ce a 4. szótag után, ott fordul a sor ereszkedőre. – 3:2 Jambikus sor, függetlenül attól, hogy első két lába *tr*. – 3:3 Ha a *hüvös* ü-je hosszú (így közli FGy is, LS is), akkor trochaikus a sor; Ady hangzómérési szokásainak ismeretében azonban valószínűbb, hogy itt voltaképpen *rövid* ü áll, akkor pedig a sor első felében két jambikus lábat hallunk, utánuk cezúrát, s csak a második fele ereszkedő a sornak. – 3:4 *Ja*, a sor második felében choriambizálva.

4:1 FGy olvasatában szívük (LS-nél szívük); a hosszú í szabályos trochaikus lejtést ad a sornak. A 3. láb (agyuk) ugyan írásképe szerint jambikus, de elég erős a szó hangsúlya, az pótolja az arsziszt. Ha rövid a sor első szótagjának i-je, akkor is trochaikus marad a sor hangzása, licenciásan, a sorkez-dő *pi*-vel. Elméletileg az az alternatíva is kínálkozna, hogy a sor indítását anapesztikusan értelmezzük:

- - - - -
Szívük iz/zik, a/gyuk jég/csapos – csakhogy így a 2. láb jambusa az agyuk-ból agyuk-at csinál, s lötték a sor költőiségének. – 4:3 A 4. szótag utáni *ce* fordítja emelkedőről ereszkedőre. – 4:4 Choriambizált *ja*.

Hogyan szerkeszthetjük meg a vers metrikai strófaképletét? – Olyan sor nincs benne, amely mindegyik strófában *tr* volna, amelyet tehát lejtésváltónak minősíthetnénk és *L*-lél jelölhetnénk. – Az 1. sor a 4. strófában trochaikus, másutt viszont egyszerű metrumváltó (illetve csak alternatívaként tekinthető *tr*-nak a 2. strófában); a hol lejtésváltó, hol egyszerű metrumváltó sor statisztikánkban „vegyes”-nek minősül, jele: X. – A 3. sor különféle metrumváltó mértékeket (*bi*, *an*, *ce*) mutat, *tr* csak alternatívaként jöhet számításba a 3. strófában, ezt pedig statisztikánkban nem vesszük tekintetbe; így ez a sor egyszerű metrumváltónak minősül, jele M. (A 2. és a 4. sor mindig jambus.)

A metrikai strófaképlet tehát: X₁M₃ – vagyis az 1. sor X (vegyes), a 3. sor M (metrumváltó).

4.3 Lejtésváltó és metrumváltó sorok: Két szent vitorlás

- - - - -
1. Parton / vagyunk, / sziklák/ra es/tünk,

- Be szép / a mi / testünk: tr/an
 Nagy ten/gerek / vándor / lakó/ja,
 Szilaj / két ha/jója. tr
2. Összetörött / friss, fe/hér bor/dánk,
 De ép / a vitor/lánk an
 S mi len/ne, ha / fölkerelked/ne
 Vérünk / régi / kedve? tr
3. Nekünk / jogunk / van új/raél/ni,
 Jogunk van sohse félni, +1
 Nem kér/deni, / meddig / és mer/re?
 Vissza / a ten/gerre. tr
4. Törött / hajók/kal is / csak bát/ran
 Bal éjszakákban, -1
 Hajó/ink szent / szél ősz/tönöz/ze,
 Mert csók / törte / össze. tr

Az 1. és a 3. sor végig jambikus. – 1:2 *Tr*-nak is jó, hiszen a *be* erős hangsúlyt hordoz, s a 2. lábban a névelő is játszhat Adynál arsziszos szerepet; *annak* szótagmérés szempontjából kifogástalan, de nem olyan kifejező. – 1:4 Kifogástalan *tr*, a sorkezdő szótag rövidségétől függetlenül.

2:1 Döcögős jambussor: első fele *ch*, a második pedig *tr*, jambizált *sp* és csonka láb. – 2:2 *An*. – 2:3 Példa arra az esetre (lásd a 2.3 pontot), amikor két *annal* is értelmezhetnénk a sort, ehelyett azonban ezúttal is a (periodicitást is kielégítő) sima jambikus értelmezést alkalmazzuk. – 2:4 *Tr*.

3:2 Szabálytalan, egy szótaggal hosszabb sor; nem értékelhető a periodicitás szempontjából. – 3:4 *Tr*; egyik arsziszát ezúttal is névelő szolgáltatja.

4:2 Szabálytalan, egy szótaggal rövidebb sor. – 4:4 Hibátlan *tr*.

Az 1. és a 3. sor tehát jambus. – A 2. sorban (ahol szótagszáma szabályos) csak alternatívaként jelentkezik a trochaikus értelmezés, egyébként anapesztikus a sor, tehát sima metrumváltó, jele *M*. – A 4. sor viszont mindenütt *tr*, lejtésváltó; jele *L*.

A vers metrikai strófaképlete tehát: *M*₂*L*₄.

4.4 Lejtésváltó, metrumváltó és vegyes sorok: Gyáva Barla diák

Ez a vers mindhárom metrumváltó sortípust (*L*, *X*, *M*) együttesen tartalmazza. Másrészt arra is példa, hogy Ady olykor ezt a maga alkotta szabályt, a metrum-

1:1 *An.* – 1:3 Két daktilust is hallhatnánk bele ebbe a sorba („radt Tööh” és „töm sere”), de ezt a lehetőséget éppúgy nem vesszük számításba, mint másutt (például az előző vers 2:3 sorában) a dupla anapesztus. Marad tehát egy dőcögős trochaikus sorunk, amelynek 3. lába *ja*, a 4. *pi*. – 1:4 Anapesztusnak és trocheusnak egyaránt jó; a kettő között attól függ a (szubjektív) választás, hogy mennyire erősnek érezzük az „Ama” sorkezdő nvomatékát.

– 3:3 Szabálytalan, 1 szótaggal hosszabb sor, nem vehetjük figyelembe. – 3:2 A jambussor 2. fele *ch*.
– 3:3 *Tr*, első lábán a szokásos licenciával. – 3:4 *Tr*.

325

4. Zúgva / nyargalt / a hõ/si sereg   an
A resz/ketõ, / bérces / Erdé/lyen ál/tal.
Barla maradt, / rótt, szán/tott, ál/modott   ja!!!
Egy kis / szláv le/ánnyal.   tr

A versben tehát csak a 2. sor sima *ja*. Az 1. sor végig metrumváltó (egyszer sem trochaikus), jele M. – A 3. sor következetesen lejtésváltó, L (eltekinthetjük a 4:3 sor szabálytalan voltától, melyre a strófaaképletben felkiáltójellel utalunk). – A 4. sorban a *tr* hol egyetlen, hol pedig alternatív megoldásként szerepel, ez tehát vegyes sor, X.

A strófaaképlet eszerint: M₁L₃X₄!

4.5 Metrumváltás strófaváltással: A Halál: *pirkadat*

Ez a vers a 2.8 pontban már említett jelenségnek, a *strófaváltással* történő metrumváltásnak első, egyszerűbb típusába tartozik. Strófaaképletében a jambikus sorokat is fel kell tüntetnünk. E típusban *metrikailag homogén* strófák váltakoznak egymással: a páratlan (1., 3. stb.) strófák csupa metrumváltó, a párosak (2., 4. stb.) csupa jambikus sorból állnak (kivéve az utolsó, a 16. strófát, amely a metrumváltó első ismétli meg). – Elemzésére elegendő az első hat, 2–2 soros strófa.

– ◡ ◡ – – ◡ – – ◡ ◡	
1. Szám i/zét nem / rontom, / hagyja/tok,	tr
– ◡ ◡ ◡ ◡ – – ◡ ◡	
Most a Halál / előtt, // most va/gyok.	ce
– ◡ ◡ – ◡ – ◡ – ◡	
2. Most, most / e pil/lanat/ban é/lek:	ja
– ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡	
Most jön/nek az / izes / emlé/kek.	ja
◡ ◡ – ◡ – – ◡ ◡	
3. Nem ad en/nyi, bő / szájzít / soha	an
– ◡ ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡	
Sem patika, / sem úr/vacsora.	an
◡ – – ◡ – ◡ ◡ ◡	
4. Pap, or/vosság, / most fél/re, fél/re:	ja
– ◡ ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡	
Emlék/szem az / anyám / tejé/re.	ja
– ◡ ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡	
5. Jönnek az í/zek és // illa/tok	ce
– ◡ ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡	
S megdi/csöült / ínnyel / halha/tok.	tr
– ◡ – ◡ ◡ – ◡ –	
6. Érzem / első / fogam/nak kín/ját,	ja
◡ – – ◡ – ◡ ◡ ◡	
Az el/ső szó / bús csín/ját-bín/ját.	ja

A páratlan strófákban az 1. sor is, a 2. sor is hol trochaikus, hol egyéb metrumváltó, jelük tehát X. A páros strófák sorai mind jambikusak, jelük a strófaaképletben J. Az egymást váltó két strófaformát tehát ezzel a képlettel jelölhetjük: X₁X₂/J₁J₂.

4.6 Metrumváltás a strófaszervezet megfordításával: Mondjam el szóban?

A strófánkénti metrumváltásnak speciális, bonyolultabb esete ez a vers: a strófaváltás a már önmagában is *metrumváltó strófaszervezet megfordításával* történik. „Két-szintű” metrumváltással van tehát dolgunk: az első (és a többi páratlan) strófa metrumváltó szerkezetének megfordítása, *tükrözése* a második (és a többi páros) strófa.

Adynak különösen elliptikus fogalmazású és szinte egyedülállóan capricciohangulatú verse ez. Illik hozzá a szeszélyes csapongás érzését keltő – s voltaképpen különös műgonddal szerkesztett – metrikai forma.

1.	Mondjam el szó/ban	ja
	Vagy hazug bók/ban,	ja
	Amit / a csók/ban	ja
	Vala/hogyan // úgy ad/tak, hogy / jólvan?	ce
2.	Mondjam / el düh/vel,	tr
	Nagy ke/serü/vel:	tr
	E föl/di hüvely	an
	Szomo/ru, a/mít ma/napság / művel?	ja
3.	Mondjam el sír/va,	ja
	Hogy nincs, / ki bír/ja,	ja
	Ki sír/ján nyír/ja	ja
	Fáját, / kinek // még tán / nincs is / sírja?	ce
4.	Mondjam / el ta/lán,	tr
	Hogy krip/ták fa/lán,	tr
	Fák Dél-/olda/lán,	tr
	De o/da csak / kacag/ni jön / a lány.	ja

Az 1. és a 3. strófának tehát az 1–3. sora jambikus, a 4. sora pedig metrumváltó (mindkét 4. sor cezúrák lépésváltó, de értelmezhető gyöngé trochaikusnak is). – A 2. és a 4. strófának ezzel szemben épp a 4. sora jambikus, az 1–3. sor viszont metrum-

váltó, mégpedig általában trochaikus (lejtésváltó), kivéve az inkább anapestikus 2:3 sort, amely miatt a páros strófák 3. sorát csak vegyes, X-es jellegűnek minősíthetjük.

A páratlan strófák metrikai képlete tehát $J_1J_2J_3M_4$, a párosaké pedig $L_1L_2X_3J_4$.

(Mint a 3.4 pontban már említettük, a 2:2 és a 2:4 sor végén a *keserűvel* és a *művel* szó rövid ü-vel hangzik. Így követeli a metrum is, de a rím is, hiszen a *dűhvel* és a *hűvel* szóval rímelnék össze.)

Hasonló strófaszerkezet-fordító metrumváltó vers a *Vér: ősz áldozat*. Páratlan strófaiban az 1. és a 3. sor jambikus, a 2. pedig trochaikus; a páros strófákban viszont csak a 2. sor jambikus, az 1. és a 3. pedig trochaikus.

5. Speciális strófa- és verstípusok

5.1 Az „ütemező” vers típusai a metrumváltás szempontjából

Amint az 1.6 pontban említettem, különbséget teszek Ady hangsúlyos (szólamnyomatékos) verselésének két típusa: a (mennyiségileg sokkal jelentősebb) *tagolás* és az *ütemezés* között (az „ütemező” versek felelnek meg a „hangsúlyos” vers hagyományos kategóriájának, a mai terminológiában „ütemhangsúlyos” versnek). Az alább következő statisztikai áttekintésekben már csak azért is külön kellett választanom ezt a két versfajtát, mert Ady tagoló verse *mindig* szimultán ritmusú, tehát időmértékes (szótagmérő), vagyis alapjában mindig jambikus is (a gyakorlatban természetesen sokszor metrumváltó formában). Ütemező versei viszont többnyire monometrikusan hangsúlyosak (szólamnyomatékosak), ezek tehát a metrumváltás szempontjából *közömbös* csoportot alkotnak. Vannak azonban Ady ütemező verseinek olyan típusai is, amelyekben az emelkedő időmértékes lejtés is szerepet kap, különféle formákban. Vegyük tehát ebből a szempontból sorra mindegyiket.

(Nem tartozik tárgyunkhoz annak a vizsgálata, mikor csap át az ereszkedő ütemező lejtés trochaikusba; más magyar költőkhöz hasonlóan Adynál is bőven találunk olyan verseket, amelyek 4 szótagú ütemeiben meghatározó gyakorisággal szerepel a ~~~~~ időmértékes alakzat.)

5.1.1 A „sima”, ereszkedő ütemező vers

Metrumváltási statisztikánk szempontjából, mint említettük, *közömbös*. Az ide tartozó (igen nagy számú) versben, ereszkedő jellegűknél fogva, gyakran érzünk többé-kevésbé kifejezett trochaikus lejtést is; a mi szempontunkból ez is *közömbös*. – E típus jele statisztikánkban: Ü. Ilyen például a *Bujdosó kuruc rigmusa* vagy *Az ágyam hívogat*.

5.1.2 Ereszkedő ütemező vers, jambikus lejtésváltással

A 2.2 pontban már bemutattuk az *Esze Tamás komája* metrikai sajátosságát: a strófa három szabványos, ereszkedő sora közé következetesen ékelődik be a jambikus – tehát emelkedő – kicsengésű 3. sor. A lejtésváltásnak különleges, Adynál nem is egészen ritka formája ez. Jele: (ÜL)J – vagyis: *ütemező, lejtésváltással*, mégpedig jambikussal. – Az említett vers metrikai strófa képlete tehát: (ÜL)J₃.

5.1.3 Jambikus ütemező vers

Az ütemező metrum következetesen emelkedő lejtéssel, határozott jambikus metrummal is társulhat. Kivált a 11–12 szótagos sorokból állók között akadnak

ilyenek. A már említett *Az én menyasszonyom* például jambikus versnek is, 5+6-os ütemezőnek is tökéletes szimultán vers. – Akad azonban ilyen a 8-asok között is. Például a *Kuruc Ádám testvérem* ha nem is következetesen felező 8-as, mégis élénk ütemező ritmusú vers, s egyúttal elejétől végéig jambikus. Lássuk első strófáját (benne két choriambussal):

◡ ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡
 Ma va/laki tréfált / velem,
 ◡ – – ◡ ◡ ◡ ◡
 Boros, / mámoros éj/jelen
 ◡ – – ◡ – ◡ ◡ –
 Elém/állt, mel/lére csapott:
 ◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ ◡
 „Kuruc / Ádám / deák / vagyok.”

A típus jele: J/Ü (jambikus és ütemező). Strófái metrikailag *egynemű* sorokból állnak, strófaakéltre tehát nincs szükségünk.

5.1.4 Emelkedő lejtésű ütemező vers metrumváltással

Voltaképpen az előbbinek az alfaja, statisztikánk szempontjából azonban az a „sima” jambikusak közé tartozik, ez pedig a metrumváltók közé. Ilyen a 2.4 pontban már bemutatott *A fontainebleau-i erdőben*: mindegyik strófának csak a 3. sora sima jambus, a többi cezúrák lépésváltó, illetve olykor anapesztikus. Metrumváltó sorai között nem is szerepel lejtésváltó (trochaikus), jele ezért (J/Ü)M – jambikus és ütemező, metrumváltó. A strófaaképlet ebben a konkrét esetben: M₁M₂M₄.

Vegyük még szemügyre ebből a kategóriából *A föl-földobott kő* első három strófáját is (a többi sem változtatna már az így kapott képen). – Külön metrikai érdekessége ennek a szemelvénynek, hogy a 4. cezúrák lépésváltó sor második felében mindenütt choriambus szerepel (bár a legelsőben csak licenciás).

◡ ◡ ◡ – ◡ – – ◡ ◡ ◡ 1. Föl-föl/dobott / kő, // földedre hull/va, ◡ ◡ – ◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ Kicsi / orszá/gom, // újra meg új/ra ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ Haza/jön a / fiad.	ce ce ja
◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡ – ◡ ◡ 2. Messze / tornyo/kat lá/togat / sorba, ◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ Szédül, / elbu/song s le/hull a / porba, ◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ ◡ Amely/ből vé/tetett.	tr tr ja
◡ ◡ ◡ – ◡ – – ◡ ◡ ◡ ◡ 3. Mindig / elvá/gyik // s nem menekül/het, ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ Magyar / vágyak/kal, // melyek elül/nek ◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ ◡ S fölhor/gadnak / megint.	ce ce ja

A vers strófáinak tehát csak a 3. sorai jambikusak, az 1-2. sor metrumváltó, mégpedig olykor trochaikus (lejtésváltó). Ennek a típusnak a jele (J/Ü)X – olyan, alapjában véve jambikus és ütemező metrumváltó vers, amelyben a metrumváltó sorok „vegyes” típusúak (olykor lejtésváltók, de nem mindig). A konkrét strófaaképlet a jelen esetben: (J/Ü)X₁X₂.

Van viszont olyan (alapjában jambikus lejtésű) ütemező vers is, amelynek metrumváltó sorai mind trochaikusak, lejtésváltók. Ennek a (J/Ü)L – jambikus és ütemező, lejtésváltó – típusnak a példája a *Ha tanultunk zsoltárokat*. Első két strófája így hangzik:

1.	Ha ta/nultunk / zsol-tá/rokat,	ja
	Hogyha imád/koztunk / sokat,	ja
	Porba / ejtjük	tr
	És fe/lejtjük, / elfe/lejtjük.	tr
2.	Ha tet/szett az / Isten / szeme,	ja
	Lángoló Nap / nyári heve,	ja
	Porba / ejtjük	tr
	És fe/lejtjük, / elfe/lejtjük.	tr

Az 1–2. sor tehát itt és a további 3 strófában is jambus, a trochaikus 3–4. sor pedig refrénként vonul végig a versen. Amelynek metrikai strófa képlete eszerint: (J/Ü)L₃L₄.

5.2 „Variatív” és „laza” (oldott) versek

5.2.1 Kis kitérő: miért nem „szabad” versek?

A fenti két kategória nevét a „szabad” vers kifejezés helyett használnom, mert annak alkalmazását Ady esetében nem érzem helyénvalónak. Az így emlegetett Ady-versek egész corpusát inkább a Kecskés–Szilágyi-féle „lazított vers” (*Kis magyar verstan*, 106, 109–122) kategóriájába sorolnám, de ezeket a lazított verseket nem a szabad vers altípusainak, hanem a kötött és a szabad vers közötti átmeneti formának érzem.

Hadd vázoljam itt röviden a fogalom (Adyra vonatkoztatott) megközelítésének egy némileg más útját, némileg módosított terminológiával.

A versnek mint kötött szövegnek fő jellemzője alkalmasint (a tipográfiai tagoltság mellett) egyfelől a szakaszok határozott metruma-ritmusa (beleértve a sorok szótagszámának szabályos váltakozását), másfelől a rímelés – valamint e kettőnek, tehát a metrumnak és a rímelésnek a periodikus jellege (utóbbit a rímkeplet jelzi). – Ady ún. „szabad” verseire többnyire az a jellemző, hogy van *ritmusuk* (metrumuk), *rímek* is vannak, csak hogy ezek *nem periodikusak*. Nincs a strófáknak (ha azonos számú sorból álló szakaszokra tagolódik is a vers) állandó rímkepletük; a metrumuk (tagolás esetében: ritmusuk) sem szabályosan váltakozik, sokszor nem is váltakozhat szabályosan, mert a sorok szótagszáma annyira kötetlen, hogy a verslábak, az ütemek, a tagok száma is kötetlenül változik. Ezek a versek tehát kötöttek is, kötetlenek is.

A kötöttség oldódásának, lazulásának sok átmeneti fokozatát figyelhetjük meg Ady verseiben, például az *Új versek* *Prológusától* egészen a *Találkozás Gina költőjével* oldottságáig. (Az oldódás tehát elsősorban nem időbeli változása Ady költészetének, hisz ez a két szélsőséges példa ugyanabból a kötetből való.)

Az előbbinek négy szakasza van, mindegyiknek 4-4 sora, *xaxa* rímképlete – viszont a sorok szótagszáma nézve nincs közöttük két egyforma sem; szótag-számuk folytonosan *variálódik*. Ennek megfelelően variálódik a verslábak száma és jellege is, a négyes sima jambustól az ötös anapesztizált jambusig. Az ilyen alkatú, a szabályos, kötött versformához közel álló típust nevezhetjük *variatív*nak.

NB. Határesetként viszont a formálisan szakozatlan versek között is találunk kötött, lényegében strófikus alkotást. A *Megöltem egy pillangót* 18 sora végig szakozatlanul következik egymásra, valójában azonban mind metrumuk, mind rímelésük szerint 4-4 soros strófákat alkotnak: a páratlan sorok metrumváltak, a párosak jambikusak, a strófa rímképlete *xaxa*, mindegyik sor 7 szótagos. A négy soros strófákat a vers elején és végén egy-egy szerkezetileg különálló, szintén 7 szótagú, rímtelen sor foglalja keretbe. – Másfajta, ugyancsak szabályos strófaszervezetűnek tekinthető határeset az *E nagy tivornyán*; csupa 9-esből álló strófái ugyan nem egyforma hosszúak, 6-5-6-5-6-6 sorosak, de ez nem zavarja metrumuk teljes azonosságát; rímképletük szintén nem azonos, ezúttal viszont épp az a tény, hogy a 6 strófának *hatféle* a rímképlete, nem lazításra, hanem tudatos szerkesztésre vall; egyébként vaksor is alig akad bennük.

A *Találkozás Gina költőjével*, a másik szélsőség példaként, minden szempontból erősen oldott vers. 39 sora tipográfiai szakaszolás nélkül követi egymást, 3 és 11 között valamennyi szótagszámot képviselik, bármiféle periodicitás nélkül; ennek megfelelően a verslábak számának is minden változatát megtaláljuk bennük, az egész sort kitevő egyetlen anapesztustól a szöktetett (anapesztizált) ötös jambusig. De *megvan* bennük az időmértékes ritmus, amint megvan a tagoló hangsúlyos ritmus is, s a vers rímei sem túl ritkásak (21 a vaksorok száma). Egyik versképző elem sem jelentkezik tehát periodikusan, de kötetlennek mégsem mondható ez a vers sem, ezért nevezem szívesebben *laza* vagy *oldott* versnek, a variatívától is megkülönböztetendő.

A variatív és a laza (oldott) forma között természetesen csak hozzávetőlegesen lehet határt vonni – az áttekinthetőség kedvéért mégis külön jelzem statisztikámban V-val a variatívnak és O-val az oldottnak (lazának) minősíthető verseket. A lényeg: a „sima” jambikusak és az ettől eltérő időmértékelésűek megkülönböztetése e típusok egyedei között is.

5.2.2 Variatív jambikus vers (VJ): *Egy megfáradt naplóból* (dec. 27.)

Az egész vers három, verstanilag is elkülönülő részből áll: a „napló” dec. 25-ről keltezett része variatív (és nem tiszta jambikus) sorokban íródott, a dec. 26-i három szabályos, lejtésváltó strófát tartalmaz, végül a dec. 27-i keltezésű szakasz variatív is, jambikus is. Az ilyen típus jele statisztikai táblázatainkban VJ – variatív, jambikus.

A verssorok végén (itt és a további variatív, illetve oldott versekben) a nem jambikus metrumon kívül a sorok szótagszámát is jelzem.

Ez már / nem is / Kará/csony	7
S kinek / mi kö/ze hoz/zá,	7
Ember/nek vagy / Isten/nek,	7
Hogy én / mint fogok él/ni,	7
Vagy én / mint fogok hal/ni?	7
Békes/ség az / Isten/nek,	7
Békes/ség az / ember/nek,	7
Békes/ség az / élet/nek,	7
Békes/ség a / halál/nak,	7
Békes/ség min/denek/nek,	7
De né/kem	3
Marad/jon há/ború/ság.	7

Nagyon közel áll a szakozatlan, szabályos, rímtelen vershez; egy kivételével csupa 7 szótagos sor, negyedfeles jambus. A rímek hiányát is ellensúlyozza az erős gondolatrítmus.

5.2.3 Laza (oldott) jambikus vers (OJ): *Levél a Végekről*

Igen ritka típus, mivel Ady laza (oldott) versei általában nem is tiszta jambikusak. Ennek a különleges helyzetét magyarázza az, hogy *egyrészt* a kevésbé „oldott” versek közé tartozik, szinte a variatív típus határvonalára esik (szótagszámai ugyan szeszélyesen váltakoznak, de elég szűk határok – 7–10 szótag – között) – *másrészt* viszont jambikusnak meglehetősen gyöngé, dőcögős. De azért mégis jambikus; metrumváltó sort nem találunk sem a mintának között első szakaszában, sem az ehhez minden szempontból hasonló jellegű másodikban.

Be jó / lehet, / hol a / fegyver / ragyog,	10
Be jó / csatá/ra kel/ni	7
Ifjú, / bizó / sere/gek é/lén.	7
Hiszen / rég szór/tam én / is a / magot,	10
Börtön-/mult is / díszlik / mögöt/tem,	9
Mégis / úgy kí/noz, úgy / fáj,	7
Hogy ré/gi düh/vel, kard/dal	7
Nem ott, / az é/lek é/lén,	7
De bu/ta kö/dű Vé/geken / vagyok.	10
S hogy a/mi me/részsé/get	7
Ezer / harcos / szívbe belop/tam,	9
Távol a de/rék-had/tól	7
Tétlen, / itt belőlem / kilob/ban	9
S hogy jó/maga/mért helyt / nem ál/lok,	9
Bár nem / kíván/ja sen/ki job/ban	9
Alkal/mát a / vallás-/tevés/nek.	9

A típus jele: OJ – oldott, jambikus.

5.2.4 Jambushagyó variatív vers (V-): *Új versek; Prológus*

A variatív és a laza versek esetében nem beszélhetünk metrumváltásról, hiszen annak legfőbb fogalmi jegye a *periodicitás*, amely ezekből per definitionem hiányzik. *Jambushagyónak* nevezem tehát azokat a variatív, illetve laza (oldott) verseket, amelyek *nem csak* sima jambikus sorokból állnak. A jambikus menetből való kilépés itt is egyaránt történhet anapesztus, trocheus, lépésváltó cezúra vagy biceps révén. – A jambushagyó variatív típus jele: V- (variatív és *nem* tiszta jambus).

Példaversünk a variatív versek közül is azok közé tartozik, amelyek különösen közel állnak a szabályos strófikus vershez – azonban már a szótagszámok is mutatják, hogy *nincs* két *egyforma* metrumú szakasza.

– ˘ ˘ – ˘ ˘ ˘ ˘ –	
1. Góg és / Magóg / fia / vagyok én,	9 an
˘ – ˘ – ˘ – ˘ – ˘ ˘	
Hiá/ba dön/getek / kaput, / falat	10
– ˘ – ˘ – ˘ ˘	
S mégis / megkér/dem tő/letek:	8

$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Szabad-/e sír/ni a / Kárpá/tok alatt?	11 an
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ 2. Verec/ke hí/res út/ján jöt/tem én,	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Fülem/be még / ősmagyar dal / rivall,	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Szabad-/e Dé/vénynél / betör/nöm	9
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Új i/dőknek / új da/lai/val?	9 tr
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ 3. Fülem/be for/ró ól/mot önt/setek,	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Legyek / az új, / az é/nekes / Vazul,	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Ne hall/jam az / élet / új dalait,	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Tipor/jatok / reám / durván, / gazul.	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ 4. De ad/dig sír/va, kín/ban, mit / se vár/va	11
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Mégis/csak száll / új szár/nyakon / a dal	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ S ha el/átkoz/za száz/szor Pusztaszer,	10
$\text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó} \quad \text{ú} \quad \text{ó}$ Mégis / győztes, / mégis / új és / magyar.	10

A szótagszám-eltérések túl nagyok ahhoz, hogy „szótagszámhibáról”, „elnézésről” beszélhetnénk (az első szakaszban csak egyetlen 10 szótagos sor akad). – A 16 sor közül csak 3 a metrumváltó (egyikük lejtésváltó); a 3–4. szakaszt már csupa jambikus sor alkotja. – Szakaszról beszélek mint tipográfiai egységről, nem strófáról, hiszen nincs két egymennű a tipográfiailag egymástól elhatárolt és soraik számában is egyező szakaszok között. Verslábaik száma így alakul: 1. szakasz: 1. négyes an, 2. ötös ja, 3. négyes ja, 4. ötös an. – 2. szakasz: 1. ötös ja, 2. ötös ja, 3. ötödfeles ja, 4. ötödfeles tr. – 3. szakasz: mind a 4 sora ötös ja. – 4. szakasz: 1. hatödfeles ja, 2–4. ötös ja.

5.2.5 Jambushagyó laza (oldott) vers (O-): *Találkozás Gina költőjével*

A típus jele: O- (oldott, *nem* tiszta jambikus). – Példaversünk, mint fentebb (5.2.1) említettük, meglehetősen szélsőséges esete az oldottságnak. Szakozatlan; rímei szeszélyesen helyezkednek el; sorai 3 és 11 között valamennyi szótagszámot képviselik, elhelyezkedésükben legföljebb arányi következetességet találhatunk, hogy egy-egy hosszabb gondolatmenetet általában rövid, 3–4–5 szótagú sor zár le. – Első 21 sorát (nagyobbik felét) vizsgáljuk meg a metrumhagyás szempontjából.

Hahó, / éjszaka van,	6
◡ ◡ -	
Zúgó / vadon/ban ő/rület-éj,	9 an
Hahó, / ez itt / a vaá/li er/dő:	9
◡ ◡ -	
Magyar ár/vaság,	5 an
Montblank-/sivár/ság	5
-◡◡◡◡ ◡◡ -	
Éji csoda / és té/li veszély.	9 an

Hahó, / a lá/bam fél/ve tapos:	9 an
Amott / jön Gina és / a köl/tő	9
És föl/zendül / a vad / Iharos.	9 an
Csont-tes/te vakít	5 an
A nagy/szerü vén/nek,	6 an
Ginát / vidá/man hoz/za kezén,	9 an
Hahó, / Gina él.	5 an
Engedd / a kezed/ről:	5 an
Ez az / én as/szonyom,	6
Az enyém.	3 an
És zúg / az er/dő, Gi/na remeg.	9 an
Léda. Kiál/tok.	5
Léda. És néz / reám	6
A csont/váz-is/ten, // lellem/nek aty/ja,	10 ce
Néz és / nevet.	4

Erősen anapesztizált ritmus; más jambushagyó sort az anapesztizáltakon kívül nem is találunk az egész versben, mint az itt olvasható egyetlen cezúrási lépésváltót.

6. A metrumváltó verselés mennyiségi jelentősége Ady életművében

6.1 A statisztikai feldolgozás alapegysége: a strófa

Egy-egy vers metrumváltó jellege a strófaképletéből tűnik ki. Statisztikailag csak a *strófa* metrumváltó sorainak számát és minőségét veszem számításba, függetlenül attól, hogy az illető vers 2 vagy 12 strófából áll.

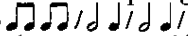
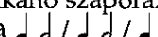

6.2 Több statisztikai egységet alkotó versek

Egy-egy Ady-vers tudvalevőleg metrikailag eltérő részekből is állhat. Ezeket olykor formálisan is elválasztja egymástól a költő, római számokkal vagy csillagokkal (kivált, ha eredetileg külön-külön közzétett versegységeket fogott össze utólag közös címmel) – de nem mindig. Az ilyen versrészeket természetesen külön egységként kezelem. – Lássunk néhány példát.

Az *Egy megíratlan naplóból* 1. része jambushagyó variatív (4. sora anapesztizált), 2. része lejtésváltó kötött vers (4. sorai trochaikusak), 3. része pedig jambikus variatív.

A *Fekete Hold éjszakáján* 6 része 3 metrikai típusba tartozik: az 1. és a 6. rész jambikus kötött vers, a 2. és a 4. rész jambusváltó kötött (a két strófa pontosan

megfelel egymásnak), a 3. és az 5. rész pedig jambusváltó variatív. Az utóbbi két rész nem azonos számú sorból áll, viszont mindkét rész sorai két vagy harmadfél verslábból tevődnek össze, s mindkét részben szerepel anapesztizált sor; a 3. rész rímes, az 5. nem, de ez sem indokolja, hogy metrumváltás szempontjából külön-külön egységnek kezeljük őket.

Kivételes eset a *Papp Viktor valceréhez*. Tipográfiaiilag öt, egyöntetűen 4-4 soros strófából áll, mégis két külön-külön metrikai egységet alkot a (valamivel rövidebb sorokból álló) 3., illetve 4. strófa. – Ez utóbbiak szövegéről azonban mindjárt látni, hogy nem verstani metrumokra épültek, hanem valcerdallam „alászövegezései”. A kotta ismeretében pedig azt is látjuk, hogy az 1-2. (és az első ismétlődő 5.) strófa szövege is ritmusú dallamra készült, bár a szótagok rövidsége-hosszúsága szempontjából nem alkalmazkodik különösebben a dallam ritmusalakzataihoz (kivéve a később Weöres Sándornál is felbukkanó szaporázó mondatot: „Fut a kocsi”). – A 3. strófa dallamának ritmikai váza , a 4. strófáé . – Ez a vers tehát háromféle metrikai részegységből áll, de egyik része sem értékelhető sem közelebbről a metrumváltás, sem általában az időmértékelés szempontjából.

6.3 Egy Ady-kötet – a Szeretném ha szeretnének – verseinek teljes metrumképlet-jegyzéke

Bal oldalon jelölöm a metrumtartó verseket (J – tiszta jambikus, J/Ü – jambikus-ütemező, VJ – variatív tiszta jambikus), valamint az Ü – ütemező (a metrumváltás szempontjából tehát közömbös) kategóriába tartozókat. Jobboldalt a metrumváltó képletek állnak. A vers címe előtt felkiáltójellel hívom fel a figyelmet azokra, amelyeknek 1 vagy 2 sora eltér a metrumváltó képlettől (az eltéréseket a verscím alatt konkrétan jelzem).

	J	Prológus		
	J	Önd vezér unokája		
Ü		Bujdosó kuruc rigmusa		
		A Dál-kisasszonyok násza	X ₂ X ₄	
Ü		Hajó a ködben		
		Négy-öt magyar összehajol		O–
		Esze Tamás komája		(ÜL) ₃
Ü		Zilahi ember nótája		
	J/Ü	Kuruc Ádám testvérem		
	J/Ü	Harcos Gyulai Pál		
		A föl-földobott kő		(J/Ü)X ₁ X ₂
		Csókokban élő csóktalanok	X ₂ X ₃	
		Milánó dómja előtt	L ₁	
	J	Biztató a szerelemhez		
		Elfogyni az ölelésben	L ₁ M ₃	
	J	Megölelném a lyányod		
		Őszben a sziget	M ₆	
		Két szent vitorlás	M ₂ L ₄	
		Hiába hideg a Hold		V–
	J	Séta bölcső-helyem körül		
		Így szaladsz karjaimba	X ₃ L ₄	
	J	Északi ember vagyok		
		Ezvorász király sírirta	M ₅ M ₇	
	J	Betemetik a tavat		
	J	Ujjak a Szajnában		
Ü		Zúg-zeng a jégcimbalom		
		Megint Páris felé a)	L ₃	
Ü		Megint Páris felé b)		

	!!	Megint Páris felé c) A vén komornyik (2:1 ja, 2:4 tr)	X ₁ X ₃ !!	V-
	J	Bolond, halálos éj		
	J	Budapest éjszakája szól		
	J	Catullus költő halála		
		Nem először sirok	X ₄	
	J	Kisvárosok őszi vasárnapjai		
	J	Valami még készül		
		Egy megíratlan naplóból a)		V-
		Egy megíratlan naplóból b)	L ₄	
	VJ	Egy megíratlan naplóból c)		
	J	Akarom, tisztán lássatok		
		A Tenger ákombákoma	M ₁ X ₂	
Ü		Szétverek majd köztetek		
	J	A harcunkat megharcoltuk		
		Égő tűzben dideregve	M ₄	
	J	Az elátkozott vitorla		
		Ázott széna-rendek fölött	X ₃ L ₄	
	J	A mentő glória		
Ü	J	Aki helyemre áll		
		Hosszú az erdő		
		A szivárvány halála	M ₄ X ₅	
	J	Az elsőség jósága		
		Magyar vétékek bíborban	X ₄ L ₆	
		Az örök halál-menet	M ₄	
		Mai asszonyok udvarában	X ₁ M ₂ M ₃ M ₄	
	!	Dudorászó, régi nóta (4:1 an)	X ₂ !	
		Heléna, első csókom		V-
	J	Fehér lány virág-kezei		
	J	A tízéves Éva		
		A Hágár oltára	X ₂ X ₃ X ₄	
		A csók-csatatér lovagjai	M ₂ M ₄	
	J	A Lóri csókja		
	J	Elindult egy leány		
		Kató a misén	M ₃	
		A Hóvár-bércek alatt		V-
	J	Nézni fogunk, hejhajh		
		Sappho szerelmes éneke	L ₅	
		Küldöm a frigy-ládát	X ₅	
		A Ma kiebrudaltjai	X ₃	
		A könnyek haszna	X ₁ X ₃	
		Varjak, szent madarak		(ÜL)J ₄
	J	Bús Ahasvérok Májusa		
	J	A Jövendő fehérei		
	!	Másokért halunk meg (4:3 an)	M ₅ !	
	J	Álmodik a nyomor		
	J	Proletár fiú verse		
		Menekülés úri viharból		(ÜL)J ₁
	J	Áldassál, emberi verejték		
		Apámtól, anyámtól jövén	M ₂	
		Egy régi-régi fűz	X ₁ M ₂ X ₃ L ₄	
	J	Az öreg Künné		
		Rettegésben a falu	X ₂ X ₄	
	!!	Áldott, falusi kód (1:3, 2:3 ja, 3:3 ja vagy an, 4:3, 5:3 an)	X ₁ X ₃ !!	
Ü		Őszi, forró virág-halmon		
		Az elsüllyedt utak	X ₂ M ₄	
		A hatalmas Tél	X ₃	

!!	Fedjük be a rózsát (7:1 ja, 7:3 ce)	M ₁ M ₂ !!
	A Halál pitvarában	L ₄
J	Alázatosság langy esője	
	Imádság úrvacsora előtt	L ₂ L ₅
J	Az Anti-Krisztus útja	
J	Rendben van, Urísten	
	Virág-fohász virágok Urához	L ₄
	A Jézuska tiszteletére	L ₁
	Adjon Isten mindenkinek	(ÜL)J ₃ J ₄
J	Vezeklő vigadozás zsoltára	
J	Szelíd, esti imádság a)	
	Szelíd, esti imádság b)	L ₁ L ₂
J	Könyörgés vig halásért	
	Ne sújts bénasággal	X ₂
J	Egy avas kérdés	
	Az Uraknak Ura	X ₂ M ₃
J	Valaki utánam kiált	
J	Boldogok az öregedők	
J	Első szeretőm öleiben	L ₄
	Duruzslás a jégveremből	L ₁ L ₄
	Kocsi-út az éjszakában	M ₃
Ü	Nem játszom tovább	
	Sírató ember dala	
J!	Az ifjú Rajnánál	!
	(1:1 an)	
	Tararrarom, hajh, tararrarom	(ÜM)M ₄
	A Halál: pirkadat	X ₁ X ₂ /J ₁ J ₂
	(strófaként felváltva X, illetve J)	
J	Egyre hosszabb napok	
J	Fájdalmas, bús kitérő	
J	Lelkem szerelmes fattyai	
Ü	Az ágyam hívogat	
	Kezdenek nyakukba venni	M ₆
J	Most pedig elnémulunk	

A szemléletesség kedvéért még egyszer „dekódoljuk” a jegyzék első 10 metrumváltó vagy metrumhagyó versének strófaképletét:

A Dál-kisasszonyok násza. – A 2. sor a 6. strófában egyértelműen *tr*, másutt alternatív *tr/an*, illetve *tr/ce*, vagy egyszerűen *an*; ez tehát „vegyes” lejtés-, illetve metrumváltó sor, jele X. – A 4. sor az 1., 6., 8., 9. strófában egyértelmű *tr*, másutt alternatív *tr/an*, *tr/bi*, vagy egyszerűen *an*, tehát ez is vegyes, X. (Az 1. és a 3. sor mindegyik strófában simán jambikus.)

Négy-öt magyar összehajol. – Oldott (laza) vers, nem strófás szerkezetű. A *ja* sorok mellett *an* és *tr* sorok is szerepelnek benne, tehát metrumhagyó.

Esze Tamás komája. – Ütemező, de (az ereszkedő alapritmushoz képest) lejtésváltó; a lejtésváltást a jambikus 3. sor hozza.

A föl-földobott kő. – Alapjában jambikus, de egyszersmind (10 szótagos soraiban) 5+5-ös hangsúlyos ütemező is. Az 1. és a 2. sor a 2. strófában *tr*, másutt következetesen *ce* (csak a 4:2-ben szerepel alternatívaként a *tr*), tehát „vegyes”, X. (A 3. sor végig *ja*.)

Csókokban élő csóktalanok. – Mind a 2., mind 3. sorok (az 5:2 kivételével) trochaikusan is értelmezhetők, de többnyire alternatívájuk is van (*an* vagy *ce*), ezért „vegyesek”, X. (Az 1. és a 4. sor sima *ja*.)

Milánó dómja előtt. – Az 1. sorok trochaikusak, tehát lejtésváltók, L. A többi *ja*.

Elfogyni az ölelésben. – Az 1. sor mindhárom strófában *tr*, tehát lejtésváltó, *L*. A refrénszerűen ismétlődő 3. sor is lehet *tr*, de ugyanúgy lehet *an* is, tehát sima metrumváltónak számít, *M*. – A 2. és a (choriambikus) 4. sor *ja*.

Őszben a sziget. – Az 1:6 *an*, a 2:6 *tr* vagy *ce* (a 3:6 egy szótaggal rövidebb), így a 6. sor sima metrumváltó, *M*. (A többi *ja*.)

Két szent vitorlás. – A 4. sor mindenütt *tr*, tehát lejtésváltó, *L*. – Az 1:2 *tr* vagy *an*, a 2:2 *an* (a 3:2 hosszabb, a 4:2 pedig rövidebb egy szótaggal), a 2. sor tehát sima metrumváltó, *M*. (Az 1. és a 3. *ja*.)

Hiába hideg a Hold. – Variatív vers, többféleképpen is őrzi a strófaszerkezet nyomait: a) tipográfiai szakaszaiban a sorok száma szűk határok (9–7) között variálódik; b) a sorok szótagszáma is csak 8–10 között váltakozik, eltekintve az utolsó strófa ritartandójától, c) ennek megfelelően a tagoló ritmus szerint egyenletesen négytagúak a sorok; d) mindegyik strófán belül összecseng (esetleg ön-rímmel) 2 sor, ezenkívül kapocsrímek fogják össze a strófákat egymással. – Ami a metrumát illeti: mindegyik strófájában vannak metrumhagyó sorok (főként *an*, de *ce*, *bi* és az 5:2-ben *tr* is). – Tehát: metrumhagyó variatív vers, *V*–.

6.4 A kötet anyagának statisztikai összegezése

Csoportosítsuk végül a metrumváltás-metrumhagyás, illetve a metrumtartás típusai szerint a kötet 117 versét, pontosabban: 117 metrikai strófatípusát, a fenti jegyzék alapján.

1. Az alapján emelkedő lejtésű versekben a jambikus sorokon kívül	
a) csak lejtésváltó sort tartalmaz, tehát <i>L</i> , <i>LL</i>	11 vers
b) lejtésváltó és metrumváltó (illetve vegyes) sort – <i>LX</i> , <i>LM</i>	6 vers
c) vegyes (és esetleg sima metrumváltó) sort – <i>X</i> , <i>XM</i>	19 vers
d) csak sima metrumváltó sort – <i>M</i>	11 vers
a–d) szabályos lejtés- és metrumváltó összesen	47 vers
2. A váltakozó időmértékkel kombinált ütemezők közül	
e) jambikus és ütemező, lejtésváltó és/vagy sima metrumváltó sorral – <i>(J/Ü)LXM</i>	1 vers
f) ereszkedő ütemező vers, jambikus lejtésváltó, illetve egyéb emelkedő metrumváltó sorokkal – <i>(ÜL)J</i> , <i>(ÜM)M</i>	5 vers
e–f) lejtésváltó és/vagy metrumváltó ütemező	6 vers
a–f) strofikus lejtésváltó és/vagy metrumváltó	53 vers
3. A variatív, illetve oldott (laza) versek közül	
g) variatív metrumhagyó, <i>V</i> –	5 vers
h) oldott (laza) metrumhagyó, <i>O</i> –	1 vers
g–h) strófatlan metrumhagyó összesen	6 vers
a–h) metrumváltó és metrumhagyó összesen	59 vers
a kötet százalékában	50,4%
4. A sima jambikusak közül	
i) szabályos jambikus – <i>J</i>	45 vers
j) jambikus és ütemező – <i>J/Ü</i>	2 vers
k) jambikus variatív – <i>VJ</i>	1 vers
l) jambikus és ütemező variatív – <i>V(J/Ü)</i>	– vers
m) jambikus oldott – <i>OJ</i>	– vers
i–m) sima jambus összesen	48 vers
a kötet százalékában	41%

5. Metrumváltás szempontjából közömbös
n) ütemező (sima ereszkedő lejtésű) – Ü
a kötet százalékában

10 vers
8,5%

A strófatípusoknak tehát ebben a kötetben valamivel több mint a fele metrumváltó vagy metrumhagyó, jó 40%-a sima jambikus, közel 10%-a pedig sima ütemező, vagyis a metrumváltó időmértékelés szempontjából közömbös.

6. A periodicitást megsérti
a metrumváltó versek (a–f) közül
a strófikus jambikusak (i–j) közül
összesen
a fenti két csoport (53+47) %-ában

5 vers
1 vers
6 vers
6,0%

6.5 Az érett Ady köteteinek metrumváltási statisztikája

A fenti kategóriák szerint foglaljuk táblázatba az érett Ady tíz kötetének anyagát: *Új versek* (UV), *Vér és arany* (VA) *Az Illés szekeren* (ISz), *Szeretném, ha szeretnének* (SzH), *A Minden-Titkok versei* (MT), *A menekülő Élet* (MÉ), *A magunk szerelmé* (MSz), *Ki látott engem?* (KL), *A halottak élén* (HÉ), *Az utolsó hajók* (UH).

Az alábbi táblázat jeleinek magyarázata, itteni sorrendjükben:

L – lejtésváltó; M – metrumváltó; X – vegyes
J/Ü – jambikus és ütemező; ÜL – ütemező lejtésváltó, ÜM – ütemező metrumváltó
V – variatív metrumhagyó; O – oldott (laza) metrumhagyó
J – tiszta jambus; J/Ü – jambikus és ütemező; VJ – variatív jambikus; VJ(Ü) – variatív jambikus és ütemező; OJ – oldott jambikus
Ü – ütemező

(A táblázat azokra a kötetenkénti jegyzékekre épül, amelyek közül az SzH-ra vonatkozót fentebb olvashattuk.)

Ady verseinek metrumváltás szerinti megoszlása

	UV	VA	ISz	SzH	MT	MÉ	MSz	KL	HÉ	UH	Össz.	
Értékelt versek száma	70	123	109	117	75	80	71	97	131	113	986	
a) L, L	–	4	3	11	4	2	3	2	5	5	39	a)
b) LX, LXM	2	8	–	6	1	6	2	3	6	6	40	b)
c) X, XM	8	29	22	19	11	20	14	10	23	22	178	c)
d) M, MM	6	17	15	11	13	8	6	6	14	7	103	d)
a–d) szabályos metrumváltó	16	58	40	47	29	36	25	21	48	40	360	a–d)
a kötet %-ában	22,9%	47,2%	36,7%	40,2%	38,7%	45,0%	35,2%	21,6%	36,6%	35,4%	36,5%	
e) (J/Ü) LXM	2	1	4	1	2	–	–	3	1	–	14	e)
f) (ÜL)J, (ÜL)M	1	1	–	5	3	2	4	4	6	4	30	f)
e–f) metrumváltó ütemező	3	2	4	6	5	2	4	7	7	4	44	e–f)
a–f) strófikus metrumváltó	19	60	44	53	34	38	29	28	55	44	404	a–f)
a kötet %-ában	27,1%	48,8%	40,4%	45,3%	45,3%	47,5%	40,8%	28,9%	42,0%	38,9%	41,0%	

	UV	VA	ISz	SzH	MT	MÉ	MSz	KL	HÉ	UH	Össz.	
g) V-	7	4	2	5	3	4	7	10	13	10	65	g)
h) O-	1	4	-	1	9	4	5	5	6	14	49	h)
g-h) strófátlan metrumhagyó	8	8	2	6	12	8	12	15	19	24	114	g-h)
a-h) metrumváltó, metrumhagyó	27	68	46	59	46	46	41	43	74	68	518	a-h)
a kötet %-ában	38,6%	55,3%	42,2%	50,4%	61,3%	57,5%	57,7%	44,3%	56,5%	60,2%	52,5%	
i) J	30	39	54	45	20	18	25	37	36	22	326	i)
j) J/Ü	5	1	1	2	1	1	-	3	2	3	19	j)
k) VJ	4	1	-	1	-	4	3	3	6	2	24	k)
l) V(J/Ü)	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	l)
m) OJ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	m)
i-m) sima jambus	41	41	55	48	21	23	28	43	45	27	372	i-m)
a kötet %-ában	58,6%	33,3%	50,5%	41,0%	28,0%	28,7%	39,4%	44,3%	34,4%	23,9%	37,7%	
n) Ü (temező, sima)	2	14	8	10	8	11	2	11	12	18	96	n)
a kötet %-ában	2,9%	11,4%	7,3%	8,5%	10,7%	13,7%	2,8%	11,3%	9,2%	15,9%	9,7%	
a periodicitást sérti metrumváltók (a-f) közül	4	6	4	5	2	7	3	1	7	4	43	
strófás jambikusak (i-j) közül	6	3	1	1	-	1	3	3	-	1	19	
összesen	10	9	5	6	2	8	6	4	7	5	62	
a két csoport %-ában	18,5%	9,0%	5,1%	6,0%	3,6%	14,0%	11,1%	5,9%	7,5%	7,2%	8,3%	

$$a-h) + i-m) + n = 100\%$$

6.6 A statisztika néhány tanulsága

a) Quod erat demonstrandum: Ady verseinek *nagyobb* része (52,5%-a) valóban nem sima jambikus, hanem *metrumváltó* (illetve *metrumhagyó*). Vagyis: a jambikus sorok közé szabályosan, periodikusan (mindegyik strófa ugyanazon helyén/helyein) nem jambikus sorok ékelődnek (illetve az ereszkedő lejtésű strófákba jambikus sorok); ugyanígy a nem szabályos strófás szerkezetű versek nagyobb része sem *kizárólag* jambikus sorokból áll (ez utóbbi jelenséget nevezem *metrumhagyásnak*). – S ha csak a 749 strófikus és időmértékes verset nézzük: itt a 404 metrumváltó vers (a–f) a 345 tiszta jambikussal (i–j) szemben 53,9%-ot jelent.

A tíz kötet közül hétben több a metrumváltó-metrumhagyó vers, mint a tiszta jambikus, egy kötetben (*Ki látott engem?*) azonos a két csoport aránya, s csak a legelső és a harmadik kötetben (*Új versek*; *Az Illés szekerén*) múlja felül a sima jambikus típus aránya a másikat.

b) A metrumváltó verseken belül a *lejtésváltó* altípus (amelyben a versen következősen végighúzódo *trochaikus*, *ereszkedő lejtésű* sor is van) a *Vér és arany* kötetben jelenik meg először; kiugróan magas az aránya a *Szeretném, ha szeretnénekben*.

c) A *strófászerkesztés* az *Új versek* után átmenetileg szigorodik, a következő három kötetben alig találunk variatív, illetve laza (oldott) verset; az életmű második részében ismét teret nyernek a nem strófás, illetve a szabálytalan strófákba szedett versek.

d) Az egészükben strófikus-időmértékes verseken belül a *periodicitást sértő sorok* arányát csak ezrelékben lehetne kifejezni. (Az e szempontból átlagos *A magunk szerelme* kötet például 54 strófikus-időmértékes verset tartalmaz, ezek összesen

1278 sorból állnak; a 6 versben található szabálytalan időmértékű 7 sor ennek 5,48 ezreléke.) Azok a versek viszont, amelyekben ilyen sorok fordulnak elő, az *Új versekben* az összes strófikus-időmértékes versnek csaknem 1/5-ét teszik ki; a következő négy kötetben rohamosan csökken ez az arány, a 6–7. kötetben ismét 10% fölé emelkedik, az utolsó kötetekben újra csökken.

e) Az ütemező (a szokványos értelemben „hangsúlyos”) versek az *Új versekben* még többnyire jambikusak is; tiszta, csak hangsúlyos vers itt alig akad. A további kötetekben eléggé szeszélyesen váltakozik a csak ütemező versek aránya.

f) Az *Új versek* eszerint a fenti szempontokból bizonyos fokig átmenetül szolgál a két korai (általam itt fel sem dolgozott) Ady-kötet és az „érett” Ady verselése között.

6.7 A metrumváltás periodicitásának megsértése; Ady és a verstani szabályok

Meg kell végül indokolnom: miért tarthatom Ady egyik jellegzetes verselési rendszerének a metrumváltó időmértékelést, holott (amint a 4.4 pontban, majd az iménti táblázatokban is láthattuk) ő maga is meg-megsérti annak fő szabályát, a periodicitást?

Hadd utaljak először is *A fiai sorsa* című versére, amelyet nemigen emlegetnek, pedig *verstani ars poeticájának* talán ez a leglényegesebb dokumentuma:

„Úgy kötöm meg a szívemet is, / Miként strófákkal kötöm meg a dalt: / Keresem és kerülöm a vihart. // Utált béklyókért esdve futok, / Gyűlölöm és megáldom az eszem, / De ha feledni kell, emlékezem. // Faképnél hagynám százszor magam. / Mindig örültem szépet akarok / S gyáva kutyaként a vágyba halok. // Fiaim: álmok, örületek, / Apátok hű, jóságos: a Halál. / De meggyilkol anyátok: a Szabály.”

Igen: ő nem csak Goethe, Arany vagy Petőfi verselési stílusát nem tartja kötelezőnek magára nézve (amint a *Hunn, új legendában* vallja), hanem a *verstani* szabályokat sem – még a maga alkotta szabályokat sem. Költői egyéniségét, egyediségét egyre újabb formai bravúrok, új verselési, versszerkesztési szabályok keresésében is kiéli – s azután ezeket a szabályokat is fölöslegesnek, nyűgnek érzi.

a) Itt van a sorok szótagszámának a kérdése. Földessy annak idején a rendkívül változatos szótagszám-kombinációkat vélte az Ady-ritmus alapjának (*Ady-tanulmányok*, 49). Vaskos túlzás volt persze az a kijelentése, hogy Ady teljesen szakított a hagyományos időmértékes verseléssel – de hogy verselésében mekkora szerepet játszanak a szótagszám-kombinációk, azt meggyőzően bizonyította annak kimutatásával, hogy Ady 1000 versének nagyobb része *egyedi* strófaszerkezetben íródott (erről részletesebben az 1.4 pontban volt szó). Ha volt költő, aki „strófákkal kötötte meg a dalt”, az Ady volt. És mégis – melyik költőnk strófaiban akad annyi szótagszám-hiba, mint az övéiben? (Földessy szerint 185 versében; azóta ugyan ebből jó néhány már sajtóhibának bizonyult.)

b) A *háromszavas verscím* is Ady alkotta szabály, versalkotásának önként vállalt kötöttsége, amelyhez makacsul ragaszkodott (erre is Földessy hívta fel a figyelmet, *i. m.*, 17). De ebben sem járt el egészen következetesen: a névelő hol beleszámít a három szóba, hol nem, a kötőjeles összetett szavak hol egynek számítanak, hol kettőnek.

c) Földessy szerint Ady arra is ügyelt, hogy „minden versének legyen egy külön, más verse még nem foglalt szava” (*i. m.*, 28). Lehet, hogy ez egy gyakori jelenség téves általánosítása Földessy részéről; ma, a számítógép lehetőségeivel élve, már pontosan ellenőrizni lehetne. De ha netán az derülne ki, hogy csakugyan volt Adynak ilyen szabálya, bizonyára kiderülne az is, hogy sokszor meg is szegte.

d) A *tagoló verselés* e sorok írójának (egyebütt kifejtett) véleménye szerint a leglényegesebb újítása Ady verselésének. S ha csakugyan van tagoló verselés (ami ma még vitás), akkor az is igaz, hogy ez az *Új versekben* még épp csak előbújik a jambusok (és egyéb időmértékek) mögül, határozottan kibontakozik a következő két kötetben, azután a *Szeretném, ha szeretnének* verseiben éri el teljességét – majd, *A menekülő Élettel* kezdve, fokozatosan elbizonytalanodik, egyazon versen belül is vegyül az ütemező verseléssel, s csak a két utolsó kötetben kap ismét erőre. Tehát: mihelyt kiteljesítette Ady ezt

a verselési módot, mindjárt nem is érezte olyan fontosnak, illetve további kombinációk keretében alkalmazta.

e) Hogy az időmértékes verselés szabályai mennyire csak viszonylagosan érvényesülnek Ady sok versében, arra a fenti verselemzések során bőven láttunk példát; sokszor csak erőltetve lehet egy-egy sorra valamilyen időmértékes jelleget rábizonyítani. A *Vér és arany* után tagadhatatlanul meggyőzőnek látszik Ady verselésében a füllel is első hallásra érzékelhető, meggyőző jambikus (illetve metrumváltó) sorok. Feltehetőleg azért, mert a szimultán vers másik „szólama”, a tagolás kerül előtérbe a versekben, az adja az élő, hangzó ritmust, az időmérték sokszor csak kísérszólamként, olykor csak jelzésszerűen (a sorvégek következetes lejtésében) van jelen. – Nem mintha nem bizonyította volna eléggé Ady, hogy tud olyan verset írni, amely tagolónak is, időmértékesnek is megragadóan dallamos – de új leleménye, a tagolás miatt most kevésbé törődik a közkeletű időmértékes formával.

f) Ezért kell a metrumváltó időmértékes verselés esetében is regisztrálnunk a szabály „nagyvonalú” kezelését. Ez a verselési rendszer is a *Szeretném, ha szeretnének* kötetben és a közvetlenül utána következőben jelentkezik a legtisztább formában és a legnagyobb arányban, de itt is – s az előző kötetekben még inkább – nem egyszer megsérti Ady a periodicitás szabályát.

Az akkurátus Arany joggal elmondhatta a maga Toldijáról, hogy „dolmányán a szabó parasztot nem hagyott”. Ady viszont csak addig díszítgeti a „cifra szolgáló” köntösét, amíg úri kedve tartja; ha elunta, az utolsó sujtásokkal már nem bíbelődik.

OTTLIK BUDÁJÁNAK SZÖVEGE

A *Budáról*¹ szóló kritikák vissza-visszatérő kérdése volt, hogy mennyire tekinthetők Ottlik végleges szövegének,² és egyáltalán, mennyire tekinthetők Ottlik és csak Ottlik szövegének³ a kiadásban foglaltak.

Az Irodalomismeret 1994 őszi számában⁴ Szűcs Kinga mintegy ötven olyan helyet sorol fel, ahol a kézirat és a könyv szövege eltér egymástól. Ez azonban – bár az írás részletes listáival a teljességre való törekvést sugallja – nem az összes eltérés, másrészt ilyen összevetés már eleve csak akkor volna lehetséges, ha a kézirat szövege egyértelmű lenne, amiről viszont (és ezt Szűcs Kinga is elismeri) szó sincs. Anélkül és ahelyett, hogy ezeken a lapokon valamiféle hibajegyzéket kívánnék összeállítani,⁵ a *Buda* még végleges könyvtári elrendezés előtt álló kéziratának átnézése után, e kéziratok minőségére vonatkozó megfigyeléseimet az alábbiakban foglalhatom össze.

A kéziratok legjobb, azaz legkésőbbi részét az a – fénymásolt változatban is meglévő – gépiratos tisztázat jelenti, amely a könyv beosztását alapul véve a 7. oldaltól a 238. oldal 8. soráig terjed (addig, hogy „Két hét alatt”). Ottlik az elején, néhány különleges esetben még belejavított, de a korrigálatlan elgépelések (pl. Kratovánszky, Bokony ómagy) azt mutatják, hogy szóról szóra nem vetette össze a saját pizkozati példányával, sőt az egészet talán át sem olvasta. Ez a végleges gépelés mindenestre nem teljes, így a könyv harmadik harmadának szövege a

¹ OTTLIK Géza, *Buda*, kiad., utószó LENGYEL Péter, Bp., 1993, 1997².

² Bán Zoltán András Ottlik „nem bizonyíthatóan nyomdába szánt szövegé”-ről beszél (BÁN Zoltán András, *Nincs meg semmi*, Holmi, 5[1993], 1732), és Angyalosi Gergely is felveti, hogy „maga az író nem látta el kézjeggyel a publikált szövegváltozatot” (ANGYALOSI Gergely, *Ezre van az embernek*, Határ, 3 [1994. február], 120), illetve ugyanerre utal Erdődy Edit is (ERDŐDY Edit, *Ottlik Géza: Buda*, Életünk, 1994/1–2, 181). Szegedy-Maszácz Mihály, miután felteszi a kérdést: „Befejezettnek tekinthető-e a kézirat anyag ismeretében” a könyv, magára Ottlikra is hivatkozik, aki egyszer elmondta, hogy a *Budának* „csak az eleje és a vége rögzített, míg a közbülső részek sorrendje majdnem tetszőleges és ezért nehéz lesz könyv alakban megjelentetni”. Végül arra a következtetésre jut, hogy a *Buda* töredékes mivoltának különössége abban rejlik, hogy „nem a vége hiányzik, hanem a közepe hézagoss.” (SZEGEDY-MASZÁCZ Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, 1994, 181–182.)

³ N. Tóth Anikó tulajdonképpen jóindulatúan értetlenkedik, fölöslegesnek tartva Lengyel Péter utószavát: „Mintha kétségbe vonható lenne [a szöveg – K. I.] hitelessége... Esetleg türelmetlen külső beavatkozás eredményeképpen más szöveg is bekerült a regénybe.” (N. TÓTH Anikó, *Bolyongások Ottlik Budájában*, Kalligram, 1994/1, 59.) „...tényleg ez volna Ottlik »utolsó kézvonása«?” – kérdezi Margócsy István, akivel a kérdésfelvetésben Török András és Horváth Iván is egyetért (MARGÓCSY István, *Ottlik Géza / Buda*, 2000, 5[1993], 59). Nyilván az ilyen kétségekre kívánt választ adni Lengyel Péter interjúja, amelyben részletesebben nyilatkozik a szövegmegállapítás kérdéseiről (LENGYEL Péter, VARGA Lajos Márton, *Az élő regény*, Népszabadság, 1993. IX. 18., 13).

⁴ Szűcs Kinga, *Ottlik Géza „Buda” című regényének kéziratáról és szövegkiadásáról*, Irodalomismeret, 1994. ősz, 37–40.

⁵ Ezt egyrészt mindenképpen meg kell hogy előzze a kéziratok egymáshoz való viszonyának a tisztázása, másrészt ha a hibajegyzék nem teljes, akkor voltaképp fölösleges, ha pedig teljes, akkor tulajdonképpen már egy újabb, javított kiadás előkészítésével volna azonos.

korábbi gépiratos piszkozaton alapul. A gépiratos piszkozat – mely Ottlik saját gépelése, és szintén megvan indigós változatban is – teljes: azaz a regény szövegét az elejétől a végéig tartalmazza. Mivel az utolsó harmad tisztázata nem készült el, a kiadás során a 238. oldaltól kezdve végig ez alapján dolgoztak. Megfigyelhető továbbá, hogy az első kétharmad szövegének megállapításához is felhasználták, nagyon helyesen, e piszkozat alapján korrigálva a tisztázata egyes hibáit.

Mindezek után a könyv egyes részeinek szövegét – a teljes szöveg mintegy negyedét – betűről betűre összevettem a megfelelő kéziratokkal (azaz, és mindig: gépiratokkal). Ennek során megállapítottam, hogy a könyv első kétharmadának szövege általában nem rosszabb az ilyenkor elvárhatónál. A hibák jórészt abból erednek, hogy a tisztázata gépelője nem mindig követte pontosan Ottlik piszkozati gépelését: például a könyv 12. oldalán „Alla Turzával” ébreszti Bébét Júlia, ahogy az a tisztázataiban is áll. Ottlik autográf piszkozatában azonban, bár tintával van beszúrva, jól olvasható az – egyébként helyes – „Alla Turca” alak.

Vagy például „Az ember felnézett” kezdetű bekezdés előtt a piszkozatban néhány üres sort hagyott a szerző. A tisztázataiban épp betelt az előző oldal a bekezdés előtt, amely így új lapon kezdődik, és elvész a kihagyás, melyet ezért már hiába keresünk a könyvben is (76). Az ezekhez hasonlóktól az egyszerű központozási hibákig van ugyan jónéhány, de az utóbbiak nem lépik túl az ilyenkor elfogadható mennyiséget.

Bizonyára nagyobb nehézségekkel kellett szembenézni a szöveg utolsó harmadának megállapításakor. Az első kétharmad tisztázata is két példányban van meg ugyan, de az ezekben lévő későbbi, elenyésző mennyiségű tintás javítások közt nincs különbség a megfelelő oldalakon. Nem így a harmadik harmad kéziratában! Az eredeti és az indigós példányon ugyanis gyakran *eltérő beszúráások* találhatók: tehát a regény ottliki szövege – Lengyel Péter nyilatkozataival szemben – *nem egyértelmű*. Kiadásában Lengyel Péter – megfigyelésem szerint – inkább az indigós változatot követi, de nem mindig következetesen, néha rossz helyre iktatja be a tintás betoldásokat, néha a könyv olvasata mind az eredeti, mind az indigós példánynak ellentmond. (Például a 239. oldal „A halottait” kezdetű bekezdése a kéziratokban a könyvbeli egy helyett *két* zárójellel kezdődik. Vagy: a kéziratok egyértelmű „már” szava helyett a könyvben egy helyen – 250. oldal, 5. sor – a „még” szó szerepel.) A 239. oldal 3. sorától a 240. lap 12. soráig például mintegy húsz szó és jó néhány írásjel *hiányzik* a könyv szövegéhez képest.

A szerzői piszkozattal kapcsolatban, melynek főleg az utolsó harmada érdekes a számunkra – mert, mint már többször említettem, nincs tisztázata belőle – fontos megállapítani, hogy az eredeti vagy az indigós példányt javította utoljára a szerző, hogy melyiken van az *ultima manus*. Számomra úgy látszott, nem mondhatjuk ki általánosságban, hogy mindig és csakis az egyiken: a leghelyesebb lapról lapra külön megvizsgálni a kéziratokat, akár a szerzői javításokhoz használt tollak eltérő tintáinak színét is tekintetbe véve. Lengyel Péter megtette, amit megtehetett, de erre a feladatra tanácsosabb volna tapasztalt filológus kutatót felkérni.

A szöveg megállapítása során a legnagyobb probléma természetesen a kusza beszúrással zsúfolt oldalak kibetűzése lehetett, de olykor az egyszerű javítások beiktatása sem sikerült tökéletesen. Ezek legkirívóbb példája a könyv vége felé, a 358. oldalon található. Alulról a harmadik sorban szerepel a „banánról” szó, amelynek a kéziratban tintás beszúrással felel meg. Ez valóban elég nehezen olvasható, az indigós változatban talán tényleg lehet „banán”-nak is értelmezni (ezt

megengedi a szövegösszefüggés is), mindazonáltal az eredeti példány alapján világos, hogy a szó „Darwinról” formában olvasandó.

Mindezek a fenti hibák, tekintettel a kéziratok zaklatott mivoltára, nem mondhatók nagyon súlyosaknak, a könyv szövege – a fenti szempontok alapján – ha nem is tökéletesen, de messzemenően érvényesnek tekinthető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a következő kiadás előkészítésekor megint ne a kályhától kellene elindulni, ne kellene újra tüzetesen átolvasni a kéziratokat, például az indigós eredeti változatok közül lapról lapra kiválasztani az érvényest.

Van azonban egy másik fajtája a kézirat és a publikáció közti eltéréseknek, amelyet nehéz volna nem önkényesnek minősíteni. Ezek a változtatások akkor is indokolatlanok, ha Lengyel Péter tételeken rámutat a Népszabadság-interjúban egyikre-másikra. Alapvetően a *fejezet* problémájára gondolok. „Egy helyütt [...] két új fejezetcímét adtam”, illetve „új oldalon kezdtük a fejezeteket” – mondja Lengyel Péter. Az első lépést azzal indokolja, hogy Ottlik „nem jutott hozzá, hogy fejezetekre bontsa, s a regény arányait felrúgta volna a túl hosszú szakasz”.

Ezzel szemben fogalmazhatnánk úgy is, hogy *megváltoztatta volna* a regény arányait a hosszú fejezet: megváltoztatta volna (azaz semmi változás: maradtak volna az eredetiek), de akkor nemde *épp azok* volnának a regény arányai? (Arról nem is beszélve: nem jellemző, hogy kéziratában Ottlik *utólag* osztotta volna fejezetekre az elkészült szöveget.)

Lengyel Péter különben a kéziratok tanúsága szerint a *Hilbert viszontagságai* címűről beszél, e fejezetet ő bontotta háromba, és látta el a *Bagatell* és a *Négy sík* címekkel. De amit nem említ, az *Egy szoba az emeleten* cím is tőle származik, itt is ő iktatott be új fejezethatárt: a kéziratokban két bekezdés között itt egyszerűen néhány üres sor van hagyva, mint annyi más helyen is a regényben.

Új oldalon kezdeni minden egyes fejezetet ugyanilyen önkényes dolog, akár a Lengyel Balázs vendégszerkesztette Jelenkorban – még Ottlik életében – megjelent részlet tipográfiáját, akár magukat a kéziratokat tekintjük. Ennek a változtatásnak a következtében nemcsak az olyan egyflekkes fejezeteknek változik meg az írásképe és a többiekkel való kölcsönhatása, mint az *Ésti fények* vagy a *Korareggeli utca*, hanem – a két hosszabb rész feldarabolásának köszönhetően is – az egész könyv átstrukturálódik.

Ezekén kívül még két furcsaságot kell hogy szóvá tegyek, a Lengyel Péter által is említett nevek dolgában.

A 269. lapon egy bizonyos *Neszko* százados tűnik fel mint az évfolyam Bekény őrnagy előtti parancsnoka. Ilyen nevű személy azonban sehol máshol nem fordul elő a könyvben. Ezzel szemben a 217. oldalon világosan ott áll, hogy a Bekényt megelőző századparancsnok neve *Joneszko*, s ez a név elég sűrűn szerepel is végig a regényben. A kéziratok is a könyv olvasatát hozzák, azaz ennek a névnek a használatában Ottlik ezen az egy helyen maga is ingadozott: esetleg tehát célszerű volna az általános szöveggondozói gyakorlatnak megfelelően a további kiadásokban egységesíteni.

A könyv 158. és 159. oldala „Bajor Zoli” halálával foglalkozik. E helyett a név helyett a kéziratokban mindenhol „Gara Laci” áll. Lengyel Péter konjektúrája nem állja meg a helyét, mert ha valós személyről van is szó, Ottlik nyilván tudatosan szerepeltette saját nevén az emigráció ismert alakját. Lengyel Péter itt túl óvatos volt, mert a szöveg nem olyan, hogy Gara László személyiségi jogait sérthetné – arról nem is szólva, hogy a módosítással megváltozik a valóság és a fikció közti eredeti, Ottlik által felépített viszony is.

Végül még egy momentum. Az utószó szerint Ottlik „A regény utolsó harmadához listát készített: a képek, mozzanatok sorrendjét írta össze, megszámozva.” Lengyel Péter itt talán három dolgot illetően is téved.

A lista először is nem az utolsó harmadhoz készült: az „1989, – festek otthon” és a „Klári sír neki” (mármint Hilbertnek) címszavak által kijelölt rész ugyanis a 253. oldaltól a 303-ig tart, ami a regénynek legfeljebb csak az *egyhetede*, és nem az egyharmada, továbbá nem is az utolsó része, mert *hatvan* oldal a „Klári sír” után még hátravan. Továbbá: Ottlik nemcsak ezt a listát készítette: a listák, külön dossziében, *a regény elejétől kezdve* egészen az utószóban említettig megvannak a kéziratok között. Harmadszor, a listák nem a „regényhez” készültek, hanem a *regényből*. Átolvasva ugyanis ezeket, és összevetve a megfelelő kéziratoldalakkal, világos, hogy Ottlik az egyes oldalakat kivonatolta, kiírva címszavakban a tartalmukat. Hogy nem fordítva, ahogy Lengyel Péter sugallja, azaz nem az oldalra pontos listák alapján fogalmazta a regényt, az a kéziratlapok alapján megállapítható: azokra a géppel, folyamatosan írt részekre, amelyeket később tintával kihúzott, sehol sincs utalás a listákon, az utólagos beszúrásokra pedig mindig van. Mindemellett a regény utolsó hatvan oldalához *nincs lista*: az ekkor már bizonyára gyors ütemben dolgozó szerzőnek már nem maradt ideje a szöveg kivonatolására.

Lengyel Péter tartalomjegyzéket készített a könyvhöz. Vajon nem lett volna-e helyesebb e listákat közölni a könyv végén, mintegy olyan „Mutató”-ként, amilyen az *Iskola* végén áll, s aminek jelentőségét épp Lengyel Péter ismerte fel már oly korán? Ismerve az *Iskola* „Mutató”-ját, és látva, hogy éppen a *Buda* mennyire rászorulna ilyesmire, kevéssé valószínű, hogy e listák csupán a szerző személyes emlékeztetőjéül szolgáltak volna.

Habent sua fata libelli – idézzük gyakran, helytelenül, holmi végzetre hivatkozva az antik közbölcseletet: Ottlik könyveire nem is kell mondani, mennyire illik még így is. Ha azonban – és éppen most! – hűek maradunk az eredeti szöveghez (*Pro captu lectoris habent...*), azaz hogy a könyvek sorsa az olvasói befogadástól-fogadtatástól függ, talán fontosabb (és pontosabb) igazság birtokába jutunk, melyet szerzőnek, kiadónak és kritikusnak egyaránt érdemes megszívlelnie. Voltaképp azért született ez az írás is, hogy – segítségével talán világosabban látva a helyzetet – a továbbiakban ne jelenthessen a bírálók számára kibúvót az érdemi elemzés alól a véltél mindenestre kisebb szövegkiadói pontatlanság, és az a homály, mely sajnálatosan kialakult körülötte.

MILBACHER RÓBERT

„RÓLAD A MESE MEZITLÁBOS CZIGÁNY MÚZSALEÁNY!?”
(Második közelítés *A nagyidai cigányok*hoz)

*El innét, finnyás orru satnya nép!
El, vékonypénzű, holdvilági faj,
Melynek eleme csak illatolaj,
S befogja orrát, ha szabadra lép!
El e puhult nép! nincs közöm velek...¹*

*Érezte-e, hogy az a bizonyos [...] „feloldó”
Dionysos úzott vele pajkos tréfát?²*

I. A Nagyida-pör látens logikája

Vannak évtizedekig húzódó *pörök*, amelyek sohasem zárulnak le megnyugtató bizonyossággal. Ugyanakkor az is hamar kiderül, hogy ezekben az esetekben valójában nem is az egyértelmű döntés (az igen vagy a nem megfellebbezhetetlen kimondása) az, ami kockán forog. Persze ez nem jelentheti azt, hogy az igazság vagy valamiféle igazság kimondásának vágya háttérbe szorul vagy zárójelbe kerül. Hiszen éppen ez teszi a pört. Tudniillik a pereskedés logikája szerint két egymást kizáró, az igazságra vonatkozó igény folytonos bejelentése zajlik. (Ugyanakkor persze a vitában e bináris kódoltság következményeképpen – és mert egy harmadik fél, az ítélkező meggyőzése a cél – többnyire az egymásnak feszülő, a másik hamisságát bizonygató, tehát negatív érvelés kap hangsúlyozottabb szerepet.) A per folyamán szembenálló felek mindegyike potenciálisan birtokában van az igazságnak (az ártatlanság vélelme), ám valójában csak a végleges bírói döntés legitimálja az egyiket, míg a másikat szükségszerűen bűnné nyilvánítja. Az igazság fogalma tehát nem önmagában álló entitás, hanem bizonyító eljárás folyamán konstruálódó és kihirdetett ítélet eredménye; vagyis az igazság (ki)mondás/ki nyilatkoztatás függvénye. Az igazság kimondására csak a megfelelő (a modern társadalmakban) konszenzuális vagy (az archaikus civilizációkban) metafizikus jogosítványokkal felruházott autoritás „hivatott”, akinek mindig valamely legiti-

¹ ARANY János, *A lacikonyha. Vásári kép.* – Arany János összes műveinek kritikai kiadásából (AJÖM) a következő kötetekre hivatkozom: III, *Elbeszélő költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., 1952; VI, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., 1952; X, *Prózai művek, I, Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek*, kiad. KERESZTURY Mária, Bp., 1962; XI, *Prózai művek, II, 1860–1882*, kiad. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968; XV, *Levelezése, I, 1828–1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1975; XVI, *Levelezése, II, 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982.

² BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez* = B. J., *A pálya végén*, Bp., 1987, 62.

mációs biztosíték nevében (Isten, törvény stb.) elhangzó szava érinthetetlen (megfellebbezhetetlen) „szentség”. Ám mégis csak szó marad.

Az irodalmi dolgokban zajló pörök végleges eldönthetetlensége nem (csupán) a bizonytalanság (előbb) romantikus vagy (manapság) dekonstruktív vágyából fakad, hanem abból a sajátságukból, hogy többnyire már önmagukban is többesélyes értelmezések körül zajlanak. Azokban a végeérhetetlen vitákban, amelyek irodalmi szövegek jelentése körül forognak, az egymásnak feszülő, egymást gyengítő, kioltó vagy éppen erősítő érvrendszerek már önmagukban is a vágyott, kimondhatónak gondolt bizonyosság folytonos elhalasztódását demonstrálják. Az így kialakuló frusztráció feloldására időről-időre bejelentődik az igény az ítélet végleges kimondására, ezzel lezártnak deklarálva a pert magát. Ezek az önkényesen kinyilatkoztatott ítéletek azonban, az értelmezés monopóliumának „demokratizálódásával” és profanizációjával³ legitimációs alapjukat veszítve, annak hiányában⁴ csupán esetlegességükre, gyengeségeikre és végső soron tarthatatlanságukra képesek felhívni a figyelmet, ami aztán a szóvá tett szöveg(ek) újraolvasására késztet, majd „ügyükben” „perújrafelvételhez” vezet. Azután pedig minden kezdődik előlről, az éppen aktuális értelmezői nyelvekre konvertálva a vitát, az eldönthetetlenség ódiumával terhelve, a végtelenségig.

De ez persze még egyáltalán nem lenne olyan nagy baj.

1. Egy bukott mûzsa hiábavaló(?) igyekezete a Parnasszosz ormaira

A nagyidai cigányok körül zajló, immár majd másfél száz éves pereskedés két szélső pólusán a szöveg forradalomra és szabadságharcra való egyértelmű vonatkoztatása (allegorikus olvasat), illetve minden transzparencia és referencia nélküli értelmezése (sensus litteralis olvasat) helyezhető el. Természetesen az értelmezés e két szélsősége önmagában igen ritkán, inkább csak vegyítve, egyik vagy másik dominanciájával fordul elő a mű recepciójában. A transzparencia legszélsőségebb példajaként és egyben prototípusaként Voinovich Géza értekezése nevezhető meg: „Mint ópergamenten a szöveg alatt egy elhomályosult régebbi írás betűi: a cigányok rajza alatt más vonások ötlenek fel itt-ott. [...] A semmivé vált kincs a Kossuth-bankó; Puk, aki győzni nem bírt, de bosszút állni tud: Haynau; célzás a szalmapörnye is, mellyel Puk ki akarja füstölni a világból a dádekát; ott a »nagy álmodó«, aki épségben menekül.”⁵ De bízást ide kívánczik Kosztolányi (Voinovich könyvét megelőző, az Arany írói bátorsága kapcsán kirobbant vita folyamán született) tanulmányának egy passzusa, amelyben a hetven sátoralja cigányt a hét

³ „Már nem az egyházi és udvari nyilvánosság reprezentációjának alkotórészei [ti. az áruként általánosan hozzáférhető kultúrjavak – M. R.]; pontosan ezt jelenti dicsfényük elvesztése, egykori szakramentális jellegük profanizálódása. A magánemberek, akik számára a mű mint áru hozzáférhetővé válik, profanizálják azt, amennyiben a mű értelmét autonóm módon, az egymás közti racionális érintkezés útján keresik és beszélnek meg, és ezzel ki kell mondanuk azt, ami eddig éppen kimondatlanságában fejtette ki autoritativ érvényét.” Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDREFFY Zoltán, Bp., 1993, 92.

⁴ „A kritikus [...] nem hivatásos szerep. A műbíró megőriz valamit az amateurből; szakember volta visszavonásig érvényes; benne szerveződik meg a laikus ítélet, de a specializálódás révén is csak egy magánember ítélete marad az összes többi magánember ítélete között, akik végső soron a saját magukén kívül senki ítéletét nem tekintik kötelező érvényűnek. Éppen ebben különbözik a műbíró a bírótól.” HABERMAS, i. m., 99.

⁵ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, II, Bp., 1938, 127.

magyar törzsszel; Csóri „kincset” a Kossuth-bankóval; a Fárao dicsőségét Árpád dicsőségével azonosítja.⁶

A másik pólus szövegei egymástól távoli korszakok termékeiként igen hasonló (az értékelést tekintve azonban gyökeresen eltérő hangvételű) értelmezésbeli lehetőségekre mutatnak rá: egyrészt az 1867 előtti bírálatok,⁷ amelyek egyáltalán nem a szabadságharcos vonalat problematizálják; majd 1872-ben Thewrewk Árpád, aki egészen egyszerűen nem hisz Arany 1867-es gyónásának,⁸ vagyis nem tartja lehetségesnek és főleg indokoltnak a szöveg allegorikus értelmezését; az újabb méltató cikkek közül Képes Géza tanulmányát érdemes kiemelni, amely a recepciót azzal vádolja, hogy nem mert (!) szembenézni a szöveggel, vagyis senki sem tartotta méltónak az igazi értelmezésre⁹ (sőt Képes idézett passzusának lehetséges intenciója szerint, nem is tekintették műalkotásnak), s így aztán „...mivel magát a költeményt nem olvassák, Aranynak ezt a – valljuk meg – a valóságos helyzettől teljesen elrugaszkodó önjellemzését fogadták el a mű értékeléseként”,¹⁰ azaz Képes kategorikus álláspontja szerint: „Nem kétségbeesett kacajról van itt szó, hanem cigányadomákon való nevetésről.”¹¹ Barta János nagyszerű tanulmánya is az allegorikus olvasatot elutasítók közé tartozik, bár nem a Képeshez hasonlatos radikalitással,¹² hiszen azért megjegyzi, hogy Arany magyarázata nélkül is kiérezhetőnek tartja „a deheroizáló, fonák nemzetkarakterológiát”.¹³ A hagyományban uralkodó allegorikus, így a szöveget (jobb esetben) „javító szándékú” szatíráként kezelő olvasattal szemben Szabó Ede „öncélú torzképként”,¹⁴ vagyis nem a referencialitással sokkal inkább terhelt szatíráként¹⁵ próbálja értelmezni a szöveget, de igazából nem tud szabadulni Arany önértelmezésének kény-

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János = K. D., Lenni vagy nem lenni*, Bp., [é. n.], 197.

⁷ 1867-es *Összes műveibe Arany Emlékhangok a Nagyidai cigányokra* címmel a Bolond Istók II. énekének első 8 szakaszát illeszti be mintegy magyarázatként, amely a szöveget a szabadságharc allegóriájaként értelmezi. (Ennek lehetséges értelmezéséről és a fogadtatás további történetéről lásd e dolgozat első részét *Kísérlet Arany Nagyidai cigányok újraértelmezésére* címmel az ITK 1996/4-es számában.) Illetve Arany már egyszer közli ezt megelőzően is az ominózus passzusokat a Koszorú 1863. június 28-i számának 616. lapján *Mutatóvány a Bolond Istók második énekéből* címmel, a következő megjegyzéssel: „A Részvét Könyve olvasói közül egy-kettőt talán érdekelni fog az itt következő néhány versszak, mely folytatása az ottan megjelent töredéknek s a II.-dik ének kezdete. Curiosum képpen megjárja.”

⁸ „... mert hogyan találhassa meg az olvasó valamely műben az eszmét, ha a költő maga sem merte azt 'még félig sem kimondani', s ha készakarva rejtélyes rongyokba burkolta az alakokat, hogy a dicső nemzet [...] rá ne ismerhessen saját szalmatűz-barnította cigány-énjére. [...] Így ítéletnapig kereshettük volna a velünk bujósdi játszó eszmét, ha a költő a második kiadás alkalmával fölvilágosításképpen maga meg nem mondja vala...” THEWREWK Árpád, *Pandora*, Pozsony, 1872, 22.

⁹ „Egyedülálló mű, mellyel ez ideig egy kritikus sem mert szembenézni. Maga a szerző sem. Senki sem szánta rá magát, hogy minden műalkotásnak kijáró elmélyedéssel elemezze végig.” KÉPES Géza, *Költő válságúton* = K. G., *Az idő körvonalai: Tanulmányok az ősi és a modern költészetről*, Bp., 1976, 372.

¹⁰ Uo.

¹¹ KÉPES, i. m., 373.

¹² „Arany Bolond Istók-beli önmagyarázata túlélte nemcsak a költőt, hanem irodalomtörténetünknek több mint száz esztendejét. Hogy ez az önmagyarázat nem fogadható el, azt előttem kimondta Képes Géza [...] Én ezen indításon annyiban akartam túllépni, hogy az önmagyarázat lelki okait, amennyire tőlem telt, kimutattam.” BARTA, i. m., 69.

¹³ BARTA, i. m., 59.

¹⁴ SZABÓ Ede, „Szent romon”, Új Hang, 1955. február, 81.

¹⁵ „A szatíra mértékkel torzít és célja van, éppúgy, mint a karikatúrának [...] A torzkép – noha benne is megvannak a szatíra elemei és eszközei – sokkal öncélúbb, kivált, ha a teljes kétségbeesés szülte, és nem annyira az ábrázolatra, mint inkább az ábrázoló lelkiállapotára jellemző.” SZABÓ, i. m., 75.

szerítő erejétől (l. a lábjegyzetben közölt passzus második mondatának befejezését!).

A szöveg értelmezési lehetőségének harmadik típusához az a Horváth János-féle magatartás tartozik, amely a két interpretációs stratégiát megpróbálja közös nevezőre hozni; a szerzői szándék (óvatos) tiszteletben tartása mellett megengedi a szöveg egyéb irányú, a műfaji hagyományból eredeztethető magyarázatát: „A költemény minden lappangó értelmezés nélkül megállhat furcsa eposz (> cigány eposz<) gyanánt, a költő alakító, jellemző képességének, »tárgy«-ismeretének s komikum iránti érzékének kiváló bizonyítékaként”,¹⁶ sőt a Voinovichnál és Kosztolányinál olvasható, szélsőségesen alkalmazott referencialitást is visszaautósítja: „Az epikai tárgy s a lélekben számon tartott, lappangó tárgy (Nagyida s Világos) közt nincsen semmi részlet-megfelelés:”¹⁷ egyes részleteknek nincsen szimbólikus (!) jelentésük; egyes személyek és cselekedetek, s a történet menete ott és itt nincsen allegorice párhuzamba állítva. Jelentése csak az egésznek van: fájdalmas vádemelés önmagunk ellen, saját hibáink miatt.”¹⁸ Horváth tehát megpróbálja radikálisan különválasztva kezelni a szerző vallomása nyomán kialakult és leginkább Arany lélekállapotának (re)konstrukciójából kiinduló, arra referáló és ahhoz visszatérő, illetve az „epikai tárgy” sajátágaiból adódó olvasási lehetőségeket. Bár elkülöníti egymástól, mégsem választ (nem jelöli ki az egyedül lehetséges és adekvát értelmezői utat) a litterális és az allegorikus interpretációk között, hanem – ahogyan azt az értelmezés dantei hagyománya előírja¹⁹ – egymás utáni fázisokként mindegyiket jogosultnak tartja.²⁰

1.1. Az allegorikus olvasat tündökléséről

A litterális és allegorikus értelmezési lehetőség, amely végső soron az exegézis antiochiai és alexandriai hagyományának kettősségére megy vissza, mindenképpen a végső Igazság felé vezető út egy-egy állomásának tekinthető. Northrop Frye a dantei séma egyes fázisait az olvasás lehetséges szakaszaiként, az olvasó cselekvési mechanizmusában szemléli: a betű szerinti szint a szöveg hallásának és látásának, azaz „az érzéki tapasztalás lényegének felel meg, ami minden tudás alap-

¹⁶ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., 1956, 454.

¹⁷ Ugyanezt vallja Beöthy Zsolt: „Egyenes vonatkozást a forradalomra csak a költemény hangulatában találhatunk; de részleteiben, alakjaiban keresnünk már egyáltalán nem szabad és nem lehet.” BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom története*, Bp., 1896, 567. (A továbbiakban a családottságról beszél.) Vagy óva int az allegorizálás eltúlzásától Dittrich Vilmos is: „De nem szabad túlságba mennünk abban sem, hogy a cigányok minden jellemvonásában nemzetünk torzított sajátosságait keressük és találjuk.” DITTRICH Vilmos, *A nagy-idei cigányok*, Bp., 1898, 98. Ebbe a típusba sorolható Szalay Pál értelmezése is: „...nemcsak mint az 1848–49-iki szabadságharcnak keserű humorral rajzolt torzképe, hanem önmagában véve is, mint komikus eposz, kiváló alkotás.” SZALAY Pál, *Komikus eposzaink*, Gyöngyös, 1902, 90.

¹⁸ HORVÁTH, i. m., 456.

¹⁹ „...először azt kell nézni, mit tartunk e mű [ti. az *Isteni színjáték*] tárgyáról, amint azt szó szerint vehetjük, majd a tárgy allegorikus jelentését fejtjük ki.” DANTE, *Levelek, Tizenharmadik levél* (*Can Grande della Scala úrnak*), ford. MEZEY László = DANTE *Összes művei*, Bp., 1962, 509.

²⁰ A négy dantei fázis – 1. litterális, 2. allegorikus, 3. morális, 4. anagógikus – mindegyike nem követhető végig *A nagyidei cigányok* értelmezési hagyományában, bár már Dante is megjegyzi ez utóbbi három szintről, hogy „általánosságban mindegyiket allegorikusnak lehet mondani, mivel a betű szerinti vagy történelmi értelmezéstől eltérőek. Allegória ugyanis a görög *alleon* szóból származik, ami latinul annyit jelent, hogy 'más' vagy 'különböző’.” DANTE, i. m., 509. Dante ezen megjegyzése feljogosít arra, hogy a morálisnak és anagógikusnak megfelelő fázisokat az allegorikus értelmezésen belül keressem.

ja”.²¹ A következő, az allegorikus szint „megfelel a szemlélődő értelemnek, amely a külvilágot objektívnek látja, és így a típusnak vagy a képnek, amely elrejtí azt, amit az értelem magyarázhat”.²² A morális, harmadik szint „a hitnek felel meg, mely meghaladja és egyben beteljesíti az értelmet”.²³ Végül az anagógikus olvasat szintje pedig megfelel „a hitet beteljesítő boldog látomás lényegének”.²⁴ Jól követhető, hogy a Biblia fenti olvasásmódja az olvasó minél magasabb szférák felé való haladását, beavatódási folyamatát írja le. E folyamat a lentebbi szinttől halad a fentebbi felé, ami persze a térbeliség metaforikájával ábrázolt hierarchikus tagolódás nyomán értékrangsor is kijelöl. Az interpretációnak a bibliai exegézisre visszavezethető hagyománya (vagyis a hermeneutika maga) már múltjánál fogva is beavatódási/beavatási mechanizmusként tekint önmagára, amely már eleve tételezi a folyamat befejezhetőségét, sőt, ezt kritériumként lefektetve a folyamat (a fent emlegetett szintek) végigjárását írja elő az értelmező számára. Ennek fényében az értelmezés nem állhat meg egyik szinten sem, hiszen csak út ez a keresendő Igazsághoz, amely végül az értelem öndestrukciójával, a morális szférán keresztül csak mint kegyelem lehet elérhető, pontosabban (az interpretációs folyamat kezdeti irányának [olvasó–szöveg] visszájára fordulásával [szöveg–olvasó]) az értelmező csak a szöveg (illetve a „mögötte álló” Isten-Szerző) kegyelmében részesülve avatódhat be.

Paul Ricoeur a retorikának a szó szemantikájára alapozó elméletével²⁵ szakító metaforaértelmezése a mondat szemantikájára épít,²⁶ arra a kérdésre keresve a választ – az evangéliumi példázatok sajátosságait vizsgálándó –, hogy mi késztet a parabolikus beszédmód kapcsán a betű szerinti értelmezésről a metaforikusra történő átváltásra. Ricoeur válasza erre az, hogy mindig a litterális értelem (értelmezhetőség) elégtelensége vagy értelmetlensége hívja elő a metaforikus vagy allegorikus („másként értő”) jelentés keresését, hogy e metaforikus folyamat során végül kezelhető, használható, már „értellemmel bíró” jelentés (sőt végső soron szöveg) konstruálódjon.²⁷

A nagyidi cigányok recepciójával kapcsolatban a litterális olvasatnak allegorikusra váltását egyrészt az értelmezési folyamat önmozgásának (alacsonyabb értelműtől egy magasabb felé) kényszerítő erejében, másrészt pedig a betű szerinti olvasat elégtelenségében (egy adott kulturális szint/regiszter számára „értelmezhetetlenségében”) keresem. Arany művének kritikai hagyományát az allegorikus értelmezés uralja, amely persze terhes a morális értelemmel (a szabadságharc szereplőinek kritikája, illetve Aranynak ehhez és magához a forradalomhoz való

²¹ Northrop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., 1996, 371.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ „A metafora a szóképek egyike, amelyben a szókép hasonlóság alapján váltja fel a szó szerinti értelmű kifejezést – emez hiányzik, vagy kimarad.” PAUL RICOEUR, *A bibliai hermeneutika*, ford. MÁRTONFFY Marcell, Bp., 1995 (Hermeneutikai Füzetek, 6), 90.

²⁶ „A metafora, még mielőtt a szó szemantikáját befolyásolná, a mondatszemantikától függ. A metaforának csak valamely állításon belül van értelme: predikatív szerkezet.” RICOEUR, i. m., 91.

²⁷ „A metafora tehát nem önmagában, hanem értelmezésében áll fenn. A metaforikus értelmezés lényege, hogy egy hirtelen fellépő és önmagát leromboló ellentmondás értelmes ellentmondássá alakul át. A transzformáció mintegy ’megcsavarja’ a szót: kénytelenek vagyunk új értelemmel felruházni. Kiterjesztett értelme révén a szó ott is jelent valamit, ahol a szó szerinti interpretáció csupán értelmetlenséget lát. A metafora ekként választ ad a betű szerint értelmezett állítás következetlenségére.” RICOEUR, i. m., 92.

viszonyulása) és az anagógikus értelemmel is (a Nemzet pusztulásának, illetve felvirágoztatásának lehetősége), bár ezek többnyire nem egymástól elhatárolva, és nem szisztematikus kifejtettséggel részei a recepciónak.

A *nagyidai cigányok* fogadtatásának domináns értelmezési hagyománya tehát az allegorikus. A dominancia itt nem csupán az ilyen jellegű írások mennyiségi túlsúlyát, hanem egyrészt azt a magától értetődő legitimitást jelenti, amely Arany önértelmezésére támaszkodik, másrészt pedig az ilyen típusú értelmezések megállapításainak taníthatóságát, ami – persze összefüggésben a szerzői értelemdadás legitimáló gesztusával – lehetőséget biztosít a műről kialakítható/kialakítandó diskurzus²⁸ elemeit alkotó racionális kijelentések²⁹ megformálására és újramondására. Arany szavainak ismételtetése hasonlatos valamely dogma kántálásához, amely nem racionális megfontolásként, hanem a hit ellenőrizhetetlen kinyilatkoztatásaként aposztrofálódik. Az allegorikus értelmezések minden esetben Arany

²⁸ A fogalmat Michel Foucault tanulmányának értelmében használom.

²⁹ Egész konkrétan azokra a mondatokra gondolok itt, amelyek többnyire Arany illetve a belőle kiinduló Gyulai mondatainak, kisebb-nagyobb stilisztikai változtatással vagy anélkül (például egyszerűen csak idézik a *Bolond Istók* ominózus passzusait) újramondott változatai/ismétlődései. Néhány tipikus példa a teljesség igénye nélkül: „Igy én, a szent romon, emelve vádat / Magamra, a világra, ellened: / Torzulva érzém sok nemes hibádat, / S kezdék nevetni a sírás helyett; / Rongy mezbe burkolám dicső orcádat, / Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd: / S oly küzdelemre, mely világsoda, / Kétségbeesett kacaj lón Nagy-Ida.” (Arany, *Bolond Istók*, II. ének 8. vsz.); „E kétségbeesett kacaj emléke a *Nagyidai cigányok*; e művében költőnk torzultan, romgyembe burkolva gúnyolta a nemzeti jellem ferdeségeit...” (HARASZTI Gyula, *Arany János elbeszélő költészete*, Magyar Szemle, 1881, 223); „Csal-álomból ébredve, kegyetlen fájdalommal érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. [...] Valóban, *A nagyidai cigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legalányabb érzés tárgyias alakban, igazság torzképpen, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.” (GYULAI Pál, *Arany János: Emlékbeszéd 1883. október 28-án* = Gy. P. *Válogatott művei*, Bp., 1956, 41–42); „De van Aranyunk egy nagyobb elbeszélése, a melyben lelkének keserősége, hazafiúi fájdalma a komikum leple alatt jelenik meg s érezzük azt, hogy midőn a satyra ostorával veri a nemzetet, midőn kacag a hibák s bűnök felett, szíve vérzik. [Itt idézi Arany fenti passzusait.]” (KOLTAI Virgil, *Arany János élete és költészete*, [Bp.] 1886, 119); „Arany torz éposza az elbírhatatlan fájdalom mámorából fakadt: kinjai közt a kedv féktelenségében keres enyhülést s kacagva sír; vádol, de csak azért, hogy vádjával is önmagát sebezve szabadabban folyjon szíve vére.” (BEÜTHY, i. m., 567); „Szíve vértzett, midőn kacagásba ölte bánatát a szabadságharcz miatt.” (DITTRICH, i. m., 94); „A Nagyidai cigányokról maga mondja a szerző, hogy a szent romokon maga, az egész világ s hazája ellen vádat emelve az óriási küzdelem után kétségbeesett, hosszú kacagásra fakadt.” (GYÖNGYÖSI László, *Arany János élete és munkái*, Bp., 1901, 200); „Vagy olyannyira ügyes-e, pipiskedő-e *A nagyidai cigányok*, ez az apokaliptikus vallomás, mely még vérző, friss sebet hasít föl, ez a vakmerő leleplezés, mely mindenkit meghökkenített [kiemelés: M. R.], ez a hisztérikus kacaj egy koporsó mellett, a legdrágább halott koporsója mellett?” (KOSZTOLÁNYI, i. m., 179); „Nem olyan gúny ez mint a szatíráté, mely javítani remél, mikor pellengérré állít: ez a tehetetlen fájdalom átkozódása, melybe alacsony képek tolnak [kiemelés: M. R.]; egy flagelláns korbácsütései, aki maga vérzik alattok; a szerencsétlen Jób megalázkodása, ki sebeivel a szemétdombra ül. Valami szent öröngés van ez önmarcangolásban, egy szóhoz sem jutott, elkésett Cassandra vádja.” (VOINOVICH, i. m., 129); „A jókedv álarcában ebben az eposzban a legmélyebb emberi fájdalom húzódik meg.” (CSÁSZÁR Elemér, *Arany János: Egyetemi előadás*, Bp., 1938, 103); „Idánál (Világoson!) vértzett a dicső faj, s mikor sebeibe tiportak, a világ, mely csodálta dicső küzdelmét, vállvonítva kullogott tovább; a költőt ekkor fogta el az a keserű érzés, melyben költeménye fogant: a szőlősgazda érzése, ki a jégverés láttára kétségbeesésében dorongot ragadott, s kacagva, sírva maga is paskolni kezdé jégverte szőlőjét.” (HORVÁTH, i. m., 458). (Annai megjegyzést fűznék még a szőlősgazda-hasonlathoz, amely a spontán vallomásként kezelt *Emlékhangok* része, hogy már 1847-ben leírja azt Arany Petőfihez címzett szeptember 7-i levelében: „Ha a humorizáló maga is a sáskák csapása alatt állna, akkor illenék szájába a keserű humor [ti. Jókait szapulja, aki humorizált a sáskajáráson], mint azon szőlős gazdáéba, ki látván hogy szőlőjét a jég ugyancsak veri, felkapott egy dorongot s neki esett ütni vétni [!] a fűrtöket; mondván, »No csak uralom Isten! rajta! a mit elkövethetünk rajta ketten! lám én is segíték!“ [AJÖM XV, 141.] Azután pedig ugyanez a motívum felbukkan a *Szeptani jegyzetek* humorról szóló részében 1859-ben is.)

1867-es *Emlékhangok*jából indulnak ki, amelynek szavai „megdöbbentő világosságot árasztanak [kiemelés: M. R.] a költeményre”,³⁰ azaz valóban a megvilágosodás retorikája alkalmazható a forradalomra figyelő referenciális olvasattal kapcsolatban. Ez a meg-, felvilágosítás, azaz az értés, a tisztán látás, a titokba való beavatkozás mindig kegyelmi adomány, amivel szemben csak az elfogadó (ortodox) vagy az elutasító (eretnek) magatartás képzelhető el, de a kijelentés maga nem analizálható, hiszen nem racionális. Az allegorikus kritikák ismételten alapuló szerkezete egyrészt tehát ide vezethető vissza, másrészt viszont arra a kételyre (inkább elbizonytalanodásra) vagy a kétely halvány lehetőségére, amely minden hitnek része, és amit a szöveg szerzői értelmezés nélküli olvasása/olvashatósága generál(hat).³¹

1.1.1. Az allegorikus értelmezés apologetikus retorikája

Nem véletlen tehát, hogy az allegorikus olvasatot preferáló szövegek némileg apologetikus jellegűek, retorikai szerkezetüket tekintve tehát leginkább a törvényszéki beszédhez (*genus iudiciale*) sorolhatók, azon belül is a *status qualitatis*³² típusához. Itt nem maga a vádlott beszél – bár szavainak állandó ismételtesével mintegy megidéződik alakja –, hanem képviselőjében a kritikusok igyekeznek egy virtuális per során enyhíteni a kétségtelenül elkövetett (hiszen a *status qualitatis* értelmében nem a tettet magát tagadják, hanem elkövetésének körülményeit, lélektani okait mérlegelik) bűnért járó büntetést. A védőbeszédben először mindig a költő Világos utáni lelkiállapotát vázolja, természetesen saját vallomásai alapján, azután pedig e lelkiállapotot magyarázatként, mentségként kezelik egy soha ki nem mondott, bár tagadhatatlannak érzett bűnnel szemben.

Ezt a „bűntettet” az allegorikus értelmezés megerősödésével és (majdnem) teljes uralmával egyre inkább magában az allegorikus jelentésben vélték megtalálni, tudniillik a „bukott nemzet fölötti nevetésben”. A „hazafiatlanság” problémája mint a recepció vádjá először a maga tisztaságában Riedl Arany-monográfiájában bukkan föl *evidenciaként*,³³ majd pedig intézményesülését az 1931–32-es, Arany írói bátorságáról folytatott vita hatásának tulajdoníthatjuk, annak ellenére, hogy a vitát kirobbantó Móricz nem tartja elég explicitnek a kritikát még *A nagyidai cigá-*

³⁰ SZINNYEI Ferenc, *Arany humora*, BpSz, 124(1905), 61.

³¹ Ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy a forradalmi vonatkozást a szerző segítségével nélkül még a „hithű” irodalmárok is nehezen olvasták ki a műből. Például: „Legerősebben akar hatni a Nagyidai cigányában. Itt egy nagy műben fejezi ki, melynek részletei távol esnek a föltételtől; az egésznek benyomása tartoznék bizonyos eszmének megfelelni. Meg kell vallanunk [kiemelés: M. R.], hogy azt nehéz volt értenünk, ezt nem könnyű kiismerni belőle, és nem csodáljuk, ha panaszkolja.” IMRE Sándor, *Arany János és Aristophanese*, BpSz, 1885, 21. Imre sem engedi meg a részletekbe menő azonosítást, mint a fentebb idézett Horváth stb., azaz az allegorikus értelmet a szövegen kívül, fölött stb. helyezi el, vagyis azt nem szöveghez, hanem szerzőhöz köti. (Ez viszont implicite fenntartja a szöveg eltérő értelmezhetőségét.) Idézett passzusának retorikája a gyónás frazeológiájára emlékeztető kifejezést használ (lásd kiemelésemet): mintha valóban egy kialakult dogmával szembeni kétkedésének adna hangot, persze rögtön meg is bánva azt.

³² „*Status qualitatis*: ez esetben a tettes arra hivatkozik, hogy tette elkövetésekor egy erősebb törvényre hallgatott, amely eldöntötte lelkiismereti konfliktusát.” SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Bp., 1988, 30.

³³ „*A nagyidai cigányok* miatt hazafiatlansággal vádolták Aranyt; pedig ha jól megértjük, több valódi hazafiasságot fognak benne találni, mint a német költészet aranykorának összes eposáiban.” RIEDL Frigyes, *Arany János* (1898), Bp., 1982, 220.

nyokban sem.³⁴ De Kosztolányi válaszában már arról beszél, hogy *A nagyidai cigányok* olyan „vakmerő leleplezés”, amely „mindenkit meghökkentett”, vagyis a mű negatív értékelésének okát egyértelműen(!) a nemzeti kegyelet megsértésében látja. Az ugyanezen vitához hozzászóló Voinovich Géza, miután kügazítja Móricz filológiai tévedéseit, megjegyzi, hogy „Az elveszett alkotmány bátor tett volt a hatalommal szemben, *A nagyidai cigányok* bátor a nemzettel szemben”,³⁵ vagyis a nemzet rosszalló reakcióját (megbotránkozását) nyilvánvalóan a kritika hatásának tulajdonítja. Ebből a vitából tanulságos még megemlíteni Skala István és Ujváry Lajos közös cikkének gondolatmenetét, amelyben Arany nemzetkritikáját Széchenyiéhez hasonlítják, és próbálják magyarázni, Móricz vádjára reagálva, hogy miért objektíválta túl a kritikát: „Fájt neki a bukás, hibáztatta is a történetekért felelőseket, de sokkal hívebb fia volt nemzetének, semhogy elesettségében pellen-gérre tudta volna állítani hibáiért *A nagyidai cigányokban* [...] Az estében halálra zúzódtott gyermek apja kacag úgy a végzetes csínyen, mely magzata vesztét okozta, mint Arany teszi, nemzete életéért reszketve, *A nagyidai cigányokban*. Ez a lélektani magyarázata, miért objektíválódtak e költeményben Arany modelljei túlságosan is üstföldozó [!] cigányokká.”³⁶ Skala és Ujváry cikkének ezen passzusa ugyanazt az apologetikus retorikát (status qualitatis) alkalmazza, ami főleg a 19. század végének kritikáit jellemzi: a sírva vigadó lélekállapot vázolója a szöveg litterális értelmének sajátosságait magyarázza. Csakhogy (és ez perdöntő különbség a múlt századi érvelés és Skalaék között) itt és ekkor konkrétan Móricz bátortalanság-vádjára válaszoltak, vagyis van megnevezhető vádló és artikulált bűn: nem a szöveggel kapcsolatos bizonytalanság van a középpontban, sőt e bizonytalanság háttérbe szorul, eljelentéktelenedik. Ez az irány igazából aztán Horváth János idézett tanulmányában érik be, amelyben látványosan szakít azzal a nézet-tel, hogy Arany keserű nevetését a nemzet hibái hívták volna elő: „...s mikor sebeibe tiportak, a világ, mely csodálta dicső küzdelmét, vállvonítva kullogott tovább; a költőt ekkor fogta el az a keserű érzés, melyben költeménye fogant... [kiemelés: M. R.]”,³⁷ amivel Horváth végső soron megpróbálja Aranyt a kvázi „nemzetgyalázás” bűne alól felmenteni, és ezzel (szándékának inverzeként) teljessé teszi a diskurzusban azt a vélekedést, amely szerint mindenféle apologetikus kísérlet a nemzetsértés vádjának enyhítésére irányul(hat csupán).

Holott a recepció korábbi szakaszában egyáltalán nem erről esett szó. Az első, Arany művét a legvadabb bírálattal illető „eretnek”, Thewrewk Árpád az örök szép nevében nem fogadja el Arany önmagyarázatát: „Az [ti. a kétségbeesés, meghasonlás] napvilágra hozhat ugyan a józan felfogással és józan izléssel egyaránt összeütköző szörnyalakokat; de gáncstalan remekművet – (az örök szépnek szenté-lye meg nem nyilván zavart szemeinek) – nem teremthet soha.”³⁸ Thewrewk

³⁴ „Túl objektíválta. Túlságosan is cigánybandát szerepeltetett Nagyidán, s a cigánytípusokban nem találjuk meg a mi forradalmunk hőseit, a Szemere Bertalanokat és Dembinszkieket, a Görgei-típust, a gyémántos Madarászt és a többi vezető egyéniséget. Elpipiskedett az üstföldozó cigányokon, és csak egy-egy csipős sorban véljük felismerni a modellt...” MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága* (Nyugat, 1931) = M. Zs., *Tanulmányok*, I, szerk. SZABÓ Ferenc, Bp., 1978, 722.

³⁵ VOINOVICH Géza, „Arany János írói bátorsága”, BpSz, 1932, 307.

³⁶ SKALA István, UJVÁRY Lajos, *Arany Jánosra emlékezve (Arany János írói bátorsága)*, Magyar Szemle, 1932/XIV, 236.

³⁷ HORVÁTH, I. h.

³⁸ THEWREWK, I. m., 48.

eretnek bírálatát (Arany kultuszának, tiszteletének növekedésével párhuzamban) már többnyire a „paradigmán” belül elhelyezhető ortodoxok követik, akik viszont csupán annyiban különböznek Thewrewktől, amennyiben ítéletük nem élesen elutasító, azaz elég mentséget vagy magyarázatot találnak arra, amire Thewrewk nem: ti. hogy a szöveg „komikuma s satyrája többször *oly alant jár*, hogy a művészi *szép köréből* gyakran *kiesik* [kiemelés: M. R.]”³⁹ Például Haraszti Gyula fentebb már idézett tanulmányrészletének folytatása szerint: „Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy *fájdalma tőlük elmámorosodott*, borosvigsággá változott; ezért merült *úgy el vastagabb tréfákba* [kiemelés: M. R.], melyek a cigány jellem anekdota-vonásainak közbe szövésével a művet a legléhább szomorú s a legérzékenyebb fájdalommal parodizáló torzképpé teszik irodalmunkban”,⁴⁰ vagyis Haraszti az *Emlékhangok*-ban vázolt lélekállapotot nem magának a gúnykép megszületésének, hanem annak a nyelvnek a magyarázataként kezeli, amelyről a korabeli kritikák⁴¹ igen elítélő hangnemben nyilatkoztak, és amely a szöveg litterális értelmezése felé mutat (erről bővebben majd alább). A vád tehát – aminek jogosságához nem férhet kétség, csupán az elkövetés lélektani okai jelenthetnek enyhítő körülményt – még Arany híres vallomása után is a „nyersesség”, a „póriasság”, az „alant járás” stb. Az „izlés előforduló fogyatkozásaira” keresi a magyarázatot (nem mentséget!) Zilahy Károly, amikor így ír: „Nála a lantosköltemény is többnyire tárgyilagos képpé kerekedik, melyen az *izlés előforduló fogyatkozásait pótolja az érzés ereje és igazsága* [kiemelés: M. R.]. S ez még a Nagyidai cigányok, a meg hasonlással küzdő költői kedély e sajnos szüleményéhez, mely annak idejében oly tetemes és méltó visszatetszést okozott: ehhez is képes – ha mentséget nem, legalább magyarázatot szolgáltatni.”⁴² A nyerseségek forrását keresi a „nekivadult kedvben” Beöthy Zsolt is: „Híres nyerseségei is olyan becsületes, *csak a nekivadult kedvet jellemző* [kiemelés: M. R.] nyerseségek, melyeken csupán finnyáskodás akadhat fenn. De a költőnek ez a komikai ere, ennek ilyenén fölfakadása, föltartóztathatatlan, tréfában nem válogató, sőt magáról szívesen el-elfeledkező...”⁴³ Aranyt Dittrich Vilmos is a „trágárság vádjá” alól látja tisztázottnak az ismert lélektani helyzet vázolásával: „...még ha az említett okokkal sem érnék be egyesek, akkor is tisztázni lehetne Aranyt a trágárság vádjá alól.”⁴⁴

Fenti példákkal azt szerettem volna bizonyítani (és persze bizonygatni is egyben), hogy még az allegorikus kritikák apologetikus retorikája is a betű szerinti olvasatra irányul az allegorikus jelentés legitimnek tekintett s így magabiztos védelméből.

(Kitérés: A torzképről – sejtések)

A referenciális olvasatok a szöveget torzképnek (vagy karikatúrának) tekintik, amelyet a forradalomban elkövetett hibák provokáltak ki. A torzkép feladata itt éppen e hibák felmutatásával történő javítás, talán a prófétai hagyomány bizonyos fokú megidézésével: ti. a költő – miként a próféták – hogyan próbálja a

³⁹ Koltai, i. m., 122.

⁴⁰ Haraszti, i. m., 223.

⁴¹ Ezzel kapcsolatban vö. idézett dolgozatom vonatkozó részeit.

⁴² Zilahy Károly, *Arany János* = Z. K., *Magyar Koszorúsok Albuma*, Bp., 1883, 111.

⁴³ Beöthy, i. m., 566. Szó szerint ugyanezt ismétli meg (nem jelölve a forrást!) Szalay, i. m., 91.

⁴⁴ Dittrich, i. m., 85.

helyes irányba visszafordítani az eltévelyedett „népet-nemzetet”. Ez együtt jár a nemzet (vezetői) hibáinak kíméletlen ostromozásával, amire a prófétai hagyomány alapján a (nem is mindig önként és szívesen vállalt) elhivatottság, a kiválasztottság jogosítja fel a költőt. Arannyal kapcsolatban leginkább Jónás története kínálkozik analógiaként, hiszen az Aranyról kialakított kép szerint ő is (már alkati sajátosságainál fogva: lásd a „lánglelkű Petőfivel” való öszevetést) csak nehezen, kényszerűségből vállalhat ilyen feladatot. De ez a kényszerűség egyben a torzkép hitelességét és igazságát is alátámaszthatja, hiszen létrejöttét magasabb törvény írta elő.

A Kisfaludy Társaság 1869-es Évlapja közöl egy 1865-re datált tanulmányt *A torzképről* címmel, Greguss Ágost tollából. Greguss a torzképet a rút esztétikai kategóriájához kapcsolja, ám azt mondja, hogy felemelkedhet a széphez, amennyiben úgy torzít, hogy ön maga semmisségére hívja fel a figyelmet, azaz a széphez való viszonyban annak hiányát jelzi.⁴⁵ Greguss figyelmeztet a torzkép lehetséges hiányosságaira és hibáira, azaz azokra a buktatókra, amelyek a szép körein kívül tartják vagy éppen kirekesztik onnan a torzképet. Ilyen hiba például, ha nem lehet ráismerni arra, amit torzít: „...mert ha nem volna az [ti. hasonmás], rá nem ismerhetnénk tárgyára, ráismerés nélkül pedig a torzképnek semmi értelme [kiemelés: M. R.]...”⁴⁶ (Ez a probléma igen hasonlít Thewrewk bírálatának azon kitételére, amely szerint lehetetlen ráismerni a rongymezez alatti arcra *A nagyidai cigányok* kapcsán.) Greguss rossznak tekinti még a torzképet, „ha nem bír az alacsony malitiánál, sötét rútságnál följebb, a tréfás pajzánkodás derűjébe emelkedni; ha prózai maróságában csak borzaszt, és bántani akar, vagy éppen ily valamit igyekszik gúnyolni, mit inkább dicséret és tisztelet illet: [...] szóval ha esetlen és közönséges [...] legfeljebb a durva és miveletlen nézőt képes megröhögtetni, a finomabb érzésűt és miveltet pedig ellöki vagy nem érdekli.”⁴⁷ Arany művével szemben éppen ezek a vádak az elutasító kritika alapvetései például Ferenczi Józsefnél: „...magasabb műbecse nincs [ti. *A nagyidai cigányoknak*], de az a kör, amelynek szánva van, élvezettel olvashatja.”⁴⁸ Greguss utolsó figyelmeztetése a torzkép lehetséges veszélyeiről így hangzik: „S annál kevésbé szabad szem elől téveszteni az eszmény, a szépség örök vezérlőcsillagát, minthogy az anyag, mellyel dolgozik, épen [!] rút.”⁴⁹ Egyszóval, sejtésem szerint (adatszerű bizonyítékkal nem tudom alátámasztani) Greguss tanulmánya *A nagyidai cigányok* elleni burkolt kritika, amelyben a negatív elfogultsággal egyáltalán nem vádolható Greguss⁵⁰ bizony keményen bírálja – mintegy indirekt módon: pozitív példát állít a torzképiró elé, ám ezek a pozitív példák éppen Arany művének a recepcióban elhangzó negatívumait idézik – a szöveget, mégpedig az addig elhangzó vádpontok alapján. Bár Greguss egyszer sem említi Arany nevét és művét, ám több mint feltűnő, hogy egyáltalán nem hajlandó tudomást venni *A nagyidai cigányok*ról akkor, amikor a cigány népet említi mint a torzkép tipikus „anyagát”: „Nekünk

⁴⁵ „Fő azonban, hogy midőn a torzkép a szépet látszólag megsemmisíti, saját semmisségének szembe szöktetése által azt épen [!] helyreállítja, s egyedül érvényesnek bizonyítja.” GREGUSS Ágost, *A torzképről* (1865), Kisfaludy Társaság Évlapja, 1869, 122.

⁴⁶ GREGUSS, i. m., 120.

⁴⁷ GREGUSS, i. m., 134–135.

⁴⁸ FERENCZI József, *Arany János költészete*, Temesi Lapok, 1876, 265. sz.

⁴⁹ GREGUSS, i. m., 135.

⁵⁰ Ismeretes, hogy a balladáról szóló, későbbi nagy tanulmányában az eszményi ballada-modellt Arany művei szolgáltatták.

magyaroknak a cigányban is van már közmondásilag és adomailag tökéletesen kiteremtett népszerű torzalakunk, mely csak a hivatott költő tollát s festész ónját várja, hogy művészileg [!] is meg legyen örökítve.”⁵¹ Greguss tehát – akinek tanulmánya jelent meg a Koszorúnak abban az 1863-as számában, amelyben Arany először közli a *Bolond Istók* inkriminált szakaszait – már ekkor szembesülhetett⁵² az allegorikus értelmezéssel, amely a szöveget torzképpé alakítja, és ennek nyomán írhatta látnens bírálatát.

Greguss dolgozata Arany önértelmezésére való reakcióként, mégpedig negatív reakcióként kezelhető a kritika részéről. Az Évlapok ugyanazon évi száma közül még egy cikket *A szatíráról* címmel, amely 1866-ban keletkezett. Fábán Gábor saját korát igen alkalmasnak tartja a szatírára, ám úgy látja, hogy Széchenyi *Blickjén* kívül nincsen(!) a kort ostromozó szatirikus mű,⁵³ vagyis Arany szövegét a szerzői utasítás ellenére sem tartja szatírának. (Egyébként Aranyról vagy művéről egyetlen szót sem ejt.)

A fenti, inkább sejtésekre alapozó gondolatmenet tanulságául talán azt lehetne megjegyezni, hogy bizony a '63-as, illetve '67-es szerzői önértelmezés korántsem elégitette ki a kritikai közvéleményt, amely bár már nem az első kritikák harcoságával, hanem az 1865-ben akadémiai titkárrá kinevezett, országosan elismert Aranynak kijáró illedelmes tisztelettel (erről tanúskodik, hogy nem közvetlen bírálatok születnek, hanem egy problémát körbejáró tanulmányok, amelyekben nem kell nevet említeni), de még mindig nem hajlandó problémátlanul befogadni (kanonizálni) *A nagyidai cigányokat*.

1.2. A litterális olvasat bukásáról

Ricoeur metaforaelméletének értelmében *A nagyidai cigányok* recepciójában domináns allegorikus értelmezési hagyományt a betű szerinti olvasat elégtelensége, hibája hívta elő. Láttuk, hogy az allegorikus értelmezések (Aranyétól kezdődően) ezt a hibát igyekeztek valamilyen fokon helyrehozni, illetve korrigálni vagy éppen magyarázni, de mindenképpen evidenciaként kezelték a szöveg litterális olvasatának tarthatatlanságát még Arany önértelmezése után is. A kritika vagy nem mert szembenézni⁵⁴ a szöveggel (ahogyan Képes állítja), vagy ha igen, akkor csak negatív viszonyulást tudott elképzelni vele kapcsolatban; de legalábbis kötelezőnek tartotta elhatárolódni bizonyos passzusoktól. Mintha valami általános emberi törvény sérülését észlelnék benne, amely éppen ezért az olvasónak az emberségét kérdőjelezné meg, amennyiben nem utasítja el magától.

1.2.1. Az inexpressibile és/vagy a salon?

Az első megjelenéskor született bírálatok a negatívumokat a következőkben látták: „triviális kifejezések”, „kellemetlen tárgyak emlegetése”,⁵⁵ „néhány pórszerű [!] gondolat és kifejezés”,⁵⁶ eszme nélküliség, üresség,⁵⁷ vagy a későbbi bírálók

⁵¹ GREGUSS, i. m., 130.

⁵² A Koszorú-beli közlés nyomán például Theodor Opitz is újraolvasta a szöveget, de úgy találta, hogy komikus eposz gyanánt is (!) lehet azért olvasni.

⁵³ FABIÁN Gábor, *A szatíráról*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1869, 322.

⁵⁴ „E munkáját [ti. *A nagyidai cigányokat*] mai napig is kevesen méltatják arra, a mennyit tulajdonképpen ér...” GYÖNGYÖSY, i. m., 197.

⁵⁵ Pesti Napló, 1852. június 2., 660.

⁵⁶ Magyar Hírlap, 1852. június 8.

⁵⁷ Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1., 682.

(különösen Thewrewk) az „aljasság”, a „trivialitás”, a „közönségesség” vádjával illették Arany szövegét.

Ezek a fogalmak mindenképpen valamilyen kulturális, nyelvi tabu⁵⁸ megsértésének tényét igyekeznek körülírni. Lehr Albert szerint a „nemi vonatkozású s egyéb »nemszép« helyek tetszettek neki [ti. Toldy Ferencnek] vissza a költeményben”.⁵⁹ Toldy nemtetszésének konkrét lokuszait *A nagyidai cigányokban* nem lehet rekonstruálni, ám az 1847-es, *Toldiról* írt bírálatának kifogásai jól szemléltetik Toldy Ferenc és a kor ingerküszöbének szintjét az ún. durva vagy nem irodalmi kifejezésekkel kapcsolatban: „A szerzőt finom ízlése híven megőrzi ugyan a póriasba vagy aljasba sülyedéstől [!]; mégis néhány apróságot változtatva óhajtanánk egy második kiadásban látni. Így a IV. ének 5-d szakaszában az álom leírásában a *nyál kicsordulása hívebb, mint lennie szabad*. [kiemelés: M. R.]. Az »óbéogat« igének a VI. énekben, s »a világ ökre« képnek a berekesztésben mással felcseréltetését várjuk [...] Más tekintetből kell a VII. ének 12-d szakaszát megrónunk, hol az akaratlan sírás győzhetetlen előjeleinek leírása: Tartani akarta magát, de hiába! Mintha tűt szűmának orra czimpájába, vagy mintha alatta reszelnének tornát, Tekerő nyállalást érze olyan formát – valamely furcsa beszélybe igen is illenék, de oly pathetikus jelenetbe, mint hol áll, épen [!] nem.”⁶⁰ Toldy kifogása a kicsorduló nyállal kapcsolatban valószínűleg a korhangulatot jelezheti, ti. Petőfi már ’47 márciusában megjósolta Aranyynak, hogy ezt a passzust el fogják ítélni: „Mikor Toldi alszik s szájából a nyál foly, ezért sokan le fognak téged köpni, de én megcsókolak.”⁶¹ Arany a *Toldiról* született bírálatot méltányolja, sőt részben átírja a szöveget annak nyomán: „Az óbéogat-ot már kijavítottam, azt magam sem szerettem soha, valamint a torna reszelést sem örömet hagytam meg, no de azok már meg vannak. Ellenben a nyál – a tiszta nyál kicsordulását aligha meg nem hagyom – népies költeményben *ne legyünk oly nagyon saloniasak az inexpressibile dolgában* [kiemelés: M. R.].”⁶² Arany javításai, illetve az át nem írt részek valószínűsíthetően annak a klasszicista–neoklasszicista stíluselméletnek a logikájáról tanúskodnak, amely a megfelelő tárgyhoz, műfajhoz, szituációhoz a neki megfelelő stilisztikai szintet rendeli, illetve engedi meg. Az Arany által említett inexpressibile fogalma a kifejezhetetlenségre vonatkozik, ti. azoknak a dolgoknak a kifejezhetetlenségére, amiket a jó ízlés tilt. A „tiszta nyál” kifejezést nem csupán Toldy tartotta ilyen inexpressibile dolognak, hanem Greguss Ágost is, aki posztumusz kiadott *Rendszeres széptanának*⁶³ Az undokságról értekező 12. fejezetében bizony a *Toldiból* hoz példát: „A példákat nem vesszük izléstelen írók műveiből, hanem a feltüntetendő ábrázolás értékének méltányolása tekintetéből, Aranytól. Ennél többször találkozunk ily realistikus festéssel, a melynek azonban mindig megvan kedélyes zománca, míg nem téved a rútba; mihelyt ide téved, még ő sem képes az illető jelenetet széppé varázsolni, a németalföldies hűség igen kevésbé mentheti.”⁶⁴ Itt

⁵⁸ A tabu fogalmát Sigmund FREUD *Totem és tabu* c. műve alapján használom (Bp., Cserépfalvi kiadó, [é. n.]).

⁵⁹ LEHR Albert, *Arany-magyarázatok*, Magyar Nyelv, 1917 (Arany-émlékszám), 181.

⁶⁰ [TOLDY Ferenc], *Elbeszélő költészet*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. július 11., 23.

⁶¹ Petőfi Aranyynak, 1847. március 31. AJÖM XV, 73. Érdekes ez a (szó)játék a nyál különféle lehetséges előfordulásaiival kapcsolatban: nyál-köpés-csók.

⁶² Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. szeptember 6. AJÖM XV, 137.

⁶³ GREGUSS Ágost, *Rendszeres széptan*, összeáll., kiad. LISZKA Béla, Bp., 1888.

⁶⁴ GREGUSS 1888, 172.

lábjegyzetben idézi a Toldi „tisztá nyál csordulásos”, Toldy által is megrovott szakaszát, és a Toldi estéből az I. ének 9. versét: „Letörlé tenyerével [ti. Bence] arca veritékét / Két öreg markában a nedvet eldörzsölte, / Hogy ne csússzon ki a kapanyél belőle.” Greguss az undorítót a következőképpen határozza meg: „Undorító minden, a mi a szervezeti felbomlás jeleit mutatja, ezért undorító a halál s a betegség; ezért undorító minden, a mi az élő szervezetből kiválik, a minő pl. az izzadság, a nyál stb. [...] Köpés, okádás, szóval minden kiválasztás rothadás, penész, kelés, daganat férgek a testben stb. mind undorító.”⁶⁵ Az undorítót a halálhoz, az élettelen és magatehetetlen anyaghoz kapcsolja, amely nincs kellőképpen eszményítve. Így lehetséges, hogy a váladékok közül a könny és a vér nem undorító, hiszen jelentés kapcsolódik hozzájuk, azaz nem önmagukban önmaguk feltüntetésére állnak a műben, hanem jelképként, mégpedig egy lelkiállapot és az élet jelképeiként.⁶⁶ Az eszményítés, tehát ha a dolog/jelenség önmagán túlra mutat, a többi váladékot is legitimálhatja: „A többi efféle váladék, csak ha eszme mögé bújhat, ha fenség, komikum, vagy tragikum fátyola alatt jelen meg, van mentsége.”⁶⁷ Greguss gondolatmenetét nem csupán az eszményítés problematikájának⁶⁸ és az esztétikáról való gondolkodásban öröklődő klasszicista, illetőleg neoklasszicista⁶⁹ hagyománynak hatásaként lehet olvasni, hanem valamiféle nehezen racionalizálható, a bírált passzusok által kifejezett fenyegetettséggel szembeni védekezésésként is.

A Greguss undokság-fogalma és Julia Kristeva abject⁷⁰ terminusa közötti erőteljes párhuzam valamiféle „vertikális”, a nyelv linearitását „alulról vagy felülről” (tehát ellenőrizhetetlenül, metafizikusan) megsértő veszély, fenyegetés „realitásá- ra” hívja fel a figyelmet. Kristeva a Greguss által undorítónak nevezett váladék szerepét abban látja, hogy felhívja az Én figyelmét arra, hogy mi az, amit folytonosan el kell háritania ahhoz, hogy élhessen: „...le déchet comme le cadavre m’indiquent ce que j’écarte en permanence pour vivre. Ces humors, cet souillure, cette merdre sont ce que la vie supporte à peine et avec peine de la morte. J’y suis aux

⁶⁵ GREGUSS 1888, 170. Ennek alapján még a Bibliát, azaz Jób könyvét is kárhoztatandónak tartja: „A biblia [!] lerajzolja betegségét [ti. Jóbét] mint felbomlást; ez izléstelenség, a héberek nem voltak valami izléses nép. Görög író kezében bizonyosan mássá lenne a kép.” (Uo., 169.)

⁶⁶ GREGUSS 1888, 171.

⁶⁷ GREGUSS 1888, 173.

⁶⁸ Erről a magyar irodalom vizsgált korszakában vö. BAJZA József, *Az epigramma theoriája*, Tudományos Gyűjtemény, 1828, XII. kötet, 35; Uő., *Dramaturgiai és logikai lecczék Magyar színbírálok számára*, Kritikai Lapok, 1836, VII. füzet, 70–71. Bajza az eszményítés mindenképp fölötti szükségességét állítja, ahogyan jóval később a már Henszlmannal vitatkozó SZONTAGH Gusztáv *A szép és rút: Philosophiai öntájképzés* c. cikkében (Új Magyar Múzeum, 1854. február). Velük szemben a „jellemzetest”, „elevent”, „czielirányost” állítja középpontba: HENSZLMANN Imre, *Párhuzam az ó és újkor művészeti [!] nézetek és [!] nevelések közt, különös tekintettel a’ művészeti [!] fejlődésre Magyarországon*, Pest, 1841. (Érdekes lehet a Bajzával folytatott színi-vitáját ebből a szempontból megvizsgálni. Vö. KOROMPAY H. János, *Bajza József és Henszlmann vitája a francia irodalomról*, ItK, 1986, 507–522, különösen 521.) Az eszményivel szemben az egyénit emeli ki: ERDÉLYI János, *Egyéni és eszményi*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847.

⁶⁹ A fogalmat PÁL József *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., 1988. c. könyve alapján használom.

⁷⁰ JULIA KRISTEVA, *Pouvoirs de l’horreur*, Paris, Éditions du Seuil, 1980. c. könyvének *Approche de l’abjection* c. fejezete alapján, 9–39.

limites de ma condition de vivant.”⁷¹ Az undokság Greguss szóhasználatában is a halál, a felbomlás jegyében áll, vagyis jelöli ezt a más, minden kulturális erőfeszítésünkkel elfeledtetni próbált, mégis fenyegető állapotot. Ha az undok (abject) mint jel csak önmagát jelöli, ha nincsen eszményítve, azaz nincsen eszme (jelentés) hozzáfűzve, megingathatja az egyén és rajta keresztül a kultúra belátható értelm(esség)ét, mert esetlegességére/esendőségére emlékezteti a rajta kívül, a vele szemben álló megidézéssel: „Ce n’est donc pas l’absence de propriété ou de santé qui rend abject, mais ce qui perturbe une identité, un système, un ordre. Ce qui ne respecte pas les limites, les places, les règles.”⁷² Az Arany által *inexpressibilének* mondott jelenségek, amelyek minden bizonnyal az abject szimbolizálhatatlanságának következtében ítéltettek némaságra, vagyis kívül kerültek az értelem lehetőségével felruházott nyelvi/kulturális rendszeren, mindenképpen annak a rendnek a felforgatását készíthetik elő, amely az emberség platonikus-keresztény fogalmát igyekszik körülírni. Ennek az emberképnek központi tétele a lélek egyedüli valóságosságáról és a test veszendő átmenetiségéről szóló tanítás, amely nem képezte *eredendően*⁷³ részét a zsidó-keresztény teológiának, csupán a születő kereszténység idején „a műveltebb rétegek gondolkodásmódját” meghatározó hellén filozófiai hagyománnyal való szembesülés hatásából eredeztethető.⁷⁴ A test mibenlétének és a lélekkel való kapcsolatának kettős hagyományát egyrészt Eirénaiosz képviseli, aki „a test és lélek természetének dualizmusát az ember egységében feloldó, ezáltal a testet alapvetően pozitívan értékelő hagyomány képviselőjének számít”, másrészt pedig Órigenész, aki „a platonista filozófia metafizikai dualizmusát beépítő tradíció kialakítója, amely az isteni és a teremtetten lények természetének tisztán szellemi valóságát vallja. A testi és anyagi természetet csupán átmeneti adottságnak tekinti.”⁷⁵

A testről való gondolkodás órigenészi hagyományának munkálkodása érhető tetten azokban a kritikai reakciókban, amelyek a test, illetve a hozzá kötődő jelenségek, funkciók stb. ábrázolását csupán a lélek szolgálatában, csak a lélekkel való viszonyban tartják elfogadhatónak. Vagy ahogyan Arany maga is mondja, Szász Gerő költeményeit bírálva: „Henyé, szükségtelen vonásokat is vettünk észre: szerző még nem látszik tudni a költői festés axiómáját: »csupán annyit a testből, mennyi a lélek előtűntetéséhez szükséges«.”⁷⁶

⁷¹ KRISTEVA, i. m., 11. (Kiss Ágnes fordításában: „...a hulladék, például a hulla *jelzi* nekem, mi az, amit folyamatosan elhárítok, hogy élhessek. Ezek a nedvek, a mocsok, a szar, mind olyanok, amit az élet aligha visel el, vagy csak amelyik már halálra ítélt. Élő mivoltom határaihoz értem.” Café Babel, 1996/2, 170.)

⁷² KRISTEVA, i. m., 12. („Tehát nem a tisztaság vagy az egészség hiánya az, ami megalázóvá tesz, hanem az, ami kiforgatja az identitást, a rendszert, a rendet. Aki nem tiszteli a határokat, a tereket, a rendet.” I. h.)

⁷³ „...Jézusnak az utolsó vacsorán elhangzott szavai mutatják, hogy a ‘szóma’ (test) és ‘haima’ (vér) kettősségén alapuló kultuszcselekmény nem az emberben meglevő egymással szemben álló természetek ellentétére épül, hanem [...] a személy egységének és a véráldozat vallási értelmének kettősségére... [...] A ‘test’ (szóma), ‘hús’ (szarx) és ‘vér’ kifejezések a születő kereszténységben egyszerűen magát a személyt jelentik... [...] A szinoptikusok nem ismerik a test és lélek görög eredetű metafizikai és kozmikus dualizmusát...” SOMOS Róbert, *Vér és szellem*, Café Babel, 1996/2, 81.

⁷⁴ SOMOS, i. m., 81–82.

⁷⁵ SOMOS, i. m., 83–84.

⁷⁶ ARANY János, *Szász Gerő költeményei* = A. J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*, II, *Prózai dolgozatok*, Bp., 1889, 87.

A *nagyidai cigányok*ban Thewrewk Árpádnak éppen a testet, illetve annak funkcióit túlzottan előtérbe állító (különösen az evéssel és a kiválasztással kapcsolatos), Greguss fogalomhasználatában minden további nélkül undoknak minősíthető passzusok tetszettek vissza.⁷⁷ Thewrewknél a „pórias” terminus egyértelműen az „esprit”, vagyis a szellem, az eszmény(ités) hiányát jelenti. Arany szövege tehát az értelmezés litterális szintjén csupán a test, a nyers való előtűntetésére alkalmas. A való pusztá ábrázolása, felmutatása az eszményítés jegyében álló esztétikai gondolkodás számára természetesen eretnekségnek számíthatott, de valószínűleg Henszlmann⁷⁸ „jellemzetes” vagy Erdélyi⁷⁹ „egyéni” terminusai sem engedik meg az efféle túlságosan is hűséges utánzását a természetnek.

Úgy tűnik, hogy a betű szerinti értelem olyan területre juttathatja az olvasót, amelyről Arany azt mondja Tisza Domonkosnak írt levelében, hogy „nehéz út így a szép-nek a szélein járni, hogy az emberfia le ne csöppenjen.”⁸⁰ A *nagyidai cigányok* „szenvedéstörténete” leginkább azzal a tanulsággal szolgál, hogy bizony a „lecsöppenés”, a szépből a rútba, a „kulturáltból” a „kulturálatlanba”, a „népiesből” a „póriasba” való zuhanás folyamatosan „meg történik” a szövegolvasás során. Amit pedig a gyökértelennek, ezért kezelhetetlennek, fenyegetőnek tűnő (vagy leginkább a „fent” által annak titulált), az olvasó gondosan felépített identitásának alapjaira rákérdező regiszter (dimenzió? világmodell? nyelvjáték?) „negatív metafizikájába”⁸¹ hulló olvasó tulajdonképpen apokalipszisként: egyrészt a dolgok valós lényegének feltárulkozásaként, másrészt viszont minden dolgok végeként (összeomlásaként) érezkelhet.

⁷⁷ A teljesség igénye nélkül néhány példa: „»Patak módra folyt a sárgalé a sáncban« [lábjegyzet:] Barátom, midőn e sort olvasod nyúl szagos víz után, mert a sárgalé alatt aligha citromlevet kell érteni.” (Persze itt a „sárgalé” nem feltétlenül kellene, hogy vizeletet jelentsen, hanem például a mesékből származó fordulatként húsvéssal is lehet; de hogy Thewrewk egyértelműen az első jelentést érzi evidensnek, éppen az abjekt egyszerre vonzó és taszító jellegének is tulajdonítható, és innentől kezdve már Thewrewkről szól a mese [Thewrewköt fogtunk?].) „Pórias bizony, a nélkül hogy egy mákszemnyi 'esprit' volna benne, a többi között a következő versszak is: Mindenik harcolva költé el ebédét, / Ugy elégíti ki természet szükségét, / Milyenek például: az ivás, evés – / Szóval, mikor bennünk sok van, avagy kevés.” Vagy még inkább az értelmező túlértékenységről vall a következő passzus: „Két tüzes menykő ez ... mondom közel ne várd: / Mert az egészségnek a szele is megárt.” [lábjegyzet:] Érzed-e, barátom, azt az illatos kétértelműséget, melyet ennek a két tüzes menykővitéznek a szele maga körül terjeszt?” THEWREWK, i. m., 17, 35.

⁷⁸ Henszlmann három „pártot” különböztet meg: 1. akadémikus-antik; 2. regényes, keresztényi; 3. anyagi, a természet hű utánzása. E harmadik irányt sem tartja követendőnek, követendőnek: „...soha a' természet utánzását a' művészetnek fő céljául ki nem tűzheti, mivel a' művészetnek újat szülni, vagy is teremtenie kell.” HENSZLMANN, i. m., 4.

⁷⁹ Erdélyi bár az eszményítés hideg általánosságával viaskodik, és inkább az egyedi tárgyból magából szeretné kifejezni a szépet, de leginkább csak a helyes arányt keresi eszményi és egyedi között: „Az anyagiság vádja egyedül csak akkor volt érvényes, mikor a régi iskola szerint a természet utánzása mondatot főelvül, mivel az utánzás csak külsőre terjedhet, az pedig anyag, mi ellenben az eszményiségre a szellemiség túlnyomásának vádját hisszük jogosan illőnek [...] éppen a kettőnek lelkes test alakjában együvé engesztelése minden törekvésünk, mi a forma és a tartalom korrespondanciája.” ERDÉLYI, i. m. = E. J. Válogatott művei, vál. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1986, 756.

⁸⁰ Arany az ifjú Tiszának *Arcadia-féle* c. versét bírálja: „Az a krispin, az a kotlós tojás, a bűdöske – [...] nem annyira elmések, mint aljasok. Kiképzett művész leereszkedhet ide, a nieder komisch-ba, de minden esetre nehéz út így a szép-nek szélein járni, hogy az emberfia le ne csöppenjen.” Arany Tisza Domonkosnak, 1853. november 22. AJÖM XVI, 337.

⁸¹ Annyiban beszélnek „negatív metafizikáról”, amennyiben az ellenőrizhetetlen, racionalizálhatatlan, beláthatatlan készletek, fogalmak, folyamatok nem (a hagyományos tértmetaforának megfelelően) „fentről”, az ideák, Isten stb. szférájából „érkeznek”, hanem „lentről”, a Test úgyszintén néven nevezhetetlen „valóságából”.

II. A Chimaera⁸²

Arany Petőfihez írott első levelében annak a kétségtelenül jogos aggodalmának ad hangot, miszerint „Mít szólna ön hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven írt [!] (komoly) epósra vetné fejét? Chimaera lenne ez...?”⁸³ Petőfi válasza valószínűleg nem igazán nyugtathatta meg Aranyt, hiszen fenti kétségeit csaknem szó szerint ismétli meg Szilágyi Istvánnak: „Csupán azt akartam kérdezni: nem chimaera-e *nép-epos* gondolni?”⁸⁴ Dávidházi Péter szerint „a metafora sejteti, hogy Arany attól tartott, a műköltő által írt népeposz valami képtelen, természetellenes, már lényegében önellentmondásos monstrum lenne. Talán a különféleségek vegyítésétől idegenkedő ízlése váltotta ki metaforaválasztó képzettársítását, de az is lehetséges, hogy esztétikai stúdiumaiban már előfordult e felemás lény mint a művészietlen keverék elrettentő szándékú analógiája.”⁸⁵ Szövegszerű adatok híján ennél nemigen lehet többet mondani a chimaera-metafora használatának pontos okairól, értelmezhetőségéről, már ami Arany Jánost illeti. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy a metafora mitológiai hátterének megidézésével hasznos szempontrendszerre tehetünk szert éppen *A nagyidai cigányok* értelmezésének újragondolása kapcsán.

A görög mitológia szerint a tűzokádó Khimaira száz fejű sárkánynak, Tüphonnak és a nőtestű, kígyófarkú Ekhidnének a lányaként igen heterogén tesfelépítést örökölt: elől oroszlán, középpűt kecske, hátul pedig kígyó volt. A legenda szerint Bellerophontész végzett a szörnnyel: harc közben „saját csodaállatán, a Pégasoson ült, fölemelkedett a levegőbe, és onnan ölte meg nyilaival a Khimairát.”⁸⁶ Befogása előtt Bellerophontész szárnyas paripája a Parnasszoszon és a Helikonon legelészett, és hagyományosan az igaz művészet eme szent helyeire való feljutás lehetőségét szimbolizálja. Arany chimaera-metaforájának kitágított értelme nem csupán a „nép-epos” heterogenitására, hanem annak a hagyományos művészetértelmezésen kívüli identitására vonatkozik (hiszen ha valóban Chimaera, akkor a Pégaszosz éppen elpusztításának fontos közreműködője, és semmiképpen sem a Parnasszoszra juttatásának mediátora).

Kerényi Károly megjegyzi azt is: „A növendék kecskét, mely még egy telet ért meg, görögül *khimirának* hívták. Ezen a néven őrizte meg az emberek emlékezete a lykiai csodaállatot is, bár csak középpűt volt kecsketeste és kecskefeje.”⁸⁷ A kecske, hagyományosan Dionüszosz kísérő állataként illetve Pán szimbólumaként, a „nép-epos”-hoz kapcsolódó kétségeket átviszi az apollóni-dionüszoszi költés kibékíthetetlen antagonizmusára is, amelynek meglétére és paradigmaalkotó erejére Arany maga is reflektál *Irányok* című tanulmányában: „A népszerű iskola embere, ha érzi, hogy »est deus in nobis« (már akár Apolló, akár Bacchus [kiemelés: M. R.]), vagy unszoló valamely alkalom, vette a tollat, s ami épen [!] annak hegyére jött, »írta, ameddig bírta«.”⁸⁸ Végző soron tehát a chimaera-metafora továbbfejtése nem csupán a *műköltő* által szerzett *népeposz* (az alábbiakban még vizsgált) *ellentmon-*

⁸² A címért köszönettel tartozom Rákai Orsolyának.

⁸³ Arany Petőfihez, 1847. február 11. AJÖM XV, 52–53.

⁸⁴ Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. nagypéntek [április 2.]. AJÖM XV, 77.

⁸⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994², 122.

⁸⁶ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, ford. KERÉNYI Grácia, Bp., Gondolat, 1977, 239.

⁸⁷ KERÉNYI, i. m., 239.

⁸⁸ ARANY János, *Irányok* = AJÖM XI.

dásosságára, hanem annak egy megfelelő regiszterben (vagy Barta János terminusával: dimenzióban⁸⁹) történő elhelyezése problémájára vagy *problematizálására* is felhívja⁹⁰ a figyelmet.

A kérdést az inkriminált metafora kapcsán a továbbiakban talán érdemes lenne úgy újrafogalmazni, hogy ha valóban chimaerának bizonyul az a tervezett (komoly vagy nem komoly, most itt egyre megy) népies eposz, akkor Arany Pégaszoszának hátán a Parnasszosz ormaira szárnyal-e vele, vagy pedig a *magasba* emelkedik ugyan, de csak azért, hogy Bellerophontészként megpróbálja megsemmisíteni szörnyeteggé vált művét.⁹¹

1. Az „engesztelő áldozat” (?)

„Vig eposomat Erdélyi visszaküldte át nézés [!] végett. Igazítnom kellene rajta; de újat írni sem idő sem kedv; ezen pedig csak a tűz segíthet. Visszaküldöm úgy, a hogy kaptam, hadd állja ki a saját *nemezisét*. Ha isten éltet, talán még *engesztelő áldozatot viszek a komikum megsértett istennőjének*. Mi volna az ha az ember népies hőskölteményt írna.”⁹² Arany természetesen *Az elveszett alkotmányról* beszél, amellyel köztudottan igen elégedetlen volt. Szilágyinak írt következő, 1847. január 9-i levelében újra megemlíti a témát: „Vigjátékot akarnék írni, ha – tudnék, egy jó mese kereng fejemben, talán megkísértem. Fogalmim a komikumról tisztulnak; s a komikum műzsájához úgyis áldozattal tartozom az *elveszett alkotmányért* [!]”.⁹³ Elégedetlenségének legfőbb okaként a mű műfaji heterogenitását nevezi meg, illetve Erdélyinek írott levelében egyéb problémákat is talál: „...meséje torzított allegoria, szerkezete hízakos [!] és pongyola, *tiszta komikum benne igen gyéren* [kiemelés: M. R.], hanem helyette azon ál humor találtatik, mit a magyar furcsálkodásnak nevez, hogy többnyire gunyra [!] és pedig keserű gunyra hajlik...”⁹⁴ Arany, úgy tűnik, elvitatja a vígeposz műfajmegjelölést *Az elveszett alkotmánytól*, mégpedig elég pontosan kijelölve azokat az kritériumokat, amelyek nem engedik meg, hogy a vígeposzt műfaji hagyományához kapcsolja a művet.⁹⁵ Szilágyihoz írott 1847. nagypénteki levelében a következőképpen nyilatkozik: „Nem a külforma – vers – stb. bánt engem abban: az bánt, hogy vig epos helyett csak olynemű alatt járó humoristico-satirico-allegorico-comikus valami, millyet ma gombai szaporasággal terem az általam ugynevezett *rhaparium-irodalom*.”⁹⁶ Vagyis a humoros, a satirikus, az allegorikus és a komikus fogalmainak szétválasztását tartaná üdvösnek, és a vígeposzt a „tiszta komikum” szférájaként tudja csak elképzelni. A fenti leveleknél jóval később keletkezett *Széptani jegyzetekben* szisztematikusan

⁸⁹ BARTA JÁNOS, *Arany János és az epikus perspektíva* = B. J., *A pálya végén*, Bp., 1987, 7–42.

⁹⁰ Azt nem állítom, hogy kétségtelenül reflektálna erre, hiszen nincs elég adat ennek kiderítésére.

⁹¹ Mellesleg szólva *A nagyidai cigányokat* szimbolikusan mindenképpen „megsemmisíti”, amikor 1867-ben visszaváltja az első kiadást Müller Gyulától, hogy felvehesse, már az *Emlékhangok* segítségével átértelmezett-átírt variánsként összes művei kiadásába. (Erről lásd bővebben *Kísérlet A nagyidai cigányok újraértelmezésére* c. dolgozatomat, ItK, 1996/4.)

⁹² Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. január 3. AJÖM XV, 39.

⁹³ AJÖM XV, 42.

⁹⁴ Arany Erdélyi Jánosnak, 1846. december 30. AJÖM XV, 38.

⁹⁵ A magyar vígeposzról világirodalmi kitekintéssel lásd Kiss József, *A komikus hősköltemény útja a Helység kalapácsáig*, ItK, 1978, 432–442; Ud., *A helység kalapácsa (Elemző tanulmány)*, MTA I. OK, XXI, 3–4.

⁹⁶ Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. nagypéntek [április 2.]. AJÖM XV, 75.

ki is fejtí a különbséget a humor, a szatíra és a komikum között: „A szatíra vagy gunyor a nevetségesnek csak álarcát kölcsönzi el, de ez álarc alatt mindig valami komoly célra törekszik. Meg kell különböztetni a komikumtól, mert a komikum is feltűnteti az élet fonák oldalait, a gyöngeségeket, hibákat, tökéletlenségeket; de fő célja nem a *javítás*, csak a gyönyörködtetés... [...] A *humor* [...] hasonlókép (!) csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcában rejtett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum *tisztán csak nevetet* [kiemelés: M. R.], semmi keserű íz nem vegyűlvén a nevetéshez.”⁹⁷ A szatíra és a humor fogalmának a komikummal való szembeállítását a komikum fontosságára, sőt talán elsődlegességére hívja fel a figyelmet. A komikum kapcsolódik legközvetlenebbül a nevetéshez,⁹⁸ célja nincs: nem utal önmagán túli igazságokra, „csupán” magáért a nevetésért van. Barta János 1974-es tanulmányában⁹⁹ *Az elveszett alkotmány* komikumának sokféleségéről beszél, ám kiemeli, hogy nem a tiszta komikum a domináns, hanem inkább az „intellektuális fölényből”¹⁰⁰ származó szatíra. Barta – Aranyhoz hasonlóan – a tiszta komikum fogalmát az önmagáért való, csak a nevetésért való nevetésben látja megvalósíthatónak, amely sem nem támad, sem nem oktat, sem nem próbálja megsemmisíteni tárgyát.¹⁰¹ Mind Arany, mind Barta a nevetésnek a Bahtyin által karneválnak hívott, az idők folyamán degradálódott aspektusát villantja fel, illetve teszi a víg-eposz vágyott alapjává. Bahtyin a karneváli nevetést a hivatalos egyházi komolysággal szemben, a magasztos, szent fogalmak anyagi-testi szinten történő újraformálásaként értelmezi, ám nem a szentség megsemmisítéseként, hanem lefokozásaként és egyben újjáteremtéseként is magyarázza. Funkcióját a félelemtől való szabadulásban találja meg, hiszen ha igaz, hogy „a nevetés lefokoz és materializál”, akkor az elérhetetlen, misztikus borzongás rögzíthető az anyag kézzel fogható valóságában, s így elveszti veszélyességét. Gurevics Bahtyin nevetés- és groteszk-elméletével részben vitatkozva, részben továbbgondolva azt megjegyzi, hogy „a középkori groteszk nem fordul szembe a szentséggel és nem tántorít el tőle, sőt, talán éppen ellenkezőleg: a *szakrális*hoz való közeledés egyik lehetséges formáját jelenti. Egyidejűleg profanizálja a szentséget, és meg is erősíti azt.”¹⁰² A nevetés ezen ambivalenciája (egyszerre lefokozó profanitás és felemelő szakralitás) fokozatosan elhomályosul az idők folyamán és a 18–19. századra a nevetés elveszíti egyetemes világmagyarázó jellegét, csak mint valaminek az eszköze (lásd a szatíra javító, a humor keserű, az ironia pusztító jellegéhez kapcsolódó megfontolásokat) számíthat figyelemre. A karneváli értelmű nevetéskultúra – mivel le kellett mondania az általános, öntörvényű világértelmezésről – az irodalom még éppen befogadott (komédia, szatíra, állatmese), de főleg nem kanonizált műfajaiban (regény,¹⁰³ burleszk, komikus eposz) él(het) tovább.¹⁰⁴ Arany nyilatkozatai mind afelel

⁹⁷ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = AJÖM X, 542–543.

⁹⁸ A nevetés, humor, komikum problémájáról és *A nagyidai cigányok* diszkurzusában betöltött szerepéről lásd idézett dolgozatomat: ItK, 1996, 425–427.

⁹⁹ BARTA János, *Arany János eposzirői pályakezdése (Az elveszett alkotmány)* (1974) = B. J., *Klasszikusok nyomában*, Bp., 1976.

¹⁰⁰ „A komikum fölényét itt nem kis részben az értelem, a talentum fölénye adja.” BARTA, i. m., 203.

¹⁰¹ BARTA, i. m., 201.

¹⁰² A. Ja. GUREVICS, *A középkori népi kultúra*, ford. KÖVÉR György, F. NAGY Géza, Bp., 1987, 354.

¹⁰³ Vö. Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról)*, ford. HETESI István, Literatura, 1995, 331–355.

¹⁰⁴ BAHTYIN, i. h.

mutatnak, hogy az igazi vígeposznak éppen ezt a magáért való nevetést kellene felmutatnia, vagy/és belőle táplálkoznia.

A „komikum megsértett műzsájának” szánt kiengesztelő áldozat azonosítása nem történt meg, a tervezett műről semmiféle konkrét tudásunk sincs. A későbbiekben Arany sem utal tervezett művére, úgy tűnik, mintha végül is nem született volna meg. Ugyanakkor megkockáztatható az a hipotézis, hogy az emlegetett engesztelő áldozat nem más, mint *A nagyidai cigányok*, amelynek ilyen korai tervével szemben egyetlen komoly (bizonyító erejű) adatot sem lehet felmutatni, igaz, mellette sem nagyon szól semmiféle konkrétum.

Viszont: az Arany-filológia magától értetődő tétele, hogy *A nagyidai cigányok* elsődleges forrása¹⁰⁵ Budai Ferenc *Polgári lexikona*:¹⁰⁶ „Miközben a Toldi második részéhez a *Polgári lexicon*-ban böngész adatokat, egy furcsa tárgyra akad, melyet kiír magának...”¹⁰⁷ *A Toldi estéjének* terve már jóval 1847. május 27-e előtt meg lehetett, hiszen ezen a napon Petőfinek írott levelében már az ismert cím szerint utal készülő művére: „Egy Toldit akarok még írni, »Toldi estvéjét«...”,¹⁰⁸ sőt július-augusztusra már készen áll belőle két ének.¹⁰⁹ Az érdekes mesére való rábukkanás, amely alkalmas lehet a komikum istennőjének kiengesztelésére, nagy valószínűséggel egybeeshetett a *Toldi estéje* témájának keresgetésével. Ha ez így van, akkor az „új komikum”¹¹⁰ nagy valószínűséggel a hős dádék nagyidai esete lehetett. Arany 1847 januárja után és 1852 tavasza között keletkezett epikus művei között ugyanis hiába keressük az „új komikum”-ról tanúskodó szöveget, hacsak a még leginkább gyanúba fogható *Jóka ördögét* nem azonosítjuk vele, de ennek meg egészen más a forrása.¹¹¹ Gyanúba jöhet még egy legendás vígjáték, amelyről Szilágyi István 1883-ban értesíti a hagyatékon dolgozó Arany Lászlót,¹¹² de a szöveg nincs meg, sőt az sem biztos, hogy valaha is létezett. Ha sorra vesszük az 1847 januárja és 1851 (*A nagyidai cigányok* első két énekének keletkezési ideje) között keletkezett epikus műveket – *Rózsa és Ibolya* (1847), *Szent László fiúja* (1847), *Murányi ostroma* (1847), *Losonczi István*¹¹³ (1848), *Katalin* (1850), a *Bolond Istók I.* (1850),

¹⁰⁵ „Azt írják, hogy mivel alkalmasabb vitézeket nem kapott, Czigányokkal óltalmaztatta a' várat, kikis minden reménységen 's hitelenn kívül viselték magokat, úgy hogy Pukhaim már elment volna a' vár alól, ha a' vitéz Czigányok, mint a' haris, magokat elnem árulták volna. De ezek nagy kevélyjenn azt kiabálták Pukhaim után, hogy annak köszönje, hogy az ő puskaorok már elfogyott, mert különbenn az ő táborának utánna ereszkednének, és azt össze törnék. E' szerént Pukhaim kitanulván erőtlenségeket, vissza fordult, a' várat megvette, földig lerontotta, a' Czigányokatis mind lenyakaztatta.” *Magyar Ország polgári históriájáról való Lexikon, a' XVI. század végéig. Készítette néhai tiszteletes ludós BUDAI Ferentz úr, a' Szováthi Református Ekklé'sia Prédikátora*, Nagy-Váradon, I, 1804; II–III, 1805; III, 99.

¹⁰⁶ Legalaposabban DITTRICH, i. m., de Voinovich és Horváth is ezt fogadják el; legutóbb Szilágyi Márton tiszteletreméltóan nagy filológiai műveltséggel megírt dolgozatában sem jut más konklúzióra: SZILÁGYI Márton, *Arany Jánoson innen, Nagyidán túl (Zsidók, cigányok, Perényiek)*, előadás formájában hangzott el a III. DEKONFERENCIA-n a szegedi MOJO klubban, 1995-ben; megjelent: Szép Literaturai Ajándék, 1995.

¹⁰⁷ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, II, 119. Ugyanígy nyilatkozik (nyilván Voinovich nyomán) Horváth János is, vö. HORVÁTH, i. m., 431.

¹⁰⁸ Arany Petőfinek, 1847. május 27. AJÖM XV, 90.

¹⁰⁹ „»Toldi estéje« 5 ének lesz, per 40 összefogott strófa, de még csak kettő van benne készen.” Arany Petőfinek, 1847. augusztus 25. AJÖM XV, 126.

¹¹⁰ „Az új komikumról még most bizonyosat nem írhatok, mert *sub judice* est: kidolgozzam-e vagy sem.” Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. január 31. AJÖM XV, 47.

¹¹¹ Valószínűleg Helmecky Társalkodójának 1842. szeptember 10-i és 12-i számából vehette az ötletet. VOINOVICH, i. m., 97, 113. j.

¹¹² VOINOVICH, i. m., 143, 2. j.

¹¹³ E mű forrásaként megjelölhető Budai lexikona, de Voinovich Tinódi Sebestyénben látja az igazi forrást. Vö. AJÖM III, 298.

A *Jóka ördöge* (1851), illetve az ötvenes évek elejére datálható töredékek közül a *Perényiek* érdekes még, minthogy éppen a Perényi család történetébe¹¹⁴ ágyazva találta a cigányok históriáját – kizárásos alapon (ti. vagy a mű forrása más, vagy egyáltalán nem mondható komikus jellegűnek, eposznak meg pláne nem) nem marad más, mint az 1851-ben elkezdett *Nagy-l dai cigányok* [sic!].

Továbbá: a *Toldi* sikere után Arany nyilvánvalóan nem *Az elveszett alkotmány* irányát kívánta követni, hanem – pl. Petőfi vagy Szilágyi István hatására – a megtalálni vélt népies hangot próbálgatta (erre utalnak a *jelölt* alcímek: *Rózsa és Ibolya* – Népmese; *Szent László fiúja* – Népmonda; *Losonczi István* – Népies krónika), illetve ehhez kapcsolódva (állandó sürgetésre) a *Toldi* folytatására tett kísérletet (a *Toldi estéjét* már 1847 tavaszának végén, nyár elején elkezdte írni); másrészről pedig a *Murány ostromát* konkrét, határidőhöz kötött pályázatra készítette (bár végül nem küldte el); az 1847. április 17-i, Szalontát pusztító tűzvészről és az 1848–49-es eseményekről¹¹⁵ nem is szólva világos, hogy az „új komikum” ötletének kidolgozására sem idő, sem tér nem állhatott rendelkezésére (sokkal sürgetőbb feladatai voltak¹¹⁶). Így történhetett, hogy ezt a tervét akkor vette elő (persze némiképpen a forradalom és a szabadságharc adta konkrét aktualizálhatósággal kiegészülve), amikor olyan témát keresett, amelyben „szabadon átadhatja magát a képzeletnek, és nem viczorog rá örökké a való sceletonja.”¹¹⁷

Amennyiben igaz, hogy a komikum megsértett istennőjének szánt áldozat nem más, mint *A nagyidai cigányok*, melynek az alcíme szerinti műfaji megjelölése nyomtatott példányban ráadásul »hősköltemény«, előbb, a kéziratban pedig »hős bohózat«, akkor ez összeecsenghet a Szilágyinak írt január 9-i leveléből idézett passzust követő újabb bekezdésével,¹¹⁸ amelyet így kapcsolatba lehet hozni a komikummal, illetve a víg játékkal [sic!], amit a recepció eddig nem tett meg: „A komikus eposz (*Az elveszett alkotmány*) és a verses elbeszélés (*Toldi*) után Arany érdeklődése az eposz hősi válfaja felé fordul, amelyet azonban a maga ízlése szerint a *Toldi* népies realizmusa jegyében kívánna írni. Az ekkor még csak általánosságban felmerülő ötletből alakult ki utóbb a hun trilógia koncepciója is.”¹¹⁹ A kritikai kiadás jegyzetírója tehát jobb híján a hun trilógia ötletét látja felbukkanni ennyire korán, főleg Szilágyi március 12-i válasza alapján, amelyben felhívja Arany figyelmét a *Niebelungen Nothra*, amelynek nagy szerepe lesz – mint forrás – a *Buda halála* keletkezésében.¹²⁰ Csakhogy az egészen biztosnak látszik, hogy ezt nem Arany

¹¹⁴ Az Ercseynek 1852-ben átadott két színdarab egyikének a címe *A Perényiek* volt.

¹¹⁵ Arany elvállalja a Nép Barátja szerkesztését Vas Gerebennel (1848 júniusától), ami éppen elég gondot jelentett neki; nemzetőr lesz Aradon (1848. november 4–18.); 1849. május végétől a Belügyminisztériumban vállal állást Debrecenben, majd a kormánnyal Pestre megy Buda visszafoglalása után.

¹¹⁶ Többször is panaszodik Petőfinek, hogy mennyire nincs ideje írni a hivatali munka mellett; például: „Napjaimat kénytelen vagyok hivatalnak, estémet családomnak szentelni, s így [!] csak reggelenként van egy félórám [ti. a *Toldi estéje* írására].” Arany Petőfinek, 1848. január 7. AJÖM XV, 164.

¹¹⁷ Arany Szilágyi Sándornak, 1850. április 14. AJÖM XV, 273. Arany ekkor írja – idézett levelével együtt küldi is – a *Katalint*, de ekkoriban keletkezik többek között a *Jóka ördöge* is.

¹¹⁸ „Mi volna az ha az ember népies hős költeményt írna? Szokatlan ugy e? de azért talán menne? ki nevetné [!] vele az embert? – Mosolyg ön, hogy ennyi félét összebeszélek; s a »sokat akar«-féle közmondatra gondol? ez csak eszme; gondolkozzék rajta [édes] b[arátom]! mi lenne belőle ha valaki, ki a nép nyelvén költeni ért, megkísértené? Annyi való, hogy, ha sikerülne [!], abból népszerű eposz válnék.” (Arany idézett levele.)

¹¹⁹ A kritikai kiadás jegyzete az idézett passzushoz, AJÖM XV, 534.

¹²⁰ Szilágyi Aranyhoz, 1847. március 12. AJÖM XV, 68.

gondolja így, hanem Szilágyi, vagyis az ő értelmezése nyomán interpretálja a jegyzetíró Arany levelét. Mert miért ne lehetne a „vígjáték” kifejezést meglátni *A nagyidai cigányok* kéziratának „hős bohózat” fogalmában, illetve miért ne lehetne maga *A nagyidai cigányok* az a bizonyos „népies hősköltemény”? Elgondolkodtató, hogy amikor Arany a népeposz „chimaera” voltáról ír Petőfinek, a népies nyelven írt eposz fogalmát a „komoly” jelzővel látja el. Petőfi válaszában szintén kiteszi a komoly melléknevet: „Azt kérdeled leveledben, hogy nem lenne-e chimaera a népi szellemben és nyelven írt komoly eposz?”.¹²¹ Vagyis mintha a népies eposz fogalma eleve komikus, nem komoly művet jelentene. *A nagyidai cigányok* korai (1847-es) ötlete egyrészt valamelyest gyengíteni látszik a szöveg allegorizáló olvasatának kizárólagosságát (hiszen hol van még ekkor a nagy nemzeti bukás), és erősítheti a Barta és Képes által javasolt, a tiszta komikumra irányuló értelmezés legitimitását filológiai értelemben is (persze semmi esetre sem kizárólagosságra törekedve).

A nagyidai cigányok a komikus eposz elé állított kritériumoknak tökéletesen megfelel, ami az eposzi hagyomány (kellékek, téma, nyelvi fordulatok) parodisztikus¹²² (bahtyini terminussal: lefokozó) alkalmazását illeti; a baj inkább a hagyományos „népies” terminus ezzel kapcsolatos alkalmazhatatlanságával van. *A nagyidai cigányok* minden, csak nem a *Toldi* képviselte népies hang folytatása, tökéletesítése.¹²³ Ezzel kapcsolatos Képes Géza talán eltúlzott, de mindenképpen megfontolás tárgyává teendő kijelentése, miszerint: „Alapos okom van azt hinni, hogy Arany ebben a soha meg nem értett, mert soha alaposan el nem olvasott művében nemcsak a *Toldi*-szerű reális, rusztikus hősi történetekkel, azok hangjával és versépítési módszerével, hanem magával a népiességgel mint művészi irányzattal is le akar számolni.”¹²⁴ A „leszámolás” kifejezés talán erős, inkább az *elszámolás* terminust javasolnám, ti. a népiesség azon aspektusával való szembesülésként értelmezve, amely a fogalom fokozatos tisztulása (sterilizálódása), azaz kanonizációja során mind inkább háttérbe szorult,¹²⁵ és amely a népköltészetnek az apollóni (az *eszményire* alapozódó) regiszterbe való beemelése során mint valamely dionüszoszi aspektus, a kánonon kívül maradvá állandó, láthatatlan fenyegetésként munkálkodik tovább. Arról nem is beszélve, hogy a Szilágyihoz írott levélben szereplő „népszerű” kifejezés („ha sikerülne [!], abból *népszerű* eposz válnék”) megidézi a fogalom csak később használt jelentését,¹²⁶ vagyis a „népszerűek”

¹²¹ Petőfi Arany, 1847. február 23. AJÖM XV, 56.

¹²² Képes Géza mutatta ki azt az intertextuális játékot, amely a legkülönbébb eposzok passzusainak torzított megidézésével szórakozik. Vö. KÉPES, i. m.

¹²³ Vö. TOLDY Ferenc kritikájával, Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1., 682.

¹²⁴ KÉPES, i. m., 388–389.

¹²⁵ „Hogy a Petőfivel megindult új költészet népiesből nemzetivé fejlődhesen, ahhoz mindenféle nyers vagy éppen durva népies szín és hang végsőkéig fokozott változtatának kikeverése és felmutatása elengedhetetlenül szükségesnek látszott. *A nagyidai cigányok*-ban a népiesség végsőkéig fokozásának több jelét tapasztalhatjuk.” KÉPES, i. m., 389.

¹²⁶ Korompay szerint a népies–népszerű különbségtevés már ekkor is meglehetett, sőt éppen a fenti példa bizonyítja ezt: „Arany [...] két esetben is egyazon mondaton belül megkülönböztetett értelemben használja a két szót. A »népies hősköltemény«-ről írja: »ha sikerülne, abból népszerű eposz válnék«; a néplapról pedig: »különbön sem annyira kezdeményező a politikában, mint a már ismeretes eszmék népszerű magyarázója, mire mind a nép értelemkörüének ismerete, mind népies nyelvem elegendő képességet hagy sejtetnem magamban«. E két idézet annak a distinkciónak a gyakorlatban már ekkor érvényesülő példája, amelyet a népiességről néhány évvel később tudatosan fog kifejtteni.” KOROMPAY H. János, *A „népköltészet”-től a népiességig (Terminológiai kérdések Petőfi és Arany levelezésében)*, ITK, 1980, 289.

Arany által annyira jól ismert, sőt bizonyos megszólalásaiban alkalmazott hagyományát.

A továbbiakban *A nagyidai cigányok*at mint a „tisza komikum” karneváli-dionüszoszi regiszterének tanúságát fogom értelmezni, a nevetéskultúra és a testiség negatív metafizikájának fényében.¹²⁷

2. „Rólad a mese meztlábos cigány múzsaleány!?”

Salamon Ferenc és Greguss Ágost Arany népiességéről folytatott 1856-os vitájának központi kérdése a népiesség mibenlétéről, azaz tettenérhetőségének módjáról folyt. Salamon vitaindító cikkében elvitatja a népies nevet mind Petőfitől, mind Aranytól, hiszen mindkettejük esetében öntudatos, vagyis jól körülhatárolható szerzőfunkciókkal felruházható megszólalásról beszél. Salamon a »népiesség« fogalmát már »nemzeti költészet«-ként értékeli, és Arany ide vonatkozó elméleti fejtegetéseivel összhangban a népiességet mint egy túlhaladott, a fejlődéshez azonban elengedhetetlenül szükséges korszakot, irányt kezeli: „...s mi a népies szót 1847-ben menthetőnek ismerjük el; de már 1850 és egynéhányban nevetésegekké válnának a világirodalmi, azaz tisztán költői szempontú ítéset előtt, ha tovább is e [...] szót alkalmaznók...”¹²⁸ Salamon szerint a népi költészetből a nemzeti költészetbe való átmenet lezajlott Petőfivel és Arannyal kapcsolatban (egyéb-iránt ez Horváth János véleménye is): „Tudjuk ugyan, hogy Petőfi és Arany műveit nem a ponyvairodalomba sorozták; ezt művelt szépiességi izlésüknél fogva nem teheték; tudjuk, hogy ők e szó alatt, »népies« nem láttak valami megalázót, de új műszavak az irodalomban és a közönségnél közforgalomba jövén, válaszfalat képezett s önkényt megkülönböztette mindenki a nemzeti költészetet a népies költésztől, s mintegy *határvonalat huzott egy irodalmi arisztokratia és alsóbb osztályok között* [kiemelés: M. R.]”¹²⁹ A népiességnek nemzeti irodalommal magasztosulásával tehát más alapokon ugyan, de újra konstituálódott a kultúra hagyományos dichotómiája, az arisztokratikus és a populáris regiszter. Erre a szembenállásra már tágabb tárgyi-tematikusság horizont és a nyelvhasználatra vonatkozó toleránsabb magatartás jellemző, ám szükségképpen hozzátartozik a kirekesztés gesztusa. Jellemző Gregussnak Salamon fenntartásaira adott válasza, amelyben a „népies” terminust védi, és a népiességet az író szempontjából határozza meg, Toldy Ferenc nyomán a „szemlélet közvetlenségével” és a „felfogás naivságával” látja a fogalom jelentését körülírhatónak: „Arany csak teszi magát, mintha saját felfogása volna, mi voltaképp nem az ő felfogása.”¹³⁰ A naivság fogalma kettős konnotációt hordoz: egyrészt a rousseau-i természetiséget, másrészt pedig a schilleri természetességet, amely a neoklasszikus elméletek (Winckelmann) alapján a Nietzsche előtti, idealizált görögségképen alapul. Ennek az óhatatlanul ellentmondáshoz vezető kettősségnek a munkálkodása érhető tetten egyrészt a népiesség nemzeti irodalommal válásával kapcsolatos elméleti vitákban, másrészt a népies hang

¹²⁷ Értelmezésem közel áll HÓDOSY Annamária [*Cím*] (*Még emésztődik*) c. értelmezéséhez (HÓDOSY Annamária, Kiss Attila Atilla, *Remix*, Szeged, Ictus, 1996 [deKON-KÖNYVek], 201–216) és MÜLLNER András *Álmódó roma* c., ugyancsak *A nagyidai cigányok* szövegével foglalkozó 1995-ös deKONFERENCIA-n elhangzott tanulmányához (kézirat, Szeged, 1995).

¹²⁸ SALAMON Ferenc, *Arany János és a népiesség*, Budapesti Hírlap, 1856. július 10., 11., 12., 13.

¹²⁹ SALAMON, i. m., júl. 12.

¹³⁰ GREGUSS Ágost, *Eszmeccsere a „népiesség” ügyében*, Pesti Napló, 1856. július 22.

kettősségében: ti. a műköltő tudatos odafordulásával megkonstruál egy (többnyire idealizált) népies szólamot, amely epikus jellegű művek esetében a szerzőség és a narráció radikális szétválasztását írja elő.

Salamon és Greguss vitája azonban nem ismer narratológiai problémákat: számukra a *Toldi* beszélője homogén entitás, amely természetesen azonos Arany Jánossal. Így lehetséges az, hogy a közös értés leghalványabb esélye nélkül beszélnek el egymás mellett, azzal együtt, hogy a maga módján mindkettejüknek igaza van. Amikor Salamon elvitatja a népies, azaz naiv, öntudatlan, nem reflexív hangot Aranytól – akiről tudni véli, hogy igenis *tudatos* költő –, akkor valamiféle szerzői pozícióról és funkcióról beszél. Amikor viszont Greguss (illetve Toldy Ferenc) a *Toldi* világképének naiv tudatszintjére, pontosabban annak imitációjára hívja fel a figyelmet, akkor valószínűleg valamiféle *narratori* szerepről (alakról) beszél, anélkül azonban, hogy megkülönböztetné ezt az Arany János nevével és alakjával fémjelzett írói, illetve szerzői funkciótól. E kettősségben is benne rejlik a népiességről vallott elképzelések azon dichotómiája, amely szerint a költőnek vagy azonosulnia kell a néppel (le kell ereszkednie), hogy szórakoztassa, vagy éppen hogy magához kell emelnie azt, hogy tanítsa, nemesítse. Az első esetben a költő a népit mint formát vagy témát használja fel, inkább imitálva, mint alkalmazva a népies hangot; a második esetben pedig a magas költészet szintjére konvertálja, alkalmazza a népies tematikát stb., azután pedig már így átalakítva adja vissza. A kritika Arany *Toldijában* éppen ezt a módszert üdvözölte, és mintaként állította az ún. „népköltők” elé. Toldy Ferenc Tóth Kálmán *Kinizsi Pál* című eposzával kapcsolatban örvendezik,¹³¹ hogy olyan művek születnek, amelyek „pótolják a [...] ponyvairodalom mindenkép kárhóztatandó cikkeleit”, ugyanakkor felteszi a kérdést, hogy „csak úgy nyerhetjük-e meg a nép tapsait, ha hozzá leszállunk, a nélkül, hogy azt magunkhoz fölemeljük?”. Végző soron a felemelés hiányát abban látja megnyilvánulni, hogy az előadott hazaszeretet, vitézség, szerelem stb. motívumok „szerzőnkénél [...] inkább ösztönszerű indulatokként előadva jelernek meg, semhogy öntudatos felsőbb [kiemelés: M. R.], nemesebb érzeményekként, az állati erőnek több része van bennök, mint a szelleminek.”¹³² Az öntudat hiánya a reflexió hiánya is egyben, vagyis a távolságtartó artisztikum helyett az ösztönös naturalisztikusság dominanciáját jelöli Tóth Kálmán művében. Toldy örömmel nyugtázza, hogy „találkozunk azon költő hangjával, kit a szerző előképül választott, de nem találjuk fel itt azon bensőséget és nemességet, mely a Toldi költőjénél oly mély, oly kitörölhetetlen hatást hágy maga után. Óhajtjuk, hogy szerző igyekezzék szerencsés adományát, mely őt népköltővé avatja, a népnek ne egyedül mulattatására, de nemesítésére is fordítani, ne csak a forma, hanem a tartalom által is hatni.”¹³³ Toldy bírálata szerint a reflexivitás, az öntudat elengedhetetlenül szükséges a népköltő számára, amennyiben feladataként nem csupán a nép mulattatását, hanem nemesítését is célul tűzi. Az öntudatosság és a népiességhez kapcsolódó naivitás paradoxonát Toldy az 1847-es *Toldi*-kritikájában a „lát-szó öntudathiány” szintagmával igyekezett feloldani, ami egyrészt a „népszerűségtől” határolja el a *Toldi* népiességét az így konstituálódó naiv hang révén, másrészt a klasszikai művészségtől, hiszen a művet ugyan a művészet kíváncsi alapján írta Arany, de „a nélkül, hogy a magasb műveltségű [!] költőnek s a

¹³¹ Új Magyar Múzeum, 1853. január, 57–58.

¹³² Uo.

¹³³ Uo.

művésznek [!] kezei érezhető kül jeleket hagynának.”¹³⁴ Mindenesetre Toldy éppen a csupán látszólag meglévő öntudathiány nyomán, amelyet a finom ízlés megléte jelez, Aranyt megmenekedve látja „a pórias vagy aljasba sülyedéstől [!]”.

Többek között éppen a reflexió hiánya jellemzi (jellemezheti) a „pórköltőt”, akit az öntudat megléte vagy hiánya mentén lehet szembeállítani a „népköltővel” vagy „népies költővel”. A Honderű 1847. július 6-i számában megjelent Arany Jánosról szóló cikk¹³⁵ élesen szembeállítja a *pórköltő* és a *népköltő* terminust: „Népköltő!!! Nálunk igen gyakran fölcserélik e két kifejezést: nép és pór, ezért némelly népköltőről el lehetne nálunk mondani, hogy *pórköltő*. Ezen urak egész eszmemegete, teremtési módja s szerében nincs egyéb a népből, mint szalona [!], piszok, szellemgyengeség és vastag szűr, melyet nyakukba akasztanak, hogy őket a finomítás’ gyújtósugárai, valamint a keresztényi türekenység’ csepegő keresztvize ellen egyformán védelmezze. Arany eddig kivételt tesz e pórköltők közül; ő inkább népünk’ szellemi egyszerűsége, megindító naivsága és hű szívességéhez tartja magát, s ez előnyöket sok valósággal visszatükrözi.”¹³⁶ A Honderű kritikusa *népköltővé* avatja Aranyt, akit éppen a nép naivitásának *visszatükrözése* miatt emel ki a pórköltők (többek között Petőfit is ide sorolták) népes táborából.

Toldy, vagyis Schedel 1839-es vitája az eposz korszerűségéről avagy korszerűtlenségéről Szontagh Gusztávval elég pontos magyarázatát adja a „látszó öntudathiány” szintagmának. Schedel, aki mindvégig az eposz korszerűtlensége mellett teszi le a voksot, az újabb korokban művész és hallgatóság elkülönülésének tendenciájára hívja fel a figyelmet: „Az élet tettekre hívja meg a’ polgárt, s ez fáradtan, a’ literatura’ szellemi magányába vonúl [!], a’ betűkkel rakott fehér lapon keresvén lelki enyhületet: ott [ti. az eposzi korban] megfordítva, az ének az élet’ egyik vezére s örök társa...”¹³⁷ A közönség, sőt közönség és a költő eltávolodása a *közvetlennek* gondolt hang helyett a betű *közvetett* mediátori szerepére kénytelen hagyatkozni: „Ezekkel a’ költő, nem az élő hang’ zengése, hanem papiros és sajtó’ hosszú [!] néma útján közlekedik: az ő éneke *tudós munka, nem hagyomány’* czifrázatlan tovább adása, *nem érzések’ percznyi s mintegy öntudatlan kitörései* [kiemelés: M. R.]; itt nem bárd és hallgatói közt [!] élő –, hanem művész és olvasója közt [!] néma, lelki társalkodás foly.”¹³⁸ A költészet tehát visszavonhatatlanul „tudós munka”, a közvetlenség mint a népeposz alapvető kritériuma csak reflexíven érhető el, de ez olyan paradoxonhoz vezet, amelyet csak a „látszó öntudathiány” terminussal lehet (?) feloldani. A Toldy által felvázolt ellentmondást Arany is érzékeli, amint arról *Eredeti népmesék* (1861) című cikkében így beszél: „Ama szolidaritás, mely hajdan az elbeszélő és hallgatói, az énekmondó és közönsége, a mester és tanítvány közt fennállt vala, meglazult, csaknem elenyészett s egy más viszonynak engede helyet, annak, mely az egyedül aktív író s egészen passzív olvasója között van. [...] Míg hajdan az énekmondó körülbelül oly viszonyban állt hallgatóival, mint eposzának hőse a vezérlete alá gyűlt nemzettel, mert valamin emez a közakarat, úgy ő a közös érzület kifejezője vala: most az eposz *író* saját egyéni erejére van hagyva, de azon nehéz követeléssel, hogy a közös érzü-

¹³⁴ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. július 11., 22–23.

¹³⁵ Arany János, Honderű, 1847. július 6.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, *Eposzi és drámai kor. Drámai literatúránk jelen állapotjáról: Szontagh Gusztáv ellen*, Figyelmező, 1839, 21. sz., 346.

¹³⁸ Uo.

letet fejezze ki, jóllehet megfosztva minden támogatástól, melyet a hajdan énekese talált hallgatóiban.”¹³⁹ Az író, az eposzíró tökéletes „elmagányosodása”, a közösségből, a „népből” való kiválása és a „közös érzület” kifejezésének követelménye közötti szakadék áthidalását az írói mesterség reflexivitásával látja Arany megoldhatónak. Az *Irányokban* ebből a szempontból beszél rosszálló hangsúllyal a „népszerűek” naivitásáról: „Naivitas volt elég, de nem a műben, nem az alakokban, hanem *öntudatlanul* s olykor pedánság színe alatt *a költők személyében* [kiemelés: M. R.]”¹⁴⁰

A naivitas szükségszerű áthelyezése az íróból a szövegbe, az eposzi kor lejártának egyenes következményeként a szöveg narratív struktúrájának hasadását idézi elő. Az író-szerző, aki tanult, tudatos, reflexív és a szövegen kívül vagy annak határán helyezhető el, csak a narrátor szólamának naivra hangolásában, vagyis tudatos megszerkesztésében kapcsolódhat az elveszett eposzi kor közösségi énekésének imitációjához. Ez a naiv hang egyrészt a szereplők tudatvilágának naivitását jelentheti, ami nyelvhasználatukban mutatkozik meg, másrészt egy „népi” elbeszélő *alakjának* megkonstruálását követeli meg, aki/ami az adott közösség tudatszintjének megfelelő szólamot képvisel.

A nemesítés/felemelés távolságtartó reflexivitásának és a visszatükrözés naivságának kettőssége teszi az igazi népköltészetet, amelyet szövegszerűen csak a szerző-író és az elbeszélő-narrátor funkciójának megkülönböztetésével lehetséges megvalósítani. Az író-szerző funkciója az adott szöveg létmódjának és identitásának a jelölése, vagyis a szerző nevén keresztül kapcsolható be a szöveg valamely hagyomány legitimációs alapot biztosító vagy éppen azt megkérdőjelező közegébe.¹⁴¹ A szerző azonban mindig az aktuálisan vizsgált szöveg határán helyezkedik el, vagyis az epikus művek olvasása közben érzékelt elbeszélői hang semmiképpen sem kapcsolható hozzá közvetlenül. Az epikus szöveg narrációja egy megkonstruált elbeszélői pozíciót tételez, amely így eltávolítja a szerzőt a szövegétől: alkalmat nyújt a játékra¹⁴² vagy stílszerűbben az „alakoskodásra”.¹⁴³ A narrátor alakjának megteremtése lehetőséget biztosít a „népköltő” naivitása és a „műköltő” tudatossága közötti ellentét kibékítésére. A szerző és a narrátor kettősségével való szembesülés, igaz, nem reflektáltan, de legalább is zavar-keltően ott munkál a korabeli recepcióban, hiszen csak így lehetséges értelmezni Toldy Ferencnek a *Nagy-idai cigányokról* írott inkriminált kritikájának azon passzusát, amely szerint a Toldi „első rangú költője nevét önmaga által elhomályosítja”¹⁴⁴ e művével.

¹³⁹ ARANY János, *Eredeti népmesék*.

¹⁴⁰ ARANY, *Irányok*, i. h.

¹⁴¹ Vö. Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, Világosság, 1981, melléklet.

¹⁴² Például az 1856-ban íródott *Alkalmatosságra írott versek* bevezető szavaiban is megteremti Arany a narrátor alakját: „...készítődött és elmondódott egy bocskoros poeta által...”, és az invokációval valóban egy ehhez az alakhoz hagyományosan kapcsolt regiszter műzsjától kér segítséget. AJÖM VI, 25.

¹⁴³ Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin igen izgalmas kísérletével, amelyben Arany balladáinak narratív struktúráját (helyesebben struktúráit) igyekszik feltárni: *A szemlélődő elbeszélői szerepek Arany balládaiban*, Tiszatáj, 1996/10, diákmelléklet.

¹⁴⁴ Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1., 682.

2.1. A parlagok mûzsája

A *nagyidai cigányok* narrátora nem áll szemben választott tárgyával, és nem azonos Arany Jánossal, amiként azt a recepció hagyományosan tudni véli. (Pontosabban sohasem problematizálta az író-szerző–narrátor viszonyt.) A *hősköltemény* elbeszélőjének alakja nyilvánvalóan maga is cigány, pontosabban a cigányok cselekedeteit (dicsőségét és bukását) megéneklő cigány krónikás. Erre utal a verses krónikákból ismeretes datálás: „Írtanak ezerben, ötszáz ötvenhatban,”¹⁴⁵ vagy a többször is leleplezhető, közvetlen cigány nézőpont érvényesülése, pl.: „Büszke faj! nemes faj! – Ha elsorolhatnám / Őket egy vak lóért nem adnám”,¹⁴⁶ amelynek nem komoly (tehát gúnyos-ironikus) olvasata (olvasási lehetősége) az aktuális olvasó cigányokkal kapcsolatos tradicionális előfeltevés-rendszerének és a szerzői és narratori alakok szét nem választásának köszönhető.

A nyilvánvaló „cigányperspektívát” az eposz invokációja is erősíti. Az invokáció, a mûsától való segélykérés hagyományosan az „énekmondó” szerepének legitimálását célozza, vagyis az adott mûzsa oltalmáért, az íráshoz szükséges eszközök és erő megszerzéséért folyamodik a narrátor. Végso soron az invokáció jelöli ki azt a hagyományt, dimenziót vagy nyelvjáratot, amelynek szabályaihoz alkalmazkodik a narráció, illetve amely szabályok kijelölik a szöveg értelmezési tartományát is egyben. A *nagyidai cigányok* elbeszélőjének mûzsája cigányleány, akit mindennek előtt tagadásokkal jellemez a narrátor: „Mûzsa, te, ki nem jársz idres-bodros konttyal, / Vézna bőrdet sem fested bécsironggyal”,¹⁴⁷ a mesterkéeltségtől határolja el és a természetiség régiójába utalja: „De piros, de pozsgás napégette arcod”.¹⁴⁸ A cigánymûzsa ideája már 1847 májusában foglalkoztatta Aranyt, ti. a Budapesti Híradó 1847. május 14-i számában megjelent egy cikk, amelynek névtelen szerzője Petőfi mûsáját – Pulszky Ferenc írására¹⁴⁹ reagálva, amelyben Pulszky a patakhöz meztőláb lemenő királylányhoz hasonlítja – dacos *cigányleánnyal* azonosítja: „Petőfi musája vad daczos cigányleány, nyers, durva és kormos, ingatag, a vad természet imádója, ki minden műveltségtől [!] visszaborzad.”¹⁵⁰ Arany Petőfihez írott május 27-én kelt levelében¹⁵¹ igen felháborodik ezen a cikken, és szinte a Petőfitől megszokott politikai indulattal beszél „azon egynéhány politikai nulla, azon még fejletlen zero” nevében, akiket „politikai milliökká” kell emelni, például akár egy „kardvonással” is, de leginkább olyan poézissel, amelyet „majd Petőfi, meg Tompa, meg talán saját kicsinységem is, fogunk írni, mit meglehet a ki tót dajkától francia vagy sváb tejet szopott, sem érteni, sem érzeni nem fog”. Ez a költészet természetesen szemben áll az „örök halavány köreik számára” írt „halavány poézissel”, amely „szép, homályos és hideg, mint az őszi köd”, célját tekintve pedig Petőfinek ahhoz az eszméjéhez kapcsolható, amely végso soron a politikában is uralkodóvá szeretné tenni a népet, miután a költészetben diadalmaskodott. A népköltészet ilyen politikai értelmű fogalmát, amely persze terhes civilizatórikus célzattal is, Arany már a 40-es évek végén

¹⁴⁵ AJÖM II, 217.

¹⁴⁶ AJÖM II, 219. Persze itt a hagyományos olvasat ironikus megjegyzésként kezeli ezt a jellemzést, holott erre szövegszerűen semmi sem jogosítja fel.

¹⁴⁷ AJÖM II, 217.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. május 2., 277.

¹⁵⁰ Budapesti Híradó, 1847. május 14., 326.

¹⁵¹ Arany Petőfinek, 1847. május 27. AJÖM XV, 89.

elutasítja, a későbbiekben a népiességnek a nemzeti irodalom megteremtésének folyamatában jelöli ki a helyét.¹⁵² Az idézett levél befejezése még politikai tartalmú fenyegetésként (is) értelmezhető: „S denique is jaj nektek, képmutató *Archidiakonok*, ha benneteket mind semmivé tesz egy *Esmeralda*! Rólad a mese meztlábos *cigány műzsaleány!*”¹⁵³ Arany levelének a politikai értelmezéstől elszakadó filológiai tanulságaként annak a dimenziónak a karakterisztikájáról kaphatunk tudósítást – talán erősítve *A nagyidai cigányok* ötletének korai, 47-es megjelenésére vonatkozó sejtésemet is –, amelybe a cigányműzsához intézett invokációval bebocsátást kér a narrátor.

A Budapesti Híradó kritikusa »vad«, »nyers«, »durva«, »vad természet imádója«, »a műveltségtől visszaborzadó« jelzőkkel illette a cigányműzsát. Ezek a jelzők egyrésztől rokoníthatók a Petőfi elleni kritikai hadjárat retorikájában alkalmazott kifejezésekkel, másrésztől pedig a népiesszel szembeállított és »póriasnak« titulált, irodalmiatlannak tekintett irodalom karakterjegyeivel.¹⁵⁴ Valamennyi jelző a megmunkálatlan (megműveletlen, »kultiválatlan«) természetiségre, a korabeli esztétikai irodalom fogalomhasználatával: a minden *eszményítést* nélkülöző, így leginkább csak a puszta matériát felmutatni képes »művészetre« vonatkozik. Az effajta irodalomra persze csak kitaszítás és meg-, illetve kivetés várhat a felsőbb kultúra részéről, ennek következtében létmódját tekintve a »kívüliség« és »idegenség« jellemzi.

A nagyidai cigányok tárgyválasztása¹⁵⁵ pontosan ennek a »kívüliség«-nek a tökéletes megjelenítését szolgálja, hiszen a cigányság életmódjánál, kultúrájánál (az irodalmi műveltség szempontjából: kulturátlanságánál), egyszerűen a tökéletes másságánál fogva hagyományosan mindenféle civilizatórikus struktúrán kívül helyezkedik el. Vagy ahogyan Fleischmann Gyula mondja: „A cigány a kultúra egy ősbibb fokán áll még ma is. Életmódja folytán *rabja a természetnek*. Az *érzelem uralkodik* egész lényé fölött, az *ösztön vezeti* a mindennapi életben, s a *természeti erők roppant nagy hatással vannak* rá [kiemelés: M. R.]”¹⁵⁶ A pallérozatlanság és a műveltség metaforájaként kezeli a cigányokat Arany művének egyik első, névtelen („parókás Toldy Ferenc”) kritikusa: „Ha áll ez a nép akármely rétegéről, annál inkább [!] áll azon csoportokról, melyek úgyszólván a *néprétegeken kívül állnak* [kiemelés: M. R.]. [...] annál inkább áll az ugynevezett [!] *cigányokról* [...]

¹⁵² Vö. Arany levelét Szász Károlynak, 1847. október 11. AJÖM XV, 146–147.

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ A „népies” versus „pórias” dichotómia a maga „elméleti” teljességében az 1840-es évek közepétől érhető tetten a kritikai és elméleti irodalomban, bár a 30-as években is feltűnik a „pór” fogalma, de még nem egyértelműen pejoratív értelemben, hanem többnyire a paraszt szinonimájaként. Valószínűleg a népiesség elméletének fokozatos kikristályosodásával vált szükségessé az ellenpont megnevezése, különösen a Petőfi-kritikák kapcsán. (Erről egy külön fejezetben lesz szó nagyobb dolgozatomban, amelynek az itt olvasható tanulmány is része.)

¹⁵⁵ Arany tárgyválasztását a filológia egyértelműen az említett lexikoncikkhez kapcsolja, illetve ki-ki megemlíti, hogy Geszten és Szalontán is találkozhatott sok cigánnyal. A cigányságról közkézen forgó topikus humoros, helyenként durván rasszista történetek forrásaként megemlítendő az a kéziratos debreceni diákköltészeti gyűjtemény is, amelyet éppen 1833-ban, Arany Debrecenbe kerülésének évében gyűjtöttek egy kötetbe (természetesen az egybeesésnek csak szimbolikus jelentőséget tulajdonítok), *Debreceni gyűjtemény* címmel (a debreceni Református Kollégium Könyvtárában, jelzete R 607/b). E kéziratos könyvben szerepel három cigánnyal foglalkozó verses mű: Csokonai egy szövege *A’ Cigányok eredete* (szerző nélkül, 324–326); *A’ Paraszt és a’ Cigány tréfa* (326–335); *Akár Sidó akár Görög akár Cigány mind egy ördög* (335–356). Konkrét szövegszerű kapcsolatot nem találtam ezek és Arany műve között; de Arany művét nem jellemzi a különösen a harmadik szövegben ordító rasszizmus sem.

¹⁵⁶ FLEISCHMANN Gyula, *A cigány a magyar irodalomban*, Bp., 1912, 6.

porban heverő meztelenségük, minden legkisebb műveltséget [!] s pallérozódást nélkülöző rendetlen életmódjuk nem sok *kitüntetni, követni* valót, egyhangú [!] száraz modoraik csekély képzeleti s költőiségi anyagot nyújtanak [!].”¹⁵⁷ A kultúra, a kulturáltság magasabb foka ezek szerint a természeti erők háttérbe szorításán, a ráció uralmán és a lélek-szellem dominanciáján alapul, vagyis (Norbert Elias terminusával¹⁵⁸) az *affektusok kontrollján*. Az affektuskontroll a cigányokról alkotott képnek tradicionálisan nem része, sőt éppen az ellenkező pólust alkotja, tehát a testiség, az érzékiség, a természetesség szférájának toposzaként jelentkezik az irodalomban.¹⁵⁹ A cigányság vándorló, minden törvényen kívül álló,¹⁶⁰ így mindig a határokat reprezentáló életmódja jó alkalmat biztosíthat a civilizálódás folyamatán már átesett „kultúrembernek” a fáradságosan felépített határok áthágásának borzongató, mégis vágyott tabusértésére.

A cigányság mint metafora jelentkezik tehát Arany művében, csak hogy nem a szabadságharcos magyarság metaforájaként, hanem a „lelki-szellemi fent”-tel szemben a „testi-anyagi lent” jelölőjeként.¹⁶¹ Arany vállalkozása a komikus eposz¹⁶² tradíciójának eredeti értelmét próbálja felidézni – részben szakítva a 18. századra mindenképpen csak tagadássá degradálódott nevetéskonceptión alapuló vígeposz gyakorlatával, amelynek tipikus példája a finomkodó Pope *Az elrabolt hajfűrt* című műve, de részben ide sorolható Csokonai *Dorottyája* is –, tehát a karneváli nevetés teljes világképre és -magyarázatra igényt tartó szemléletének jegyében igyekszik újraértelmezni az „irodalmi népiesség”,¹⁶³ a „nemzeti karakterológia”¹⁶⁴ stb. fogalmait, a magas szellemiség síkjáról a test karneváli terébe konvertálva azokat.

A cigány narrátor szerepeltetése teszi értelmezhetővé a mű alcímét is. A kéziratban (a kézirat fedőlapján) még szereplő „hős bohózat négy énekben” műfajmegjelölést Arany elhagyta, és a kézirat első lapján is szereplő „hős költemény” terminust tartotta meg egyedüli műfajjelzetként. A „hős bohózat” terminus egyértelműen meghatározta volna a mű ironikus olvasási kódját, hiszen nem komolyként eleve a komikum terepére utalja az olvasót, és az ennek megfelelő olvasói magatartást, interpretációs eszköztárat ír elő a számára. Ily módon azonban a szerző szövegszerűen is részesévé válna a műnek, ahogyan például *Az elveszett alkotmányban* is megpróbál jelen lenni, különösen a magyarázatként alkalmazott lábjegyzetek formájában. A szerző időről-időre érzékelhető jelenléte a narrációt állandóan elbizonytalanítva, a szövegen kívülre utalja az olvasót, és ezzel módot és lehetőséget biztosít az allegorikus olvasat legitimálhatóságára, röviden: a betű szerinti olvasás negligálására.

¹⁵⁷ Magyar Hírlap, 1852. június 8.

¹⁵⁸ Vö. Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., 1987, 87–101.

¹⁵⁹ Pesthy Frigyes Erdélyi Jánosnak felveti egy 1846-ban írott levelében, hogy mily kíváncsatos lenne a cigányokról eposzt írni, amely „a spanyol manchai hős mellett kudarcot nem vallana.” Idézi DOMÓTOR Sándor, *A nagyidai cigányokhoz*, Ethnográfia, 1930, 119.

¹⁶⁰ A középkorban gyakran cigányok töltötték be a hóhér hálás hivatalát, ami mindig is tabunak számított, hiszen a „legális” gyilkolásban az ösztönszerűen mindenki megélő gyilkos reprezentációja fedezhető fel. Vö. Soós István, *A cigány kisebbség első századai*, História, 1991/2–3, 20–23.

¹⁶¹ A „lent” és „fent” fogalmait M. Bahtyin karnevál-elméletének értelmében használok.

¹⁶² A komikus eposz műfaji hagyományáról lásd Kiss József idézett műveit.

¹⁶³ Vö. KÉPES Géza tanulmányának végső tanulságával.

¹⁶⁴ BARTA János beszél „fonák nemzeti karakterológiáról” *A nagyidai cigányok* kapcsán.

Amikor Tompa azt írja Aranynak, hogy: „Bosszantott, hogy a *Nagyidai Czigányok*-at [sic!] olyan *komoly pofával* kezdték olvasni, mintha legendát írtál volna Farahó néperől; bosszantott, hogy benne a *Toldi fennségét és komolyságát várták*, és persze megcsalódván nem ők, de te lettél az oka [kiemelés: M. R.]”,¹⁶⁵ akkor valószínűleg arról az olvasói magatartásról tudósít, amely a mű műfajjelölése („hősköltemény”) nyomán alakulhatott ki, és valóban komoly eposzként értelmezte, vagy inkább próbálta értelmezni a szöveget.¹⁶⁶ Ezt az olvasási lehetőséget utasítja vissza Toldy Ferenc 1852. augusztus 1-jei kritikájában: „E »hősköltemény« nem »hősköltemény«, nem is fonákja a hőskölteménynek, mint a sok tekintetben jeles »Elveszett alkotmány«...” (Toldy persze tovább is lép és még csak a műfaj paródiájaként sem hajlandó elfogadni a szöveget, azaz az eposzparódiát a Béka-egér harcig visszanyúló, tehát némiképp kanonikus műfaji tradíciójából is igyekszik kitagadni.)

A „hősköltemény” műfaji terminus jogos zavart kelthetett a korban, hiszen nem figyeltek a narrátor és a szerző közötti különbségtételben rejlő interpretációs lehetőségekre.

3. „Cigányországnak megveti alapját” (A cigány honfoglalási eposz)

A „hősköltemény” fogalma leginkább a vergiliusi epikus hagyományon alapuló honfoglalási tematikát idézi meg mint olyan szűzsét, amely szándéka szerint valamely nép létének legitimitását alapozza meg. Jókai Mór *Az utolsó cigányország* (1853–54) című novellájában valamiféle fordított, negatív „honfoglalást” mesél el a cigányokkal kapcsolatban. A novella nyilvánvalóan a cigányok „hontalanságának” toposzát mitizálja, pontosabban ennek a hazátlan vándorlásnak vázolja fel az eredetmítoszát. Az egykori Nagy Cigányország természetesen maga a tejfel-mézszel folyó kánaán: „Ahol tejfel-mézszel folyt a patak, kövér vadakkal bővelkedett az erdő, magától termett a föld, aranyat, ezüstöt kínáltak a hegyek, s ami többet ér tejnél, vajnál, aranynál, ezüstenél, ahol azt mondhatták, itthon vagyunk.”¹⁶⁷ A vázolt kép valami Eldorádó, kis földi Paradicsom, az Ígéret Földjének vágytalan elégtelést kínáló toposzaival terhelt világot körvonalaz. E csodás országnak a tatárok támadása, illetve a cigányok gyáva megfutamodása vet véget; csupán a költő, a harcos és közös szerelmük nem menekül el a pogány horda támadása elől. A gyáván megfutamodókra vajdájuk, ősz Ruhiva mond súlyos átkot: „...mintha ősz Ruhiva átka fogta volna meg őket, hogy akik boldog hazájukat megbecsülni nem tudták, ne tudjanak megpihenni sehol, hanem bújdoszanak egyik határtól a másikig.”¹⁶⁸ A cigány nép hontalanságának eredetén kívül megtudhatjuk, hogy mivel a harcos és a költő ott vesztek a csatában, a cigányok azóta bizony híjával vannak mind a bátorságnak, lovagi virtusnak, mind a költészetnek, műveltségnek.

Jókai novellájának közvetlen hatása valószínűleg nem lehet Arany művére (lévén későbbi keltezésű), viszont az alkalmazott toposzrendszer igen jól hasznosít-

¹⁶⁵ Tompa Aranynak, 1854. május 1. = ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, I, *Levelezése Iró-barátaival*, Bp., 1888, 342.

¹⁶⁶ Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1., 682.

¹⁶⁷ JÓKAI Mór, *Az utolsó cigányország* = J. M., *Elbeszélések (1850–1854)*, Bp., 1990, 367. (Itt nem tartom feladatommak a novella önálló értelmezését.)

¹⁶⁸ JÓKAI, i. m., 375.

ható *A nagyidai cigányok* értelmezése kapcsán. Arany „hőskölteménye” tehát a mindig vándorló, hazátlan cigányság országszerző, honalapító kísérletének megörökítése lenne.

Miként az eposzi hagyomány azt előírja, már a szöveg elején tudomást szerezhethünk a cigányok vállalkozásának csúfos bukásáról, ti. a magyarok szökése éppen az élelem fogyta miatt következik be: „Ha az ennivaló el nem fogyna keddig; / Ezt a bölcs Geréndi látta még szombaton, / Hogy próféta lett vón’ pedig, nem mondhatom.”¹⁶⁹ Mindez eleve behatárolja a megalapozandó Nagy Cigányország idejét, ugyanakkor valódi eposzi hőssé – aki reménytelenül ugyan, de küzd: innen ered tragikuma és méltósága is egyben – avatja Csóri Ferencet és alattvalóit. A mű ideje így az erősen szimbolikus három napban van megadva: Geréndiek szombat éjjel távoznak, az eleség pedig előreláthatólag kedden fog elfogyni, így Csóri regnálása vasárnaptól keddig terjedő intervallumban határozható meg. A Cigányország előírt, mindenképpen bekövetkező veszendősége, illetve Csóri nagyszabású tervei, amelyek egy teleologikus folyamat (a cigányok története) dicsőséges betetőzéseként és egyben egy új korszak kezdeteként értékelik a jelen helyzetet (vö. I. ének 173–212. sorig), eleve az irrealitás szférájába utalják az olvasót. Ez az irrealitás valamiképpen az ünnep időtlen terrénümát, a valóságos idő felfüggesztésének lehetőségét és szándékát jelenti: „Feledik, mint a bölcs, a kétes holnapot, / Csinálnak karácsont és szent Ivó napot.”¹⁷⁰ Csakhogy a realitás–irrealitás dichotómiája csupán az olvasó, a „külső”, a váron kívüli világ szempontjából releváns megkülönböztetés. A cigányok számára tehát, a váron „belüli” szempontból mindez véres valóság – lásd a vajdatétel miatt kitört verekezés fizikálisan jelentkező valóságosságát –, csakhogy éppen a cigányperspektíva fentebb vázolt sajátosságai nyomán a váron belüli valóságosság ártékelődik, és a „kintiek” számára az egészen érthetetlen (akár fenyegetésként is felfogható) irracionálissal egyezik. Puk, aki mindenképpen a „külső” nézőpont képviselője, így némileg valamiféle beleértett olvasóként funkcionál, a cigányok irracionális viselkedését csak a saját racionalításra hangolt kódja szerint képes értékelni: „Világért se, ugymond, hiszen *pufra* lőnek: / Ki tudja, miféle hadi fortélyt szőnek!”¹⁷¹ vagy: „Mert hogy a zaj ottbenn nincs minden ok nélkül, / Ennyit ő belátott a maga fejétül.”¹⁷² Pedig a cigányok egyszerűen csak *ünnepelnek* („...»Most az ágyú hadd dörögjön, hagyom! / Annak öröme, hogy vajdatétel vagyom.«”¹⁷³), azaz kilépnek az idő hagyományosan lineárisan felfogott menetéből.

Az ünnep mint egy archaikus kor (pl. szaturnuszi), illetve alapító hős tettének megismétlése,¹⁷⁴ a jelent csupán mint a mitikus múlt megismétlésének keretét veszi figyelembe. Az efféle ünnepek a szokásos törvények felfüggesztését, a „megoltott íny és a teli gyomor” világának eljövételét teszik lehetővé, egyszóval a karnevál „fordított világának” uralmát. (*A nagyidai cigányokban* a fordított világ kézenfekvőnek tűnik, hiszen az eddig a vár irányítását végző magyarok helyébe lépnek a mindig csak irányítottként jelen lévő cigányok.)

¹⁶⁹ AJÖM III, 218.

¹⁷⁰ AJÖM III, 225.

¹⁷¹ AJÖM III, 228.

¹⁷² AJÖM III, 229.

¹⁷³ AJÖM III, 226.

¹⁷⁴ Mircea ELIADE, *A szent és a profán: A vallási lényegről*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., 1987, 61–63.

Eliade szerint a vallásos ember (itt az „ünnep embere”) egyszerre kétfajta időben él, amelyek közül „a szent idő paradox módon körkörös, visszafordítható, újból elnyerhető időnek mutatkozik, egyfajta mitikus, örök jelennek [kiemelés: M. R.], amelyben az ember a rítusok közvetítésével időről időre újból részt vehet.”¹⁷⁵ A Nagyidán rekedt cigányok történetének ideje éppen ebben a végtelenségig kitágított jelenben folyik, amelyet azonban folytonosan fenyeget (szó szerinti értelemben) a kinti világ profán, lineáris ideje.

3.1. „A holnapot ma bízást megeszik”

A történelem nélkülinek elgondolt (hiszen sem hazája, sem krónikása) cigány nép toposza a mindennemű teleológia, vagyis az időben tételezett célirányos fejlődés lehetőségének felfüggesztéseként jelentkezik a hagyományban. Ebből következően aztán sem a múlt (ami konvencionálisan legitimációs alap), sem a jövő (ami pedig az üdvtörténet beteljesedésének ígéretével viselő) nem része a cigányság karakterológiájának. A jelen az egyedüli időszik, amely valójában értelmezhető a cigánysággal kapcsolatban. A jelen kitüntetettsége – mindig kapcsolatban a természetiséggel, az ösztönösséggel stb. közhelyeivel – a cselekvésnek, az adott pillanat kiélésének módusaként jelentkezik. A fejezetcímbe idézett passzus (a *Bolond Istók* II. énekének 10. szakaszából) éppen ezt az egy napig élő, a jövővel mit sem törődő, könnyelmű magatartást (persze az adott kontextusban a szabadságharcra utalva) nevezi meg (az átkos visszavonás mellett) a cigányság (illetve a magyarság) legfőbb hibájaként.

A jelennek a jövő rovására történő kitüntetése Arany szerint mindenképpen hiba, sőt *bűn*, amennyiben egy efféle magatartás nem hajlandó tudomásul venni a paradicsomi gondoskodás és a gondtalanság elvesztésének biblikus átkát. A Paradicsomból való kiűzetés átka a megváltás kegyelmében és az újraeljövétel ígéretében egyenlítődik ki, de ugyanakkor állandó haladást (tevékenységet) ír elő az embernek. Mindezzel együtt persze hat a nosztalgikus vágy az elveszett Paradicsom bőségének és gondtalanságának újraélése után. Részben e nosztalgiának a szervező erejét látja Bahtyin és Peter Burke a karnevál háttérében (különösen a Böjt és a Farsang csatája kapcsán), illetve e vágy kivetüléseként értelmezi Turóczi-Trostler a János pap országának mítoszában inkarnálódó *Paradisus terrestris* fogalmát.¹⁷⁶ A földi Paradicsom képzetét Turóczi-Trostler az égi, platonizált mennyország képével és karaktereivel állítja szembe. A „földi menny” ígérete jellegzetesen a test jogainak és kívánságainak kielégítését vetíti előre, szemben a *Paradisus spiritualis* „csupán” lelki-szellemi táplálékot kínáló szférájával. A vágyteljesülés és a karneváli hagyomány legegységelműbben az eposz csatajelenetében jelentkezik. Az eposzi kellékként kezelt csata Aranynál – amellett, hogy nyilvánvalóan megidézi a különféle komoly és víg eposzi csaták topológiáját – a mind Bahtyin, mind Burke, mind Turóczi-Trostler által emlegetett konyhai csata egy speciális fajtája. A konyhai csata toposza a Böjt és a Farsang gasztronómiai harcának hagyományán alapul,¹⁷⁷ és a lelkiség (a Húsvétra való készülődés jegyében),

¹⁷⁵ ELIADE, i. m., 62.

¹⁷⁶ Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *János pap országa* = Uő., *Magyar irodalom, világirodalom*, Bp., 1961, 222.

¹⁷⁷ Vö. a Felső-Magyarországi Minerva 1829. februári szövegközlésével (137–142): a *Bacchusnak véletlen rabsága idejének leg-jobbik korában* c. vers a Böjtös és a Farsangi ételek harcának leírása. Vö. még Massimo MONTANARI, *Éhség és bőség: A táplálkozás kultúrtörténete*, ford. KÖVENDY Katalin, Bp., Atlantisz Kiadó, 114–119.

illetve a testiség (a farsangi örömök) összeütközésének konkretizálása az ételek megszemélyesítésével.

A *nagyidai cigányok*ban a hagyományos Farsang–Böjt szembenállás annyiban módosul, amennyiben a cigányok vágyteljesüléseként jelentkeznek. Az eposzi hadakozás hagyománya előírja az egymással szembenálló hősök név szerinti említését, bemutatását. A *nagyidai cigányok*ban a cigány hősökkel szemben álló ostromlók nevei meglehetősen beszédesek. Egy csoportjuk egyértelműen az olcsó („böjtös”), a cigányság mindennapi táplálékául szolgáló ételeket személyesíti meg: pl. Burgonya, Zeller, Mócsing, Héring, Czibak (cvibak ‘kétszersült’ jelentésben), Hubli (ami talán a német Hubel ‘lepény’ szóból származik, bár az *Új magyar tájszótár* szerint Szalonta környékén használtak egy hubri szóalakot, ami ‘gyorsbeszédűt, hadarót’ jelentett). A nevek és az ellenük folytatott harc az éhség és a szegénység legyőzésével a bőség fényes birodalmát alapozhatja meg, ami egyben a cigányság hagyományos karakterisztikáját is átstrukturálhatja, levetkőzve a hozzájuk kapcsolódó szegénységre utaló metaforarendszert. A cigány honfoglalás tehát nem csupán a vár konkrét kézre kerítésében, hanem Csóri álmaként az éhség és a szegénység reprezentálta múlt újraírásában, a cigány név kifényesítésében is jelentkezik.

A *nagyidai cigányok* „normál” (a vár ostromlói képviselte), lineáris időn kívűl szerveződő cselekménye egy kis földi Paradicsom létrehozásának kísérleteként jellemezhető. A vajdatétel miatti csetepaténak csak az éléstár megnyitásával tud véget vetni Csóri, amivel aztán kezdetét is veszi a nagy eszem-izsom, mulatság, vagyis maga a karnevál. Az evés-ivás mint mindennél (itt a hatalomnál) fontosabb, a testet megelégtítő tevékenység a cigányság lefokozásával a karneváli groteszk jegyében áll: „Mint az összerőffent nyáj, midőn a zsákot / Meglátja, – felejt a háboruságot, Rohan valójához, egymást töri, tolja, / S a kanász jóltevő kezeit csókolja”.¹⁷⁸ A hagyományosan sértő hasonlat (disznóvá degradálja az embert) a falánkságot mint egyedüli tulajdonságot kapcsolja a nagyidai cigányokhoz, vagyis valódi lényegüket a testiségben fedezi fel. Ezt aztán szembe is állítja a jelen szituációban adekvát „magasabb” értékkel, egy Petőfit idéző passzusban: „Oh, arany szabadság! nézd el a te néped: / Hogy eszik, hogy iszik, hogy örül, hogy múlat! / Mílyeneket fal – és még csak meg se’ fúlad!”¹⁷⁹ A szembeállítás itt, a narrációban érvényesülő cigányperspektíva miatt nem értékítéletként jelentkezik, hanem a szabadság fogalmának átértelmezéseként. A hős cigányok krónikásának szabadságfogalma – amely nyilván az általa képviselt közösségé is egyben – nem az elvont eszményt reprezentálja, hanem egyrészt a cigányság állandó vándorlásából következően a sehova se tartozást,¹⁸⁰ másrészt viszont a mindenféle magasabb céltől, eszménytől való függetlenséget, amennyiben az egyszeri jóllakás megszabadíthatja őket a konkrét, valóságos világ problémáitól, harmadrészt pedig – mindezekkel összefüggésben – a mindenfajta civilizációs korlátozástól való mentességet, hiszen így folytatódik az idézett passzus: „Nincs ott asztal, abrosz, cifra evőkésztség, / Nincs egyéb fűszerszám, mint a jó egészség, / Nincs egyéb mérték, mint kinek-kinek gyomra: / Mégis ritka eset, hogy ez megromol-

¹⁷⁸ AJÖM III, 225.

¹⁷⁹ AJÖM III, 225.

¹⁸⁰ Ezen szabadság megnyirbálását panaszolja Csóri „választási beszédében”: „Holmi eskütfélék, sőt falusi bírák, / Szép szabadságunkat nagyon körülnyírák; / Elfajít, elszéleszt a vármegye végre: / Mint valami retket, plántál faluvégre.” AJÖM III, 222.

na.”¹⁸¹ A Nagyida cigányaival kapcsolatos szabadságfogalom a test metafizikájának jegyében értelmeződik át: a szabadság végső soron nem lelki, politikai autonómiaként (hiszen a vajdatételnél fontosabb az evés), hanem a gyomor megtöltésének, a gondtalan mulatozásnak a lehetőségeként jelentkeznek. A mulatság utáni alvás az ostromlók reprezentálta valóságtól való tökéletes és végső elszakadás-ként (az Álom, a szép szabadító) jelentkezik. „Nem hallák azonban már ezt a cigányok. / Édes Álom hinté párnáit alájok.”¹⁸²

3.2. Álom az álomban

Miután mindenki elalszik, csak Csóri marad ébren, és „Képzele képtelen földi boldogságot”,¹⁸³ vagyis a földi boldogságot (a *János vitéz* szövegének megidézésével) egyrészt reális kívánságként, másrészt pedig elérhetetlen vágyként aposztrofálja a narrátor (e földi boldogság csupán ideiglenes voltát már a mű elején nyilvánvalóvá teszi, amennyiben kétségtelenül bukásra determináltatott).

Realitás és irreális viszonyrendszere sajátos struktúrát hoz létre a szövegvilágban. A váron belüli, egy külső nézőpontból (Puk és csapata mint beleértett olvasó, illetve a „valódi” olvasó szempontja) megítélt ünnep „groteszk realitását”¹⁸⁴ Csóri álma teljesíti be, a végsőig fokozva a vágyott földi boldogságot. Így épül be a szöveg rendszerébe az irreálisnak (most már a belső nézőpontból is¹⁸⁵) egy harmadik szintje (az ostrom képviselte valóság és a cigányok ünnepének realitása mellett Csóri álmának irreálisága), amely csupán Csóri álmaként, azaz *vágyként* jeleníti meg a tökéletes földi boldogságot. A narráció szintjén viszont nem eléggé reflektált az álom álom volta, így Csóri álmát a vár karneváli realitásának szerves folytatásaként olvassa az utókor, sőt Csóri maga is „valóságként” éli meg győzelmét és gazdagságát; csupán a csúfos bukás után, miközben keresi, de nem találja kincsét, „környékezi már néminemű kétség”¹⁸⁶ és végül kénytelen belátni, hogy „Száz ébrenlétnél többet ér egy álom.”¹⁸⁷ Csóri illuzórikus világa a karneváli világ vágyott *realitásának* és az ostrom szigorú *valóságának* metszéspontjaként semmisül meg.

Csóri útja az alvilágban a szokásos eposzi toposz (Rasdi néne megjósolja a jövőt) és a felvilágosodás kincskereső novellatípusának¹⁸⁸ (a pince mélyének elképzelhetetlen gazdagságú kincse) ötvözete. A földi boldogság anyagi értelemben kezelt fogalma egyrészt közvetlenül a test mindennemű vágyának kielégítését, másrészt pedig a kincznek, az e világi boldogság (és hatalom) emblémájának a megszerzését jelenti.

Csóri álma, melyet több kritikus szerkesztési hibaként értékelt, az irracionális vágyteljesülés tökéletes megvalósulásának módja. (Az álom közhelyszerűen – nemcsak Freud óta – a vágyteljesülések érája.) Csóri vajdát a varázslónő jóslatának fényes ígérete igézi álomba („Hanem harmadikszor beszélt már süketnek, / Adta

¹⁸¹ AJÖM III, 226.

¹⁸² AJÖM III, 232.

¹⁸³ AJÖM III, 233.

¹⁸⁴ A fogalomnak mind a bahtyini, mind a gurevicsi értelmében.

¹⁸⁵ Hiszen a cigányok maguk is az alvó Csórral szembesülnek, sőt ők ébresztik fel: „»Mióta lármázunk és mióta rázunk! / Horpaszon rugdosunk, a képedre mászunk! / Te mégis úgy horkolsz, majd meg repedsz bele:» AJÖM III, 260.

¹⁸⁶ AJÖM III, 264.

¹⁸⁷ AJÖM III, 265.

¹⁸⁸ Erről lásd NÉMEDI Lajos, *Kármán József „A kincskereső” c. elbeszélésének forrása*, ItK, 1971.

magát Csóri fényes képzeletnek”¹⁸⁹), és valójában csak itt sikerül teljes egészében megvalósítania a „képtelen földi boldogságot”. Ezen a ponton azonban a narrátor elbizonytalanítja az olvasót: egyáltalában nem jelzi egyértelműen, hogy ezentúl egy álom leírásával kell szembesülnie: a „fényes képzelet” a szövegben nem a konkrét álommal egyezik (pl. a „Képzele képtelen földi boldogságot” sorban), hanem a képzelődéssel stb. Ráadásul a narrátor „szándékosan” bizonytalanítja el az olvasót, hiszen így folytatja az idézett passzust: „Iszonyú roppant kincs: arany, ezüst, gyémánt / Hever lába előtt, káposztakő gyanánt. // Majd ezek eltűnnek... csak a banyát látja, / Ki előtte térdel, kezében a kártya”,¹⁹⁰ vagyis mintha Csóri a képzelődéséből újra a valóra ébredt volna, holott utólag – miután már lelepleződött a csel – kiderül, hogy éppen ekkor alszik el valójában. A későbbiekben, a kincs megszerzése után többször is történik utalás a valóságra (itt az álom ellentétéként): „Csóri azt gondolta, hogy mindez csak álom, / Dörzsölé szemeit s mondta: megpróbálom!”; vagy egy versszakkal alább: „Borjuszájás ingét összeköté alól / S megraká, gondolván: csak ez legyen való!”.¹⁹¹ A történet elmondására és kommentálására szerződött narrátort eleddig – már az eposzi hagyomány mindentudással és abszolút „szavahihetőséggel” felruházott elbeszélői pozíciójának fényében is – tökéletes bizalommal követhette a szöveg olvasója, ezen a ponton azonban mintha az elbeszélő visszaélne ezzel a bizalommal, és félre-, azaz „tévútra” vezetné őt. A Csóri álmával *valóságként* szembesülő olvasó – aki az eposz elbeszélőjének mint *énekmondónak* a *hallgatójaként* konstituálódik – végső soron a saját álmát szintén „valóként” megélő Csóri nézőpontjával azonosul (vagy inkább azonosítódik) abban az értelemben, hogy reális lehetőségként fogadja el, sőt *éli meg* a tökéletes földi boldogság megvalósulását. Mindez a narrátor – vagy itt már inkább az olvasóval „kapcsolatot tartó” szerző – csintalansága az olvasóval, ti. egyrészt sugallja, hogy Csóri álma csupán álom és erről az olvasónak minden bizonytalansággal kell (fentebb láttuk, hogy nem ilyen egyértelmű a dolog): „Mert hiszen fölösleg mondanom is itten / (Gyengébbek kedvéért mégis megemlítem): / Hogy az ő pincében elaludt a vajda / S úgy álmodta mindazt, ami esett rajta”,¹⁹² ugyanakkor viszont a „gyengébbek kedvéért” mégis szükségesnek érzi leleplezni a szöveget. A „gyengébbek” itt tehát azok az olvasók (bár konkrét statisztikai adataim nincsenek, de valószínűsíthető, hogy a többség ide tartozik), akik figyelmen kívül hagyták a narráció – igaz, halovány, mégis valóban megtett – figyelemztetéseit, és minden gyanú nélkül bedőltek az elbeszélésnek. A szövegbe kódolt bizonytalanság, és ennek következtében az olvasás kettős irányának lehetősége (1. Csóri „álmát” valóságként értelmező „naiv” olvasat; 2. Csóri álmát álomként értelmező ironikus [távolságtartó] olvasat) a földi-karneváli boldogsághoz való elutasító vagy elfogadó viszonyulás mentén jöhet létre. Az „erősebbek” (akik az elejétől kezdve tudják, hogy csak játékról van szó) nem tartják reálisnak az efféle örömet, és csendes iróniával, felülről nézik Csóri „próbálkozását”. A „gyengébbek”, akik mintegy a tudattalan késztetések hatására kialakult *elvétésként* nem veszik figyelembe az esetlegesen az álomra vonatkoztatható jeleket, valószínűleg saját archaikus vágyaik kiéléséért olvassák Csóri történetét: cigánnyá válnak

¹⁸⁹ AJÖM III, 236.

¹⁹⁰ AJÖM III, 236.

¹⁹¹ AJÖM III, 238.

¹⁹² AJÖM III, 260.

maguk is. Arany műve ennyiben valóban meg-, illetve előírja saját fogadtatásának történetét,¹⁹³ illetve a szöveghez való viszonyulás két lehetséges pólusát.¹⁹⁴

3.3. „Gúnyosan a várfa! reá visszacsattog”

A *nagyidai cigányok* szövegét a kint és a bent dichotómiája jellemzi, ami a kint állandó fenyegetését, a belső világ lerombolására való törekvését jelzi. A fallal határolt zárt tér a világból kihasított területként szakralizálódik abban az értelemben, hogy a kirekesztett világ számára titokként aposztrofálódik. A zárt tér, amely itt és most egy sajátosan ünnepi, szent szaturnuszi világot foglal magában, egyben *A nagyidai cigányok* szövegének és fogadtatásának/értelmezésének metaforájaként is jelentkezik. Csakhogy nem pusztán az olvasó-szöveg viszonyának problematizálásáról van itt szó, hanem különböző regiszterek (arisztokratikus–populáris, népies–pórias, valóság–álom, szent–profán stb.) találkozásának és konfrontálódásának lehetséges történeteiről.

Csóri világának álommá deklarációja (és degradációja) egyben valamiféle „külső”, azaz a cigányperspektívát „leromboló” nézőpont érvényesítését is jelenti. A külső nézőpontot, amely jelen esetben a karneváli ünnepi szférától eltérő, azaz racionális, profán regiszter, egyrészt nyilvánvalóan a várat ostromló, tudós sereg, másrészt pedig a szövegen kívüli pozíciót elfoglaló, a narrátortól különböző és mindenképpen a tudós (apollóni) kultúrát reprezentáló szerző képviseli. Szerző-funkció és az ostromlók szerepének azonossága ebben az értelemben nem erőltetett és nem elhanyagolható. Puk Mihály egyrészt mint beleértett olvasó funkcionál, másrészt mint beleértett szerző is szerephez jut. Puk ugyan saját „tudós” (lásd a térképészeti tévedésüket vagy a szemüvegviselés hangsúlyozását) módszereivel semmiképpen nem képes kifürkészni a cigányok szándékát (ti. hogy miért lőnek „puffra”): „De sehogy se’ birták belőle [ti. a térképből] kinézni, / Mit akarnak mostan Nagy-Ida vitézi; / Noha mind oly tudós képeket formálnak, / Mintha a világon semmitsem tudnának”,¹⁹⁵ így nem áll módjában közben tartani a várbeli események irányítását. Ezen a ponton, Puk alakjának megrajzolásával mintha Arany a szöveghez való saját viszonyulását metaforizálná, amennyiben az (éledő Gólemként) önállósul és diadalmaskodik, tökéletesen kiismerhetetlenné, kezelhetetlenné válik. (Nem véletlenül mondja „isten-csapásának” a *Bolond Istók* II. énekében.¹⁹⁶) Ugyanakkor viszont a cigányok legyőzésének ténye, Puk Mihály „diadala” („Meg ne gáncsoljátok szegény költő dalát: / Puk Mihálynak irta ebben diadalát;”¹⁹⁷) a szerzőnek a szöveg feletti uralmát hivatott szimbolizálni, amivel azonban Puk beleértett olvasói szerepe szűnik meg.¹⁹⁸ Csakhogy Puk kétesen fényes jutalmat kap a vár megvételeért: „Puk Mihály is hallá, hinni nem akarván. / Néz egy szögletbe pápaszemes orral – / S mintha aranyokat látna ottan, sorral.

¹⁹³ Vö. „...nem akarom nagyon erőltetni a szöveg = Nagyida, értelmezés = ostrom, salaktalan komikum = Geréndi, allegória = Csóri, Képes, Barta, mai értelmezők = Puk Mihály-párhuzamokat, de azt azért mondom, hogy a *Nagyidai cigányok* szövegében szerintem mellékesen kódolva van önnön fogadtatásának némely története is, más szavakkal: a szöveg ma, többek között, önnön recepciójáról is szól.” SZILÁSI László, „környékezi már néminemű kétség” (*Arany János: A nagyidai cigányok*), IKK, 1996, 396.

¹⁹⁴ Erről lásd dolgozatom előző fejezetét, amelyben éppen a fogadtatás különféle módusait vizsgálom.

¹⁹⁵ AJÖM III, 230.

¹⁹⁶ „No s a cigányok... u! isten-csapása! / Hogy velök annyi mindig a bajom!” AJÖM III, 167.

¹⁹⁷ AJÖM III, 265.

¹⁹⁸ Lásd a Müller Gyulától való visszaváltás rítusát és a szöveg 1867-es „át-írását”.

// Nagy darabok voltak, mint egy ember ökle, / A pince zugába szanaszét lelökte: / *Fényes szép kardjával megpiszkálta... hanem / Ő se' mondta, mi volt – én se' híresztelem*”,¹⁹⁹ vagyis a szerző képviselte külső világ diadala látszólagos, amennyiben a cigányok képviselte karneváli, a testet előtérbe helyező dimenziója végső soron legyőzhetetlennek bizonyul (a gyomor bosszúja itt a fekália maga).

A külső világ e kétes diadalát persze a váron belüli világ „önfelszámoló” magatartása teszi lehetővé, így bizonyos mértékig meg is előlegezi mind az ellenség diadalát, mind a diadalért járó „jutalmat”. A várat mint metaforát – valószínűleg kapcsolatban a test biblikus definíciójával, miszerint a „lélek temploma” – hagyományosan a test jelölőjeként is lehet értelmezni (lásd Csokonai Vitéz Mihály *A pendelbergai vár ostroma és megvétele* című versét, amelyben a nevezett vár maga egy női testet, míg az ostrom a szexuális aktust allegorizálja, vagy pl. a freudi pszichoanalízis szerint az álomszimbolikában mindenféle ház, épület stb. a testre vonatkozik). Ezzel az értelmezési lehetőséggel kiléphetünk a Nagyida-szöveg, ostrom–interpretáció metaforarendszerből, és – persze felhasználva annak tanulságait – a kulturális regiszterek antagonizmusának allegorikus polémiája felé tágható a szövegmagyarázat. Az óriásra növesztett, mitikus szörnyyé váló test(rész) képzete nem állhatott messze Aranytól, ti. *Az elveszett alkotmány* azon kevés passzusának egyike (V. ének 181–205. sor), amely felismerhetően viselős a groteszk realizmus karneváli képzeteinek töredékével, az égi háborúban csatázók vérét a káposztalével azonosítja, amely egy tóba hullván óriási hasként éled újjá: „E tóból – iszonyú! de való – egy ezerkarú órjas / Szörnyeteg álla elő, rettentő vízi polypus. / Ez maga egy nagy has – hasa egy tó medre magában, [...] / ...és az a jó, hogy még a csillagok akkor / Fényesen és tisztán nem voltak az égre kirakva, / Másként elnyeli mind e falánk irtózatot állat.”²⁰⁰

A nagyidai vár mint test – a berne élő cigányokkal együtt – a külső világ konkrét fenyegetésének ellenére is csak önmagára képes figyelni, a külvilággal képtelen kommunikálni: az ágyúkat pl. nem az ellenségre sütik el, hanem csak „Öröme, hogy vajdatétel vagyon”,²⁰¹ vagyis öncélúan a maguk meglegegedésére; de jól jellemzik a külső világ irreleváns voltát azok a fentebb már idézett passzusok is (II. ének 135–138. sor), amelyek arról tudósítanak, hogy a cigányok – az álom miatt – nem hallják az ellenség kudarcának zaját, ahogyan Csóri sem hall semmit: „Így esett, hogy a zajt nem hallá meg ő sem, / Noha az ellenség kurjongat erősen”.²⁰² A külvilágtól szeparált világ azonban, ha szándéka szerint nem is ezt célozza meg, mégis fenntartja a kapcsolatot az ostromlókkal, ti. a „puffra lövés” formájában. Ha valóban elfogadjuk a vár–test időleges azonosítást, akkor a fojtás nélküli lövöldözés – már a hangutánzás folytán is – könnyűszerrel azonosítható a bélgázok eregetésével. Erre maga a szöveg is felhatalmazza az értelmezőt, amikor az első lövésekről rendelkező Csórit idézi: „Miután hasából kiveté a drágát, / Megereszté Csóri szíjjal a nadrágát / S monda: »Most az ágyu hadd dörögjön, hagyom! / Öröme, hogy ma vajdatétel vagyon«”,²⁰³ vagyis Csórinak saját testi szüksége nyomán jut eszébe az ágyúlövés, amely metonimikus kapcsolatban lévén a szellentéssel, maga is hordozhatja allegorikusan ezt a jelentést. (Erősítheti

¹⁹⁹ AJÖM III, 265.

²⁰⁰ AJÖM II, 68–69.

²⁰¹ AJÖM III, 226.

²⁰² AJÖM III, 233.

²⁰³ AJÖM III, 226.

ezt az értelmezést a vár megvétele után védekezésül összebújó cigányság képe is: „Mindenik leginkább a fejét sajnálja, / Egyebét ha ménkő üti meg se bánja; / Nem is látna ottan az ember egy fejet: / Egészen más tag az, amit látni lehet.”²⁰⁴) A szövegben a bélgáz mint a lélek karneváli értelemben lefokozott, az anyaghoz rögzített metaforája egyéb helyen is előfordul, Czibak halála kapcsán: „Tótágast áll fején; ég felé a lába, / Megakadt valahogy a nyeregkápába; / Lelke pedig, amint mennybe iparkodott, / Feljebb-feljebb mászva, kiment ahol tudott.”²⁰⁵

A testként értelmezett vár az ellenség fejére „puffogat”, ami szó szerinti allegóriája a ’semmibe vétel’²⁰⁶ gyakran használt kifejezésének. Talán ezzel világosabbá válik, hogy Arany az eredeti forráshoz képest miért változtatta meg Puchaim nevét Pukra, ami ugyanis hangutánzó szóként egyrészt az ágyúk hangját idézi és az ijesztés, a fenyegetés hagyományos jele, másrészt viszont az ostromlott vár faláról sorozatban elhangzó puk(k) az ostromlók nevének gúnyos visszhangjaként egyben annak lefokozásaként is értendő.

Puk Mihály, mint minden eposzi hős, nevében hordja sorsát: a vár bevételétől neki járó, a pince zugában – másképpen a vár gyomrában – talált „jutalom”, amely a vár rejtett titka is egyben, valóban méltó helyre került. Ezen a ponton újra aktualizálható a Puk-beleértett olvasó, illetve a Puk-beleértett szerző párhuzam, ti. Puk mint értelmező végső soron felfejti a vár mélyében rejlő titkot („Néz egy szögletbe, pápaszemes orral – / S mintha aranyokat látna ottan sorral”²⁰⁷), ami nem más, mint egy nagy halom ürülék (vagy ahogy Bahtyin mondja: „vidám anyag”); vagyis hiábavaló volt minden fáradozása, a cigányok titkát igazából sohasem értheti meg, minthogy nincsen itt titok semmi. A testet, a kiválasztást titokként aposztrofáló arisztokratikus beszédmód lelepleződik saját képmutatásában, hiszen csak a nyilvánvalóan meglévő (a saját test kikerülhetetlen tapasztalatából származó), csak éppen letiltott tudásával szembesülhet. A testiség tapasztalatának és az ezzel a tapasztalattal számot vetni képtelen művelt nyelvi magatartásnak a szembesülését, illetve e szembesülés lehetőségét mondja el a cigányok története Nagyidán. A győzelem és a legyőzetés fogalmainak dichotómiáját a nevetés (az ostromlók maguk is nevetnek a cigányokon) oldja fel, és békíti ki.

Ide kapcsolódik Arany másik fontos és radikális változtatása a forrás történetéhez képest: a cigányok életben hagyása, megmenekítése. Budainál minden cigányt lenyakaztat Puchaim, itt viszont csupán kinevetik őket, majd próbát tesznek velük („Rúdját ama kettő úgy tartja keresztbe, / Hogy át kell ugorni sebes futás közbe; / Nem magasan tartják, de neki lódítják / S a szegény dádékat repülni tanítják”²⁰⁸), hogy az elbotló romákat szó szerint és szimbolikusan is kieb-rudalják csak imént alapított, de tarthatatlannak bizonyuló karneváli világukból. Regnálásuk behatárolt és rövid ideje, a cigányok végső soron helyettes „halottként” megfogalmazható szerepe, és csúfos, csúfondáros ki(ne)vettetése a bűnbakállítás archaikus hagyományára referál és a ’pümködsdi királyság’ intézményének és szokásának megidézésévé változtatja *A nagyidai cigányok* szövegét. Frazer könyve

²⁰⁴ AJÖM III, 261.

²⁰⁵ AJÖM III, 250. Egyébiránt ezen igen megbotránkozott Thewrewk Árpád. (Lásd az előző fejezetben.)

²⁰⁶ Vö. a „Le van szarva!” szólás-kifejezés jelentésmezejével.

²⁰⁷ AJÖM III, 265.

²⁰⁸ AJÖM III, 265.

szerint a közösségi bűnbak megverésének és közösségből való kiűzésének szerepe a bajok, a betegségek, a bűnök rituális eltávolítása és egy új év, új élet kezdete.²⁰⁹ Csóriék kiűzetése a földi Paradicsomból tehát amellet, hogy az efféle földi boldogság (kulináris Paradicsom stb.) ideiglenes voltára hívja fel a figyelmet, egyben rehabilitálhatóvá teszi bizonyos fokig a „szabadságharcos” értelmezési hagyományt, amennyiben a cigányok „bűnbak” jellege az általuk képviselt, helyettesített (hiszen végső soron a magyarokat helyettesítik) nép bajainak, bűneinek szakrális megsemmisítésével egy új élet lehetőségét villantja fel. Csóri, aki végül kicselezve a rudat tartó katonákat, kiállja a próbát, futásával²¹⁰ pedig életképességét szimbolizálja, a jövőbe vetett bizalom záloga lehet.²¹¹

Persze mindenfajta értelmezési kísérlet alól kicsúszik végül a talaj, hiszen Csóri utolsó gesztusa („Visszanézett egyszer és fügét mutatott”) a korlátozhatatlan szabadságfokú, a tökéletesen nyitott, besorolhatatlan és megfoghatatlan szöveg létrehozását demonstrálhatná, amennyiben érvényes lenne még ezek után az értelmező szava.

²⁰⁹ James G. FRAZER, *Az Aranyág*, ford. BODROGI Tibor, BÓNIS György, Bp., 1993, 359–363.

²¹⁰ Ugyancsak Frazer ír arról, hogy az istenkirályoknak pl. futással kellett bizonyítaniuk erejüket, amely a közösség erejének, boldogulásának zálogaként értelmeződött. FRAZER, *i. m.*, 191–192.

²¹¹ Ráadásul Sir Angus Fraser a cigányok történetéről szóló könyvében a cigányság Európába vándorlása kapcsán arról beszél, hogy a cigányok mint egykori keresztény, ám hitüket elhagyó, ezért vezeklésül állandó vándorlást vállaló nép tűnik föl a 15. század elején pl. Luxemburgi Zsigmond udvarában, hogy menlevelet szerezzenek egész Európában mint megbocsátást esdeklő zarándokok. Vö. Sir Angus FRASER, *A cigányok*, ford. BÉDEK Péter, VERECKEI Andrea, ZALOTAY Melinda, Bp., Osiris, 1996, 65–88.

ANAKRONOTOPOSZOK AVAGY ÚJ-ANGLIAI LELKIISMERETTEL
NAGY-IDÁN

1. Sok műalkotás csak nevében él, csak címét ismerik, vagy csak címével képviselt sorsa minősíti. Ilyen *A nagyidai cigányok* is.

A cím lehet magyszerű, spóraszerű létezés, „becsomagoltság” jele, vagy a jel-jelentés, jel és jel-lét, jel-lét és jelentett-lét, illetve a jel mint jelenlét s a jelentett mint nem jelenlét problémája.

Lecövekelünk a címnél.

1.1 Arany költeménye mintha mondabeli Nagyidáról szólna, még ha a kritikai kiadás mellékeli is a történeti forrást. S ha még a „Kétségbeesett kacaj Ión Nagy-Ida” (*Bolond Istók*, II, 8.) helységnevébe foglaltakat is figyelembe vesszük, címolvasatunk hármass (s tovább osztódó) értelmezésszintre vetül:

1) a címet mint címet jelöli; 2a) mást jelöl s így egyik jelöltje: Arany költeménye (ilyen vagy olyan szövegváltozata, olvasata stb.); 2b) másik jelöltje: a 16. századi történeti források alapján jelölhető helység és népesség; 3) „Nagy-Ida” = 3a) képletesen az 1849-ben bekövetkezett nemzeti szerencsétlenség áldozata; 3b) annak költői visszhangja (a *Bolond Istók* II, 3–10. értelmezési utasítása alapján).

1.2 A közelmúltig azt hihettük: az események színhelye történelmi atlaszokban található. De elég volt egy újsághír 1995-ben és máris aktualizálódott a „nagyidai cigányok” jelentése. S a szövegüttes jelentésének ez a megkétszereződése (a költeménybeli egykori és a költészetten kívüli, egykor a véderőmű, újabban egyszerűen az erőmű falain belüli nagyidaiakra) felhívja a figyelmet azokra az emberekre, akik annak idején a falakon belül küzdve („intra muros”) életüket adták az erősségért.

Még ez az eseménytörténeti vonzat is többszöröződhetik.

A Budai Ferenc *Polgári Lexikon*ából vett tárgy Voinovich összefoglalásában: Puchheim „már elvonulóban volt, mikor a vérszemet kapott cigányok utána kiabáltak: köszönje, hogy poruk elfogyott. Erre Puchheim visszafordult, megvette a várat s a cigányokat lenyakasztatta (1556).”¹ Lexikonjaink megbecsüléssel szólnak a védőkről. A *Franklin Kézi Lexikona*: „Nagyida, nagyközség Abauj-Torna m., 2000 l. Várát 1557. a bennrekedt cigányok vitézül védtek, a míg puskaaporuk el nem fogyott.”² Révai Nagy Lexikona: „1557-ben Perényi Ferenc igen vitézül oltalmazta a várat Puchaim császári tábornok ellen, mely védelemben kiváló szerepe volt a bennrekedt és fegyverfogásra kényszerített 1000 cigánynak, kik azonban, mert puskaaporuk elfogyott, vitézségük dacára is (állítólag naiv hűsködésük folytán, mellyel a puskaapor kifogytát elárulták) kénytelenek voltak a várat feladni”.³

Az „állítólag” beszúrása valószínűleg helyénvaló. Poénként ugyan „illő” az a fordulat, hogy az öntelt kiabálásra (*hübrisz*) fordult meg Puchheim hadi népe – de

¹ ARANY János *Összes művei* (a továbbiakban: AJÖM), III, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., 1952, 331.

² A *Franklin Kézi Lexikona*, Bp., Franklin Társulat, 1912², 899.

³ Révai Nagy Lexikona, XIV, Bp., Révai Testvérek, 1916, 223.

ez nem a várostromhoz illő, hanem a cigányadomák poétikájához. Voinovich említi: „A cigányadoma élt közmondásokban (Dugonics, Szirmai, Erdélyi)”.⁴ És „cigányadomán” nem cigányfolklórt ért.

Bodgál Ferenc, amikor Sziklay – Borovszky *Abaúj-Torna vármegye és Kassa* című munkájának (Bp., 1896) 348. lapjára hivatkozva utal az eseményre, egy évvel korábbi dátumot ír: „1556-ban Perényi Nagyidát cigányaival védelmezi meg”.⁵ A tanulmányból megtudjuk, zömükben cigánykovácsok lehettek, fontosak a korabeli „hadiiparban”.

2. A cigányok vitézségéből Arany nem sokat láttat. De hát ez a költemény a *Bolond Istók* II. tanúsága szerint nem arról az eseményről szól, onnan csak az ürügyet veszi, hanem egy másíkról. S ez került bele a nemzeti mitológiába. Ti. a magyarba. Melyhez a költemény is csak ekkor és így „illő”. Az „illés” vagy „illesztés” által viszont megalapozódik egy másik alapviszony: az, amely (5.2) semmíti a most következő gondolatépítményt, s amelyen majd végkövetkeztetésünk alapul (5.3).

2.1 Arany gyanútlan. Nem is lehetett más. Az ő lelkiismerete még olyan osztatlan, olyan egészséges,⁶ mint Austin Warren szerint az új-angliai telepesek első egyházi és világi vezetőinek a lelkiismerete.⁷ Legjobb tudásuk, azaz belső megvilágosodás alapján cselekedtek, ellentétben lelkiismeret-túltengésben szenvedő utódjaikkal. A mandátumos költő is egészséges lelkiismerettel tárgyalt népe, nemzete s lelkiismerete Nagy Szellemével. Indián ügyekben azonban a „perfekcionista” lelkiismeret mást diktált, mint az „egészséges”.⁸ Aranyt mindig skrupulózusan érdekelte az epikus mű forrása-hitele. A nagyidaiek esetében, úgy látszik, elég volt az egybehangoltság a „népképzelettel”. Ez maga is poétizált feldolgozás; stíluspaneljei adottak, de kétséges, mely népréteghez képest „népi” e képzelet vagy poétika. Az „adomaszerű” panelek ott képződtek, ahol adomázás járt. E panelek szerint poétikailag úgy hiteles, illetve „illő” a nagyidai legyőztetés története, ahogyan Arany megverselte. Ezt a módozatot nemcsak a „népképzelet”, hanem a *Bolond Istók* II. alapján rávetülő képlet is igazolja: ti. hogy az adomaszerű előadás csupán a nagy nemzeti szatíra ürügye, anyagi hordozója. Noha *pharmakosz*-szerep egyaránt juthat csuhásnak, cigánynak,⁹ Szent Péternek (a *Paraszt Biblia* ígéje szerint), itt Eger várának sikeres védelme után pár évvel egy másik vár más hatalom elleni sikerte-

⁴ AJÖM III, 331. A cigányadomák aránylagosan nagy előfordulása megfigyelhető pl. ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, 1851. Lásd még pl. ROZGONYINÉ MOLNÁR Emma, *Idiómák adomákból* = *Bárczi Géza centenárium*, szerk. Békési Imre, H. TÓTH Imre, Szeged, 1994, 77–86.

⁵ BODGÁL Ferenc, *A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fennművészete*, Ethnographia, 76(1965), 527.

⁶ A tipizálás alapja itt nyilvánvalóan nem ugyanaz, mint Babits *Petőfi és Arany* című tanulmányában, amely szerint „ha Petőfi az egészséges erkölcs, Aranyé beteges erkölcsi szenzibilitás” (BABITS Mihály, *Irodalmi problémák*, Bp., Athenaeum, 1924, 175; első kiadása: 1917).

⁷ Az első kormányzók – William Bradford és John Winthrop – az „egészséges”, Roger Williams és Michael Wigglesworth a „perfekcionista” lelkiismeret példái. De még ez sem a „beteges” (túl skrupulózus) lelkiismeret esete: „In his own judgement William never grossly sinned against his conscience. Nor could he think that his conscience was less »instructed« than that of John Cotton, any more than Milton thought his less instructed than that of another truly conscientious teacher, Archbishop Laud” (Austin WARREN, *The New England Conscience*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1966, 64).

⁸ „...the Indians, to whom (among his other heresies) Williams thought New England belonged, not to English king or Parliament” (i. m., 46).

⁹ Voinovich utal FLEISCHMANN Gyula *A cigány a magyar irodalomban* (Bp., 1912) c. könyvére, melyből kiderül, hogy „a humoros cigány csak nálunk fejlődött ki és vált népszerűvé”. AJÖM III, 350.

len védelme csak azért ilyen adomaszerű jelhordozó, mert a védelembeli pharmakosz-szerep az adomázó értelmezésstratégiákkal erre predestinálja.

2.2 A nagyidai várvédelem emlékezete nem negatív zöngéjű Petőfi rövid utalásában, szemben az apropó és a környezetrajz vígeposzi és „népképzeti” bumfordiságával:

.....
Jöttek nyomban utána
A hangászkarnak tagjai hárman:
A kancsal hegedűs,
A félszemű cimbalmos
S a bőgő sánta huzója –
Mind *ivadéki*
A hősi seregnek,
Mely hajdan Nagy-Idánál
A harci dicsőség
Vérfestette babérját
Oly nagyszerűen kanyarítá
Nem-szőke fejére
S nem-szőke fejének
Göndör hajára.
(*A helység kalapácsa*, II.)

Az utalás – a „hősi”-tól a „kanyarítá”-ig – nem ironizál.

Még kevésbé ironizált Garay János *A nagyidai vajda* című versében. Hangvétele a históriás énekeké:

Bujdosólag jár a nagy világban
Csóri Ferke szörnyű nagy bujában:

Csóri Ferke Zápolyát uralván
Harczra kelt, őt megtámadva hallván;

Föl hivatva volt reá családja,
Melynek ő volt nagy vitéz vajdája.
.....
.....

Amikor az ellenség megkezdte az elvonulást, a vajda így kiált ki a várból:

„Hej, megadtuk nektek, hej ti gyávák!
Elröpültök mint a kósza golyák!

Megsiratjátok ti is karunkat,
Csak ne lőttük volna ki porunkat!”

Garay még hosszan, nagy együttérzéssel taglalja a vereség cigánynemzedékekre kiható következményeit.

Bíró Ferenc hívta fel a figyelmemet Orczy Lőrinc versére, melyben, mint Horváth János megállapítja, „magasztalja igen jó humorral a cigányok »stoicus« böl-

cessségét, önmagát meggyőző virtusát, »szent« túrni tudását stb. (*Vigasztaló beszéd a' Tzigányokhoz*, 1762, *Költeményes Holmi*, 202.)¹⁰

2.3 Voinovich hangsúlyozza az „elképzelés” cigány jellegét: „Külsőleg az egész tisztán cigánytörténet. Mindenütt cigány észjárás, cigány elképzelés. De a tárgy fel van ruházva az eposz eszközeivel (...) ariostói képtelenségek, elesett hős, aki tulajdon fejét hozza a hóna alatt (Tasso, VIII. 59. vsz., erről Arany Zrínyi és Tasso I.)” Majd még egyszer: „... mindez cigány elképzelés módján”.¹¹

A „mindenütt cigány elképzelés” persze úgy értendő, hogy mindenütt *nem cigány elképzelés a cigány tárgyhoz „illő”* joviális és/vagy burleszk ábrázolásmódról, illetve arról, hogy milyen a „cigány elképzelés”.

3. Voinovich is gyanútlan. Riedl azonban nem volt az. Ő ugyancsak Arany „népies” cigányszemléletében (Voinovich is ilyesmit akart mondani) találta meg a költemény hangvételének nyitját. Arany-könyvében az *Emberei* című fejezet V. része szól a cigányábrázolásról: „Arany úgy viszonylik a német szentimentális cigányjellemzőkhöz, mint valaki, aki tárgyat gyakran látta és jól megfigyelte, oly valakihez, ki csak könyvekből ismeri és a hiányt képzeletéből pótolja”.¹² Néplélek-elméletet improvizál: „A cigánynép jellege megfigyethető sorsából. A XIII. század óta, mint elnyomott kóbor nép tévedez Európában, mindenkitől üldözve és megvetve. Az elnyomott, szegény népekben ravaszság, meghunyászkodás meg az alázatosság egy neme fejlődik. A cigányoknál ehhez még felfuráng is járult.”¹³ Úgy látszik, egy olyan nép szemszögéből filozofál, melyről elképzelhetetlen, hogy valaha is „elnyomott, szegény”. – „Arany behatóan jellemezte kétes erkölceiket és szokásaikat. A *Nagyidai cigányok*-ban ostobás ravaszságuk, rest állhatatlanságuk, félénk hazugságuk, nagyszájú könnyelműségük van rikító módon elének állítva. A *Bajusz* csaló felfurángjukat, a *Bolond Istók* alattomos tolvaj hajlamukat, *Rózsa és Ibolya* koldulásukat, a *Lacikonyha* zenéjükét tünteti fel. Mily hű jellemzés egyetlen egy vonással Aranytól az, midőn Csóri vajda, a nagy álmodó, vérmes képzelődésében már dúsgazdagnak hiszi magát és új veres nadrágot lát magán –: »amely senkinek, még soha, testén nem volt, anglia-posztóján bársonybul lesz a folt«. Minő nagy dolog reá nézve nadrágot viselni, melyet nem *mástól* kapott! Persze, folt nélkül nem képzelhet nadrágot, ez fölülmúlná a cigány képzeletet, de legyen a folt legalább – bársony. Nincs meg ebben az egy részletben a cigányélet egész tragikomikumak?”¹⁴ Nos, lehet, hogy megvan, de a közvetlen célzat, Aranyé,

¹⁰ HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 680.

¹¹ AJÖM III, 332, 333.

¹² RIEDL Frigyes, *Arany János*, negyedik, részben átdolgozott kiadás, Bp., Pallas, 1920, 162.

¹³ Uo.

¹⁴ I. m., 162–163. Valami hasonló azért Garay versében is előfordul, a *Cigányokról való história vagy Duplex Icon Gentis Notissimae* pedig egyenesen így nyilatkozik a kérdésről: „Mert ritka, aki magára szűrt végyen, / Mert abba öltözni nékiek nagy szégyen, / Azon van, hogy veres ruhára szert tégyen, / Ha rongyos lészen is, csak selyemből légyen”. A „népképzeti jelleg” már megvolt: a vers „a cigányság eredettörténetét vázolja [...] nép- és jellemrajzával, »szociográfiájával« foglalkozik annak a népies szemléletnek és sok százados tapasztalatnak megfelelően, amely nem tudja komolyan venni, tréfás fölényel, megvető, de megbocsátó jóindulattal kíséri »Fáraó utódainak« sorsát, minden társadalmi rendben, osztályon és törvényen kívül eső, »egzotikus«, »osztálytalan« vándoréletét, ingatag erkölcsét, jellegzetes mozdulatait, nyelvét, szokásait, titokzatos pogány hitét.” (TURÓCZI-TROSTLER József, *A „Nagyidai cigányok” családfájához: Egy régi magyar ponyvavers irodalmi vonatkozásai* = Uő., *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961, I, 319.)

az összetétel második tagját emeli ki. A komikumét. Igaz, Puchheimnek is kijut a gúnyból. Mitől csak a felmentőkért (?) ment kapitány ment. Pedig vagy „furfangból” ment, vagy mert „rest, állhatatlan”. A lexikon szerint „igen vitézül oltalmazta” a várat. Amíg lehetett. Ő aztán tudta: „Nem muszáj hősnek lenni, ha nem lehet”. Ilyen az „igen vitézség” lexikonba illő módon megállapodott népképzeti alapfokon.

3.1 A csakis bársonyfoltos cigánynadrágra szakosodott jellegzetesen cigány képzelet ezúttal – ha a költemény a magyar nemzeti szerencsétlenség szatírája – egyszersmind a magyar képzelet rajza is. Riedl ki is teszi az egyenlőségjelet: „Valóban minő cigányos – és fájdalom! minő magyar – az a vonás, hogy Csóriék, alig hogy beveszik magukat Nagyida várába, rögtön minden fontos teendő előtt, kiáltják a nagy cigány-országot, az ünnepélyek emelésére pedig elsütik mind a puskaport! Nem ismerjük-e közéletünkben mind a jeleneteket: hogyan álmodik Csóri vajda – kiben néhány vonás a forradalom vezérférfiára vall – szebb jövőt, hogy eszik meg a cigányok ma a holnapot, hogy vesznek össze minden apróságon az ellenség szeme láttára? A *Nagyidai cigányok* miatt hazafiatalansággal vádolták Aranyt; pedig ha jól megértjük, több valódi hazafiságot fognak benne találni, mint a német költészet aranykorának összes eposaiban.”¹⁵

3.2 Mindazonáltal Riedl erkölcsi érzékét zavarja Arany visszatérően negatív cigányképzése. Ez ugyan hű a „népi” felfogáshoz, s a részletekben ennek megfelelően „realista”, de feltűnően (Riedlnek feltűnt) egyoldalú. Arany nagy poétikai felfedezésének tartja Riedl az egységes lélektani kategóriák analitikus kidolgozását, azt, hogy nála az érzelmek „lélektani szálakra”¹⁶ vannak fejtve, s hogy balladaköltészete „főleg a lelkiismeret convulsióit rajzolja”.¹⁷ Felfigyel rá, mert benne már tudatosult a skrupulózus lelkiismeret-működés. Elégedetlenségét nem Aranyra, s különösképp nem *A nagyidai cigányok* cigányábrázolására zúdítja, hanem általánosításba vetíti – arra futtatja ki, hogy a cigányok „költőileg még nincsenek teljesen felfedezve”.¹⁸ (Ami persze Arany cigányábrázolásának hiányosságára utal.) Nem szociológiai felfedezést vár, nem afféle speciális *Puszták népét*, hanem a cigányélet „költészetének” és „bájának” költői felfedezését: „A költészet nagy felfedezések és foglalatok folyamata: egyre többet meg többet akar bemutatni az emberi lélekből és az emberiség különböző rétegeinek életéből is. Nem mind nevetséges vagy szegényletes, ami a cigány életében előfordul; nem mind por vagy sár, ami az országút mentén található. A sátoros ponyvák alá is leereszkedik a szépség, a szerelem és vele együtt a költészet (...) A cigányélet költészetét nem találta fel eddig senki nálunk, azok közül, akik a cigányokat valóban ismerik és nemcsak álmodnak velük, mint a német romantikusok. Arany a sátoros nép jellemző komikumát talpraesett sarkasmussal és nagy alakító erővel tünteti fel; de csakis a bolygó élet trivialitásai iránt van érzéke, nem kereste az útszéli vad virágokat. Ő e részben hű maradt a népies felfogáshoz és egészen a magyar nép szemével nézi a cigány jellemet, melynek fővonása szerinte is, a nép szerint is, ostoba furfang. Petőfinek általán nagyobb rokonszenve volt az elnyomottak iránt, ő tán megtalálta volna – ha tárgya és az alkalom engedi – e trivialis élet költészetét is. Nemcsak mosolyt, de szánalmat is keltettek volna benne a poros rajkók; a

¹⁵ *I. m.*, 265–266.

¹⁶ *I. m.*, 91.

¹⁷ *I. m.*, 278.

¹⁸ *I. m.*, 164.

részvét pedig majd megértette volna vele a kitagadott koldúsok lelkében derengő szebb gondolatokat, nemesebb érzelmeket. Aki elolvassa népdalaikat, melyek tele vannak megható bús költészettel, meg fogja vallani, hogy a cigányok költőileg még nincsenek teljesen felfedezve.”¹⁹ Ami Petőfit illeti, valóban, a *Vándorélet* humora nem olyan, mint Arany cigány-göregáborozása. Noha csak Barabás rajzát taglalja, szociológiai láttelelet is nyújt. A jelzett hiányt egy Lorca tölthetné be, de Riedl hiányjelzése nemcsak poético-kronológiai. Persze poétikai horizontját tekintve sem hatol el eddig a lehetőségtartományig.

Horváth János Riedl felfogását ismétli meg, ami Arany „népképzeti” látásmódját illeti, és Riedlt nem említve, nála bőségesebben szemezget a költő telitalálataiból.²⁰

4. A „népképzeti” cigánykép: képzelet a népképzetről. A skót nem „kóbor nép” volt, csak „szegény, elnyomott”. Gondolkodóinak megvan a véleményük a „népképzeti” skótképről: ilyen értelemben mutatja ki Roderick Watson, hogy James Inglis 1894-ben kiadott skót anekdotagyűjteménye, az *Oor Ain Folk* (Saját népünk) mennyire nem James Inglis „saját népe” nézőpontjának felel meg.²¹ E. B. Ramsay 1876-ban megjelent *Reminiscences of Scottish Life and Character* (A skót életmód és jellem emlékei) című könyvének „tipikus skót” jellemrajzairól Watson megállapítja: „szókészlete elárulja az osztálykülönbség tudatát, mely már-már valamiféle rasszizmusba hajlik. (Tényleg, érdemes föltenni a kérdést, hogyan olvasnánk az ilyen és hasonló szövegeket, ha a »skót« helyébe ezt írjuk: »fekete«.)”²² N. B. Itt skót népképzeti *belügyről* van szó – skótok skótokról szóló „nemzeti jellem”-rajzairól. Az ilyen népies önarckép lehet ugyan népszerű, de ez a kedélyes „Árkádia” (szérűskerti – „kaleyard” – pasztorálostul) csak önkörébe zárt, kiúttalan világ: „Ha a »skót jellemről« vagy a »skót típusokról« beszélünk, annak az a veszélye, hogy ezekből könnyen zárt rendszer válik, mert a teljesen meghatározott pszichológia nem más, mint statikus pszichológia, s ennél fogva halott valami. A »jellem« átmegy »karikatúrába«.”²³

4.1 Ami a hazai „népies felfogást” illeti, talán nem több, mint családias, ártatlan kedélyeskedés. Mint ilyen, ugyanúgy automatizált, mint amit a szatíra-szakos Swift panaszkodott: „elég, ha meghallják, hogy valaki »ír kiehtézs«-zsel (Irish Brogue) beszél, s máris megvan a vélemény róla: végtelenül nevetséges és megvetni való az efféle; s az angol nem is vár mást az ilyennek a szájából, mint ökörködést, marhaságot és oktondiságot.”²⁴ S ha eszes, úgy bizonyára „furfangos”. Nyelvében él a nemzet – akkor is, ha más nyelvében.

5.1 A népszínművi cigányromantika (pl. Szigligeti: *Cigány*, 1853) Riedl szemében nem megoldás. Az, amit Jókai elbeszélése, *Az utolsó cigányország* (1854) nyújt,

¹⁹ I. m., 163–164.

²⁰ Vö. HORVÁTH JÁNOS, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 453–458.

²¹ Roderick WATSON, „Oor Ain Folk?": *National Types and Stereotypes in Arcadia = Nationalism in Literature – Literarischer Nationalismus, Literature, Language and National Identity*, ed. Horst W. DRESCHER, Hermann VÖLKE, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, Verlag Peter Lang, 1989, 131–142.

²² I. m., 133.

²³ I. m., 137.

²⁴ Idézi Martin J. CROGHAN, *Maria Edgeworth and the Tradition of Irish Semiotics = A Small Nation's Contribution to the World: Essays on Anglo-Irish Literature and Language*, ed. Donald E. MORSE, Csilla BERTHA, István PÁLFFY, Gerrards Cross–Debrecen, Colin Smythe–KLTE, 1993, 238.

hogy a cigányság a tatár elleni harc elől futamodó gyáva népesség maradéka, még tán súlyosbítja is Riedl néplélek-teorémáját.

5.2 A „minő cigányos – és fájdalom! minő magyar” kitétel, illetve ahogyan Arany a *Bolond Istók* II, 3–10. versszakával ezt az azonosulást megalapozta, e jellem- és sorsközösség-vállalásával felment a fensőbbiségtudat vádjá alól.

5.3 Vagyis akkor elesik mindaz, amiről az imént szó volt. Legfeljebb az új-angliai, ír és skót viszonyulás tanulságainak kell fennmaradniuk.

TUSOR PÉTER

RIMAY JÁNOS LEVELE BATTHYÁNY FERENCHEZ

[Alsósztrégova,] 1612. április 12.

Magyar Országos Levéltár, Batthyány család levéltára,
Missiles (P 1314) N° 39947.¹Spectabilis et Magnifice domine, domine et
patrone mihi confiden^{tissime} aPost seruitorum meorum addictissimam mei commendationem.^b

Az Vr Istenteöl Nagyságodnak² kiwansagha szerint walo sok ioo szerencheketh kiwanok hozszu ideiglen walo egesseges életében adatatny. Thibay Ferencz Vramnak³ erre ez feöldre walo iarasában örömet értettem az Nagyságod allapattiarool walo beszeelgetéséeth, s-hasznos foghlatatossághirool walo bizoniság tételéét, Ki wiszontag Nagyságodnak az my ide waloo sok fogiatkozásunknak, rendeletlen, es zawarodot allapatunknakis alkalmasint eleibe teriezthetj formaiat es abrazat-tiaat, mindenüt sebb, mindenüt faidalom, mindenüt rothadaas wacion szegheny hazank oldalain. S-az az weszedelmes, hogi az Oruosságok es irekis a kiuel kö-tözik faidalmát, nagjobb faidalmara es weszedelmére wadnak, nem enihed de eped inkab teölök mind naponkint. etc.

En Nagyságodnak Thibay Vramtool Thörok Orszagbool hoztam feö dinnie maguakot kwldöttem, Szent Gothard nap tayba⁴ wettesse Vy feöldbe Nagyságod eököt, ha chak ollian Anniok leszen az oda waloo föld, mint ez nálunk waloo feöldis, szeep s-ighen ioo giümlöchét ehety termeseknek teleczakais Nagyságod, Eltesse ioo egessegbe az Vr Isten Nagyságodat

Irtam Wirag Chöteörtökeön⁵ 1612. esztendőben.

Nagyságod alazatos szolgálai

Rimay Janos. [s.k.]

[Kíüül:]

Spectabili et Magnifico domino, domino Francisco de Bottiaan, Comiti Comitatus [Sopron]niensis, nec non Agazonum Regalium [Magistro] et Sacrae

¹ A levél átírását lekötőlező segítőkézségével Jankovics József vetette össze az eredetivel. – A szövegben betűvel megjelölt latin mondatok fordításai:

^a „Tekintetes és Nagyságos uram, nekem bizodalmas pártfogóm.”

^b „Szolgálataim legodaadóbb ajánlása után.”

^c „Tekintetes és Nagyságos Batthyány Ferenc úrnak, Sopron Vármegye Főispánjának, nem különben Királyi Főlovászmesternek és a Szent Királyi Felső tanácsosának, stb. Nekem bizodalmas uramnak és pártfogómnak.”

² Batthyány Ferenc (†1625) 1603-tól gróf, 1604-től soproni főispán, 1608-tól királyi főlovászmester, valamint a Kanizsával szembeni végek főkapitánya volt. (FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai*, Bp., 1988, 82; Uő., *Magyarország főispánjai*, Bp., 1994, 96; NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I, Pest, 1857, 243.)

³ Tibayról azon kívül, hogy a Sztárayakkal közös őstől, Ung vármegyéből származó család leszármazottja volt, nem sokat tudunk (NAGY, i. m., XI, Pest, 1865, 212–213). Egy, minden bizonnyal másik Tibay Ferencre találtunk még adatot, aki 1577-ben Ung vármegye alispánja volt: Magyar Országos Levéltár, Kende család levéltára (P 423), 1. tétel, 2. csomó, Pallium Anni 1577.

⁴ Szent Gotthárd ünnepe május 5-ére esik.

⁵ A húsvétot megelőző utolsó vasárnap (virágvasárnap) előtti csütörtök. Vö. BALINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., 1973, 193.

Regiae Maiestatis Con[siliario] intimo, etc. Domino et patrono mihi confidentissimo^c

*

Rimay Batthyány Ferencnek küldött egyetlen megmaradt levele mindeddig fedlésre ítéltetett.⁶ Mondhatni, a véletlen különös játékából, hiszen a Batthyányak körmendi levéltárát a gyakorta kutatott családi anyagok között tarthatjuk számon, és magának Rimaynak egyik legrégebb (ugyan nem autográf) verskézirata szintén innen került elő.⁷

A végig saját kézzel írott missilisnek sajátos tónust kölcsönöz panaszolkodó sorainak szépsége. Az itt megfogalmazott gondolatok leginkább a költő „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű versével csengenek össze, megkérdőjelezve annak az 1600-as évek elejére való egyértelmű datálását.⁸

A levél értékét növeli, hogy az 1612-es esztendő is azon nem túl ritka időszakok közé tartozott, amelyekből Rimaynak egy irata sem volt ismeretes. Életének akkori eseményeiről csupán három hozzá intézett levél tudósít. Ezek egyikéből, Forgách Zsigmond 1612. május 17-én, tehát levelünknel egy hónappal később, Kassáról keltezett válaszából sejtethjük, hogy Rimay fenti soraiban (amennyiben konkrét okot keresünk) szintén a német katonaság pusztításaira utalhat. Ha így van, érdekes, hogy Forgách Zsigmonddal ellentétben, akinek ugyanezen napokban írt, a költő ezt közvetlenül nem említi meg az Ausztria szomszédságában birtokos, bár hozzá hasonlóan ugyancsak protestáns Batthyáynak. Csak finoman céloz rá. Bizonyára nem véletlenül. Még a hozzá közelebb álló Forgách sem azonosul vele, hanem úgy látja: a németek károkozása mintegy az ország „lecsendesítése” érdekében szükséges és feledhető rossz.⁹

Feltételezhető, hogy a levél keletkezésének helye a Nógrád megyei Alsósztrégova, ahová a költő budai követsége befejeztével vonult vissza házat és családot építeni.¹⁰ A szövegből kiolvashatóan úgy tűnik, Rimay otthonában fogadta a Batthyáynak talán szolgálatában álló Tibay Ferencet. A költő és Batthyány közelebbi viszonyáról az 1619-es országgyűlés idejéből ismeretes néhány adat, ahol is mindkettőjüket az evangélikus rendek megcsappant táborában találhatjuk.¹¹ Jó tíz évvel korábban pedig, követjárásai alkalmával Rimay a törökök Batthyányval való elégedetlenségét volt kénytelen hírül adni Ernő főhercegnek és Forgách Zsigmondnak.¹²

Meglehet, a délnyugat-dunántúli főúr és Rimay személyes ismeretsége 1612-nél régebbi keletű volt. A fentiekben olvasható, kultúrtörténeti érdekességű gesztus: néhány, a korban még ritkaság számba menő, török földről hozott dinnyemag küldése és az elültetésükhöz adott gyakorlati tanács egy meglévő kapcsolatról tanúskodik – annak sajátos mozzanataként.

⁶ Rimay nyomtatásban megjelent leveleire l. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., 1972, 457–458; továbbá BENDA Kálmán, *Adalékok Rimay János életéhez és levelezéséhez*, ItK, 75(1971), 617–621; JANKOVICS József, *Rimay János ismeretlen levele Révay Péterhez*, ItK, 88(1984), 337–338.

⁷ Vö. RIMAY János *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 52–53, 187.

⁸ RIMAY, i. m., 83–84, 199–200.

⁹ „Az kegyelmed levelét megadák minékünk [...] Elhittük, hogy a német fegyveresek elég kárt tettek [...] Elég nyomorúságban vala a szegénység miattok; de ezt el nem kerülhetnénk, csak immáron csendesedhetnék meg valóságosan országunk, erről mind elfeledkeznénk.” IPOLYI Arnold, *Alsó sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*, Bp., 1887, 193–194.

¹⁰ FERENCZI Zoltán, *Rimay János (1573–1631)*, Bp., 1911, 103.

¹¹ L. Rimay leveleit Thurzó Imréhez: Pozsony, 1619. július 25. és 29.; RIMAY, i. m., 354–359.

¹² RIMAY, i. m., 255–261, 310–313.

A hatvanéves Bíró Ferencnek, szeretettel

Az alább közölt latin nyelvű, autográf önéletrajz Kovachich Márton György levelezésének anyagában maradt fenn.¹ Voltaképp egy Kovachichhoz intézett levélről van szó, amely – ahogy ezt az első bekezdés és az utóirat elárulja – szorosan összefügg a Kovachich szerkesztette Merkur von Ungarnban megjelentetendő Dugonics-arckép keletkezésével.²

Dugonicsról a folyóirat 1787. évi folyamában közöltek portrét;³ tudomásunk szerint ez volt a legkorábbi ábrázolás az íróról. A metszet készítőjét azonban nem tüntették föl; kilétéről a magyar folyóirat-illusztráció kezdeteit áttekintő D. Szemző Piroska sem tud.⁴ A levél első bekezdésének utalása erre a portréra vonatkozik. Dugonics itt emlegeti azt a szót, hogy „cuprum”; értelmezésem szerint ez azt a – már korábban elkészült – rézlapot jelentheti, amelybe belemetszették az arcképet. Kovachichot pedig eszerint arra kérné az író, hogy erről készíttessen megfelelő számú nyomatot. Ezt az értelmezést valószínűsíti, hogy egyrészt beszél a költségeknél (értsd: a sokszorítás költségeinek) megtérítéséről, másrészt pedig – a levél utóiratában – visszakéri ezt a bizonyos „cuprum”-ot. Vagyis maga a levél nem ad arra információt, ki lehetett ennek a portrénak a készítője. Egyetlen halvány nyomunk a második mondatban leírt vezetéknev lehet. Az ott emlegetett Binder nyilván nem más, mint Binder János Fülöp budai rézmetsző mester: Dugonics őt ajánlja Kovachich figyelmébe, még ha feljogosítja is, hogy mást válasszon. A 18–19. századi, Dugonicsról készült metszetek közül eddig kettőnek ismertük az alkotóját: Tischler Antal 1793-as ábrázolása és Czetter János Sámuel 1797-es műve ugyanis eleve szignálva jelent meg.⁵ Binderről tudjuk, hogy Pozsonyban született 1735 körül, Bécsben tanult, majd 1760-ban telepedt le Budán; itt működött 1811. december 18-i haláláig. Művei között egyébként

¹ A levél lelőhelye: OSZK Kt, Quart. Lat. 43, III. kötet („Epistolae ad G. M. Kovachich 1786–1787”), 118r–v. Tudomásom szerint a Dugonics-szakirodalom nem hasznosította; sem az 1969-ben készült bibliográfiában (GYURIS György, *Dugonics András: Bibliográfia*, Szeged, 1969), sem az azóta született, nem túl nagyszámú Dugonics-tanulmányban nem találtam nyomát az ismeretének. A levél átírásában és értelmezésében Soós István volt segítségemre. Lékötelező baráti segítségéért ezúton mondok köszönetet.

² Kovachichról – a levelezés anyagának kiaknázása alapján is – legutóbb V. WINDISCH Éva írt részletesen: *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején*, Levéltári Közlemények, 1966, 63–112; *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei*, Századok, 1968, 90–144.

³ A kép megtalálható: Merkur von Ungarn, 1787, II, 1090; a portréről lásd még Kazinczy Arankához intézett, 1789. december 20-i levelét, amelyben a portrét sikerültnek nevezi: KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, I, Bp., 1890, 518 (ezekre az adatokra utalt: PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*, Szeged, 1903, 136).

⁴ D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóirat-illusztráció kezdetei = Művészettörténeti tanulmányok: A magyar művészettörténeti munkaközösség évkönyve*, 1953, Bp., 1954, 105.

⁵ Az adatokat lásd PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., 1951, 96, 233.

Pataky Dénes nem tartja számon a Merkur von Ungarn Dugonics-metszetét.⁶ Mindazonáltal logikailag igen valószínű, hogy Kovachich az ő segítségét vehette igénybe, hiszen a mester Budán felkereshető volt, másrészt pedig éppen a Dugonics-portré előtti számban közölte Kovachich Gerhardt van Swieten arcképét, amelyet Binder készített.⁷ Nem zárható ki tehát – bár Dugonics ezen levelének utalása meglehetősen közvetett bizonyítéknak tekinthető –, hogy újabb adatok felbukkanásáig az eddig ismeretlen rézmetszőt is Binder János Fülöpben lássuk: a Pesten élő Dugonics számára ő minden bizonnyal könnyen elérhető volt. Mértéktartóbb következtetésnek tűnik azonban annak hangsúlyozása, hogy Bindernek az arckép sokszorosításában betöltött szerepét láthatjuk ettől kezdve igen valószínűnek.

Az ikonográfiai adalékon túl azonban a levélnek más érdekessége is van. Dugonics itt ad magáról egy rövid curriculumot; ennek jelentősége nem elsősorban az adatokban rejlik, hiszen nincsen az életpályának olyan szakasza, amelyről itt ismeretlen összefüggések derülnének ki. Figyelemreméltó azonban ez a rövid szöveg mint írói önértelmezés: Dugonics ugyanis elsősorban munkásságának tömör összefoglalására törekszik, így saját irodalmi termését is értékeli. Kritikatörténeti adalékként az a mondata a legfontosabb, amelyik éppen az ekkor még publikálatlan *Etelkára* vonatkozik: „Horis Succisivis, ut Patriam Ornaret, Epopeam Hungarice Concinnatam habet hoc titulo: Etelka, egy magyar Kis Aszszony Világas-váratt. Árpád es Zoltan [sic!] Vezérek idejében, qui liber proxime lucem visurus est.” Első közelítésben a regény datálásának eddig ismeretes adataihoz járulhat hozzá ez a megjegyzés: eszerint ugyanis 1786. augusztus 10-én az író még úgy tudta, műve rövidesen megjelenik. Mindez tökéletesen egybevág a Prónai Antal kutatásaiból ismert keletkezéstörténettel: Dugonics 1786. február 1-jén kezdte el a regényt és igen hamar, március 15-én be is fejezte. Az első cenzor azonban nem vállalta az engedélyezést, így Horányi vitte föl a kéziratot Bécsbe, ahol Szekeres cenzor 1787. május 9-én approbálta a kéziratot; ezek után jelenhetett meg 1788-ban a könyv Landerernél, 1000 példányban.⁸ A Kovachich Márton Györgyhöz intézett levél tehát még abban a fázisban keletkezhetett, amikor Dugonics – elkészülvén a művel – a budai cenzor általi gyors engedélyezésre számított.

Ennél jóval több újdonságot jelent azonban Dugonics minősítése, amely a regényre az „Epopeam Hungarice Concinnatam” kifejezést alkalmazza. Igaz, ennek a megfogalmazásnak a párhuzamát régtől ismeri már a szakirodalom, hiszen ez a minősítés tartalmilag nincs túlságosan messze Dugonicsnak attól az 1791-es megjegyzésétől, amely – már a fogadtatás ismeretében – a következőképpen értékelte az *Etelkát*: „*Etelka, sive Arpadi, ducis Hungarorum incomparabilis filia per modum Argenidis, Virgilii, Homerique epopejæ, ritu fabularum Romanensium feliciter deducta. Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman.*”⁹ A „per modum Argenidis, Virgilii, Homerique epopejæ” kifejezés és az „Epopea Hungarica” ugyanabba az irányba látszik mutatni: Dugonics itt egy látszólag, ám tudatosan vállalt eposziságot tartott fontosnak hangsúlyozni regénye

⁶ Az adatokat lásd PATAKY, i. m., 82–86.

⁷ D. SZEMZŐ, i. m., 105.

⁸ PRÓNAI, i. m., 118–119.

⁹ „Anno 1791. Dugonics familiának a magyar nemesség elérésére tett iparkodása” = DUGONICS András *Följegyzései*, kiad. ifj. SZINNYEI József, Bp., 1883, 102–103.

kapcsán. Saját maga tehát nyilván a folytonosságot kívánta fölerősíteni az *Etelkát* megelőző munkáinak klasszikus eposzi témája és poétikája, valamint a magyar honfoglalást tárgyazó műve között.¹⁰ Ez a szemlélet szervesen beleillik abba a folyamatba, amelyet a regényműfaj 18. századi poétikai státuszának leírásakor Szajbély Mihály vázolt fel: mivel a regény nem szerepelt az arisztotelészi poétika rendszerében, alapvetően az eposz jellemzőivel igyekeztek meghatározni, bár annak alacsonyabb rendű változataként kezelve. Ennek az eljárásnak aztán az egyik következménye az lett, hogy az eposzelméletek csodás kategóriája révén a regény fikcionalitása indokolhatóvá vált, másrészt pedig markánsan elkülönülhetett a történetírástól, éppen a história és fikció ellentétpárja mentén. Ilyenformán a hétköznapi realitásoktól elszakadni kívánó barokk heroikus regény beilleszthető lett az eposz kategóriájába.¹¹ Dugonics 1791-es megjegyzése ilyen poétikai felfogásról tanúskodik, amikor Barclay *Argenise*, Vergilius és Homérosz együtt, egyazon hagyományt jelölve igazolják az *Etelka* műfajiságát: hiszen így a klasszikus antik eposzok – amelyek imitációi Dugonics korábbi epikus művei között megtalálhatók – folytatásukat egy barokk heroikus regényben találják meg.¹² Amikor tehát 1786-ban, még a megjelenés előtt Dugonics epopeának nevezi regényét, feltehetőleg alapvetően ennek a differenciálódás előtti poétikai gondolkodásnak a hatásáról van szó nála. Mindazonáltal kérdéses, valóban csupán erről-e. Hiszen az *Etelka* olyan mű, amely a magyar honfoglalást tárgyazza, azaz elsőrendűen eposz keretébe kívánczó témát választ. Dugonics önreflexív megjegyzései – még ha ez a most előkerült levél árnyalja is a képet – persze túlságosan kifejtetlenek egy árnyaltabb interpretációhoz, meglehetősen nagy szerep jut tehát a hipotetikus következtetéseknek. Mégis aligha lehet eltekinteni attól, hogy milyen hatása volt a jezsuiták latin nyelvű honfoglalási epikájának a szegedi piaristákra, akik között Dugonics meghatározó figurának számított.¹³ Vagyis – a műfajiságon túl – a tematika eposzi karaktere aligha lehetett kétséges az ő számára; korábbi műveinek imitatív jellege után (a trójai háború, az argonauták története, Ulysses bolyongása) új vállalkozását szerves folytatásnak tekinthette: ezzel a magyar honfoglalást is beemelte az addigi témák legitim eposzi karakterébe. Ráadásul – ahogyan ezt Szörényi László kutatásaiból tudjuk – ebben egy hosszú, latin nyelvű epikai tradíciót követett.¹⁴

Az *Etelka* újdonsága tehát – poétikai szempontból – nem elsősorban tematikájában és műfajiságában állhatott, hiszen mindkét, követett tradícióval találkozunk korábban: az író sokkal inkább a kettő egymásra vonatkoztatásában minősülhetett kezdeményezőnek, vagyis abban, hogy a honfoglalást a heroikus barokk regény

¹⁰ Dugonics életművének legutóbbi rendszeres és alapos áttekintése, különösen kiemelve az eposziság felé mutató jegyeket: SZÖRÉNYI László, *Dugonics András* = Sz. L., *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1996, 108–140.

¹¹ Bővebben lásd SZAJBÉLY Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*, ItK, 1982, 1–14, kül. 3–6.

¹² Ez az eljárás nincs messze Mándi Sámuel 1786-os megjegyzésétől sem, amikor is a szerző az *Aeneist*, Horatius és Ovidius műveit egyaránt regénynek minősítette (az adatra felhívta a figyelmet: SZAJBÉLY, i. m., 5). Az *Etelka* műfaji kérdéseiről egyébként: BARÓTI Dezső, *Dugonics András és a barokk regény* = B. D., *Irók, érzelmek, stílusok*, Bp., 1971, kül. 95–107. Barclay hatásáról részletesen: BERTHÓTY Ilonka, *Dugonics és Barclay*, Bp., 1909. A tágabb kontextusra: MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., 1985, 7–60.

¹³ Vö. SZÖRÉNYI László tömör utalásával: *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 107–109.

¹⁴ Bő kifejtéssel: SZÖRÉNYI, i. m. (1993).

látens eposzsiságában örökölte meg. Ne feledjük, 1791-ben maga Dugonics említi az *Etelka* jelentőségéről szólván, az eposzi előzmények mellett a prózaepikára alkalmazott „római mesék” kategóriáját is („ritu fabularum Romanensium felicitate deducta”), ami a műfajelméleti tudatosságot illetően nem mutatja naivnak a szerzőt: pontosan azt a két kategóriát emeli ki, amelynek a követett poétikai tradíciók szempontjából kulcsszerepe van.¹⁵ Mindehhez természetesen nem elhanyagolható módon járul hozzá az 1786-os levél másik utalása, amely a magyar nyelvűséget hangsúlyozza. Talán megkockáztatható a következtetés: Dugonics 1786-os és 1791-es önértelmező megjegyzései valamiféleképpen a regény nyilvánvaló, de részletesebb recepciós adatok híján csak töredékesen rekonstruálható sikerének jobb megértéséhez is elvezethetnek,¹⁶ amennyiben nem érezzük kielégítőnek a kizárólagosan tematikus vagy politikai jellegű magyarázatokat. Innen ugyanis egy korabeli virtuális, elsősorban poétikai karakterű műértelmezés körvonalai látszanak kirajzolódni. Noha itt speciális módon önértelmezésről van szó, a regény újdonságnak tűnő elemeinek hangsúlyozása – ráadásul éppen ezeknek az elemeknek a kiemelése – komoly figyelmet érdemel. Annál is inkább, mert amennyiben komolyan vesszük az eposzsiság követett eszményét, talán Dugonics nevezetese, a regény szövegéhez fűzött lapalji jegyzetei is más funkcióban látszanak feltűnni. Ezek a glosszák felfoghatók ugyanis a klasszikus eposzok kommentárjainak imitációiként is.¹⁷ Vagyis ebben az eljárásban a mű klasszifikálásának gesztusát fedezhetjük fel.¹⁸ A szerző nem bízta a főntartó tradícióra regénye kommentálását, hanem ezt a feladatot saját maga végezte el; ilyen módon pedig a műfajválasztás következtében előállott fikcionaltságot igyekezett a história non-fiction jellegével ellensúlyozni, éppen a vállalt ideológiai sugallat (a magyar honfoglalás tematikájában benne rejtőző szándék¹⁹) fontossága érdekében. Ezáltal ugyanis a cselekvény költött, művi mivolta ellenpontozódhatott a történetírás adta hitelességgel, tehát a honfoglalásról adott vízió nem minősült kitalálnak,

¹⁵ A *fabula romanensis* műfaji körülírásainak korabeli magyarországi kísérleteire lásd Szerdahely György és Grigely József definícióját és példaanyagát; az előbbiről MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989, 10; az utóbbiról TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumainak elméleti könyvei a magyar irodalmi szövegtudomány korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Szeged, 1994, 76–78. Dugonics regényének poétikai kérdései aligha intézhetők el tehát annyira egyszerűen, ahogyan Ballagi Géza tette; ő az *Etelkát* kizárólag a politikai irodalom kontextusában tartotta értelmezhetőnek, hozzátéve: „Etelka», mint regény, az irodalom-történetírók egyhangú ítélete szerint, ama műfajnak igen tökéletlen terméke. De tendenciájánál fogva annál előkelőbb helyet foglal el a politikai és társadalmi újjászülés tényezői között.” (BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888, 251.)

¹⁶ Szőrényi László megjegyzése a regény sikeréről – még ha nehezen cáfolható is – pontosan ezt a bizonytalanságot fedi el túl magabiztosnak látszó formulázásával: „Ezer példány nagyon hamar elfogyott belőle, 1791-ben második, 1805-ben harmadik kiadására került sor. A lelkesedés oka részben a témának, részben a politikai szándéknak szolgált.” SZŐRÉNYI, i. m. (1996), 117.

¹⁷ Ettől természetesen – különösen egy mai olvasat számára – kétségtelenül minősíthetők poétikai teherföltelem; vö. a regény legutóbbi értelmezésével: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 210–215.

¹⁸ Párhuzamként talán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy (Pálóczi) Horváth Ádám a *Hunniás*-ban hasonló szerepet szánt műve önkomentálásának; erre BÍRÓ Ferenc hívta fel a figyelmet, mondván: „...tudós művet kapunk, az olvasás öröme egy nagy magyar [ti. Hunyadi János – Sz. M.] hősi cselekedetei mellett a klasszikus helyekre [ti. a Vergilius-imitációkra – Sz. M.] való ráismerés öröme is. A magyar történelmi tradíció ily módon összekapcsolódik a klasszikus irodalmi tradícióval...” (BÍRÓ, i. m., 324.) Kérdéses, ez a megállapítás nem lehetne-e alkalmazható – az eddigiek értelmében – Dugonicsra is.

¹⁹ Ezt részletesen elemzi: BÍRÓ, i. m., 213 skk.

fiktívnek – legalábbis legfontosabb pontjain. Sokatmondó, hogy a regény három kiadásában a leginkább a jegyzetek térnek el egymástól, s nem a fabuláris részek: a változtatások tendenciája – leszámítván természetesen a stílári változtatásokat, pl. a szegedi dialektus alkalmazását a harmadik edícióban.²⁰ – azt mutatja, hogy az író gyakorlatilag a kommentáron módosított, s nem a művön.²¹ Ráadásul az egész életmű jellegének meghatározó elemeként az eposzi karakter követése emelhető ki: ez műfaji, tematikai, sőt nyelvi értelemben, részben nyilvánvaló imitáció formájában többféle alakot ölt ugyan, poétikailag is igen eltérő változatokat eredményez, ám feltűnően következetesen érvényesülni látszik²²

Ennek a levélnek a tanulságai tehát jóval túlmutatnak a Dugonics-életmű ki-gészítésének filológiai érdekességén: ez a rövid írói önértelmezés a korszak kritikátörténeti gondolkodásához is végiggondolandó adalékokat kínál.

Függelék

[1r] Amice Carissime.

Ex imaginibus meis impressa pauca habeo. Mitto tibi cuprum; cura apud Binderum, aut alium tibi viciniorem impressorem tantum, quantum necessarium existimaveris. Si e vacationibus revertero, invisam ad te et sumtus exsolvam. Ego nunc curare amplius non possum, cum abeam. Vitae meae cursum describam, seligas ex iis, quae judicaveris.

Andreas Dugonics natus est Szegedini A[nn]o 1740 die 18a Octobris. Absolutis in Patria humanioribus studiis Religioni Scholarum Piarum nomen dedit 1756. Finito novitiatu Scholis docendis admotus Grammaticales Scholas annis tribus, humaniores annis quatuor Nitriae, Szegedini, Vacii, & Mediae in Transilvania docuit ubi etiam tres²³ libros elucubratus est 1-o Excidium Trojae versibus hungaricis. 2-o Argonauticorum libros 24, ab exteris academiis honorifice recensitos. 3-o Homeri Odüsseam versibus Hungaricis, quos consequentibus dein annis typis Mandari curavit, Posonii & Pestini. A[nn]o 1771. Philosophiae & Mathesi docendae admotus, has disciplinas per duos cursus annis quatuor docuit Nitriae, Auditores habuit Venerabilem clerum Dioecesis Nitriensis, Clerum sui Ordinis, & ex eodem Comitatu Nobilem Juventutem Selectam. A[nn]o 1774 In Celebri illo Tynaviensi concursu pro Universitatis Doctore Selectus, tribus annis Tynaviae Mathesim docuit. A[nn]o 1777 Translata Budam Universitate ea studia continuavit, fuitque Decanus Facultatis Philosophiae A[nn]o 1780 eo per jus anno quo Universitas installata est. Quo tempore [1v] Disciplinam studiose Juventutis acerrime tuitus est. Hic Budae 4-rum librum edidit, Algebram scilicet Hungarice,²⁴ item 5-um Geometriam, itindem Hungarice. Primusque fuit, qui res Mathematicas Patria lingua aggressus est, et ob hoc iterum ab exteris Academiis laudatus. In Manuscriptis habet omnes fere partes Matheseos, et si Systema studiorum stabilitum

²⁰ Dugonics nyelvfelfogásának módosulásáról, az *Etelka* három kiadásából vett bőséges példatárakkal: MAY István, *Dugonics nyelvészéletének módosulása 1788 és 1805 között*, MNy, 1986, 35–45.

²¹ Ez a kiolvasható tanulsága a három kiadás összevetését összegző tanulmánynak, még ha ennek tételes megfogalmazása ott nem található is meg: MAY István, *Az Etelka három kiadása*, Szegedi Könyvtári Műhely, 1985, 140–143. Dugonics módosításaira kitér SZÖRÉNYI is, i. m. (1996), 119.

²² Szörényi tanulmányából látványosan kirajzolódik ez a tanulság: SZÖRÉNYI, i. m. (1996).

²³ [áthúzva:] duos

²⁴ [javítva ebből:] Hungaricae

intellexerit, per partes editurus. Horis Succisivis, ut Patriam Ornaret, Epopeam Hungarice Concinnatam habet hoc titulo: Etelka, egy magyar Kis Aszszony Világos-váratt. Árpád es Zoltan [sic] Vezérek idejében, qui liber proxime lucem visurus est. Dum annis 12 tam Tyrnaviae, quam Budae & Pestini penes Universitatem Mathematicas disciplinas solerter tradit, a Sua Majestam Sacratissima Senior in Facultate Philosophica constitutus est cum Augmento salarii 100 f[lore] nor[um] A[nn]o 1786. His me, meaque tibi commendo & maneo

Finis

Amicus Sincerus

Dugonics Prof[essor] Math[eseos]

Pestini 1786. 10-a Aug[usti]

Oro, ut cuprum ad Te recipias, finitoque labore mihi, ubi advenero, restituas.

BOTKA FERENC

MALLORCAI „SZÉP NAPOK”

(Déry Tibor két élete, 1934–1936-ban írt naplójegyzetei tükrében)

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1994. évi folyamában ismertettük a Déry-hagyatékban azt a 105 foliónyi terjedelmű „fekete noteszt”, amely az író napló-feljegyzéseit tartalmazza, s amely cím- és telefonjegyzékeivel érzékletesen idézi fel az 1931–1937 közötti évek hétköznapijait és külföldi útjait. Igaz, e füzetek nem megszerkesztett szövegeket tartalmaznak, csupán hézagos, „Schlagwort”-szerű és esetlegesnek tetsző bejegyzéseket. Ám ezek „megfejtése” s némi nyomozó munkát igénylő kiegészítése – mint e közleményünk is mutatta – sok tekintetben új vonásokkal gazdagítja az írói életrajzt.¹

Korábbi szövegközlésünkben az 1937-re vonatkozó részleteket hoztuk nyilvánosságra. Most – rák módjára haladva – visszalépünk az 1934–1936 közötti évekbe. Az ekkori feljegyzések alapvetően a naplóíró Mallorcán, illetve Svájcban és Olaszországban szerzett élményeit rögzítették a notesz 98–104. lapjain.

A befejezetlen mondat írásának és a regény harmadik kötete körüli gondoknak és konfliktusoknak időszaka ez, amelyeknek későbbi hatásáról részletesen szólunk előző közleményünkben. (Némi túlzással alkotói válságként jellemezve az író és a kommunista mozgalom között felmerülő nyílt vagy rejtett ellentéteket.)

A korábbiakban jeleztük azt is: Déry 1933 elején kezdődő alkotói periódusa közvetlenül is összefügg anyagi létfeltételeinek új, bár viszonylagos egyensúlyával. Szilasi Lili, az író anyai unokahúga és férje, a filozófus Szilasi Vilmos, aki a Nasci fakitermelő s feldolgozó vállalat jugoszláviai képviselőjeként tisztességgel jövedelemmel rendelkezett – látva az író berlini éveinek anyagi bukdácsolását – úgy határoztak, hogy rendszeres havi „ösztöndíjjal” segítik hozzá rokonukat az alkotómunka „független nyugalomához”. Ez a havi 120 pengőnek megfelelő összeg áll a korábbi dubrovnikai „kivonulás” – és az előttünk álló mallorcai „szép napok” mögött.²

Utólagos feljegyzései szerint, Déry választása azért esett e természeti szépségekben bővelkedő szigetre, mert 1934-ben állítólag ez volt az akkori Európa egyik legolcsóbb szeglete. (Amit ugyan a mai – üdülő-nagyüzemmé vált – állapotából visszatekintve nehéz elképzelni. Ám fogadjuk el az érdekelt indoklását.) Annyi bizonyos: elutazása előtt alaposan tájékozódott. Emigrációjának bécsi ismerőseitől, a Barcelonában élő Révész András³ és a Mallorcán letelepedett Hans Suschnytól⁴ részletes felvilágosításokat kért és kapott a helyi megélhetési lehetősé-

¹ Kitérés kísérlet a magányból (Déry Tibor erdélyi útjegyzetei 1937-ből), ItK, 1994, 105–125.

² E támogatás létrejöttének körülményeihez lásd Déry Tibor és Berlin című kötetünket (Bp., Argumentum, 1994, 38–39).

³ Révész András (1896–1970), újságíró és műfordító. 1933-ban Svájcba távozik, 1934-ben a madridi El Sol című lap tudósítója. Válaszleveleiből az is kiténik, hogy Déry saját novelláinak a fordításával és elhelyezésével is meg kívánta bízni.

⁴ Hans Suschny osztrák származú avantgárd költő, a MA 1923–1925. évfolyamai többször is közölték verseit. Munkásságáról és magyar kapcsolatairól lásd CSAPIR Ferenc, Kassák körei, Bp., 1987, 20–22.

gekről. (Ez utóbbi például nemcsak az albéreletekről tájékoztatja, hanem még a kávéházi fekete, az újság, sőt a mozijegy árát is megírja.)⁵

Az előzmények ismeretében fokozott érdeklődéssel vettük kézbe a 1934. október 23-val kezdődő naplójegyzeteket. S ennek indoklásához azt is hozzá kell tennünk, hogy az év első felének eseményeiről nem találtunk semmiféle bejegyzést a kérdéses „fekete noteszben”. Ez érthető is, hiszen az 1934 februári bécsi felkelésről kellett volna írni, ám ez nyilván konspiratív megfontolásokból teljes egészében elmaradt. Igaz, bennünket nem is annyira a felkelés részletei, hanem 1933 karácsonya érdekelt volna: *A befejezetlen mondat* megkezdésének ismert időpontja. Sajnos, ennek részletezése is elmaradt. E bécsi hónapokról legfeljebb a noteszben gondosan vezetett név-, cím- és telefonjegyzékből tájékozódhatunk, ez sem érdektelen. (Közleményünk végén ugyanabban a formában tesszük közzé, mint az eredélyi út feljegyzéseinek mellékletében.)

A mallorcai napló megismerésétől bizonyos mértékig azt reméltük, hogy közlelbbi részletekre bukkanunk benne *A befejezetlen mondat* létrejöttéről, az írói-alkotói műhely gondjairól. Abban is reménykedtünk, hogy netán néhány olyan motívum is felmerülhet benne, amelyek a mű helyi kötődéseire vonatkoznak. Az előttünk fekvő szövegek azonban e tekintetben csalódást okoztak. A megörökített részletek még csak nem is említik a műhelygondokat. S a várt „couleur locale” nyomaira sem igen sikerült rábukkannunk. Bizonyítékaul annak, hogy a regény cselekménye, szereplői és színterei már jóval papírra vetésük előtt kialakultak az íróban. S megfogalmazásuk részleteire nem igen volt hatással a frissen megismert környezet.

Hacsak... hacsak nem sorolunk ide a regény leírásai közül kettőt, amelyek élményanyaga talán mégis összefüggésbe hozható a szigeten szerzett új benyomásokkal. Az egyik a birka falánságára való utalás, amellyel – nem sok rokonszenvvel ugyan – az egyik szereplő magatartását írja körül az írói képzelet.⁶ A másik egy esős délelőtti leírásában bukkan elő – a daturafák leveleinek „önmozgásában”. A szemerkélő eső lassan gyűlik a húsos levéltövekben, súlyától észrevehetően süllyedni kezdenek a lapátnyi levéltestek, majd egy bizonyos pontot elérve hirtelen kiöntik tartalmukat és korábbi helyzetükbe billennek.⁷ A birka-motívum „mallorcai” mivolta azért merült fel bennünk, mert a feljegyzések egy részlete (a megérkezést követő kirándulás leírásában) azt sugallja: az író érdeklődéssel figyelte a sziget e legelterjedtebb állatát és a tartásával kapcsolatos szokásokat.⁸ A másik, a daturafa „életműködése” azért kapcsolható esetleg a földközi-tengeri környezethez, mert földrajzilag is ide kötődik. Ám a kérdőjelet mégis ki kell tennünk melléjük. Hiszen mindkét motívum élményfedezete a dalmát tengerparton és környékén is elképzelhető – egy-másfél évvel a megszövegezést megelőzően.⁹

⁵ Révész András és Hans Suschny levelei a PIM Kézirattárában.

⁶ „Oly falánk volt, mint a juhok – olvassuk Lauráról, Parcen Nagy Lőrinc és Désirée anyjáról az V. fejezetben –, amelyek felfordulva, haláluk pillanatában is tovább csipegetik még a füvet.” Déry Tibor, *A befejezetlen mondat*, Bp., 1947, II, 46.

⁷ A jelenséget Désirée figyelme meg Capriban töltött nászútján. Lásd *A befejezetlen mondat*, Bp., 1947, II, 23.

⁸ Lásd a valldemossai kirándulás pótlását a novemberi feljegyzések között. A légycsípések elleni védekezésnek ott leírt módja még ma is használatos.

⁹ Az író 1933. január 12-én érkezett Dubrovnikba, s az itt megkezdett *Szentől szembe* című kötetét az év júliusában fejezte be Jajcában.

Maradnak tehát az írói műhely működésének külső körülményei, bár ezekről – a parányi szerzetesi szoba, a rendszeres és módszeres fogalmazás, a sovány táplálkozás, a narancskoszt és a feketekávé részletes leírása stb. – szó esett már az író korábbi életrajzaiban,¹⁰ de legfőképpen az *Ítélet nincs* fejezeteiben.¹¹

Az előttünk lévő leírások kronologikus rendje, a fogalmazás hétköznapijaira való ismétlődő utalások azonban a késői összegezésnél valahogy határozottabban tudják érzékelteni az íráskényszer *naponként* ismétlődő rendszerességét és egyhangúságát – az írói munka szigorú, bár önként vállalt lekötöttségét, s ha úgy tetszik: fogságát. Igaz, minderről az azt elszenvető már egy, a mamának 1928-ban írt levelében is szót ejtett.¹² Csakhogy akkor e börtön mindössze néhány hétre terjedt, Mallorcán viszont hosszú-hosszú hónapokon át húzódott.

Az 1934–1935-ös napló központjában – kimondva-kimondatlanul – e napi nyolc-tíz órás, folyamatosan ihletté doppingolt tevékenység áll. Az összes többi részlet ezzel a sajátos létezési formával van összefüggésben, illetve annak alárendelten szemlélhető. Voltaképpen annak illusztrálásaként, hogyan is sikerült a szigorú magány e kilenc hónapját a hatékony íráskészség állapotában végigvinni. Oly módon, hogy ugyanakkor a világgal való kapcsolat se szűnjék meg teljes egészében, s hogy e takaréklángra vett kapcsolatok alakításában is olyan helyzetek alakuljanak ki, amelyekben az érdekelt újra és újra energiákkal tudjon feltölteni.

E szellemi tréninghez tartozott a rendszeres kikapcsolódás, amely azt jelentette, hogy az író – az átlagember napirendjétől eltérően – nem munkába menet, hanem munkából „jövet” hagyta el lakását, hogy megmártózzék a városközpont mozgalmas környezetében, a bárok (a mi szóhasználatunktól eltérően elsősorban kis éttermeket értenek rajta) és kávéházak világában; hogy itt új és új ismeretségekre tegyen szert, beleértve ezekbe a hölgyekét is. Déry közvetlenül Mallorcára érkezése előtt töltötte be negyvenedik évét. S igaz, szerzetesi magányban és szorgalommal teljesítette feladatát, de nem tett szerzetesi fogadalmat. S bár öregkori írásaiban több ízben is azt állítja magáról, hogy hűséges természetű, ezt a hűséget akkori szerelme, Nagy Etel mozdulatművésznő iránt, akivel nem sokkal a mallorcai út előtt kerültek egészen közel egymáshoz,¹³ nem szabad szó szerint vennünk. Igaz: új és új kapcsolatai lényegében véve nem befolyásolták „alap”-vonzalmát, s inkább csak a kívánt lelki-fizikai egyensúly működéséhez szükséges feltételként értelmezhetők.

Félrevezetnénk azonban az olvasót, ha a fent jellemzett hétköznapi működési rendjét teljesen folyamatosnak és mechanikusnak mutatnánk be. A korábban jelzett havi apanázs szerény, de elégséges keretet biztosított a napi költségek fede-

¹⁰ Lásd DÉRY Tibor, *Önéletrajz*, Új Hang, 1955/9, 20–24; D. T., *Theokritosz Újpesten*, Bp., 1967, 18; D. T., *Botladozás*, Bp., 1978, I, 24.

¹¹ Lásd az ismert önéletrajzi regény 20., *Agilis, ifjú alakom* és 21., *Példázat a börtönről* című fejezeteit.

¹² „Egyetlen embert sem ismerek itt a háziakon kívül... Egy ilyenfajta munka gondolata, amely mintegy börtönbe zárja az embert – azzal a tudattal, hogy a fogság még hónapokig eltart –, elég nyomasztó annak ellenére, hogy ez a tevékenység örömet okoz” – olvasható a Capriban írt, 1928. október 31-i keltezésű és a mamának címzett német nyelvű levélben.

A hosszan elhúzódó alkotói munka s a társadalomból való „kivonulás” e kérdését részletesen tárgyaljuk *Capricciók Déry Tibor szerepvállalásairól* című tanulmányunkban. (It, 1992, 814–833. és B. F., *Megnyugodva és megbékélve*, Bp., 1994, 58–71.)

¹³ Nagy Etelt (1907–1939), Kassák Lajos nevelt lányát, Déry már jóval korábban ismerte. Kapcsolatuk „oknyomozó” történetének kibontását lásd TASI József tanulmányában: *Modell és mű: Krausz Évi alakja „A befejezetlen mondat”-ban* = „D. T. úr X.-ben”, szerk. BOTKA Ferenc, Bp., 1995.

zéséhez. Ám szigorú korlátokat is jelentett, amennyiben az alapszükségletek ki-elégítése mellett csak a kikapcsolódás bizonyos szerény formáit fedezte. A szerencse megkísértése – lett legyen szó ló- vagy agárversenyről, esetleg ruletről – semmiképpen sem fért bele ezekbe. Már csak azért sem, mert az rendszerint csak veszteségekkel járt. Az *Ítélet nincs* egyik fejezetében Déry azt állítja, hogy kártyás kilengéseire rendszerint csak akkor került sor, amikor nem tudott eleget tenni a belsejét feszítő íráskényszernek.¹⁴ Elmélete minden bizonnyal igaz, de ez esetben mégis sántít, mert az írást illetően Dérynek Mallorcán ideális körülményeket sikerült teremtenie, s ő száz százalékig eleget is tett a vállalt feladatnak. A napló tanúsága szerint azonban mégis többször engedett a csábításnak, s meglévő anyagi lehetőségeit is kockára tette... A következmény ismeretes – a narancskoszt és a „fekete leves”; vagy a további összegekért való méltatlan levelezgetés a Nasici vállalat (ez továbbította ugyanis Szilasiék küldeményeit) valenciai képviselőivel.

A játékszenvedélynek természetesen számos indokát felsorolhatjuk: az írás közben felgyülemlett feszültségek levezetését, az Ady-féle „Nagyúrral” való szembeszállás motívumait, másképpen szólva a szűk és meghatározott anyagi keretből való kitörés szándékát – vagy egyszerűen: a játék, s közvetve a sors kihívásának borzongásait. Ám ha még tovább tágítjuk az érvek körét, talán megemlíthetjük a baloldali elveket valló íróember egzisztenciális távlatlanságát is a korabeli Magyarországon, ahol semmi remény nem mutatkozott a születőben lévő mű kiadására; s talán nem túlzunk, ha rámutatunk Európára is, amelyben egyre hangosabban csörtetett az 1933-ban Németországban uralomra jutó hitlerizmus.

Hogy erről értesüléseket szerezzen, Dérynek még csak újságot sem kellett kezébe vennie! Elég, ha új ismerőseinek az élettörténeteire figyelt. Igaz, a fél lábát elvesztett Else Dietz nem politikai okok miatt hagyta el szülővárosát, Frankfurtot; nyomorékságának terhét vélte könnyebben elviselhetőnek a messzi idegenben.¹⁵ S a naplóban ugyan nem esik részletesen szó a Valldemossában megismert Walter Arnold esztéta vagy a palmaai Hunold fényképész, az ingatlanügynök Herrer, illetve a „bigámista” Freund németországi távozásának konkrét indokairól – okkal feltételezhető, hogy ők már többnyire kényszerű elszenvedői voltak a fasiszta rezsim megkülönböztető intézkedéseinek, üldözéseinek. – A barcelonai ismerősi kör tagjainak többségéről ez már egyértelműen kijelenthető. Erről tanúskodnak a barcelonai egyetemen tanító Brachfeld Olivér levelei, s az a körülmény, hogy spanyol földre lépve az író azt a családot, Singeréket kereste fel elsőként, akikkel még berlini éveiből ismerős, s akik révén annak idején kapcsolatba került a német ellenállással.¹⁶ Singerék és számos honfitársuk fokozatosan távolodni kényszerült szülőföldjétől, s jelentős részük – így Singerék is – a hitleri expanzió nyomán utóbb Észak- és Dél-Amerikában találtak csak menedéket. (Minden bizonnyal ugyanez mondható el a napló többi, magyar nevű képviselőjéről is.) Ez a „történelmi háttér” semmiképpen sem hagyható el, ha a mallorcai hétköznapiokról vagy éppen az íróban halmozódó feszültségekről szólnunk.

A hétköznapiok és a töltekezések számbavételekor végül nem hagyhatjuk ki a spanyol környezet részleteit sem: az itt megismert embereknek vagy szokásoknak

¹⁴ Lásd a regény 7., *Kis lélektan csak kártyások részére* című fejezetét.

¹⁵ Kapcsolatuk bemutatását lásd az *Ítélet nincs* 20., *Agilis, ifjú alakom* című fejezetében.

¹⁶ Singerékről, Mimi Singerről – s az említett mozgalmi kapcsolatokról – lásd *Déry Tibor és Berlin* című kötetünket (Bp., Argumentum, 1994, 36–37).

– így például a farsangi ünnepek színes kavargásainak – vázaltszerű felidézését; s azokét a tájakét, amelyeket Déry a felkészülés napjaiban vagy egy kimerüléssel végződő szellemi vágta után keresett fel, hogy valamiképpen újra magához térjen.

Mallorcai „szép napok”? A „lazítással” összefüggő külső események leírásai csábítanak e látszat központba állítására. Ám nem feledkezhetünk meg a visszatérő gyomorfájásokról, amelyek egy ízben kórházba juttatták, s amelyek valójában egy kialakuló gyomorsüllyedés előjelei voltak.

A remeteségnek, az önként vállalt magánynak, vagy ha úgy tetszik: *A befejezetlen mondat* második kötetének ez volt az ára.

*

Az egy évvel később folytatódó svájci feljegyzések és azok felvezetése már csupán kiegészítői a leírtaknak. Pontosabban szólva egy új „menekülésnek”, amelynek indítékai *A befejezetlen mondat* harmadik kötete körüli konfliktusokra vezethetők vissza.

Ezek sorában elsőként említénénk az író Nagy Etel iránti kitartó, de ugyanakkor rendkívül ellentmondásos vonzalmát. Jelenléte, rejtett meghatározó ereje már abból is érzékelhető, hogy minden külföldi út Nagy Etel személyével kezdődik és ugyancsak vele, következetesen ismétlődő találkozásaikkal végződik. Ugyanakkor mégsem jellemző rá az a mindent elsöprő szenvedély, amelyről az *Ítélet nincs* lapjain a korábbi Aranka-szerellemmel kapcsolatban olvashattunk. S ebbe nemcsak a közben eltelt évek tapasztalatai játszottak bele, hanem e viszony többszörös ellentmondásossága is. Mint Tasi József kimutatta: Déry és Nagy Etel szerelmének kibomlására 1934 nyarán, a bécsi felkelést követő hónapokban került sor, amikor Nagy Etel és Vas István – kisebb-nagyobb megszakításokkal – már több éve együtt járt.¹⁷ Ha úgy tetszik: 1934 júniusában Déry „lecsapta” Vas István kezéről korábbi, több éven át kitartó partnerét. Ám ez a kissé túlsarkított állítás csak félig-meddig igaz. S nemcsak azért, mert az új kapcsolat érdekében Nagy Etel nem vállalja a szakítást, hanem azért is, mert Déry sem hajlandó írásszenvedélyét alárendelni új vonzalmának. Vagy nézzük fordítva? Hogy ti. Déry azért „menekül” az írásba, mert ez a kapcsolata sem tud „hagyományos” formában kiteljesedni? Amit ráadásul az is akadályoz, hogy vetélytársához egyre inkább baráti szálak fűzik, s ezért nem vállalja a vele való nyílt konfrontálódást. Marad tehát a távolságtartás, amelyet ugyan olykor nagyon is reális együttlétek szakítanak meg, de amely alapján véve egy petrarcai jellegű szublimálódás felé tart – *A befejezetlen mondat* Krausz Évijének az alakjában. Aki a regény szuverén közegében az eszmékért való messianisztikus lobogás, illetve az egyéni érzelmek szektás megtagadásának a képviselője.

Hogy ebben a képben mennyi a valós élményfedezet? És mennyi a megtapasztalt elutasítás indokainak tapintatos átformálása a korban, illetve az egykori mozgalomban általánosan létező szektárius magatartásformára – ezt ma már lehetetlen eldönteni. Egy bizonyos: az író számos megnyilvánulásában, s bizony igen csak sűrűn szembesülhetett vele.

Úgy érzékeljük ugyanis, hogy a szorosan vett magánélet ellentmondásai mellett az egyre határozottabban tapasztalható rossz közérzet eredendő okait, s egyben a jegyzetekben leírt svájci út indítékait – végső soron – a már érintett mozgalmi kapcsolatokban kell keresnünk.

¹⁷ Nagy Etelhez lásd Tasi, 13. jegyzetben i. m.

A Mallorcából visszatérő szalonkommunista ugyanis a maga erkölcsi indítású és idealista eszméivel – már hazai talajtérése első napjaiban – kíméletlen keménységgel szembesül a kommunista mozgalom „reálpolitikájának” szektás és szélsőséges megnyilvánulásaival. A kívülről jött „osztályidegennek” kijáró bizalmatlanságot és az első orbaütéseket még türelmesen tűri, még önmagának sem igen kívánja bevallani, ám hatásuk elől mégsem tud kitérni.

Az egyik ilyen esetről, a legnyíltabbról feljegyzéseiben is megkockáztat egy szűkszavú kijelentést: „Gondolat szerkesztése”. Tapintatosan csak ennyiről szól. Tudnunk kell azonban, hogy e mondat mögött egy, a pártkörök részéről történt hivatalos felkérés áll, amely a népfrontos irányzatú lap irodalmi részének szerkesztését jelentette. A „próbaházasság” azonban látványos kudarccal végződött. A jelölt nem értett egyet a pártvezetést képviselő főszerkesztő, Vértess György konzervatív vagy éppen nyíltan szektás nézeteivel és ízlésével, aki túl liberálisnak találta Déry szerzőit és elképzeléseit. Ám, ha írásról van szó, Déry ekkor és ebben a közegben sem vállalja a megalkuvást, kitér a további szerkesztői feladatok ellátása elől.¹⁸

Érdemes e tekintetben felfigyelnünk a feljegyzések egy másik mondatára is: „Itt fejeztem be a francia novellát” – írja a brissagói események között. Ezt a francia tengerparton játszódó sztrájktrófékat színesen és érdekesen feldolgozó kisregényt azonban hiába keressük a Gondolat tartalomjegyzékében. *Tengerparti gyár* címmel csak 1945-ben kap nyomdafestéket. Pedig az író nyilván nem önszántából látott hozzá, hiszen a jelzett időpontban *A befejezetlen mondat* harmadik kötete foglalkoztatta. Egészen bizonyos: e kisregény témáját mozgalmi feladatként kaphatta, ám megbízói nem lehettek megelégedve a téma túlságosan „modern” vagy éppen „polgári” ízlésű kidolgozásával.

A „proletár nézőpont” erőltetésével szembeni ellenállás jut – természetesen igencsak áttételes – kifejezésre a feljegyzések egy harmadik helyén: az 1935 őszi versek felsorolásában.

A vizsgálódásainkba sorolható *Külvárosi ének* című költemény ugyanis akár elmentéte lehetne József Attila *Külvárosi éj* című remekművének. Költőtársával szemben ugyanis Déry nem tudja érzelmileg vállalni ezt a környezetet – bár tételesen kijelenti: itt véli megtalálni a megálmodott „jövő” zálogát.¹⁹

A fent jelzett konfliktusok még alig-alig érezhetően, talán még írójuk előtt sem tisztázottan vannak jelen a naplófeljegyzések e korai szakaszában (1935. június–1936. augusztus 20.). Felerősödésük és nyílt kimondásuk (a moszkvai perek, André Gide ismert könyve és a magyar párt népfrontos politikájának kudarc következtében) csak a következő évre, hónapokra időzíthető (igaz, akkor sem a nyílt

¹⁸ A Gondolattal való kapcsolathoz lásd *A politika vonzása és taszítása* című tanulmányunkat = D. T. *Úr feleletei, avagy a befejezett mondat*, Bp., 1994, 74–82.

¹⁹ Emlékeztetül érdemes felidéznünk néhány sorát:

„Nem kedvelem én ezt a világot!
Sötét vagyok én ebben a sötétben. Néma a némaságban...
A külvárosi szélben
súlyosan ülök a szemét között, mint a rozsdás vasak...
oly szikkadt itt a világ, hogy minden porszemecske
táptott farkastorokká lesz s kiölti vörös nyelvét...
ülök a szemét között és ravaszul pislogok,
ha szemembe néznek: néma cseléd,
ki a föld porát pajzsként emelte feje fölé...”

(D. T., *A felhőállatok*, Bp., 1970, 175–176.)

deklaráció szintjén). – Az előttünk fekvő feljegyzések csak rejtetten adnak hírt az egymásra torlódó feszültségekről, s csak a tények gondos elemzéséből deríthető ki a svájci kitörési kísérlet oka és eredménytelen befejezése. (A Thury Zsuzsával létesített és ugyancsak kudarcba fulladt „pótkapcsolat” története ebből a nézőpontból csupán a Budapestről való távozás, illetve elvágódás melléktételeként értelmezhető.²⁰⁾

Szilasiék vendéglátó otthona ezúttal nem hozta meg a feloldódást. Az itt eltöltött hat hét eseményei legfeljebb mint az időleges kikapcsolódás érdekes, de mégis csak külső eseményeként jöhetnek szóba. Bár tegyük hozzá: szemléletesen árnyalják a németiség képviselői délre-nyugatra irányuló és 1933-ban megkezdődött rajzásának képét. S azt sem hallgathatjuk el, hogy új és új oldalról világítják meg az író sehol és soha meg nem szűnő érdeklődését embertársai, azok nyelve és környezete iránt; beleértve a múlt, a művészet rangos teljesítményeit is – az Orta tónál, Vicenzában vagy Velencében.

Azon, hogy az elutazása előtti éjjelen ismét megkísérli a szerencsét, az elmondottak után már nemigen csodálkozunk. Tudat alatt minden bizonnyal érezte már, hogy az út semmit sem oldott meg – otthon „kezdődnek a gondok, a rossz-kedv”...

Előző szövegközlésünkhöz hasonlóan a feljegyzéseket szó szerint, kihagyások nélkül közöljük. Csupán a központosításban engedtünk meg magunknak – a közöltek jobb áttekinthetősége érdekében – néhány apró változtatást. Ugyanezt tettük egy-két, a sietségben elmaradt rag, illetve hiányos családi- és földrajzi név esetében.

1934. okt. 23. Este el Spanyolországba, Mama bátor, visszatartja sírást. Eti²¹ kikísér vonathoz. Vilivel együtt Genovába,²² ráfizet nekem II. osztályra, hogy együtt utazhassunk. Milánóban villamosról meglátjuk Lilit autóban,²³ futva utolérjük, egy órát együtt vagyunk. Este egyedül dömtéren,²⁴ tovább Genovába, Hotel Cresto,²⁵ kis éjjeli séta.

okt. 24. Hajóraszállás (Augustus),²⁶ berlini házaspár, tüdőbeteg uruguayi,²⁷ ping-pong, Promenade-Deck,²⁸ búcsúzó, síró tömeg a genovai rakparton.

²⁰ E szerelem tündöklését és elhalását lásd *Egy mátrai tárgyú novella – és forrásvidéke* című tanulmányunkban (Megnyugodva és megbékélve: Tollvonások Déry Tibor arcképéhez, Bp., 1994, 50–57).

²¹ Nagy Etelhez (1907–1939) lásd a 13. jegyzetet.

²² Szilasi Vilmos (1889–1966), filozófus. A Nasici horvátországi fiókjának a szürke eminenciásként, feltehetően Abbáziában vagy Triesztben csatlakozott az íróhoz. – Barátságukról, kapcsolatukról Déry hosszabban ír az *Ítélet nincs c.* önéletrajzi regényének *Két befejezetlen mondat* című fejezetében.

²³ Rosenberg Lili (1897–1973), az író anyai unokahúga, Szilasi Vilmos felesége. Emlékét Déry az 1973. szeptemberi *A napok hordalékában* örökölte meg.

²⁴ A korabeli menetrend szerint a Budapest–Déli pályaudvarról 20.03-kor induló nemzetközi gyors csak a következő nap, 17.45-kor futott be Milánóba. – Az író minden bizonnyal utólag vetette papírra emlékeit, s feltehetően sietségében „vonta össze” az október 23-i indulással a milánói, majd a genovai eseményeket. (Feltételezésünket a 43. jegyzetben szereplő löverseny téves időzítése is igazolja.)

²⁵ Az író itt és a továbbiakban is röviden feljegyzi az általa igénybevett szállodák és közlekedési eszközök elnevezéseit.

²⁶ Az „Italia” nevű hajózási társaság Barcelonán, Rio de Janeíron, Santoson és Montevidéon keresztül Buenos Airesig közlekedő expressz hajója.

²⁷ A hajón szerzett friss ismerős a továbbiakban – még Mallorcán is – többször felbukkan a feljegyzésekben. Teljes neve: C. Menendez Pollauo.

²⁸ Helyesen: Promenadendeck – a hajó sétatédfelzete.

okt. 25. Reggel 8: Barcelona, uruguayi-val együtt kiszállás, ruhatárban nem kapunk elismervényt, uruguayi nem tér magához (senza hiquvuta!).²⁹ Taxin Mimihez,³⁰ nincs otthon, séta, kávéház. Ebéd Miminél, utána szálloda (Calle Bogneria, Fonda Espanola).³¹ A Café Liceo-ban Brachfeld,³² este Mímivel a variochinese-ben,³³ gumüzetek (gama),³⁴ Bombay,³⁵ meztelen nők. Kalauzok, cipőtisztítók cigiznek. Öntudatos szabadság.

okt. 26. Kikötő, Colon toruña,³⁶ Montjuich-ra³⁷ siklóval, egyetlen utas vagyok. Mimi férje letartóztatva. Ebéd Brachfeld panziójában, kikötő podgyász, kétségbeesett lyoni nők, kiktől mindenki pénzt vesz, öreg ki nem akar öt pesetából viszszaadni, szálloda (előbb katedrális),³⁸ majdnem elalszom hajót. Brachfeld kijön hajóhoz: Ciudad de Mallorca Cubierta (fedélzeten alszom).³⁹

okt. 27. Suschny⁴⁰ a kikötőben. Hotel Peru,⁴¹ Terrenoban,⁴² találkozás uruguayival, ebéd után lóverseny,⁴³ utána Café Born, séta a Born-on.⁴⁴ Szobalány, mert ágyban fekszem, nem mert szobába jönni, férfit küld.

²⁹ A szállodanevekhez hasonlóan az író a frissen megismert spanyol/katalán kifejezéseket is feljegyezgeti. Itt: elismervény nélkül. Barcelonai élményeiről az író utóbb egy német nyelvű írásában is beszámolt (*Flüchtige Eindrücke in Spanien*, Pester Lloyd, 1935. július 19., 162. sz., reggeli kiadás, 1–2). A naplóban szereplő kifejezést az váltotta ki az útítárból, hogy a hordár a kifizetett munkadíjról és nem a csomag átvételéről adott elismervényt, illetve számat. Így az érdekelteknek másnap külön kellett kikeresgélgni a csomagot egy gyanús és alig őrzött raktárban.

³⁰ Mimi Singer, az író 1931–32-beli berlini tartózkodása alatt megismert mozgalmi aktivista. Férjével, dr. Rolf Singerrel a hitleri hatalomátvétel után hagyták el Németországot. Utóbb az USA-ban telepedtek le; a hatvanas években, miután Déry művei megjelentek nyugaton, újra felveszi vele a kapcsolatot. Levelei a PIM Déry-hagyatékában.

³¹ „Spanyol fogadó”, az író ezúttal még az utcanévet is rögzíti.

³² Brachfeld Olivér (1908–1975), pszichológus, irodalomtörténész, műfordító. Déry feltehetően még párizsi, illetve bécsi egyetemi éveiből ismerte. A PIM Déry-hagyatékában fennmaradt és a barcelonai egyetem feljélcével ellátott levelei szerint az író eljuttatta hozzá *A befejezetlen mondat* első kötetét és néhány elbeszélését – abban a reményben, hogy azokat lefordítja. Alakját HARASZTI István *Poggyász nélkül* című visszaemlékezései is megőrzik (Bp., 1981, 133).

³³ Variochinese – helyesen: Barrio Chino –: kínai negyed. Gyakorlatilag nem sok köze van a kínaiakhoz, Barcelona szórakozó negyedét jelöli.

³⁴ Az üresen hagyott helyre valószínűleg a gumüzet spanyol elnevezése került volna.

³⁵ Minden bizonnyal egy mulató neve.

³⁶ A tengerparti sétányon található emlékmű. Colon: Kolumbusz Kristóf nevének katalán változata.

³⁷ A város fölé emelkedő 213 méteres magaslat. Az író nyilván nem csupán a szép kilátásért kereste fel, hanem hogy megismerkedjen az itt felállított 1929-es világkiállítás épületeivel és a hozzájuk csatlakozó Pueblo Españolal, a spanyol tartományok különféle falusi építkezését bemutató skanzennel.

³⁸ Az óváros gótikus negyedében lévő Szt. Eulália-katedrálisról van szó. A hagyatékban fennmaradt kis térkép azt sugallja, hogy az író különleges figyelemmel ismerkedett Barcelona – római emlékeket is megőrző – történelmi városságjával.

³⁹ Az író nem kabin-, hanem az olcsóbb fedélzeti jeggyel utazott.

⁴⁰ Hans Suschny (lásd a 4. jegyzetet) a húszas évek végén került Mallorcára, Déry látogatása idején a helyi turf-újság szerkesztője. Minden bizonnyal ezzel a foglalkozásával függ össze, hogy vendégét már a megérkezés délutánján a lóversenypályára viszi. (A hippodrom a mai Blanquerna városnegyedben működött. Helyét azóta beépítették.)

⁴¹ Palma főtere, a Plaza major közvetlen szomszédságában lévő Plaza Palou y Coll 18. alatt lévő szerény szálloda.

⁴² Helyesen: El Terreno, a kikötői negyed fölé nyugatról emelkedő városrész. Az óvárosban fekvő Hotel Peruban az író csak átmenetileg szállt meg, Hans Suschny segítségével rögtön albrét után nézett a fenti – a harmincas években még csak félig beépített – negyedben.

⁴³ Ismét egy adat, amely Déry keltezés-tévesztését igazolja. A sziget egyetlen napilapja, a La Última Hora a hat futamú – és a Sociedad Hípica de Mallorca által szervezett – lóverseny időpontját október 28-ra, egy nappal későbbre hirdeti.

⁴⁴ Born: az óvárost nyugatról határoló, fikusz-fákkal szegélyezett hosszúka tér, a társasélet egyik központja.

okt. 28. Szoba: Calle Bonanova⁴⁵ 84 (Terreno). Délután költözés. Másnap három napos túra Suschny-val (míg villanyórát felszerelik) Valldemossa-ba.⁴⁶

Első éjszaka C'an Mario⁴⁷ – este sakk, temetés gyertyafényénél, német penziósok (esztéta): Walter Arnold,⁴⁸ szállóban óriási magányos öreg ír.

Második nap Sollerbe,⁴⁹ tengerparti út, délben Deia,⁵⁰ este érkezünk.

Leopold Salvátor⁵¹ lányának kastélya mellett, Miramar, mindenfelé Mirador-ok,⁵² kiugró szikla: La Formada.⁵³ Este Sollerben kis téren kávéház.

Harmadik nap Sollerben esik, délben vonaton haza.

nov. 1. és 2. Az uruguayi, Pollauo, tüdőbajos, mindenkit megszólít, óráig beszél. Este bordelban⁵⁴ és a Casa Espanolaban,⁵⁵ másnap este vele a Venta y Ritagvaban⁵⁶ kabaré, két nővel, akik pezsgőért szekálnak. Esőben haza.

November Napi öt óra regény. Magam főzök spirituszon. Esténként Alhambra vagy Born.⁵⁷ Újságárusok, gyerekek, macro tumorar⁵⁸ (Ultima Hora).⁵⁹ Olykor Suschny, vasárnaponként vele lóversenyen. Pollauo visszavonult, miért?

Pétlás Valldemossa-i kiránduláshoz. Vörösrre festett juhok, légycsipések ellen!

Odahaza főzök, spirituszon. Reggelenként kenyér ablakban. Mészárosnál, Margarita fűszeresnél vásárlás. Ensaymada (sütemény).⁶⁰ Este utolsó villamossal haza (Porto P-i),⁶¹ kalauz már magától megállítja Calle Francian.⁶² Felfedezem Lena's

⁴⁵ Ma: Calle Robert Graves. Tulajdonosának nevét lásd a címjegyzékben.

⁴⁶ Palmától 20 km-re északra fekvő kisváros; karthauzi kolostorában időzött 1838/39. telén Frédéric Chopin és George Sand.

⁴⁷ A karthauzi kolostor bejárata alatt fekvő – s a Calle Uetam 8. alatt ma is működő – tisztességes színvonalú szálloda. C'an = Casa de don... rövidítése.

⁴⁸ Walter, Arnold (1902–1973), zeneszerző és kritikus. A harmincas évek elején a Vorwärts, A Weltbühne és a Melos munkatársa Berlinben, 1933-ban Spanyolországba, 1937-ben Kanadába emigrál.

⁴⁹ A sziget sziklás partokkal övezett nyugati kikötője.

⁵⁰ A Valldemossa és Soller közötti kacskaringós hegyi út közepe táján fekvő – teraszosan épült – falu. Temetőjében nyugszik Robert Graves.

⁵¹ Helyesen: Ludwig Salvator. A Habsburgokkal rokon főherceg a múlt század második felében települt a szigetre. *Die Balearen* című kilenc kötetes munkájának döntő szerepe volt Mallorca általános megismertetésében. A sziklás nyugati part egyik legszebb pontján Son Marroig elnevezéssel olasz stílusú kastélyt építtetett, amely ma múzeumként üzemel.

⁵² Miramar, Mirador: tengerparton fekvő „szépkilátóhelyek” spanyol/katalán elnevezései.

⁵³ Helyesen: La Foradada. A Son Marroig kastélytól északnyugatra fekvő hatalmas sziklaképződmény. Itt jegyezzük meg, hogy az író a kastélyt és a La Foradadát kis amatőr felvételeken is megörökítette (PIM Képzőművészeti tár).

⁵⁴ Bordel: bordély, kupleráj.

⁵⁵ Casa Española (Spanyol ház): az óvárostól nyugatra fekvő kikötői/szórakoztató negyedben fekvő vendéglő.

⁵⁶ Venta y Ritagva, Venta y rita-agva (helyi dialektusban): tanya és „víztágadó”, rusztikus hangulatú vendéglő az előző jegyzetben is említett Santa Catalina negyedben.

⁵⁷ Alhambra: az óvárost körbefogó „nagykörút” délnyugati zárószakaszán, az Avenida Antonio Maurán fekvő Hotel Alhambra, amelynek természetesen étterme és kávéháza is működött. Born: az előbbtől 3–400 méterre fekvő Café Born, lásd a 44. jegyzetet.

⁵⁸ Helyesen: macro tumorales, óriási daganatok; a helyi szleng egyfajta fordulata a politikai vagy más természetű botrányok jelölésére. Ezzel a felkiáltással próbálták kelendővé tenni lapjaikat a kis újságárusok. Ne feledjük: 1934 őszén Katalóniában és Asztúriában vérbe fojtották a szakszervezetek fegyveres ellenállását, megindult a jobboldal előrenyomulása, amely utóbb polgárháborúba torkollott.

⁵⁹ La Ultima Hora (Az utolsó óra): 1893-ban alapított napilap, ma is él.

⁶⁰ Ensaymada/ensaimada: édes, csiga formájú péksütemény.

⁶¹ Helyesen: Porto Pí, a villamosjárat El Terreno-i végállomása.

⁶² Calle Francia: az író lakásához legközelebb eső villamosmegálló.

Bart⁶³ esténként. Lábujjhegyen nyitok be kertbe, nehogy kakas felébredjék, rengeteg kakas, rosszul alszom. C. Menandez Pollauo.⁶⁴ Egyszer villamoson Cas Catalanban.⁶⁵

Suschny-nak néha kibicelés. Hunold, egyik partnere, spanyol feleséggel, fénykép-nagyító.⁶⁶ „Halottak napján jó idő kell, hogy legyen, hogy kivigyék sírokra fényképeket, délután eső, hogy elázzanak. Suschny lóverseny-rendszere. Szántó⁶⁷ az Oasisból.⁶⁸

Else Dietz,⁶⁹ első éjszaka kiderül, hogy amputált lába van. („Du wirst mich gleich stehenlassen!” az ágyban).⁷⁰ Meg akarnék tőle szabadulni, sajnálom. Lefekvéskor lecsatolja mülábat. Egy este Titos Bar,⁷¹ egy este Café Bellver.⁷² Még ő is szeret táncolni. Újságokat hoz pavilonból, ahol dolgozik.⁷³

Tetőterraszon dolgozom, kettőig-háromig. Levélhordó (cartero) ekkor jön, terraszról látom. Regény 117 oldal.

December 9. Autón éjjel és vissza Formentorba, kaszinó.⁷⁴ Autóban hajóskapitány, öreg, Casablankából faszlabakat hozott.⁷⁵

Regényírás fáradtabban megy. Agár-verseny (galgos) kivilágított pályán.⁷⁶

Egész hónapban napsütés, január közepéig.

Herreréknél (német ingatlanügynök, Casas y Fincas)⁷⁷ karácsony: Else,⁷⁸ Fernando de Esteban y Alvarez postatitkár és német szemüveges barátja. Egy este Macarena-ban,⁷⁹ flamenco-k.⁸⁰ Újévkor Szántóval mozi és varieté Lyrico-ban.⁸¹

⁶³ Lena's Bar: a tulajdonosa keresztnévéről elnevezett „bar”, ahol ételt is felszolgáltak. Pontos címét nem sikerült kideríteni.

⁶⁴ Lásd a 27. jegyzetet.

⁶⁵ Helyesen: C'ás Catalá, Palma délnyugati elővárosa.

⁶⁶ Egyike az író új ismerőseinek. Neve után ítélve szintén német, s feltehetően emigráns. További adatai a címjegyzékben.

⁶⁷ Szántó: a napló végén közölt címjegyzék szerint Szántó Eric. Az új ismerősi kör magyar tagja, foglalkozását, közelebbi kiletét nem sikerült kideríteni.

⁶⁸ Oasis: El Terreno egyik közlekedési elágazásánál, a Plaza Gomilán működő kis „bar” elnevezése.

⁶⁹ Else Dietz: frankfurti származású gazdag hölgy, aki egy villamosbaleset nyomán vált nyomorékká, s emiatt hagyta el szülővárosát. Alakját, kapcsolatukat az író az *Ítélet nincs* című kötet *Agilis, ifjú alakom* című fejezetében is megőrökíti.

⁷⁰ „Du wirst mich gleich stehenlassen!”: „El fogsz mindjárt hagyni!” (ném.)

⁷¹ Tito's Bar: a Born közelében, az óváros nyugati szélén fekvő kisvendéglő.

⁷² Café Bellver: az El Terreno fölé emelkedő erődítmény alatti kis kávéház.

⁷³ Az *Ítélet nincs* idézett fejezete (lásd a 69. jegyzetet) szerint a pavilon a város főterén állt. A feljegyzések alább Biblioteca Internacionalként aposztrofálják.

⁷⁴ Mallorca északi részén lévő, romantikus fekvésű félsziget, Adán Diehl luxusszállodájával és játékkaszinójával.

⁷⁵ Faszlabakat: prostituáltakat. Az író alkotta szó az erekiót a „felállással”, azaz szürrealisztikusan a „lábakkal” hozza összefüggésbe. Lásd MAK Károly visszaemlékezéseit (*Kortársak Déry Tiborról*, Bp., 1994, 78), amelyek elmondják, hogy legutolsó, fergeteges szerelme alkalmával az író „valahányszor a tettek mezejére lépett, elénekelt a Szózatot” – ennek hallatán ui. illik „felállni”...

⁷⁶ Nyilván korábbi (vagy későbbi) eseményre vonatkozó bejegyzés. A La Ultima Hora szerint az agárversenyeket kéthetente rendezték, s decemberben 1-jén, 13-án és 29-én került rájuk a sor. A „Ca-nondromo” ma is a régi helyén működik a „nagykörúttól” északra fekvő San Sebastian negyedben.

⁷⁷ Casas y Fincas: házak és birtokok, feltehetően Herrér cégtáblájának felirata.

⁷⁸ Else: Else Dietz, lásd a 69. jegyzetet.

⁷⁹ Macarena: az óváros ismert bárja és étterme, amelyben varietéműsorokat is színre vittek. Az északnyugat felé tartó La Rambla „alléjában” állt. Ma a Venezia Bar működik a helyén.

⁸⁰ Egy Hollandiából származó spanyol tánc táncosai.

⁸¹ Varieté Lyrico/Teatro Lirico: a Puig de Sant Pere szórakozó negyedben (Alhambra Alle 7.) működő színház. A La Ultima Hora a „Ballet Girls-Zaid” című műsorát hirdette szilveszterre.

Hunoldnál elzálogosítom fényképezőgépet. Néha Szántónál irodában dolgozom. Else-vel szakítok, levélben, könnyen megy. Else bajai Biblioteca Internacionalban, társa megszökik.

Január közepe után két hét rossz idő. Nyereség ló- és kutyaversenyen. Évi (Niedermayer) Bernardo⁸² barátja, néhány este Titos-ban táncolok. Két hétig nem dolgozom. Minden este Lena's Bar, Szántó hozzám ül, nőkről kesergés. Olykor vacsora a Fondában.⁸³ Bernardo féltékenysége. Kelemen Stefi⁸⁴ levele, pénz Valenciából nehezen jön,⁸⁵ sürgöny váltások. – Napozás a kis terraszon tetején. Fűszeresnél (Marguerita) számla. Kranz, hegedülő szomszéd. Egy vasárnap eső miatt nincs lóverseny (Cap Palma Deportiva).⁸⁶ Kétségbeesett biliárdozás Suschnyval. Január közepén a legnagyobb hidegben mandulavirágzás, Génova-i országúton séta délutánonként.⁸⁷ Ha a nap eltűnt a domb mögött s nem süt a szobámba – utána-megyek. A kedves, szemüveges gyorsmozgású háziasszonyom.

Hó vége felé Évi, Bernardo, Suschny és egy német lány, gulyásfőzés egy elhagyott villában. Évi dakszlija, Giu.

A részeg angolok, öreg nők Lena-ban különböző gigolóikkal. A kedves kopasz starter.⁸⁸ Esténként sakk a Bornban Suschnyval és Szántóval. Janine Saldubèhere,⁸⁹ akit nőhiányba hajszolok, de nem jelentkezik. Lénában svéd nők, dán nők, angol Colonel,⁹⁰ meleg nők stb. Suschny detektív regényét olvassa fel nekem (Le sauveur de Madonne).⁹¹ Az örült spanyol lány, hello-val jön be bárókba, mindenkivel kezecskéz. Minden asztalhoz leül, 10 centet koldul, uccán mindig eszik, remekül iszik, hajadonfőjt jár.

febr. 20. Egy este erős gyomor- és hasfájdalmak (Barcelona klinika).⁹² Szántóval kirándulás. Első nap Estellencs,⁹³ délelőtt hűvös, esik, délután kisüt nap, előttünk 11 spanyol kiránduló. Hol beérjük, hol ők hagynak el. Estellencs édes kis ódon falu völgyben. Fonda Nueva,⁹⁴ este sakk kávéházban, lányok a nyilvános mosodában, faluvégén villanynál.⁹⁵

⁸² Bernardo: egyike Déry új ismerőseinek, személyéről sajnos semmi közelebbit nem sikerült kideríteni.

⁸³ Fonda: vendéglő, vendégfogadó, pontos elnevezése sem ebből a mondatból, sem a további szövegből nem derül ki.

⁸⁴ Kelemen István, a Nasici fakitermelő és feldolgozó tröszt spanyolországi vezetője, az író régi ismerőse.

⁸⁵ Az író havi apanázsát, amelyet a Szilasi házaspár jóvoltából élvezett, a Nasici spanyolországi fiókja utalta számára. Ám a ló- és agárversenyek miatt így is gyakran volt pénzzavarban – és ilyenkor a Nasicitól igyekezett előlegeket (vagy éppen nagyobb összegeket) kicsikarni. (Az ezzel kapcsolatos levelezést lásd a PIM Kézirattárában.)

⁸⁶ Cap Palma Deportiva: Palmái Sport Kupa, a lóversenyek elnevezése.

⁸⁷ A félreértések elkerülése végett: ez a Génova nem az olaszországi kikötővel azonos, hanem – nevében ékezzettel – Palma egyik délnyugati elővárosa.

⁸⁸ Starter: versenybíró (ang.).

⁸⁹ Janine Saldubèhere: kilétét nem sikerült tisztázni.

⁹⁰ Colonel: ezredes (ang.).

⁹¹ Le sauveur de Madonne: A madonna megmentője.

⁹² 1955-ben írt önéletrajzában (*Botladozás*, Bp., 1978, I, 24) az író gyomorsüllyedésről beszél.

⁹³ A sziget nyugati, sziklás partvonalán, Palmától 46 km-re fekvő falucska.

⁹⁴ Fonda Nueva: Új fogadó, a Sant Joan Baptista plébániatemplom közelében. Napjainkban a Cafe Colmado Estanco, illetve a Jaime's Bar működik a helyén.

⁹⁵ A hegyekből lefolyó forrásvizet egy 8-10 m hosszú betonteknőbe fogta fel a falu népe. Fedett helyiségével ma is érdekes látványosság.

febr. 21. Reggel gyalog Banyalbufar-ba,⁹⁶ Fonda Mar y Vent, márványlépcső, fürdő, két emelet lefelé.⁹⁷ Csodálatos terrasziültvények, víztárlókkal le a tengerig (paradicsom és bab). Délután termoforozás.⁹⁸

febr. 22. Szél. Gyalog Esporlesba,⁹⁹ ahol ép elérjük autóbust Palmába. Egész úton erős fájdalmak.

Minden este Bornban sakk, Suschnyval, Szántóval hármas verseny 1 pesetáért.

A Freund¹⁰⁰ két felesége: Lili és Jadja (utóbbi nyomán elhatároztam, hogy Ibi-zába¹⁰¹ költözöm). Jadja barátja szőke pilóta. Fia: Assar. – Az első számú Freundné Londonba megy, 100 pesetát kap kölcsön Lénától, hogy elutazhasson.

Herr,¹⁰² akit elhagy felesége, – Fernando Esteban Alvarez szeretője lesz (postatitkár). Ez tehát elválik, addigi szeretőjétől, első számú Freundnétől.

febr. 28. Karnevál, séta a Bornon Herrnével és Elsével.

Március, április. Esténként sakk a Bornban. Galgos.¹⁰³ Időnként semmi pénz, gyalog haza és városba Sta Catherina külvároson át. Hitelben eszem Lena's-nál, Carlos Nicolas.¹⁰⁴ Olykor séta Génovába¹⁰⁵ a Castillo Bellver¹⁰⁶ körüli erdőben. Már nyári hangulat, a Plaza Gomilán¹⁰⁷ már üdögélnék az emberek. Nagypénteken körmenet színes csuklyákkal, álarcban, hegyes sipkákkal, fáklyákkal (a Cofradia-k, a laikus rendek). Mulatók nevei: Titos, Los Pinos, Trocadero.

Májusban ugyanaz. Munka valamivel jobban, befejezem második kötetet. Másnap elutazom. (Előzőleg Ferinek írt levélre¹⁰⁸ Nina jegyet küld,¹⁰⁹ visszaküldöm. Teljes pénztelenség!) Utolsó nap Valenciából 500 peseta hajóra szállás előtt.¹¹⁰ Sonia-Mona,¹¹¹ autón haza, autón hajóra, hajón Kofler lány,¹¹² francia nő.

Június 2–5. Barcelonában: Szántó,¹¹³ Thein, Gergely,¹¹⁴ ortodox magyar-zsidó vendéglő. Konzul nem ad jegyet, olasz vasútjegy nem jön, Gergely (Chile, Peru) tanácsolja, hogy határon toloncoltassam ki magam. Olasz határon kedves öreg állomásfőnök, rideg rendőrfőnök, valami engedmény. Vonaton magyar szabó Afrikából, gyerekkel. Éjjel egy órás séta Milánóban, állandó szorongás, hogy határ-

⁹⁶ Estellenctől északra, légvonalban 5 km-re fekvő, sziklára épült halászfalu.

⁹⁷ Fonda Mar y Vent: Tenger és szél fogadó. Háromcsillagos szállodaként ma is működik, pontosan abban az alakjában, ahogyan Déry leírta.

⁹⁸ Az író és Szántó Eric feltételezhetően a magukkal hozott termoforon készítették „étrendjüket”.

⁹⁹ Banyalbufartól keletre, már a szárazföld belsejében és völgyben fekvő falucska.

¹⁰⁰ Déry új ismerőse, pontos kilétét nem sikerült meghatározni.

¹⁰¹ A legkisebb Baleari sziget, Mallorcától délnyugatra.

¹⁰² Herr: ingatlanügynök (lásd a 77. jegyzetet, keresztnévét nem tudtuk kideríteni).

¹⁰³ Galgos: agarak, ti. agárversenyek.

¹⁰⁴ Carlos Nicolas: feltehetően a Lena's Bar tulajdonosa.

¹⁰⁵ Lásd a 87. jegyzetet.

¹⁰⁶ A város fölé magasodó, a 13–14. században épült kör alakú királyi várkastély.

¹⁰⁷ Plaza Gomila: a Bellver alatt elterülő tér, belőle ágazott ki a Calle Bonanova, ahol az író bérlakása volt.

¹⁰⁸ Feri: Szilasi Ferenc, Szilasi Vilmos öccse, ügyvéd. Rendszerint ő közvetített az író különféle pénzügyeiben.

¹⁰⁹ Nina: Rosenberg Hermann-né, az író anyai nagynénje, Szilasiék mellett – igaz, szerényebb mértékben – ő is rendszeresen hozzájárult Déry apanázsához.

¹¹⁰ A spanyol Nasici fiók Valenciában működött.

¹¹¹ Feltételezésünk szerint két széplány neve, akiknek a társaságában az író könnyelműen eljátszotta (talán a Formentorban működő kaszinóban) utolsó pesetáit.

¹¹² Az alkalmi ismerős keresztnévét, kilétét nem ismerjük.

¹¹³ Nem tudtuk kideríteni, hogy azonos-e a Mallorcában megismert Szántó Erickel.

¹¹⁴ Thein, Gergely: Thein Alfréd, kritikus, a harmincas évek közepén a Nyugat rendszeresen közölte francia és japán tárgyú írásait; Gergely Imre, újságíró, a budapesti Népszava spanyolországi tudósítója.

tól-határig elég lesz-e a pénz. Este 10-kor Pest, felhívom Etit. Országház kávéház!¹¹⁵

Barcelona (pótlás) levél Lilitől pénzről.¹¹⁶ Szántó elhalasztja útját, hogy irodalmi ügynökséget velem megbeszélje. Esténként lógás vele, Theinnel, mulatókban Paralellon,¹¹⁷ összes bordélyokban.

1935. jún.–1936. aug. 20-ig Budapest, mamával Árpád u. Regény harmadik kötet. Novellák. Két vers (Búcsú és Külvárosi ének) 1935 őszén.¹¹⁸ Eti házassága,¹¹⁹ sok vita, veszekedés, féltékeny is vagyok, számtalanszor el akarok válni. Télen szoba Akadémia-u. Már nem is tudom felidézni, min vesztünk össze, pedig hetekig, egy ízben két hónapig nem érintkeztünk, elkerültem.

¹¹⁵ A Kossuth Lajos tér 13–15. szám alatt működött kávéház, ma a Postabank V. kerületi fiókja.

¹¹⁶ 1932 októberében meghalt Rosenberg Hermann, a Nasici-féle vállalkozás elnök-vezérigazgatója, s távozásával akadózni kezdett a tröszt működése. Mindez Szilasiék anyagi helyzetére is hatással volt. Vállalták ugyan az író munkájának rendszeres anyagi támogatását – egy közepes fizetéssel is felérő, havi 120 pengős összegben –, de nem tudták kielégíteni Déry ismétlődő külön kéréseit. Az unokahúg levele, amelyet Berend László, a Nasici pénztárosa útján juttatott el Palmára, a maga szokimondásában jól érzékelteti az élő és élő rokon kapcsolatokat – és az azokat terhelő konfliktust is nyíltan, bár tapintatosan feltárja. A fentiekre való tekintettel érdemes teljes terjedelmében idéznünk:

„Brissago, 1935. május 27.

Drága Tiborkám!

Ma kapok megint sürgönyt Berendtől, hogy pénzre van szükséged. A múltkori sürgöny miatt már nagy vitám volt Vilivel, az ő kimondott kívánsága, hogy 120 pengőt kapj havonta és nem többet. Nem is mondhattam el neki, hogy a télen küldtem már neked külön. Kérlek, ezentúl ne hozz Vilivel szemben ilyen kellemetlen helyzetbe. Ha most itthon volna, nem küldhetnék neked újra, és így is nagyon rossz érzés számomra, hogy úgyszólván a háta mögött kell tennem. Nincs is kedvem saját jóérzésem ellenére Vilivel temiattdig mindig újra veszekedni. Sem vagyoni helyzetünk[nek], még kevésbé jövedelmünknek nem megfelelő, amit fölünk az évek folyamán kaptál. Be kell rendezkedned úgy, hogy meg tudj élni abból, amit kapsz, és ha nem, akkor a te dolgod, hogy mit csinálsz. Most már hányadszor indulsz egy nagy útnak úgy, hogy előre tudod, kénytelen leszel még pénzt kapni. Mamától hallottam, hogy nem akarsz hazamenni, pedig betegem az egyetlen okos volna. Egészen tönkre fogod magad tenni, nem vagy már fiatal, és a te korodban a szervezet nem bírja már ezt az életmódot. Mindegyikünk élete tele van kompromisszumokkal, neked is le kell egyszer számolni a lehetőségekkel. Más ember is dolgozik Pesten, ezt már megírtam neked nem egyszer, és más ember is szeretne egész télre délre menni. De a körülmények nem engedik, a tied sem.

Nagyon sajnálom, öregem, hogy éppen amikor beteg vagy és rossz közben ilyen levelet vagyok kénytelen neked írni. Szerettem volna veled személyesen erről a dologról beszélni, de most már nem várhattam be a következő találkozásunkat. A mostani 480 pengővel 6 hónappal vagy előlegben. Nincs módomban több pénzt küldeni. Kérlek, utazz haza most és próbálj otthon dolgozni, ha meggyógyultál. Ne gondold, hogy ezek csak üres szavak. Vilinek nagyon megcsökkent a jövedelme, és azonfelül az örökségből számomra alig marad, ha kötelezettségeinket leróttuk. Most a Nasicival is teljesen bizonytalanul állunk, nem tudjuk, mit hoz a jövő. Tényleg nem küldhetek neked most egy fél évig semmit. Vili megint Jugoszláviában van, képzelheted, milyen elkeseredetten, egy éve nem tudott dolgozni.

Miután címedet elvesztettem, Berend által küldöm a levelet.

Kérlek, menj haza, rossz érzés számomra, hogy ott betegem vagy, minden segítség nélkül.

Isten veled, ölel

Lilid”

¹¹⁷ Paralello: Barcelona szórakoztató negyede.

¹¹⁸ A *Búcsú* utóbb a Pesti Napló 1936. május 3-i számában, a *Külvárosi ének* pedig a Korunk 1937. márciusi számában kapott nyilvánosságot. Költészetének reprezentatív válogatásába, a *Felhőállatok* című kötetbe az író utóbb csak a *Külvárosi éneket* vette be (Bp., 1970, 175–176). – A Nagy Etel iránti szerelmét lezáró *Búcsú* feltehetően Vas István érzékenységre való tekintettel maradt ki a kötetből. (A Pesti Naplóban való közlés ajánlása is már „I.-nek” szól – és nem E.-nek, ahogy várható volna.)

¹¹⁹ Nagy Etel és Vas István 1935. július 14-én kötötték házasságot. Egyik tanújuk – Déry Tibor volt.

Gondolat szerkesztése.¹²⁰ Tavasszal (Eti tudtával) Zsuzsa,¹²¹ „hogy kevésbé legyenek kiszolgáltatva”. Vácra vonaton, Kuria Szálló, éjjel bál. Bevon családjába (két udvari szobában heten), bátyja stb.¹²² Juniában vagy júliusban Mátraszőlősen, paying guest,¹²³ öreg ezredesék kutyákkal stb. egyedül átköltözöm -ba,¹²⁴ Zsuzsa meglátogat, összekülönbözőnk, éjjel kocsin meglátogatom Mátraszőlősen.¹²⁵ Félek, hogy beleszeretek. Kővér barátnője (egyszer kirándulás Alsó-Hutára kocsin). Előbb utazom haza, Gödöllőn újra találkozunk, később egy éjjel Cinkotán. Váloperre hazautazik, Cluj,¹²⁶ onnét kezdve részben szándékos elhidegülés, majd véglegesnek látszó elválásfele egy nappal Joachimsthal¹²⁷ előtt. (Intermezzo, éjjel 2-kor részegen eljön lakásba, egy ugyancsak részeg este Naphegy-u. kocsmában stb.) Kis földszinti lakás Naphegy utcában anyjával.

Aug. 20. mamával Joahimovba. Egy hétig ápolom. Rendkívül fárasztó, hajnali fürdők, öltözés, automata játék.

Aug. vége felé: Brissago,¹²⁸ Stresában¹²⁹ hiába várok Szilasiékra. Vendégek: Marta, Scheppék, Halbanék.¹³⁰ Előbb külön lakom Marcacci-nál,¹³¹ zöld-rózsaszín szobában, majd leköltözöm. – Vili két hétig San Bernardinon.¹³²

Kirándulás: Ascona, Cafe Verbano, Monte Verita (szálló); Locarno;¹³³ egyszer Lilivel Lugano (Marta és Szami); én tovább Caslanoba, Klöpfer Mariánál.¹³⁴

¹²⁰ A Gondolat 1935 januárjában indult független baloldali szemléként. Szerkesztője az igényes és elméleti érdeklődésű Nemes (Nagel) Lajos volt, aki viszont a júniusi szám után a kiadás jogát átadta Vértés Györgynek, a KMP képviselőjének. Az 1936 januárjától 1937 novemberéig megjelenő és a korábbiaknál „politikussabb” szellemű folyóirat szerkesztésében az író csak az újrainduláskor vett részt.

¹²¹ Tavasszal, azaz: már 1936 tavaszán. Zsuzsa: Thury Zsuzsa (1901–1989), író.

¹²² Thury Zsuzsa bátyja: Thury Lajos (1896–1989), szintén író, újságíró.

¹²³ Paying guest: fizetővendég. A fennmaradt levelezés szerint az író nő nem júniusban vagy júliusban, hanem május folyamán lakott a mátraszőlősi Hajdú panzióban.

¹²⁴ A széptevő író Thury Zsuzsa után utazott és szintén a Hajdú panzióban szállt meg. Ám konfliktusai támadtak az ott időző dzsentroid társasággal, ezért utóbb a közeli Pásztóra költözött.

¹²⁵ A leírtak alkotják a néhány hónappal később megjelent *Békés szőlőhegy 1938-ban* témáját, illetve élményanyagát. Eredetileg *Egy délután a szőlőhegyen* címmel jelent meg az Újság 1936. évi karácsonyi számában.

¹²⁶ Thury Zsuzsa egy belgyógyász felesége volt, s 1931-től a kolozsvári Ellenzék munkatársa. Válásukra 1936. június végén került sor.

¹²⁷ Joachimsthal/Jáchymov: a mai Csehország területén (Karlovy Vary közelében) fekvő gyógyfürdő. A Déry család tagjai a tízes évek óta keresték itt a felüdülést és gyógyulást.

¹²⁸ A Lago Maggiore északi, Svájcba átnyúló partján fekvő kisváros. Egy 1946-ból származó, s a svájci Vörös Kereszt által küldött levelezőlap tanúsága szerint Szilasiék villája a Tre Cypresi utcában volt. (Illyés Gyulának írt képeslapján Déry viszont „Villa Leoncavallo”-ként említi.)

¹²⁹ Stresa: a Lago Maggiore nyugati partjának központja, a milánói vasúti szárnyvonal végállomása. A jelek szerint az író ebből az irányból igyekezett Brissagót megközelíteni.

¹³⁰ Szilasiék vendégszerető villája – az írón kívül – számos németországi ismerősük számára biztosított nyaralási lehetőséget. A feljegyzésekben említett Scheppék és Halbanék mellett a hagyatékban lévő amatőr felvételek „Dragendorffek” és „Lütchen műtörténész” nevét, illetve alakját is megőrkítették. Dragendorff, Hans (1870–1941), régész professzor a freiburgi egyetemen; Halban, Hans (1877–1947), a zürichi egyetem vegyész professzora; Lütchen, helyesen: Lüthgen, Eugen (1882–?), a művészettörténet professzora a bonni egyetemen; Schepp, Fritz (1864–?), berlini gyógypedagógus.

¹³¹ A nagy vendéglárára való tekintettel Szilasiék feltehetően egy közeli ismerősnél béreltek rokonuk számára szobát, amíg villájukban fel nem szabadult számára egy helyiség.

¹³² San Bernardino: a Svájc északi és déli részét összekötő, Olaszország felé tartó út legmagasabb hágója, illetve a tövében meghúzódó magaslati üdülő és erdőkitermelő központ. Szilasi Vilmos valószínűleg üzleti vagy legalábbis szolgálati ügyekben járhatott itt.

¹³³ Ascona, Locarno: Brissagótól 10, illetve 15 km-re fekvő ismert üdülőhelyek a Lago Maggiore partján.

¹³⁴ Lugano: a róla elnevezett tó nemzetközileg is ismert központja. Caslano: a Luganói tó nyugati partján fekvő félsziget, illetve üdülőhely. – Klöpfer Mária kiletét nem sikerült azonosítani. Lehet, hogy ő lenne az ekkor írt „francia novella” (lásd a 145. jegyzetet) vörös hajú és Marie nevű főhősnének prototípusa?

Egy délután Halbanékkal Roncoban, egyszer Piodinában.¹³⁵ Két hétig gyomor.¹³⁶ Éjjel vármőrök csónakja, reflektor.¹³⁷ Este festa.¹³⁸ Ciao (köszöntés: csau).¹³⁹ Egy este Scheppékkal: Grotto Chiudo.¹⁴⁰ Az öreg Halban.

Roncoban a paraszt, aki balkonról öntözi csővel kertjét. Ugyanott orvos, aki szerda délutánonként a főtéren áll s a betegekre vár.

Garnett regényfordításának afférja Franklinnal,¹⁴¹ sokat olvasok.

Mogli vesebajos.¹⁴² Maria férjhez akar menni.¹⁴³ Délelőttönként fürdés Terrenon.¹⁴⁴ Itt fejezem be francia novellát.¹⁴⁵

Pótlás Lugano: hiába várok Lirere vonatnál, majd egy későbbi állomásnál száll be.

Erhartékkal (énekes)¹⁴⁶ ping-pong és boccia,¹⁴⁷ egyszer velük Orta-tóhoz, ebéd verandán, kápolnák a Sacra Monte-n.¹⁴⁸

Egyszer Halbanékkal este Asconában, Czobel táncest.¹⁴⁹ Patkó alakú kifli: gamba di ragazza,¹⁵⁰ a kis kávéház: Chez Louis, sütemény: ossa da mordere.¹⁵¹

Szilasiék autót vesznek, San Bernandinora próbaut, ahol havazik. – Utolsó este torokfájás, október 3-án utazom.

¹³⁵ Ronco: Brissagótól mindössze néhány kilométernyire északra fekvő, teraszosan épült magaslati falvaszka; Piodina: Brissago egyik kerülete.

¹³⁶ A Mallorcában szerzett gyomorsülyvedésről van szó.

¹³⁷ Brissago a svájci-olasz határ közelében fekszik. A vármőrök minden bizonnyal csempészek után kutattak.

¹³⁸ Festa: feltehetően egy az őszi betakarítással kapcsolatos házi ünnepség.

¹³⁹ Ciao: a ma már általános köszöntési forma valószínűleg új lehetett az író számára, aki az olasz nyelvvel negyed századdal korábban, az 1912/13-as tanév során ismerkedett meg a St. Gallen-i Schmidt nyelviskolában.

¹⁴⁰ Helyesen: Grotto Chiodi, hajdanvolt tóparti vendéglő Asconában. A Locarnót és Brissagót összekötő autópálya építésekor lebontották.

¹⁴¹ A kiadó megbízásából Déry David Garnett *A rókaasszony és Ember az állatkertben* című regényeit fordította, amelyek 1937 során meg is jelentek. A napló valószínűleg a kiadó egy lektorával támadt nyelvhelyességi nézeteltérésről ír. Egy illýés Gyulához címzett levél arról tanúskodik, hogy e vitában az író még barátjának is megküldte véleményezés végett az inkriminált szöveget. E levél keltezése: Budapest, 1936. július 26. Ennek alapján feltételezhető, hogy Déry utólag vetette papírra emlékeit, s tévesen csúsztak azok át szeptemberre. Bár az is lehetséges, hogy a szöveg stilizálásán még ekkor is dolgozott.

¹⁴² Mogli: egyike lehet az új ismerősöknek, de közelebbit nem sikerült megtudni róla.

¹⁴³ Maria: feltehetőleg azonos a 134. jegyzetben említett Klöpfer Máriával.

¹⁴⁴ Terreno: Brissago tóparti negyede, Déry amatőr felvételeken is megörökítette a társaság itteni strandolásait (PIM Képzőművészeti tár).

¹⁴⁵ Francia novella: a francia tengerparton játszódó, utóbb *Tengerparti gyár* címmel közzétett sztrájk-történet.

¹⁴⁶ Ehrhardt, Kurt (1900–?), színész, rendező, a hannoveri Städtischen Bühnen főintendánsa.

¹⁴⁷ Boccia: kugli, felfüggesztett tekegolyóval játszott változata ma is népszerű a strandokon.

¹⁴⁸ Orta: az észak-olasz tavak közül a legnyugatibb fekvésű. Keletről benyúló félszigetén található a névadó középkori városka. A főléje emelkedő hegyen húsz kápolna áll, Szent Ferenc terrakotta ábrázolásaival. A kirándulás minden bizonnyal mély benyomást tett az íróra, hiszen a hagyatékában több képeslap is emlékeztet e szeptember 22-i eseményre. Kettő közülük a Sacra Montéről nyíló kilátást rögzíti a közeli San Giulio-szigetre, kettő pedig az itt lévő San Giulio-bazilika 9. századi feketemárvány szószerkét ábrázolja.

¹⁴⁹ Czobel táncest: első hallásra a festő Czobel Béla (1883–1976) jut eszünkbe, akivel az író már a húszas évek elején megismerkedhetett Párizsban. A „táncest” kifejezés azonban félreérthetetlenül Lisa Czobel balett-táncosnőre, a festő lányára utal, akiről az író akár Nagy Eteltől is hallhatott. Lisa Czobel 1936-ban a firenzei Angiola Sartorio táncsoportjának „sztárja” volt. Az év februárjában Szegeden is vendégzerepeltek.

¹⁵⁰ Gamba di ragazza: „leánykaláb”.

¹⁵¹ Ossa da mordere, helyesen: osseo da mordere – „csont harapnivaló”.

okt. 3/4. Vicenza, Albergo Canaletto (10 líra), festa di uva,¹⁵² feldíszított ökrös fogatok, az egyik felborul. Este a Café Nazionale, nem tudom mihez kezdjek. Délelőtt napsütés, gyönyörű! Palladio színháza,¹⁵³ délben Velence.

okt. 4/5. Elbűvölő. Albergo Rialto. Selymet keresek Etinek. Éjjel Lidon kaszinó, délelőtt Verrocchio.¹⁵⁴ Majdnem lekésem vonatot. Mindenféle pénz- és valutagondok. Pesten Eti vár. Esik és kezdődnek a gondok, a rosszkedv.

Címjegyzék

Barcelona

Brachfeld Olivér, Calle Paris 131, tel. 70-021
 Emerico Gergely, Apart. 5031, Calle della Cortes 465, tel. 39-370
 Rothmalér, Museo de Ciencias Naturals
 Dr. Rolf Singer, Calle della Cortes 769, Entrée 1. A.
 Eric Szantó, Apart. 5271
 Thein Alfréd, Apart. 5016

Bécs-Wien

Dr. Alkalay Edmund, II. Ruegg. 11/4. R 49-8-49
 Angel, Pension Zipser, Langeg. 49. A 22-3-79
 Barta Lajos, XIII. Wisgrillg. 10.
 Béla A 39-6-50
 Fritz Bild, pr. Leopold Bild, IX. Glaserg. 10. (1934)
 XIX. Philipovichg. 1. 11. Stiege (1935)
 Mila Czeszer, III. Veithg. 9. U 13-1-89
 Dolly, Adamsg. 15. (Kronawetter) 26-1-02
 Magda Fischer, X. Laaerstr. 172.
 Frank, Himmelfart 9. R 29-6-90
 Dr. Fuchs, Garnisonsg. 10. G 53-5-77
 Kathe Förster, VIII. Laudong. 18.
 Herz György, Spittelaner Lande 3. Hotel Ederer
 Hotel Graben, Heuwaldg.
 Alice Jacob, III., Roemerstr. 61.
 Paris, Hotel Royal Mai, avenue Hoche
 Josef Kalmer, III. Alserstr. 45. A 25-9-82
 Koch a. Co, Vroentinerstr. 26. 47-5-55
 Georg Kuepber, dr. I. Gonzagag. 9.
 Mario Kupfer, XX. Wolfsaug. 6.
 Marta, Rot. 14. R 28-7-74
 Aufi Meisl, Währingerstr. 117. A 27-3-85
 Mizzi, I. Rathausg. 11. (Frischauf)
 Josa Morgan, B 45-9-65
 Neue Deutsche Blätter, O. M. Graf, Siebensteing. 14/y

¹⁵² Festa di uva: a szőlő ünnepe, felvonulással tarkított szüreti vigasság.

¹⁵³ Az író alaposan tájékozódhatott az „olasz Weimarként” emlegetett kisvárosban. A hagyatékban két-két levelezőlap őrzi az Andrea Palladio tervezte „basilika” épületét és az ugyancsak az ő nevéhez fűződő Teatro Olimpico színpadképét és nézőterét, továbbá a kevésbé ismert San Michele hidat.

¹⁵⁴ Lido: a várostól délre, kelet-nyugat irányban húzódó keskeny sziget, a város strand- és szórakozó negyede. A szerencse megkísértését követően Déry, úgy látszik, Andrea Verrocchio remekművénél, Colleoni lovasszobránál – a Campo San Giovannin – keresett „vigasztalást”.

Malika Padva, XX. Klosterneuburgerstr. 61. (Poste rest. Postamt 37.)
 Pisk, XII. Wasnerg. 31. A 42-8-58
 Saját, Gonzagag. 3. U 27-6-68 (Budapest 189-18)
 Schmer, Hochschulstr. 36. B 15-7-58
 Settlement, XI. Lienfelderg. 61. a. A 29-2-19
 Stricker Mause, Sternwartestr. 146. A 11-4-33
 Szabó Nusi, per. Q. Atel. Singer, VI. Sehadekg. 18.
 Trostler, III. Arenbergring 12. 50-6-93
 Vajda Imre, XIX. Daringerstr. 33.
 XIII. Veitg. 4.

Budapest

Babits Mihály, 607-07
 Begyács László, Erzsébet krt. 40. I. 5.
 Berényi Vera, Váci út 4. II. 8.
 Bernáth Aurél, Vérmező u. 6. 531-55 (1934)
 Klotild u. 10/a. 149-85 (1935)
 Better, 164-44
 Braun Róbert, X. Szabóky u. 35.
 Chalupka István, Csepel, Szebeni u. 9.
 Darvas József, Akácfa u. 32.
 Dénes Béla, Balaton u. 2. 103-80
 Devecseri Gábor, Széher út 10. Szalai villa, 259-10 (1934)
 Galgóczy út 35. 156-483 (1937)
 Enyedi György, Fillér u. 24. (?) (Georg)
 Faust Imre, Sándor u. 36. I. 7.
 Forgács Antal, Hollán u. 24. IV. 8.
 François Gachot, Andrássy u. 62. III/7.
 Gépíró, Teréz krt. 49. Telefon: 193-49
 Gyarmaty Ferenc, Hunyady u. 10.
 Gyömrői (Rényi) Edit, 549-01
 Győző Ferenc (Vali), Nagymező u. 20. Arizóna-ház
 G. Herzfeld, Vilmos császár u. 42. V. 41.
 Hont Ferenc, Vilma királynő u. 3. 337-45
 József Attila, Korong u. 6.
 Justus Pál, Bakty csónakház, 625-98
 Kállai Ernő, III. Kiscelli u. 76. 628-44
 Kankovszky Ervin, I. Szív u. 39/a. I. 7.
 Koch Rózsi, 833-23
 Komlós Aladár, Szt. Domonkos u. 8.
 Körmendi Zoltán, Mária u. 34.
 Lázár Vilmos, Kertész u. 50. I. 5.
 Lorsy Ernő, Attila u. 89. 542-59 (1934)
 Attila u. 95. 605-45 (1936)
 Löbl Nyomda, 218-44
 Marconnay Tibor, III. Bécsi u. 8.
 Nádasdy Endre, Lipót krt. 5., 202-38, d.e. 1/2 2-ig 423-94
 Németh László, Törökvérsi út 41.
 Pataki Dezső, Rózsa u. 40/a. III. 4.
 Pintér Zsuzsa, II. Nyúl u. 6.

Radó István (Nyomdai Műintézet), Hajós u. 25. 225-30

Remenyik Zsigmond, Fóti út 4/b. V. 4.

Ringler Anny, Székely Bertalan u. 9. fszt. 9., 316-28

Thury Zsuzsa, Petőfi Sándor u. 5., 881-85

Tolnai Gábor, Országos Széchényi Könyvtár

Ujvári, Szinnyei-Merse u. 25.

Vas István, V. Sas u. 24. III. 5.

Vértés György, Vilma királynő u. 39., 330-24

Weiner Leó, Teréz krt. 30.

Zelk Zoltán, VII. Semsey Andor u. 4/b. III. 7.

Madrid

Senor Jefe, Sección de Informacion y Prensa, Ministerio de Estudio

Követség, Paseo della Castellana 49.

André Révész, Purdinas 60.

Palma de Mallorca

Castano, Casa del Libro, Plaza Constitucium 11 (don Andreas Gáspár)

Ehrlich László dr., Plaza Gomila 5. (Oasis)

Juan Esteros, Calle Bonanova 84. (a háziúr)

Carlos Gellrich, Lena's Bar

Georg Hunold, Calle Obispo Maura 113.

Jarne Gustava Kohn, Plaza Conguista (Gáspár, inform.)

E. Kovács, The Terreno Private Hotel, Calle Avril

Margarita Moragues, Calle Bonanova 51. (fűszeres)

Hans Suschny, Plaza Cort 9. Tel. 1310

Szántó (Eric), Plaza Gomila 5. (Oasis) Tel. 17-55

Lorenzo Villalonga, Calle Huertos 8. B. O.

Paris

Gerda Bach, 40, rue de Lille

C. Benedek, 113, rue Saint-Dominique, 7°

Renée Combe, 88, rue Rochechouart, 9°

Leon Frot, 95, rue des Boubets, 11°

Köstler Artur, 7, rue Antoine Chantin, 14°

E. Laudon, 17 rue Laguriston, 16°

A. Löffler, 3, rue David d'Angers, 19°

Ilma Lukács, 67, rue Dufot

Mizzi, 31, rue Marbeuf, 8°

Lisette Seybert, 185, Bld. Brune

Pozsony-Bratislava

dr. Vilma Poller (Pál Ferenc felesége), Štur-u. 5. Koburg-Werke

Prága

Pál Ferenc, II. Panská 12. II., Redakt. Prágai M. Hírlap

Eugen Prager Verlag, II. Lützovo 37.

Szeged

Buday György, Zerge u. 19. III.

Valencia

Etienne de Kelemen (Nasic S. A.), Av. Nicolas Salmeron 2.

Zágráb

Kázmér Ernő, Poštanski Pretinač 5. (Postafiók)

Nasical, Poštanski Pretinač 22.

OROSZ LÁSZLÓ

BERZSENYI VERSEINEK KIADÁSÁRÓL

Kőríz Imre Berzsenyi verseinek 1994-ben megjelent két kiadását ismertette (ItK, 1996, 352–355) állást foglalt a „lényegében Berzsenyi saját kötetkompozíciójával azonos”, hat könyvre tagolt közlés mellett, a „holmi fiktív kronológiák kedvéért” ezt feláldozó sorrend ellen.

Kétségtelen, hogy Berzsenyi költeményeinek, főként az 1808 előttieknek az időrendjét megbízhatóan nem lehet megállapítani. Kőríz által bírált kiadásom utószavában nyomatékosan hangsúlyoztam ezt (ugyanott közöltem a könyvekre tagolt kiadások tartalomjegyzékét). Elfogadtam mégis Merényi Oszkár 1979. évi kritikai kiadásának kronológiai sorrendjét. Egyfelől az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* (1.2 pont) vezetett erre, amely a kritikai kiadások feladatai közt említi, hogy a népszerű kiadásoknak is alapul szolgáljanak, másfelől, sokkal inkább, leküzdhetetlen kételkedésem abban, hogy Berzsenyi verseinek hat könyvre osztása valóban a költő által kialakított vagy legalábbis elfogadott kompozíciónak tekinthető-e.

Mint ismeretes, amikor 1808-ban Berzsenyi a kiadás szándékával összeállította kötetének kéziratát, még nem rendezte a verseit három könyvbe. Ez a tagolás Kazinczytól való. Igaz, Berzsenyi sokat változtatott a Kazinczy javasolta beosztáson, sorrenden, tizennégy költeménye azonban kimaradt 1813-ban megjelent kötetéből, részben azért, mert Kazinczy kihagyásra ítélte őket, részben mert bíráló megjegyzést tett rájuk. E kihagyások miatt aligha lehet a három könyvre tagolt kötetet Berzsenyi eredeti szándékával teljesen egyezőnek tartani, inkább Kazinczy tekintélyének engedő megalkuvás lehetett ez részéről.

Nem tudjuk, az 1816-i kiadásban az első háromhoz csatlakozó negyedik könyv sorrendje (előbb három lírai vers, utánuk hét episztola) a költőtől vagy a kötetet gondozó Helmecczitől való-e. A *Napoleonhoz* című epigrammát mindenesetre Berzsenyi hagyatta ki.

Az ötödik könyvet Döbrentei Gábor 1842-i kiadása toldotta az első négyhez. Ebben 1816 utáni költemények kaptak helyet a kiadó által föltételezett időrendben (ide került a Döbrenteitől 1820-ra datált *Napoleonhoz* is).

Toldy Ferenc elégedetlen volt az előző kiadásokkal, amelyekben sem időrendet, sem „tárgy, tartalom és hang; sem forma vagy nemek” szerinti csoportosítást, sem „az olvasó képzelmet és érzését” megmozgató „kellemes hullámvonalat” nem talált (1860-i kiadása, *Előszó*). Ezért a műfajok szerinti meg az időrendi tagolás együttes alkalmazását választotta: az első könyvbe dalokat, a másodikba 1805 előtti, a harmadikba 1805 utáni, a negyedikbe 1811 utáni ódákat, elégiákat tett, az ötödikbe episztolákat. Kiadását 1864-ben megismételte, követőket azonban nem talált. Kiadásainak fontos eredménye mégis, hogy műfaji és időbeli helyükre illesztve közölte a korábbi kiadásokból kihagyott költeményeket: tizennégyet az 1808-i kéziratból, kettőt a Kazinczyhoz küldöttékből. Bánóczy József 1902-i kiadása (Remekírók képes könyvtára, 8.) új, hatodik könyvbe sorolta ezeket, számukat

két Kazinczyhoz küldött verssel meg is toldva. Ez a hatodik könyv bővül Mayer Erika 1961-i kiadásában Merényitől fölfedezett és kiadott további versekkel.

Ha némi ferntartással elfogadjuk is Berzsényi költeményeinek első négy könyvét a költő által vállalt kompozícióként, az ötödik s főként a hatodik könyvet nem tarthatjuk ilyennek. A hatodikban Berzsényi költői karakterét meghatározó, kiemelkedő fontosságú költemények jelentéktelen rögtönzésekkel kerülnek együvé, csúsznak így egy szinte függeléknek minősülő részbe.

Az 1979-i kritikai kiadás időrendjét bírálva két érdekes ötlet vetődött fel. Szajbély Mihály szerint: „A második kiadás négy könyvét követhették volna először is 1808 előtt datálással az összöveg ezekből kimaradt darabjai, majd a levelezésből (több-kevesebb biztonsággal) kikövetkeztethető időrendben a később született versek.” (ItK, 1981, 481.) Kocziszký Éva szerint: „...célszerű lett volna a Kazinczynak elküldött csomó anyagát az eredeti sorrendben – amely magától Berzsényitől származik – közölni!” (It, 1981, 1088.) Könnyű azonban belátni, hogy ezek sem lennének igazán megnyugtató megoldások. Szajbélyé csak az ötödik és a hatodik könyvet vonná össze, igaz, az időrendet figyelembe vevő sorrendben, Kocziszkýé meg eltekintene attól, hogy eredeti sorrendjét, Kazinczy tanácsának engedve, maga a költő adta fel, s felvetné azt a kérdést is, hogy az összöveg sorrendjében közölt verseken végre szabad-e hajtani a Kazinczy javasolta változtatásokat.

KÓRIZS IMRE

VÁLASZ OROSZ LÁSZLÓ MEGJEGYZÉSEIRE

Orosz László több oldalról is megközelítve pontosítja azt a mellékmondatomat – „Mezei Márta [...] meghagyja azt a sorrendet, amely lényegében Berzsényi saját kötetkompozíciójával azonos” –, amelyet a szövegben egy bekezdéssel lejjebb magam is pontosítottam. Berzsényi saját kötetkompozíciójáról csakugyan „csak” az első négy (de legalábbis az első három) könyvvel kapcsolatban beszélhetünk – és azt sem bánom, ha történetesen az én pontatlan fogalmazásom következtében beszélünk végre róla. (NB.: Mezei Márta sorrendje *lényegében* mégis minden bizonnyal megegyezik a Berzsényiével, amennyiben – amíg van ilyen – követi a költő elrendezését. Az a kérdés, hogy a kötetbe nem sorolt verseket hogyan rendezi el, csak ezután következik.)

Költői életművet kronológiai sorrendben kiadni azt jelenti, hogy a mű életrajzi alapú olvasatát tesszük a mű helyére. Ez a kulcskérdés, amit nem lehet azzal elintézni, hogy, mondjuk, Kazinczy belebeszél a versek sorrendjének kialakításába. Arra, hogy a – biztos vagy bizonytalan, ez mindegy – időrendben való közléssel az olvasókat megfosztjuk a költői kompozícióból fakadó esztétikai élménytől, nincs mentség.

Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy Berzsényi végleges kompozíciójáról – ám beszéljünk csak az első három könyvről – mondhatjuk ugyan, hogy nem „Berzsényi eredeti szándékával teljesen egyező”, hogy „inkább Kazinczy tekintélyének engedő megalkuvás”, de nem rehabilitálhatjuk vele szemben valami romantikus eredetiség- és zsenikultusz nevében a szegény, gyámoltalan költő ún. eredeti elképzeléseit. Arról nem is beszélve, hogy ahol valaki megalkuvást lát, ott másvalaki esetleg éppen a fokozott műgondot, a minden szót külön mérlegre tevő megfontolást véli felfedezni.

Ami a versek ún. összövegeit illeti, ezek ugyanúgy más lapra tartoznak, mint a költő által végül is kötetbe nem sorolt versek. Ha az összövegek közlésére mód nyílik – ahogyan hasonló kiadásuk már megjelent –, semmi sem indokolja sorrendjük megváltoztatását, hiszen esztétikai szempontból a mű szerzői sorrendje fontosabb, mint a „szerzési” sorrend. A kötetbe nem sorolt – későbbi vagy kihagyott – verseket leginkább időrendben szokás közölni, ami mellett még esetleg a műfaji szempont jöhetne szóba, amelynek érvényesítésével elkerülhető lehetne, hogy „kiemelkedő fontosságú költemények jelentéktelen rögtönzésekkel” kerüljenek együvé.

BITSKEY ISTVÁN: ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK

Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 340 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 7).

A Csokonai Universitas Könyvtár új darabbal gyarapodott: a sorozat 7. kötetként napvilágot látott Bitskey István tanulmányainak, kisebb írásainak gyűjteményes kötete. A kiadók (a debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó és a KLTE négy irodalomtudományi tanszéke) az eddig megjelentetett művek alapján méltán tartják sorozatuk jellemző vonásának az esztétikai és filológiai munka egységét, a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényességet. Tegyük hozzá e jellemzőkhöz a módszertani sokoldalúságot és a régít az újjal hídként összekötni képes szemléletet, amely a sorozatnak nemcsak ezt a kötetét jellemzi, de talán ezt a legerőteljesebben.

Huszonnégy írást tartalmaz a kötet. Ennek törzsanyagát, kétharmadát az utóbbi másfél-két évtizedben már publikált tanulmányok adják; ismételt közlésük azonban, bár más-más okoknál fogva, indokolt. Néhányuk (3) még a hetvenes években jelent meg, néhányuk (3) oly elrejtett helyen, hogy eredményeik nem válhattak közismertté. Vannak továbbá tudományos konferenciákon vagy évfordulós ünnepségeken elhangzott előadások (8), amelyeknek fele eddig meg sem jelent; és van olyan munka, amely most kap először nyilvánosságot.

Műfajilag tarka tehát a kötet anyaga, de kiszámított és kiegyensúlyozott tematikus-történeti egységet képez. Tíz tanulmány a humanizmus, a reneszánsz, a reformáció, a későreneszánsz problémaköréből származik (*A reneszánsz vonzásában* – a cím egyúttal jelzi, hogy nemcsak szűken értelmezett iro-

dalmi jelenségeket ölel föl a csoport, hanem művelődés- és eszmetörténeti jellegűeket is), tíz foglalkozik a barokk művelődéstörténeti és stíluskorszakának alkotóival (*A barokk jegyében*), négy pedig – a szerző megfogalmazása szerint – „a múlt örökségének továbbélő jeleit, a hagyományozott értékek megőrződésének módjait kíséri figyelemmel”. Őriási ívet ír hát le a kötet anyaga, nemcsak háromszáz évnýt, ahogy a fülszöveg állítja, hanem annál nagyobb: egy Luthertől, Mátyástól és Janus Pannoniustól Kodályig és Szabó Gyuláig ívelő s a tanulmányok szövegéből kitetszően töretlen, megszakítatlan ívet. Mert nemcsak a négy, címében, vállalt feladatában is kultúránk hosszmeténeke vizsgálatára rendelt tanulmány látja és láttatja irodalmunk folyamatát nagy távlatban, hanem azok is, amelyeket a cím önmagában erre nem rendel. A Lépes Bálint Inchino-fordítását vizsgáló tanulmány (*Lépes Bálint és az olasz „Seicento” stílus*, 1994) a mű utóéletéről szólva átvezet a felvilágosodás időkárába, amikor Esterházy Károlynak Lépeshez hasonlóan küzdenie kellett egy (másik) világias irányzattal. A Balassikép változásai a kutatástörténettel együtt a 19. század végétől maig terjedő száz év tudományfilozófiáját, gondolkodástörténetét is érintik (*A magyar nyelvnek dicsősége*, 1994). És bár lehet, hogy szerzője nem arra szánta, de lehetetlen csak egy idősikban gondolni végig töprengéseit, vajon kinek volt nagyobb igaza: a Nyugatra törekvő, időben-térben nagyobb távlatokban gondolkodó,

az ország jelenét, napi problémáit ennek akár fölálldozó, de a kultúra virágzásának alapjait evvel mégiscsak megteremtő Mátyásnak, vagy az országot és lakóit itt és most féltő, tiszta gondolkodású, de a gazdaság és hatalom napi harcaitól visszariadó humanistáknak? (*Janus Pannonius béke-epigrammái*, 1995.)

A kötet összeállítási elveit is jellemzi az, amit a szerző a Balassi-értelmezéseket elemző tanulmányában leszögez: hogy elsősorban nem új adatokat vagy kutatási eredményeket kíván fölvonultatni, noha effélékben sem szűkölködik, hiszen elsőként vetette alá esztétikai elemzésnek a *Pöngését koboznak...* kezdetű verset, elsőként szentelt önálló tanulmányt Pázmány Korán-cáfolatának, Esterházy Miklós *Értekező levelének* (Pázmány Péter Korán-cáfolata, 1994; Esterházy Miklós, *a hitvitázó nádor*).

Új írásmű, utánközlés és évfordulós megemlékezés egyaránt egymás kontextusában nyeri el közlése értelmét. Ez a huszonnegy írás ugyanis együttesen rendszert alkot. Ez a rendszer elsősorban a *történetiség*, a magyar irodalom és kultúra több száz éves folytonossága, amelyet az írásművek sokféleségével a kötet felölelni tud. A legtöbb jelentős író, történelmi szereplő, mű és műfaj megjelenik a kötetben, a reneszánsz blokkban Janus Pannonius, Mátyás, a reformátorok első nemzedéke, Heltai, Balassi, Rimay, Bethlen Gábor és a késő reneszánsz-manierista alkotók generációja; különösen a barokk blokk anyaga gazdag: Nyéki Vörös, Lépes, Pázmány, Káldi, Esterházy Miklós, Comenius, az emlékirók és Mikes. De nemcsak lineárisan tartoznak egybe ezek az írások: összetartozásuk mélyebb s erősebb rétege, hogy összefüggő hálózatot alkotnak. Nem foglalkozik önálló tanulmány a három részre szakadt Magyarország megoldhatatlan politikai dilemmájának egyik oldalát alkotó törökös-séggel, de Luthernek a törökkel kapcsolatos nézeteiből (*Luther és a magyar*

művelődés, 1983), annak ambivalens magyarországi hatásából és Pázmány Korán-cáfolatából jól kirajzolódik annak eszmetörténeti fejlődése. Más szerző, más vers kapcsán, de azonos korszak hasonló világnézete bontakozik ki az *Ez világ mint egy kert...* és a *Pöngését koboznak...* elemzéséből (*Egy Rimay-vers világa*, 1979; *Pöngését koboznak...*, 1979). Egyazon jelenséget, Káldi és Bethlen viszonyát láttatja két szemzőgből, amikor Bethlen művelődéspolitikáját, illetve Bethlen politikai törekvéseit, s benne Káldi szerepét vizsgálja (*Bethlen Gábor és a magyar művelődés*, 1980; *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*, 1981). (Kár, hogy a téma azonosága érthető, de indokolatlan szövegegyezést is eredményez, l. 169; 180.)

A kötetet azonban valóban nem új filológiai, irodalomtörténeti vizsgálódások, hanem az összegzés és kapcsolatteremtés igénye szervezi. Térben és időben, szinkroniában és diakroniában kölcsönös egymásra hatásban ábrázolja az európai és a magyar szellemi életet, Mátyás udvari reprezentációját és az itáliai szokásokat (*Az ország meg annak lakosai hasznára*, 1990; *Tradíció és reprezentáció*, 1995), Luthert és a magyar művelődést, a Tridentinumot, az európai és Európán kívüli kereszténységet, valamint a hazai szellemi megújulást (*Katolikus megújulás és barokk műveltség*, 1993). A kapcsolatok, összefüggések keresése még a monografikus jellegű írásokat is áthatja. Szakít a szakirodalomban korábban ábrázolt (egyéb-ként oly csábító) Nyéki-képpel, amely az életműben a manierizmus és a barokk korszakváltását szemléltette, s helyette a költő két alkotói korszakának egyezéseit keresi, s végső elemzésben kimutatja, hogy már korábbi, manieristának tartott költészete mögött is barokk világnép rejlik, aminthogy pokolábrázolása, Istenfölfogása is alapjaiban barokk jellegű (*Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében*, 1974). Ez az ösz-

szegző, egységet kereső szemlélet a Pázmány gráci éveit tárgyaló tanulmányban a legtermékenyebb, hiszen azzal, hogy megírásuk sorrendjében, a nyelvtől független egységben vizsgálja a Grácban keletkezett vitairatokat, sikerül egységes, jelentős korszakként ábrázolnia a gráci éveket, amelyeknek átgondolt tervszerűsége magyarázza mind Pázmány hallatlanul gyors reagálásának lehetőségét, mind későbbi nagy szintéziseinek megalapozottságát (*Pázmány gráci vitairatai*, 1987). A szerző – hosszú idő óta elsőként – egy műfajcsoport, az emlékiró műfajok összegző számbavételére is vállalkozott (*História, emlékirat, önvallomás*, 1987), sikeresen ábrázolva eredetüket, főbb fejlődési irányukat, elhatárolva őket a történetírástól. Ez a tanulmány nagy és régi hézagot tölt be tudományágunkban; utóbb talán, folytatólag, megtörténik az egyes emlékiró műfajok szabatosabb elhatárolása (vö. 225, 263). (Csak zárójelben: a szerző ajánlata ellenére ne foglaljuk össze a műfajcsoportot *emlékirat* gyűjtőnévvel, ne szaporítsuk szükségtelenül a zavaró homonímiákat. Éljük nyelvünk lehetőségeivel, amely képes megkülönböztetni naplót és diáriumot, önéletrajzot és önéletrírást, az *emlékirat* szót tartuk fenn az idegen szóval *memoárnak* nevezett műfajnak, s a műfajcsoportot nevezzük összefoglaló néven *emlékirásnak*.)

Az európai és nemzeti összefüggések láttatása, történelmi folyamatok átfogó ábrázolása, a népszerűsítés kísérlete a legjobb vonásai a kutató egyéniségének. Nagyigényű, széles ívű összegzés vázlata bújik meg a kötetben, méltó az elődökként megnevezett Bán Imre és Klaniczay Tibor munkásságához. Egyben jelzi a kutatói pálya következő feladatait is: kiküszöbölni az itt évfordulós előadásokként szerepeltetett témák tárgyalásának a műfajból fakadó, óhatatlan túlzásait, egyoldalúságait (54), és a jelenségeket bonyolultan látó, mélyen

elemző tanulmányokkal helyettesíteni azokat. (Alig valamivel Amerika fölfedezésének nagy évfordulója után lásuk meg a dél-amerikai, mexikói, Fülöp-szigeteki új katolikus államokban folyó missziós tevékenység másik oldalát: nemcsak büszkeség az, hanem lelkipurdalás is; vö. 130.)

A kötet technikai megvalósítása új alkalmat adott számba venni a modern könyvelőállítási módszerek jó és rossz hatásait. A számítógépes szövegszerkesztés ugyancsak visszaszorította, sokszor meg is szüntette a szerzőtől független szerkesztő jelenlétét. Persze jó, hogy a szerzőtől idegen elgondolások nem keresztezik a szerző szándékát. De a jó szerkesztői munka még egy jó kötetet is jobbá tud tenni. Eszreveszi a betűhibákat, amelyeken a szerző szeme huszonhatodszor is átugrik, és ezekből itt azért rendre akad. (És ó, ha már sajtóhiba van, legalább értelme ne volna. Persze reménykedve olvastam Mátyás és Podjebrád György udvari bolondjainak *bárbajáról* [21]: egy ivászi versenyben biztosan mi győztünk. Az sem mindegy, hogy valaminek a keleti feléről vagy keleti féléről van szó [128], hogy valami megtetszik vagy megtetezik [megtetézik, 192], hogy a gyomrunkat valami felemelíti vagy felemelíti [207].) Kell valaki, aki figyelmeztetni tud a helyesírára, teszem azt, a vesszőhasználatra (97), az összetett szavak írására (147), a nyelvhelyességre (hogy az *értődik* ige önmagában visszaható, s nem kell műveltető képzővel *értetődik* alakítani [269], hogy a *valamennyi* csak tárgyas ragozású ige mellett jelenti azt, hogy *összes*, alanyi ragozású ige mellett azt jelenti: *néhány*, s ezzel aligha dicsérhető meg Esterházy [206]), aki egységesíti az idegen szavak írását (ha már ekkleziológia, miért praedestinatio?), a különböző célra készült írások eltérő jegyzetkészítési, bibliográfiai gyakorlatát; észreveszi, hogy tíz lábjegyzet kiesett (24-től 33-ig, 303), és a többi földrajzi név mintájára oda tudja

írni Gorkum mellé: *(ma: Gorinchem)* (128). Mindezekkel a problémákkal a szerző most egyedül áll szemben, és nem élvezi, hanem elszenvedi egyedülvalóságát.

Zárásul idefűzök egy csípős megjegyzést, kesernyés elmélkedési témául mindenkinek, akit nyugtalanít munkánk értelme, hatásának köre. Gyors közvéleménykutatást rendeztem Matteo Ricci ismertségéről. Megkérdezett kollégáim közül – nem rovom föl nekik – egy sem ismerte. A családom

körül csoportosuló tizen- és huszonevesek kétharmada tudta, ki volt. Sajnos nem Bitskey Istvántól értesültek róla, hanem Lőrincz L. Lászlótól. Mind ezt pedig azért fűztem ide, hogy figyelmeztessem azt, aki nem irodalmunkban, hanem a köztudatban fogja vizsgálni az István-kép változásait, hogy Szabó Magda tv-játékká is formált, megrendítő *Az a szép fényes napjánál* jóval szélesebb körben hatott a királydombi *István, a király*.

S. Sárdi Margit

ESTERHÁZY PÁL: AZ BOLDOGSÁGOS SZŰZ MÁRIA SZOMBATJA, AZAZ MINDEN SZOMBAT NAPIKRA VALÓ ÁÉTATOSSÁGOK

Nagyszombat, 1691; hasonmás kiadás Szörényi László tanulmányával, Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 164+30 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 31).

A régi magyar irodalom kutatásának egyik megújuló területe a csaknem teljesen feledésbe merült barokk egyházi irodalom. Az utóbbi évek publikációi nyomán egyre határozottabb kép kezd kialakulni ennek az irodalomnak a rendkívül differenciált műfaji, stílusbeli, társadalmi és funkcionális rétegződéséről, a szerző–mű–kiadó–közönség közötti kapcsolathálózatról, a szöveg-hagyományozódási folyamatokról, az átmeneti műformák szerepéről és a jellegzetesen 17–18. századi megoldások 19–20. századi újjáéledéséről. Ma már senki nem vonja kétségbe az egyházi irodalmi hagyomány esztétikai értékeit, s a vallásos műfajok közül néhányak – a régóta folyó szövegkiadó tevékenységgel párhuzamosan – korszerű irodalomelméleti szempontot hasznosító monográfiája is elkészült.

Az egyházi irodalomnak napjainkban egyre többet vizsgált részét alkotják az irodalmi és eszmetörténeti folyamatok rekonstrukciójában nélkülözhetetlen rendi irodalmak. A terjedelmes szövegtörzset önálló kutatását korábban elsősorban az akadályozta, hogy a rendi irodalmak csak korlátozott mér-

tékben vethetők össze a világi, szóráskoztató irodalommal; az általuk hordozott esztétikai értékek más természetűek, s feltárásukhoz is más eszközök szükségesek. A 17–18. századi egyházi irodalmi hagyományok egyik sűrűsödési pontja a jezsuita eredetű, illetőleg jezsuita műveltség talaján keletkezett erkölcsstani, meditációs irodalom. A jezsuiták irodalmat és kultúrát teremtő, megőrző és átadó szerepe általában ismert, elbeszélő költészetük és drámairodalmuk már eddig is megkülönböztetett figyelemben részesült, s azt is tudjuk, hogy a barokk főnemesi irodalom sok mindent integrált ennek az irodalomnak a szövegtörzseiből, szelleméből és tendenciáiból. Ugyanakkor keveset tudunk például az integráció módjáról, eszközeiről, valamint arról, befolyásolta-e ez az irodalom, s ha igen, hogyan és mennyiben, a világi próza fejlődését.

Ezért is öröndetes, hogy egymás után látnak napvilágot az egyik alapvetően jezsuita műveltség talaján álló 17. századi főúri író, Esterházy Pál munkáinak kritikai és faksimile kiadásai. Esterházy irodalmi munkásságá-

nak az 1690-es évekkel kezdődő, harmadik korszakában önálló csoportot alkotnak a Mária és a szentek tiszteletével kapcsolatos vallásos művek. Ezek között időben második helyen áll a most kiadott elmélkedés- és példagyűjtemény, középpontban Mária tiszteletével. A naptári szerkezetű összeállítás nyolcvanöt rövidebb-hosszabb prózai elbeszélést és hozzájuk kapcsolt imádságot, elmélkedést, buzdítást tartalmaz az év szombati napjaira, meghatározott témák szerint csoportosítva. A gyűjtemény közvetlen műfaji előzményei közé tartoznak a jezsuiták, így például Nicolas Caussin, Toussaint Bridoul, Jean Suffren és Paul de Barry kalendárium szerkezetű elmélkedésgyűjteményei, valamint az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusai közül a példagyűjtemények, melyek összeállítása elsősorban ismét jezsuitákhoz fűződik. Ezek egy része ugyancsak naptári szerkezetű. A két könyvtípus csak ritkán válik el élesen egymástól, több átmeneti forma található köztük, így mindenekelőtt a Mária-kongregációk használatára készült különféle kézikönyvek. A kongregációk tagságának a jezsuiták a 17. század elejétől kezdve Európa-szerte ún. laikus breviáriumokat adtak ki, amelyek meghatározott időrend szerint tagolva kínálták a legkülönbözőbb eredetű és műfajú olvasmányanyagokat.

A naptári szerkezet, azaz az időnek mint fő szerkesztési elvnek az alkalmazása mögött részben az idő megszentelésének gondolata, a barokk egyetemességigénye áll, részben a jezsuita képzés szigorú napi- és életrendje, illetőleg a kongregációs áhítatformák gyakorlati igénye magyarázza. Ehhez járul, hogy a kalendárium a 16–18. század legkelendőbb kiadványtípusa. A hét napjainak a keresztény üdv-történet meghatározott eseményeihez, személyeihez és gondolataihoz kapcsolása középkori gyökerekre nyúlik vissza, amit a jezsuiták is felkaroltak és

terjesztettek. Így volt ez Mária szombati tiszteletével is, amely számos nagy hatású jezsuita elbeszélésgyűjteménynek lett ösztönzője (pl. Tommaso Auremma, Giovanni Rho, Carolo Bovio).

Ebbe a sorba illeszkedik Esterházy Pál összeállítása, amely nemcsak műfaja, hanem szöveganyaga révén is szorosán kötődik az említett irodalmi hagyományokhoz. Mint Szörényi László kísérfőtanulmányában kimutatta, Esterházy két fő forrása Nádasdi János *Annus Marianus* (1648) című, Mária szombati tiszteletére ösztönző elmélkedés- és példagyűjteménye, valamint az egyik legjelentősebb késő középkori exemplumgyűjtemény, a *Speculum Exemplorum* (1481) Joannes Maior által átdolgozott és kibővített változata, a *Magnum Speculum Exemplorum* (1603) volt. Ezekben Szörényi huszonkilenc, illetőleg huszonnyolc szöveg forrását azonosította. Míg a *Speculumra* Esterházy többször hivatkozik, Nádasdi művét egyszer sem említi. Mint a Nádasdi-mű Szörényi által fordításban közölt fejezetcímeinek és Esterházy fejezetcímeinek összevetéséből kitűnik, Esterházy nem csupán a példák mintegy harmadát, hanem a mű szerkezetét és – némileg leegyszerűsítve azokat – a fejezetcímek legnagyobb részét is Nádasitól kölcsönözte. A Nádasitól fordított történeteknél Esterházy többnyire átvette a forráshivatkozásokat, s a kihagyott újkori példák egy részét középkori anyaggal, így mindenekelőtt a késő középkori prédikációs és látomásirodalomból, szentéletrajzokból, rendtörténeti művekből és különböző példatárakból származó szövegekkel helyettesítette. Szörényi megállapítása szerint Esterházy „lényegesen csökkentette a bőjtöléssel kapcsolatos fejtegetések és exemplumok számát, s jelentősen visszaszorította az alapul vett kiadvány hangsúlyozottan jezsuita, illetve kongregációs beállítottságát”. A fordításban Esterházy helyenként tévedett, s a fejezeteken belül

a Nádasi-műhöz viszonyítva gyakran megváltoztatta az exemplumok, magyarázatok és adhortációk elhelyezését. A rövidítések és a bővítések mellett többször előfordul, hogy személyes utalásokat illeszt a szövegbe, a teológiai idézeteket elhagyja, különféle betoldásokkal máriássá alakít eredetileg nem máriás történeteket, illetőleg anekdotaszerűvé kerekíti az elbeszélést. A részletesen előadott, epikus vonásokban bővelkedő, több oldalas történet viszonylag kevés, a magyar vonatkozású anyag a közvetve Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációiból származó példák mellett Árpádházi Szent Erzsébet két, valamint Szent Gelért és Szent Margit egy-egy legenda-részlete. Az összeállítás irodalomtörténeti jelentősége abban foglalható össze, hogy latin nyelvű egyházi forrásokból merítve Esterházy anyanyelven olvasó, világi közönséghez fordult, s élvezetes stílusban megírt szórakoztató olvasmányt hozott létre.

A kísérő tanulmányban Szörényi László a filológiai forrásvizsgálatra helyezi a hangsúlyt. A mű sorrendjében haladva közli a gondos szövegösszevetések eredményét, megjegyzéseivel tovább árnyalja az Esterházy írói, fordítói módszeréről eddig ismert képet, s nyomon követi Esterházy e legtöbbet kiadott könyvének változatos utóéletét. A herceg fiktív genealógiáját tartalmazó, a most kiadott művel azonos írói korszakban keletkezett, máriás vonatkozásokat sem nélkülöző *Trophaeumot* (1700) elemezve felhívja a figyelmet Esterházy Mária- és család-kultuszának közös gyökereire, s jelzi a komplex irodalmi és képzőművészeti hagyományokat összegző alkotás önálló vizsgálatának szükségességét.

Esterházy forrásainak kérdésére visszatérve, a szövegösszevetések végén Szörényi László megállapítja, hogy az azonosítatlanul maradt huszonnyolc (és nem harmincnyolc) példázat

is „Maior valamelyik eldugottabb címszavára vezethető vissza, vagy valami hasonló összefoglaló gyűjteményre; elég kevéssé valószínű, hogy ezeket Esterházy külön-külön szedegette volna össze az általa megjelölt forrásokból.” Véleményünk szerint néhány szövegnél nem szabad kizárni ezt a lehetőséget, még akkor sem, ha első pillantásra kevéssé látszik valószínűnek. Emellett szól egyrészt az, hogy Esterházy nem mindig rejtje el hivatkozása másodlagos jellegét (pl. „Irja Julianus Pomarius, kit citál Canisius Péter”, 142). Másrészt az „azt írja” típusú hivatkozásminták mellett többször utal arra, hogy az adott történetet az idézett forrásban olvasta (pl. „olvasom Matthaeus Péter könyvéből, Anno 1610, pag. 476.”, 125; „Mást-is olvasok ex lib. Doctrinae, de Patientia, num. 5.”, 133). E megjegyzések egy része nem Maior munkájára utal, s egyelőre nincs okunk kételkedni az ilyen típusú forrásmegjelölések hitelességében. Ehhez járul, hogy ebben a műben – a Mária-kegyképek történetének 1690-ben kiadott gyűjteményéhez viszonyítva – a közvetlen források továbbra is megélvő elhallgatása mellett Esterházy hivatkozási gyakorlata pontosabbá vált. Tekintetbe kell venni végül azt is, hogy a Maior-féle *Speculum* az azonosításhoz használt 1614-es, ötödik kiadást követően tovább bővült: az 1618-as kiadásba újabb példákat dolgoztak be, nagyobbbrészt Antoine d’Averoult (Davroultius) *Flores Exemplorum*ából. Ez a bővített változat 1690 előtt legalább tíz kiadást ért meg, s valószínű, hogy Esterházy ezek egyikét használta. A forráskérdés megnyugtató tisztázása majd csak az Esterházy-könyvtár különböző katalógusainak együttes kiadása, állományának teljes körű rekonstrukciója és Esterházy irodalmi műveltségének további vizsgálata után lesz lehetséges.

Tiskés Gábor

GYÁRFÁS ISTVÁN: VIRGILIUS POÉTÁNAK AENEISE

A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Thimár Attila, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1995, 512 l. (Historia Litteraria, 1).

„Nyugat-Európa szellemi emberét abban a korban, amelyben a költészetnek megnyílni kezdett, három latin költő ragadja meg hatásával: Vergilius, mint »imádság és költészet« – vagyis az, amit e kettőben a misztikus lélek azonosnak érez –; Catullus, mint szenvedély és költészet; Horatius, mint életbölcseesség és... tegyük-e hozzá, hogy költészet?» – kezdte fejtegetéseit Kerényi Károly a két világháború között, a *Horatius noster*, a magyar Horatius-fordításokat bemutató antológia bevezetőjében. A továbbiakból kirajzolódik álláspontja arról, hogy miért lehetett Horatius „a mienk” is.

De mit mondhatnánk Vergiliusról, különösen, ha nem is ismerjük magyarra válásának egyik legfontosabb dokumentumát? Már csak ezért is leszögezhetjük, hogy ígéretesen indul az Universitas Könyvkiadó új sorozata, hiszen az első teljes magyar *Aeneis*t teszi hozzáférhetővé. Úgy tűnik, az első kötet eleget tesz a sorozatszerkesztők (Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila) által meghatározott követelményeknek: a közölt mű szakmai újdonságának és a tudományos igényű feldolgozásnak.

Gyárfás Istvánról mindössze néhány életrajzi adatot ismerünk. Prózaifordításának előszavából lehet tudni, hogy munkáját 1717-ben fejezte be. Az eposz 12 könyve után olvasható a 13., „Maphaeus Vegius Poeta”, azaz Maffeo Vegio 15. századi kiegészítése, amelyet a 17–18. században is együtt adtak ki Vergilius szövegével; majd a 12 könyv „summaja”. A szövegkiadásban jó száz lapos függelékként megtalálható az első három könyv korabeli verses fordítása; ezt nem lehet bizonyosan Gyárfás Istvánnak tulajdonítani.

Rövid előszavában Thimár Attila leírja a fordítás két ismert kéziratot tartalmazó változatát. A szövegközlés alapja az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár teljes példánya. Az Országos Széchényi Könyvtár Mihály deák-kódexe a fordítás első négy könyvét tartalmazza. A két szöveg 80–90 százalékanban meg egyezik, az eltéréseket a lapalji jegyzetek mutatják.

A két kézirat viszonyát kutatva Thimár arra a megállapításra jut, hogy az esztergomi példány a budapestinek a javítás céljával készült másolata. Bár a szövegkiadó csak néhány példával utal következtetéseinek forrásaira, könnyen sejthető, milyen nagy munkát végzett. Célszerűnek tűnt ugyanis a variánsok viszonyát az eredetivel való összehasonlításban vizsgálni. A 18. században azonban nem könnyű „az” eredetit megtalálni. Mint a függelékéből kitűnik, Thimár Attila hét különböző 17–18. századi latin *Aeneis*-kiadással vetette össze a két kéziratot. A vizsgálat eredménye: „Az általunk átnézett kiadások egyike sem tartalmazza e szövegváltozatok együttesét, s ezért jelen ismereteink alapján nem áll módunkban eldönteni azt, hogy milyen editio állhatott Gyárfás rendelkezésére.”

A kiadás legfőbb érdeme, hogy alapos filológiai felkészültség birtokában bárki számára elérhetővé teszi a kéziratok tartalmát. A munka irodalomtörténeti jelentőségét növeli, hogy a 18. század elejéig terjedő időszakból igencsak meg kell becsülnünk az olyan magyar szöveget, amelyik – kiadója szavaival – eredetijét „már irodalmi alkotásként fordítja, igyekszik szórakoztató olvasmányt adni olvasói kezébe.”

A függelékben Thimár Attila említ néhányat a magyar *Aeneis* értékelésének lehetséges szempontjai közül. Az

általános jellemzés során többek között megállapítja, hogy „egy-két kivételes helytől eltekintve, a magyar szövegben nem érezzük a prózahagyomány Pázmánytól induló s a korszakban Bethlen Miklós által felmutatott szépségeit.” Thimár három területről hoz néhány olyan példát, amelyek jelentős mértékben meghatározzák a fordítás sajátosságait: a kihagyások és betoldások, a földrajzi és mitológiai anyag visszaadása, a magyar nyelvű kifejezés problémái.

A kiadás a textológusok számára megfelelő kiindulás az eddigi ismeretek pontosításához. A szóban forgó kötet segítségével lehet tovább keresni a fordító által használt latin edíciót; el lehet gondolkozni a meglévő vagy kikövetkeztethető kéziratok egymáshoz való viszonyán. A függelékben felvillantott szempontok alapján pedig el lehet mélyíteni a magyar *Aeneis* irodalomtörténeti értékelését.

Az előszó példamutató önmérséklettel csak a szövegkiadással szorosan összefüggő kérdésekkel foglalkozik, azokkal is csak vázlatosan. A jelzett egyéb kérdésekre csak rövid utalás történik, vagy még az sem. Megérdemelt volna néhány mondatot az a probléma, amelyet Thimár a műhöz kapcsolódó hosszabb tanulmányában (ItK, 1994, 725–742) tárgyal: mi lehetett a magyar *Aeneis* elkészítésének indítéka?

Vergilius eposza – vagy legalábbis bizonyos részei – a magyarországi iskolákban a 16. századtól tananyag volt. Említett dolgozatában Thimár Attila vizsgálja a kézenfekvő lehetőséget: a fordítás az oktatással függhetett össze. Végül arra a következtetésre jut, hogy a munka mégsem lehet kizárólag az iskolai fordítási gyakorlatok rögzítése vagy tankönyv gyanánt használható segédeszköz, szerzője szélesebb olvasókörösnegnek szánta.

Thimár előadásában hihetőnek tűnik Gyárfás István témaválasztásának magyarázata. Meggyőzően vázolja azt

a párhuzamot, amelyet a régiségben éreztek az *Aeneis* tartalma és a magyar történelem alakulása között. A 16. században a mohácsi vereséget Trója pusztulásához hasonlították; a török kiűzése után pedig az eposz a nemzeti újjászületést példázta: ahogy Aeneas új hazát talált, úgy a magyarság sorsa is jobbra fordulhat. „A XVII. század végére az eposzhoz kapcsolódó két eszme összefonódott” – írja Thimár Attila. „Minden bizonnyal a Trója és Magyarország sorsa között vont gondolati párhuzam népszerűsége is motiválta Gyárfást műve elkészítéséhez.”

Az okokat keresve nyilván kinek-kinek sokféle gondolata támadhat. Érdemes például visszatérni Kerényi Károly idézett tanulmányához. A szerző a „római létről” elmélkedve írja: „Ebben a létben áll egymással szemben a rómaiág paraszt-latin és etruszk-városi múltjának ellentmondó öröksége: a primitív egyszerűség ideálja és a művészi-es, kényelmes kultúrélet szeretete, s a másik két ellentétes tendencia: a rómaiság és az »emberség«, a *Romanum* és a *humanum* kultusza. Az augustusi aranykor nagy római költőiben e szét húzó elemek tökéletes harmóniában oldódnak fel és e harmóniában valósul meg a tiszta és teljes »latinság«...” Vajon Magyarországon, a 17–18. század fordulóján nem kínálkozhatott-e valamiféle párhuzam ezekkel a problémákkal is?

Gyárfás István *Aeneis*-fordítása a szűkebb szakma figyelmén kívül számot tarthat akár az olvasók szélesebb körének az érdeklődésére is, elsősorban mint különlegesség. Ha a fordítás nem is követelhet magának helyet a régi magyar próza legjobb alkotásai között, az irodalmi igényességek kedvelőinek sok izgalmas, esetenként mulatságos pillanatot szerezhet. A korszak van annyira ismeretlen a legtöbb olvasó számára, hogy gyakran rácsodálkozhassanak a 18. század eleji magyar

nyelv ma már kuriózumnak tűnő fordulataira.

A kiadás tehát több szempontból is nélkülözhetetlen forrás az első magyar *Aeneis*-fordítás további tanulmányozásához. Ennek nyomán arra is fény de-

rülhet, hogy a latin klasszikusok társaságában hogyan lett az *Aeneis* szerzője is magyarrá, hogyan lett a mienk – azaz „Vergilius noster”.

Bartók István

KARACS TERÉZ (1808–1892). ANNOTÁLT SZEMÉLYI BIBLIOGRÁFIA

Összeállította László Gézáne Szarka Ágota, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1993, 179 l. (Neveléstörténeti Bibliográfiák, 13).

A 19. század derekának legjelentősebb női pedagógusa, s az 1880-as évek kiváló emlékirója volt Karacs Teréz. Örömmel vettük kezünkbe a munkásságáról szóló részletes bibliográfiát.

Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy irodalomtörténeti bibliográfia is ez, hiszen a Pesten született és sokáig ott élt Karacs Teréz személyesen ismerte a múlt század sok magyar íróját: Kazinczy Ferencet, Virág Benedeket, Katona Józsefet, Kultsár Istvánt, Döbrentei Gábort, Fáy Andrást, Kovács Pált, Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt, Táncsics Mihályt, és számos újság közölte a róluk öregkorában írt emlékező cikkeit. Egy ilyen írásából tudjuk például, hogy amikor Kazinczy 1818-ban több előkelő vendéggel fölkereste az ő családi körüket (az apa, Karacs Ferenc híres rézmetsző művész volt), Kazinczy megsimította az akkor tízéves Karacs Teréz fejét, mondván: „Az én Eugéniám is ily korú.”

A bibliográfia módszertani bevezetővel és Karacs Teréz életének rövid ismertetésével kezdődik (II–X. lap). Ezt követi műveinek, cikkeinek, leveleinek időrendi felsorolása 172 tételben, azután külön a 173–361. tételekben a róla szóló művek, cikkek és a hozzá írott (fennmaradt) levelek szemlézése következik. A tételek annotáltak. Tartozéka még a könyvnek a felhasznált forrásmunkák felsorolása, a névmutató, a földrajzi és intézménymutató, végül a rövidítésjegyzék.

Az összeállító teljességre törekedett, így komoly segítséget nyújt azoknak, akik Karacs Teréznek és kortársainak az életművét vagy a 19. század magyar irodalom- és neveléstörténetét kutatják. A nagy és a hibák ellenére is dicséretes munka készíti e sorok íróját arra, hogy az alábbiakban a bibliográfia kisebb-nagyobb hibáira is rámutasson.

A VIII. lapon hibás a *Lővei Klára* név, ennek viselője ugyanis rövid ő-vel írta a nevét, amely a *Lövő* helységnevből származik (vö. *Küküllő* – *Küküllei János*). Ugyanott számítási hiba van abban a mondatban, hogy Karacs Teréznek „29 év után (1846–1877) újra feléled írói munkássága”: ez nem 29, hanem 31 éves időköz. A IX. lapon hiba, hogy „1887. április 1-jén” ünnepelték a 80. évébe lépő írónőt; a 75. lapon a szerző maga közli a helyes dátumot: ez április 16-án történt.

Hibák, elírások a bibliográfia *tételeiben*:

6. tétel: A Regélő 1833. évi folyamának nem a 7., hanem a 8. számában jelent meg Karacs Teréz németből való versfordítása. – 21. tétel: A Honderűben a *Néhány szó a fiatal nőkhez...* c. cikket nem Karacs Teréz, hanem Héthegyi Erzsébet írta. A folyóirat „Egy nőtől” aláírással közölte ezt 1845-ben. A tanulmányt Evva Gabriella tévesen tulajdonította Karacs Teréznek. Az Életképek szerkesztőségi jegyzetei (1845, II, 713) Héthegyi szerzőségét bizonyítják. – 42. tétel: A *Felszólítás a szülőkhöz* c.

nyomtatványt (Kolozsvár, 1859. aug. 17.) Bodola Sámuel h. püspök írta alá, s így – bár Karacs Teréz iskolájának támogatásáról szól – nem tekinthetjük Karacs művének. – 60. tétel: A *Játékszíni kivonat* a bibliográfá szerint a Koszorú 1883. évi folyamában jelent meg, tehát azt hihetné az ember, hogy a Petőfi Társaság ilyen című 1879-ben indult lapjában. Ezzel szemben a közlés helye a legkorábbi, az 1828-tól 1841-ig élt Koszorú volt: a Tudományos Gyűjtemény havonta megjelenő szépirodalmi melléklapja; a közlés éve pedig 1833. – 81. tétel: A pesti evangélikus leánytanoda alapítója nem *Scheidus*, hanem *Schedius* Lajos. – A 83. és a 85. tétel annotációjában teljesen értelmetlen a *Tóth* név használata: „Bírálja Fáy András házasságának a megfogalmazását (Tóth)”; illetőleg „Mátrai Ompolyi Ernőnél (Tóth) maradt egy kézirata”. Karacs Teréz cikkeiben nem a *Tóth* személynév, hanem a *Fóti dal* és *Fót* község neve szerepel! – 108. tétel: A *régi utazás módja* c. cikk annotációjában azt olvassuk, hogy Karacs Teréznek 1828-ban Pesttől Mezőtúrig Szabó Pál és Szabó Pálné voltak az útítársai. Róluk igazában nincs is szó az eredeti cikkben, csak Karacs Teréznek egy másik írásából tudjuk, hogy mezőtúri vendéglátója volt Szabó Pál református lelkész és felesége. – 135. tétel: „Hogyan lettem *írogatónő*” – a cikk címében különírással volna helyes az *írogató nő*. S ez nem 1877-ben, hanem tíz évvel később, 1887-ben jelent meg a Fővárosi Lapokban. – 138. tétel: Az itteni annotáció kiskunhalasi adata 1855-ről 1885-re javítandó. – A 141. tételben is harmincéves tévedéssel közli az annotáció, hogy Karacs Teréz 1816 januárjától volt Teleki Blanka grófnő vendége. (Valójában 1846 januárjától.) – 153. tétel: A *Visszaemlékezés az öt Bessenyeire* című írás megjelenési helyét a bibliográfia így adja meg: „Békés, Gyulai Híradó”. Ebből azt hihetnénk, hogy Békésen nyomtatták a

gyulai újságot, pedig igazában Gyula város régi hivatalos neve volt *Békés-Gyula*, s az ottani újságé *Békés-Gyulai Híradó*. – 170. tétel: A *Karacs Teréz életrajzához pótadatok* című cikk a *Teleki Blanka és köre* című kötetnek nem a 214–216. lapjain, hanem a 109–111. lapjain jelent meg. E tétel annotációjában azt is olvassuk, hogy Karacs Teréz 1825-től levelezett Jakab Antallal; ez lehetetlen, ugyanis csak 1828-tól ismerték egymást. – 192. tétel: *Miskolci lánynevelde* helyett a cikk pontos címe a Vasárnapi Újságban *Miskolci leánynevelde*. – 203. tétel: Az itteni annotáció Déryné naplójának „Későbbi időmben is jó barátném volt” mondatát Karacs Terézre vonatkoztatja, pedig az igazában Teréz húgára, Rózára vonatkozik. – 256. tétel: Az itteni annotáció szerint Karacs Teréz *Tóth István* álnéven is írt (a *Honderűben*). Ugyanígy közölte a nevet a 25. tétel és a kötet névmutatója is (170). Karacs Teréz *h* nélkül, *Tót István* formában használta ezt az álnevet. – 280. tétel: A *Karacs Teréz centenáris emlékfüzet* nem 1848-ban, hanem 1948-ban jelent meg. – 317. tétel: Az itteni cikk címében nem *leánytanoda*, hanem *leánytanoda* írandó. – 328. tétel: „1846 nyarán Hódmezővásárhelyen volt”. Karacs Teréz nem akkor, hanem negyven évvel később, 1886-ban töltött hosszabb időt Hódmezővásárhelyen!

További hibákkal találkozunk a kötet következő lapjain:

130.: Mészáros István könyve (*A magyar nevelés története 1790–1849*) nem 1868-ban, hanem száz évvel később jelent meg. – 131.: Szinyei József a *Magyar írók élete és munkái* című sorozatnak nem a XIV., hanem az V. kötetében (1897) ismerteti Karacs Teréz munkásságát. És a kötetnek nem *Inczés*, hanem *Iczés* az első címszava. – 151.: Jámbor Lajos nem építész, hanem tanító volt Békésen, és nem 1869–1955 között élt, hanem 1860-tól 1928-ig. – 152.: Kálmalfalvy Béla neve itt *y*-nal, a 95. lapon

viszont *i*-vel van írva a végén. Vajon melyik a helyes? – 164.: A névmutatóban *Sáfrán Györgyinél* hiányzik a 328. tételre való utalás. – 175.: A *Földrajzi és intézménymutató* itteni egyik címszava *Fóth*, pedig *Fót* község nevét fölösleges a végén *th*-val írni. – 178.: *Veresegyháza* nevének megtévesztő a 138. és a 273. tételre való utalás. – A 179. lapon levő Rövidítésjegyzékből hiányzik a *t*. rövidítés (= tétel). Ugyanitt igen furcsa az R.K. rövidítés feloldása (= Református Könyvtár, Debrecen). Valószínű, hogy a Református Kollégium Nagykönyvtáráról van szó.

Nem tudom, hogy a felsorolt hibák és elírások a szerzőtől vagy a nyomdától erednek-e. Mindenesetre fontos tanulság, hogy a különféle bibliográfiákban (és a lexikonokban) közölt adatokat a szerzőknek is, a lektoroknak is, a nyomdának is gondosan kell ellenőriznie, mert hibás adataik évtizedekig is hagyományozódhatnak, félrevezetve olvasókat és kutatókat.

Hiányolom, hogy ez a teljességre törekvő bibliográfia nem tartalmazza külön tételekként Karacs Teréz következő munkáit: 1. *Janka* (beszély, Életképek, 1846); 2. *Lugosy József tanár székfoglalóját jelentő sorok* (Pesti Hírlap, 1841? szept. 21.); 3. *Rövid jegyzetek B. Gy. életéből* (Szabad Egyház, 1890). Karacs Teréznek – ezt ő írja valahol – legelőször 1830-ban jelent meg egy politikai el-

mélkedése a Tudományos Gyűjtemény szépirodalmi mellékletében, az 1840-es évek valamelyikében pedig Gáspár György máramarosszigeti tanító tan szemléjéről számolt be Kossuth Pesti Hírlapjában. A bibliográfia nem tud ezekről, sőt a Szinnyi József bibliográfiájában említett Karacs Teréztől származó cikkek közül sem tartalmazza mindegyiket.

A Karacs Terézről szóló vagy az ő életét és munkásságát is tárgyaló művek közül szintén hiányoznak a bibliográfiából például a következők: 1. Evva Gabriella, *Karacs Teréz élete és munkássága* (Protestáns Tanügyi Szemle, 1938); 2. Evva Gabriella, *Karacs Teréz* (A miskolci Tóth Pál Nőnevelő Intézet évkönyve az 1942–1943. iskolai évről, 4–12); 3. Sáfrán Györgyi, *Ismert és ismeretlen hagyományok* (Népszabadság, 1980. márc. 9.); 4. *A magyar nevelés története*, I. kötet (Bp., 1988); 5. Pásztor Emil, *Karacs Teréz Tanárképző Főiskola?* (Köznevelés, 1988, 34. sz.).

Őszintén remélem, hogy László Gézané Szarka Ágota az eddigi sok fázisát még meg fogja toldani annyiival, hogy e recenzió intelmeit figyelembe véve, néhány év múlva egy lényegében hibátlan és még teljesebb Karacs Teréz-bibliográfiát ad a pedagógusok és a tudományos kutatók kezébe.

Pásztor Emil

IMRE LÁSZLÓ: MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 345 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 9).

Imre László újszerű nézőpontból közelíti meg múlt századi irodalmunk nagy jelentőségű három évtizedét (1836–kb. 1863). Iránytűje a műfajok sorsa: idegenből behozatalukat, hazai asszimilációjukat, módosulásait, társaikkal való egymásra hatásukat, esetleges kimerülésüket figyeli meg a szép-

próza s bizonyos határok között a verses epika területén. Meggyőző az a felismerése, hogy a nemzetivé egyedített műfajok (és műfaji változatok) egymást kölcsönösen befolyásoló együttese, rendszere állandó egy rövidebb időszakaszban. Ha rendszercsere töri meg az állandóságot, az új irodalmi korszak

kezdetének határozott jele. (Az utóbbi évtizedek során mindössze egy alkalommal találkoztam ilyen műfaji alapú fejlődéstörténeti vizsgálattal: Horváth Károly Vörösmarty-monográfiájában. Ott igen röviden összehasonlításra került elvirágzó klasszicizmusunk [1818] és születő romantikánk [1830] műfaji rendszere.)

Szembevetendő az említett felső időhatár vitatható megvonása. Hiszen a ki egyezést követően mindenfajta materialista-pozitivistá-pesszimista áramlat, ennek megfelelő művészi kezdeményezés hatása felerősödik, tért veszít a népies-nemzeti irányzat, kibontakozik az illúzióvesztés élménye a regényben, a verses regényben. Jogosabb lett volna tehát a hetvenes évtized közepére tenni a cezúrát, ám el kell ismerni, hogy a dolgozat rugalmasan bánik az időkezzel: szinte állandóan bevonja az összehasonlításba a modern és a posztmodern jelenségeket. Nem feledkezik meg sem az Arany-ballada hatásáról a szimbolizmusra, sem a 20. századi történelmi regényről; sőt egészen újat mond Molnár Ferenc eposziségéről, Herczeg idevágó munkásságának eszmei-stílusbeli gyökereiről, jó és rossz vonásairól.

Elgondolkoztatóak azok a fejezetek (VI., IX. és különösen a VIII.), amelyek a műfajok kölcsönös megtermékenyítő hatásáról (reciprocitás) szólnak, de óvnak minden túlzott általánosítástól. Bár a történelmi regény a nemzeti (művelődési) szükségleteket tekintve valóban az eposz (talán inkább: eposziség) helyettesítője, folytatója, ez a lehetőség épp legnagyobbjainknál csupán kivételesen, töredékesen valósul meg. Eötvös meg Kemény egyaránt túlságosan követi forrásait (Eötvös „dokumentarista” – 147), hajlanak a tanulmányyszerűségre. Így távolodnak a műeposzi mintáktól, sőt, W. Scott-tól szintén. A regényt középpontba állítva kellő hangsúly esik a folklór és a közköltészet be-

folyására (mese, monda, adoma), a korabeli sajtóéra (életkép). Olvashatunk még a *Karthausi* s a romantikus operák hasonlóságáról (164). Opera és Eötvös könyve? Gyergyai Albert aligha győz meg az analógia igazságáról, a disszertáns azonban többet írhatna regényszerzőink drámai ihletéséről. Joggal fejti ki Fried István: „Jókai sokkal többet sajátít el (...) a reformkori magyar vígjátékból, hiszen regényeinek egy részében vígjátéki jellemeket és vígjátéki cselekményt helyez regényi keretbe.” (Az élő Jókai, Bp., 1981, 54–55.) Ez a megállapítás helytálló lehet Jósika, Eötvös és mások, pl. Arany János esetében is. Általában megfontolandó, hogy prózaíróink nagy többségükben színpadi szerzőnek is beváltak – legalább a saját korukban. Ismerték a színházat, hatáskeltő eszközeit, sikeres produkcióit.

Míg a pozitivistá filológia egyes motívumok, jellemtipusok átvételét nyomon követte elsősorban arra irányul, milyen – esetleg műfajként meghatározható – fejlődési rendekbe sorolható az egyedi alkotás. (A besorolás, bekapcsolás alapja – ezzel teljesen egyetérthetünk – nemcsak a korábbiakkal való megegyezés, hanem a tőlük történő eltérés, a velük vitázás, a „tisztelen” paródia úgyszintén). Ilyenkor a kutatónak lehetőleg közismert, általánosabban használt műszavakra van szüksége. Ám épp e szempontokból kifogásolható a „szalonregény”, „sorsregény”, „vadromantika” elnevezés. Ezek a terminusok – noha Barta János többször élt velük – nem gyökereztek meg nálunk, a mostani angol, német szakirodalomban pedig teljesen ismeretlenek. Nem is illenek be a disszertáns sokkal értékelésmentesebb, egyértelműbb nyelvhasználatába. Miért ne lehetne a szalonregény (szórakoztató társadalmi erkölcsrajz, a sorsregény tragikus lélektani regény? A vadromantika esetében többféle szinonimára gondol-

hatunk: *ponyva, triviális, esetleg hatásवादász romantika.*

A X. fejezet, amely Nagy Ignác és Kuthy legismertebb regényeit tárgyalja, azt kívánja bizonyítani, hogy e típus olyan „ellentéchnikákat” alkalmaz, amelyek a 20. század második felének egyes irodalmi jelenségei felé mutatnak előre: „a magyar regényben is történtek próbálkozások az önmagára utaló (szójáték, idézet) nyelvi univerzumnak ha nem is a megteremtésére, de legalábbis megkísérelésére.” Hozzáteszi még, hogy a komikus eposz vagy a verses regény e téren tovább jutott a kor folyamán és a hetvenes években.

Bármilyen óvatos, mértéktartó ez az újraértékelés, nem tudok egyetérteni vele. Az „eszmetörténeti pillanat”, a reformkor vége megerősíti az alkotók nagy többségének hitét a haladásban, a világ megismerhetőségében; nemzeti-politikai aggodalmak (lásd Kuthy antiszemitizmusát) időnként elterjedhettek, ámde ez nem vezetett mély és széles körű válságtudathoz. Ehhez a világosi bukás, majd a kiegyezést követő csalódottság, irányvesztés kellett. E két időszak az érzékeny, erősen intellektuális művészeket csakugyan elvezethette az „önmagára utaló” nyelvi alakulatok megalkotásához. Sem Nagy Ignác, sem Kuthy Lajos nem ilyen alkotói. Az utóbbi a látvány, a festőiség, a színes paletta – olykor nagyon eredeti – megszállottja, az előbbi kedveli a szójátékot, a stílusutánezást, de csak addig, amíg megneveztethet igénytelen komikumával. Nincsen humora, összetettebb célja, ritka vendég nála az életbölcesség. Arany János, Arany László verses regényeinek, *Az elveszett alkotmány*nak nem mutatkoznak ilyen hiányai: azonkívül fikció voltukat megvaló gesztusaik, idéző, parafrázisokat adó jellegük nyilvánvaló. Bennük láthatjuk a posztmodern valódi úttörőit.

A korszaknak van olyan kiváló regényszerzője, aki előremutat, ha nem is

a posztmodern, de a modern felé. Kémény Zsigmondra gondolok. Monográfiájában Szegedy-Maszák Mihály bebizonyította, hogy az író általában lemondott a mindentudó elbeszélő előjogairól, gyakran azonosult a szereplők korlátozott ismereteivel, hiányzó előrelátásával. Rendkívül összetett jellemű nehéz feladat elé állítja az olvasót: mérlegelni kell erőnyeik és hibáik arányát, figyelni a félig rejtett változásokra is. Elbeszélő technikájának változatosságát megirigyelhetnék az utóbbi évtizedek írói: a *Ködképek*... narrátorai mozaikszerűen állítják elénk a szűzsét, amelynek valóságos időrendjét (fabuláját), összefüggéseit csak éber figyelmű befogadó állapíthatja meg.

„A nagyromantika eszköztárának kifordítása egy talán át sem gondolt, rejtett polémia tünete.” A *Karthausit* Beöthy László *Goldbach & Comp. fűszerkereskedése* című könyvével összevetve nyilatkozik így Imre László. Ez a fenntartásokat is megfogalmazó kijelentés sok tekintetben elfogadható. Fontos szereplők mindkettőben félreismerik egymás jellemét, Goldbach Gusztávhhoz hasonlóan csalódik barátjában (üzletársában), szerelmében (azaz feleségében), kitartottá, prostituálttá züllenek vonzó, finom lelkű leányok. Míg Eötvösnél mindezt erős érzelmi hullámlás, távlatos bölcselkedés kíséri, Beöthy nyugodtan, szokványosan kommentál, többet törődik a rutinos meseszövevessel, lekerékítettéssel. Erkölcsei megtisztulás, magába szállás helyett rendőri igazságtétel: dutyiba kerülnek a zsarolók, szélhámosok, az aranyifjak. A „tévedt nők” (Goldbachné, Betti) sorsa – nem hiába nagy siker akkortájt Pesten is *A kaméliás hölgy*, majd a *Traviata* – betegség és korai halál. Ezt biedermeier hangvétell, tartózkodó érzelmességgel kíséri, míg családias, biedermeier idill lesz osztályrészre a derék fiatal hősnék. Az immár mesterkéltnek ható és elkoptatott „nagyromanti-

ka" (más, szakszerűbb műszó kellene) helyébe így nem igazi újítás, élettapasztalat kerül. Inkább olyan hangnem és motívumcsoport, amely megfelel az akkori divatos lektűrök követelményeinek. A *Goldbach & Comp.* lehet rejtett polémia tünete, de tüneti jellegű mind-össze. Igénytelen olvasóréteget, rövidtávú ízlésváltozást képvisel.

A monográfia nagyobb részével, jelentős hányadával szemben nincsenek ellenvetéseim, kiegészítéseim sem nagy horderejűek. Ama műelemzések tették rám a legnagyobb hatást, amelyek többoldalúak, és vitathatatlan értékű művekről készültek (Arany-balladák, Kemény egy-két regénye). Azonban Imre László minden lelkendezés nélkül, türelmesen és meggyőzően tud érvelni olyan alkotások mellett is, amelyeket többen kételyekkel, fenntartásokkal kezeltek-kezelnek (pl. *A honvéd özvegye*, *Szent Péter esernyője*). Járatos többféle irodalomtudományi iskola módszereiben, szempontjaiban: felhasználja Ingarden és Hartmann tételeit a balladáknál, Barta János lélektanikai karakterológiai megközelítését Kemény meg Mikszáth esetében. Új vonásokra figyelmeztet Nagy Ignác, Kuthy Lajos munkásságában J. Lotmanra, Kulcsár Szabó tanulmányaira támaszkodva.

Végül: a szerző túlzásoktól mentesen, ám elismerően tekinti át a 19. század második harmada epikus teljesítményét: lemaradásunk az európai prózaepikától csaknem eltűnt, önálló, nemzeti arculatú epikai vonulatok alakultak ki. Mindez igaz – csakhogy a kedvező mérleg felállítását több té-

nyező is akadályozta az utóbbi évtizedekben. Balzac-Stendhal nagyrealizmusát kérték számon – a hazait eleve lebecsülő hangszúllyal – Lukácsék, a Révai-Pándi-Hermann-vonalnak a forradalomellenes Kemény Zsigmond nem kellett, Jókaihoz hozzátapadt a fölényes vállveregetés: „a nagy mesélő”. Most a marxista és a korábbi előítéletek egyaránt erejüket veszítették, immár öntudatosabban, Horváth János *Fejlődéstörténetének* iránymutatását is felhasználva értelmezhetjük irodalmunk gazdagodását.

E nagykorúsodás bizonyítéka Jókai pályájának gyors felívelése a század derekán; joggal állapítja meg a monográfia, hogy Jókai a regényműfaj „rafinált változatait teremtette meg, amelyeknek jellege sajátosan magyar”. Érdemes lett volna e kérdésnek fejezetet szentelni, mint Kemény munkásságával történt a III. kapitulumban. Annál is inkább, mert az *Egy magyar nábob* után szinte állandóan megfigyelhető, hogy az elbeszélő nemcsak megőrizte a triviális (franciás) romantika számos elemét, hanem át is alakította őket, sőt azok gúnyos hangnemű felidézésétől sem tartózkodott. Ennek jegyében – noha ritkán – eljutott saját korábbi írásainak (pl. szabadságharc-ábrázolásának) eszmei „visszavonásáig”.

Imre László könyve joggal tarthat számat arra, hogy tételeit megismerjék és felhasználják. Ám túl ezen, abban is reménykedhetünk, hogy hatására megindul, megizmosodik a műfajok szinkron és diakrón szemléletű kutatása.

Nagy Miklós

ECRIRE LE VOYAGE

Réd. György Tverdota, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994, 272 l.

A tanulmánykötet azoknak az előadásoknak szövegét tartalmazza, melyek 1993 januárjában hangzottak el

Párizsban, a párizsi Egyetemenközi Magyar Központ, a Paris III. Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszéke, az

MTA Irodalomtudományi Intézete, valamint az ELTE Egyetemközi Francia Központja által szervezett kollokviumon. A rendezvény központi témája az útleírás, az utazás és az irodalom kapcsolata volt. Mint a kötet előszavában olvashatjuk: a tanulmányok azon szabályszerűségeket vizsgálják, amelyek az útleírás poétikai ismérveit meghatározzák; annak szentelnek elsősorban figyelmet, miképpen módosul az írás megtartó, rögzítő mozzanata során az utazás megélt, konkrét élménye. A könyv egysége, melyet a központi téma biztosít, szükségszerű sokszínűséggel párosul, még mindig az előszót idézve: a tanulmányokban szó esik magyar művészek franciaországi utazásairól és fordítva, illetve egyéb országokban tett utazásokról. De hisz nem is annyira az utazás konkrét eseménye, mint az azt megörökítő írások bizonyos ismétlődő, általános, tehát poétikai jegyei kötik le a tanulmányok szerzőinek figyelmét.

A kötet magyar, illetve magyar származású szerzői: Dávidházi Péter, Szabics Imre, Csernus Sándor, Köpeczi Béla, André Lorant, Nagy Péter, Tverdota György, André Karátson, Szávai János, Karafiáth Judit, Nyéki Lajos, Georges Kassai, Magyar Miklós.

Az utazás megírása, az útleírás mint sajátos szöveg vizsgálata számos műfajelméleti, sőt általánosabb művészetelméleti, továbbá irodalomtörténeti kérdést vet föl. Hogy érzékeltesük a probléma sokrétűségét, lássunk néhányat a legalapvetőbb kérdések közül:

1. Irodalmi szöveg-e az útleírás vagy sem (a francia terminus, *récit de voyage*, talán pontosabb, mivel a magyar *leírás* szó inkább valamely statikus, álló kép, háttér stb. lefestését idézi fel, semmint mozgás, cselekmény, eseménysor bemutatását), avagy van-e irodalmi és nem irodalmi útleírás;

2. Melyek azok az alapvető formai és tartalmi ismérvek, amelyek az útleírás

műfaját meghatározzák; vajon valóban azonos műfajba sorolhatók-e azok a szövegek, amelyek egy konkrét, térben és időben azonosítható utazás feljegyzései, azokkal a szövegekkel, melyeknek fiktív világában a képzeletbeli hős cselekvéseiben kap fontos szerepet az utazás, együtt tárgyalhatók-e például Fromentin afrikai feljegyzései az *Odiüsszeiával*, Chateaubriand útleírásai a *Gil Blas*-val;

3. Az sem mellékes, hogyan határozzuk meg az utazás fogalmát, kivált az írás fogalmával párhuzamba állítva – a kötet előszava is hangsúlyozza, hogy az útleírásnak nevezett szövegekben utazás és írás mozzanata szükségszerűen összetartozik: utazás mint primér, empirikus élmény és az azt megörökítő írás; avagy képzelt utazás fikcionális szövegben; utazás-e maga az írás stb. Úgy gondolom, mindenképpen kerülni kell az utazás fogalmának túlzottan metaforikus használatát, hiszen ha nem határoljuk be konkrétan a fogalmat, akkor értelmét veszti magának az útleírásnak önálló műfajként való említése, az útleírás égisze alatt bármely szöveget vizsgálhatunk, sőt festményt, zeneművet, szobrot, hiszen minden művészi alkotási folyamat, metaforikusan fogalmazva, utazás (a képzelet, az álom világába stb.). Még mindig az utazás fogalma kapcsán: vajon a helyváltoztatás ténye-e a meghatározó, ha az útleírás általános poétikai ismérveit keressük, vagy talán inkább az a táj, vidék, ország mint látvány, kép, amely az utazó számára esztétikai, kultúrtörténeti, szociológiai, politikai jelentésekben bővelkedő közeg;

4. Az útleírás mint sajátos szövegtípus poétikai ismérveinek vizsgálatában az utazás mellett az írás szempontja sem elhanyagolható, hisz enélkül elemzésünk tárgya az irodalmi szöveg helyett adott író élményeinek sora lesz, ami fontos kérdés, de kevésbé van köze valamely műfaj vizsgálatához.

Az irodalomelméleti kérdések mellett fontos szempont, hogy melyek azok az irodalomtörténeti korszakok, amikor az útleírás műfaja meghatározó, illetve amikor nem, s mi ennek az oka. A kötetben többek között Jean-Claude Berchet és Szabics Imre tanulmányai érintik ezt a kérdést. Miért van, hogy a 18. században az útleírás alig számottevő – holott a „nagy utazások” már a középkorban kezdetüket veszik, mint Szabics Imre írja: a középkori művész létformája az utazás. És mennyire sajátos e szempontból a 19. század! Ebben a században az utazás valóban központi motívummá válik az irodalomban, és ez a jelenség elválaszthatatlan egy, az egész századot meghatározó művészettelfogástól. A romantika művészettelfogására gondolunk természetesen, amely elsődleges esztétikai értéknek kiáltja ki az újat, az ismeretlent – szemben a klasszicizáló esztétika felfogásával, miszerint a mű értéke a már létező normák mennél tökéletesebb reprodukálásában rejlik. Friedrich von Schlegel nyomán a francia romantikusok is azt vallják, hogy a költészet ne szép, hanem *érdekes* legyen. A francia irodalomban a romantika korántsem tűnik el a negyvenes évek táján, hanem meghatározza a század második felének irodalmi jelenségeit is, kiteljesedik Baudelaire költészetében és művészetkritikájában, bizonyos fókig újra éled a szimbolizmusban. A „szép az, ami érdekes, új, ismeretlen” esztétikai elv tehát végigvonul a 19. század irodalmán, és összekapcsolódva a romantika egy másik elvével: az ideális szépség a természetben testesül meg, logikusan eredményezi az utazás és az irodalom összefonódását. A század eleji romantikusok nagy utazók, mert az utazás konkrét élménye alapvető esztétikai élmény is egyben: fölfedezni a táj szépségét, meghódítani ismeretlenségét egyet jelent a Szépség fölfedezésével és műalkotásban való megjeleníté-

sével. A romantikus *kontemplatív* esztétika szerint a természetben megtestesülő tökéletes szépség *szemlélése* a művészi alkotás alapja.

Az is újabb irodalomelméleti és történeti probléma, „hová utaztak” legszívesebben a romantikusok és miért, hiszen a klímaelmélet esztétikai alkalmazása A. W. von Schlegel nyomán közismert tétel lesz. A romantikusok tehát az utazás konkrét élményéből és tapasztalatából alkották meg útleírásaikat, az ismeretlen tájak felfedezése alapvető irodalmi élménnyé vált. Sajátos változást hoz a század második felének irodalma: az utazás motívuma egyre inkább absztrakt, szimbolikus motívummá válik; míg korábban az utazás empirikus élménye hozta létre a megörökítő írás „kényszerét”, addig később az írás élménye fogja felvetni az utazás egyre jelképeesebb mozzanatát. Baudelaire még elutazik Réunion szigetére, de *Út-rahívás* című versében már nyoma sincs konkrét tájnak, Rimbaud pedig akkor írja meg *A részeg hajót*, amikor még sosem látta a tengert. Bár ezek a példák a lírai költészetből valók, érzékeltetik, hogyan válik a felfedezés, az ismeretlenbe való utazás motívuma egyre jelképeesebbé, hogyan adja át az útleírás műfaja helyét olyan irodalmi szövegeknek, amelyekben az írás kalandja megelőzi az utazás kalandját. E változás oka ismét általánosabb művészetelméleti jelenségekben keresendő: a romantikát követő korszak – bár megőrizve ennek bizonyos elveit – túllép a szemlélődés esztétikáján, így a konkrét, valóságos tájak és azok felfedezése mint esztétikai élmény átadja helyét egy olyan kreatív esztétikának, amely szerint az ideális szép nem létezik a műalkotáson kívül (például a természetben), csupán a mű képes megteremteni.

E néhány példával csak érzékeltetni szerettük volna, valóban mennyire összetett, sokrétű problémák sorát veti fel az útleírás, az utazás megírásának

kérdése. A kötet szerzői is jelzik ezeket és a kötet szerkesztője is figyelembe vette őket az egyes fejezetek elkülönítésekor. Ennek eredményeképpen a könyv öt fejezetből áll: az első elméleti megközelítéseket tartalmaz; a második festők útleírásait elemző tanulmányokat; a harmadik a Keletről szóló írásokat elemmez; a negyedik a középkortól a romantika koráig tekinti át az útleírás különféle formáit; végül az ötödik a modern, 20. századi irodalomból hoz példákat. Ez a szerkesztés eklektikus, hiszen az egyes fejezetek elkülönítésében felváltva alkalmaz tematikus, illetve kronológiai szempontot. A kötet sikeresen valósítja meg célkitűzését: utazás és irodalom kapcsolatának problémáját minél szélesebb körű corpusra támaszkodva közelíti meg. Az értékes tanulmányok sorából megemlítenénk Jean-Claude Berchet-ét, mely a 19. századi útleírásokhoz írt előszókat elemzi; Alain Roger írását arról, hogy a tájat mindig esztétikai háttérkultúránk szemüvegén át nézzük; Denise Brahimi előadását Lamartine és Fromentin útleírásairól. Szabics Imre írása a középkori költészetben vizsgálja az utazás motívumának poétikai funkcióját; Made-

laine Pinault a festői és az írói látásmód kettősségére, egymást kiegészítő funkciójára hívja fel a figyelmet Hoüel szicíliai naplójában; a magyar származású André Lorant Balzac ifjúkori regényei kapcsán az utazás és a nagy romantikus mítoszok összefonódásáról szól.

Valamennyi írás említésére nincs mód, így ismételten a kötet egészének sikerességét emelnénk ki. Kritikai észrevételként jegyeznénk meg, hogy az antológia szerkezete nem érvényesíti mindig kellő következetességgel azokat az irodalomelméleti szempontokat, melyeket említettünk. Az első fejezetbe (elméleti megközelítések) olyan írások is bekerültek, amelyeknek sokkal inkább valamelyik tematikus fejezetben volna a helyük. A 20. századi irodalommal szemben mintha háttérbe szorulna a 19. század, holott ez az útleírás újjászületésének nagy százada. Kifejezetten hiányzik Stendhal, Chateaubriand (bár ez utóbbira gyakoribbak a hivatkozások); az utazás metaforikus-szimbolikus motívummá válását tárgyaló írások sorában (pl. a Proustról szóló) szívesen látunk volna olyat, amelyik Krúdy műveivel foglalkozik.

Maár Judit

KRASZTEV PÉTER: ISMÉT ÚJRA KELL SZÜLETNÜNK

A szimbolista irányzat a közép- és kelet-európai irodalmakban, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 179 l. (Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány, 5).

Meglepetésként hat és egyfajta vagabund viselkedésre vall, ha valaki – az elvont teoretikus koncepciók és az egyéni invenciótól ihletett műinterpretációk divatja idején – ilyen bátran és következetesen igyekszik hű maradni az irodalomtörténeti tényekhez. Mielőtt bárki félreértene, sietek leszögezni, hogy a magam részéről melegen üdvözlöm és kíváncsún tartom ezt a „földhöz ragadt” megközelítést (is), mivel „a tények makacs dolgok”, még

ha gyakori ismételtetésével Lenin alaposan el is koptatta a szóhasználatban a 18. századi angol vallásbölcselethez Matthew Tindal testamentumának ezt a kitételét. (Lám, a szerző nyíltan vállalt, dicséretes törekvése úgy megbabonázott, hogy magam is ismeretterjesztésre adtam a fejem!)

Nem csoda, hiszen munkája rengeteg olyan fontos – a *Világirodalmi lexikonban* sem mindig szereplő – információt tartalmaz választott témájáról,

hogy valóban hiányt pótló kézikönyvnek tekinthetjük, aminek a szerző szánta (5). És csak sajnálni lehet, hogy vizsgálódása köréből eleve kirekesztette az orosz szimbolizmust, amely ismert ugyan a magyar olvasó előtt Bakcsi György (*Orosz századforduló*, Bp., Gondolat, 1967) és Sargina Ludmilla (*Az orosz szimbolizmus természetrajza*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990) révén, de sokkal kevésbé, mint az „őseredeti” francia, hiszen Szilárd Léna öt évvel ezelőtt íródott nagydoktori értekezése mind ez idáig nem jelent meg nyomtatásban. Viszonyítási pontként természetesen utal a keleti párhuzamra is, és elismeri jelentőségét, amikor „egyenes vonalú” fejlődését szembeállítja a Nyugaton született irányzat „szétszórtságával” (49), de figyelmét elsősorban a „köztes” terrénra összpontosítja.

Igazságtalan lenne azonban ezért az önkorlátozásért elmarasztalni, hiszen így nyílik lehetősége, hogy minden eddigi próbálkozásnál átfogóbban és teljesebben bemutassa a közép- és kelet-európai térség irodalmát megújító mozgalmait, amelyek „szerkezetileg az orosz szimbolizmusra emlékeztetnek (egymásra következő és építő nemzedékek váltják egymást), ám a franciához hasonlóan sehol sem született meg egy többé-kevésbé egységes, a szimbolizmus helyi törekvéseit összegző filozófiai koncepció” (53).

Viszont közös vonás bennük az, hogy – különbözőségeik ellenére – hasonló társadalomtörténeti fejlődésből fakadtak. Az itt kialakuló „szellemi infrastruktúrák” a felvilágosodás eszmeköréből táplálkoztak, jóllehet az adoptált gondolatok a helyi viszonyokhoz igazítva gyakran felismerhetetlenül eltorzultak. Főként a heidelbergi romantika hatására a kollektivisták nemzeteszmenyt állították középpontba, mint olyat, amely elősegíti az önálló államiság kivívását vagy a nemzeti egység megtartását és megszilárdulá-

sát. Ennek következtében „a kulturális élet belterjessé, szinte monomániásan önreflektívává vált” (13). A belső izoláltságból való kitörés vágya motiválta, hogy a múlt század végén a foucault-i értelemben vett „modern attitűd” elterjedt ezekben az irodalmakban, amely a felvilágosodás eszmeiségén való túllépést sürgette, és tagadta, hogy a művészet értelme a közszolgálatosságban merül ki. Helyette a társadalmi és egyéni megújulást szorgalmazta, mégpedig az élenjáró kultúrákhoz való felzárkózás révén – a Nyugattal összevetve. Ez a „kozmetopolita” program lehetővé tette Nyugat-Európa szellemi légkörének lassú beszívargását, mégpedig meghatározó, alkotó személyiségek, mint a szerb V. Ilić, a horvát Ivo Vojnović, a cseh Tomáš G. Masaryk és Jaroslav Vrchlický színre lépésének köszönhetően, vagy olyan szellemi csoportosulások közvetítésével, amelyek a haladás mellett már elnevezésükkel is hitet tevő „ifjú” folyóiratok – a horvát Mlada Hrvatska, a lengyel Młoda Polska, az ukrán Moloda Muza, az észt Noor Eesti – körül tömörültek. A „múlt és jövő közé született nemzedék” modern „nyitása” nélkül – amelyet részletesen és nagy hozzáértéssel mutat be a szerző (18–23) – nem jöhetett volna létre az a sajátos közép- és kelet-európai szimbolizmus, amely a művészettől várta a megváltást, ahogy erre a könyv címe is utal (43). Az Isten nélküli, racionális és irracionális tér-időre szakadt világ újraegyesítésének, azaz a mágikus erejű költői szó segítségével történő újrateremtésének utópiáját zászlajára tűző új generáció radikálisan szembe fordult elődeivel, és a nemzeti konzervatív eszmék, valamint a hivatalos, tradicionalista irodalom ellenfeleként jelentkezett. Jóllehet szándékuk s törekvésük ellenére sem valósult meg az egyetemes modernségtudat azon elképzelése, miszerint „a társadalom

(politikum) és a művészet (esztétikum) eggyé válik a megváltásban, az újjászülésben" (55), sikerült máig ható módon megújítani a 20. századi líra nyelvét.

Krasztev Péter magabiztosan követi nyomon a mozgalom kialakulását és fejlődéstörténetét tizenöt (!) nemzeti irodalomban. Filológiai gondosságára jellemző, hogy az illusztrációul szolgáló szövegeket – lehetőség szerint – igyekezett a környező irodalmak olyan rangos tolmácsolójának megszólaltatásában idézni, mint Képes Géza, Kiss Jenő, Rácz Olivér, Szemlér Ferenc, Végh György stb. (Feltehetően elkerülte figyelmét, hogy Vladislav Petković-Dis *Börtön* című verse is olvasható magyarul Csuka Zoltán *Csillagpor* című műfordítói antológiájában; vö. 69.) A költői témák, motívumok, poétikai eszközök ilyen széles körű összehasonlító vizsgálata számos felismeréssel és hasznos tanulsággal szolgál a korabeli magyar irodalom vonatkozásában is.

Mivel az elemzés tárgyát képező hatalmas tényanyag jószerivel most kerül be először a hazai olvasói köztudatba, jobban kellett volna ügyelni az ellentmondások kiküszöbölésére. Az ukrán Krimszkij hivatkozott költeménye egyszer úgy szerepel, mint *Pálmalevelek* (23), másutt mint *Dús pálmák* (43). Vajon mikor született valójában a bolgár P. Ju. Todorov *Zidari* (Kőművesek) című programadó drámája – 1902-ben (18)

vagy 1900-ban (46)? Érdekes lett volna a nevek írását is egységesíteni, hiszen legtöbbjük kevésbé ismert: hol kiíródik a keresztnév is, hol csak kezdőbetű jelzi. Különösen zavaró ez, ha felsorolásról van szó – lásd „Vjacseszlav Ivanov és G. Csulkov” (24). A teozófia „nagy-asszonyát” a szerző – valószínűleg angol nyelvű könyvei alapján – H. P. Blavatskynak nevezi, de nem ártott volna, ha megemlíti, hogy Jelena Petrovna Blavatszkjáról van szó, aki Oroszországban született.

Mindettől függetlenül a konklúzió egyértelmű – Krasztev Péter nagyon alaposan végiggondolt irodalomtörténeti kismonográfiát adott közre, amely az elméleti általánosításoknak sincs híján. Tanúskodik erről az eltérő egyéni művészi törekvések és gondolati rendszerek konstans elemeit összegző utolsó fejezet, mely a szimbolizmust sajátos „világelfogásként” értelmezi. De bizonyára nemcsak a szakmabeliek fogják haszonnal forgatni ezt a tanulságos könyvet, hanem az olvasók tágabb köre is, hiszen különleges aktualitást kölcsönöz neki, hogy a nemzeti eszme gyakorlatilag máig sem „futotta ki magát”, nem veszítette érvényét a kiváltó politikai-gazdasági stb. szituáció megszüntével, hanem változatos formákat öltve ugyanúgy él tovább a később befogadott eszmékkel együtt, ezekkel párhuzamosan, illetve összefonódva, „mint a múlt század végén, e század elején” (16).

Gránicz István

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: BESZÉDMÓD ÉS HORIZONT. FORMÁCIÓK AZ IRODALMI MODERNSÉGBEN

Budapest, Argumentum Kiadó, 1996, 315 l.

Kevesen tettek annyit az utóbbi időben az „irodalmi modernség” magyar változatainak föltérképezéséért, mint éppen e tanulmánykötet szerzője. Igaz, Kulcsár Szabó irodalmi rendszerváltó törekvései elsősorban Németh G.

Béla és Szegedy-Maszák Mihály kezdeményezéseire támaszkodhattak; ők voltak azok, akik felgyorsították az egyoldalúan társadalomtörténeti-szociológiai korszakértelmezések „átminősítésének” folyamatát, valóban hori-

zontba helyezték azokat az életműveket, amelyek értelmezhetőségének megújítására korábban is történtek – olykor nagyon is merész – lépések, de amelyeknek az európai irodalmi hagyománytörténéssel párhuzamban szemlélése mindenekelőtt hármuk munkásságához fűzhető. Főleg Kosztolányi Dezső nyelvfelfogása és szubjektumértelmezése terén mutatkozott meg az igény a magyar irodalmi modernség jellegének, hatástörténeti tudatának bemutatására, de Németh G. Béla módszeresen küzdött azért is, hogy a Babits Mihály tanulmányaira visszavezethető irodalom- és világirodalom-felfogás méltó helyére kerüljön, ne essék ki az emlékezetből csupán azért, mert Babits kevésbé hangzatosan, a nietzschei értelemben vehető „korszerűtlenség” néhány szempontját hangoztatva érvelt – műveivel is – a tárgyias líra, a mítoszregényt előlegező vagy akár a tudományos-fantasztikus regény alakzata mellett, nem is szólva a magyar irodalom európai helyének (és lehetőségeinek) az addigitól eltérő szemléletéről. Szegedy-Maszák Mihály nemcsak Kosztolányi eladdig nem a kellő súllyal (például a nyelvészek által elsősorban nyelvművelőként) tárgyalt nyelvfelfogásában fedezte föl a korszerűbb nyelvelméleti megfontolások rokonságát, nem pusztán a Kosztolányi-regények narrációs stratégiáit tárgyalta újszerű módon, hanem a korszakolás problémakörét sem mellőzve vitatta jelenkorunk magyar irodalmának „terminológiai” egy-, illetőleg utóidejűségét, egyáltalában a korszerűség mibenlétét, mindig széles világirodalmi, sőt művészeti (zenei) viszonyítást szem előtt tartva. Kulcsár Szabó főleg hozzájuk kapcsolódva, a recepcióesztétika és a Gadamer-életműből kiinduló hermeneutika eredményeit „applikálva” egyfelől az 1920-as, 1930-as évek ún. irodalmi paradigmaváltására koncentrált, másfelől ezzel összefüggésben, talán a

leginkább H. R. Jauss ide vonatkozó értekezései nyomában járva, a periodizáció problémájára összpontosított, mivel a 20. századi magyar irodalom konfrontálása az egyidejű (meg egyidejűtlenül egyidejű) európai irodalmi jelenségekkel csak az addigi periodizációs kísérletek újragondolása után volt lehetséges. Kitérőképpen annyit, hogy a sokféleképpen bírálható (bírálandó) akadémiai irodalomtörténet korszakolási elveiről talán a legbeszédesebb minősítést az jelentette, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézetében már 1968. július 18-án sor került az ún. periodizációs vitára (vö. ItK, 1968, 495–497); s ezt a magam részéről csak olyanképpen tudom értelmezni, hogy a vita rendezői szükségét érezték a továbblépést előmozdító eszmecserének. Kulcsár Szabó egy hármas, illetőleg négyes periódusú modernségben gondolkodik, a klasszikus modernség és avantgárd mellett a második- vagy utómodernséget is (joggal) külön szakasznak tartva a posztmodern fejlemények felől minősíti-értékeli a modernség fázisainak hozadékát, az azokra adott-adható (posztmodern) válaszokat, illetőleg: a többszörösen (és ritkán önként) „újrakezdődő” 20. századi magyar irodalom(történet) folyamatosságának és/vagy megszakítottságának természetét, nemegyszer elmulasztott lehetőségeit írói életműveken, olykor egy-egy művön keresztül szemlélítve.

A kötet tanulmányainak e vezérgondolatát tömörítve, szükségét érzem ismét, hogy néhány fölvetődő (vagy fölvetendő?) problémára kitérjek. Magam is hallottam olyan (ellen)véleményt, miszerint az 1920-as, 1930-as esztendők magyar irodalmában nem történt paradigmaváltás; valójában a klasszicizálódnak vagyunk tanúi (költők szonetteket, elégiákat, ódákat írnak, teszem hozzá: ekkoriban nemcsak a magyar irodalomban), sőt visszatérés történik

a klasszikus modernséghez. Ilyesféle meggondolások nemcsak a magyar irodalomtörténet képviselőit foglalkoztatták, Hillis Miller például (*Theory Now and Then*, New York–London, 1991, 220) Paul de Man modernségfelfogását jellemezve állítja, miszerint a belga-amerikai elméletész kommentárjai a „modernizmushoz” azt engedik sejtetni, hogy ez a fogalom nem egy meghatározott korszakot jelöl, hanem egy vissza-visszatérő és önmagát fölbomlasztó mozgalmat... Ha de Mannak igaza van, folytatja Hillis Miller, akkor a posztmodern fogalom vagy tautológia, vagy csupán oxymoron, mivel egyetlen író vagy kritikus sem éri el a modernséget a maga autentikus valójában. Kulcsár Szabó látható erőfeszítéssel hárítja el a dekonstrukciónak ilyen periodizációellenességét, de Habermas tézisének is a modernségről mint befejezetlen projektumról. Arról van nála – ha jól értem – elsősorban szó, hogy részben a külföldön is érthető, más nyelvekre is lefordítható terminológiával írja le a 20. századi magyar irodalom egymásra következő és/vagy egymással párhuzamos korszakait, és ezt a terminológiát olyan tartalommal töltse meg, amely ellentmond Paul de Man „örök visszatérés”-tézésének éppen úgy, mint például a nem először Kulcsár Szabó által vitatott, de jó néhány irodalomtörténészünknel továbbélő „nemzedéki” felfogásnak, amely a Nyugat történetét nyomon kísérve, viszonylag problémátlan, legfeljebb generációs vitákkal tarkított (volt olyan!) egymásra épülésekben szemlélte (nemcsak a folyóirat historikumát, hanem) a magyar irodalmi modernség viszonylag sűrű alakváltozásait is.

Kulcsár Szabó helyzetét és kutatásait nehezítette, hogy nem rendelkezünk kielégítő értekezésekkel a magyar Rilke-recepciót illetőleg (Szász Ferenc jóvoltából Rilke- és Hofmannsthal-bibliográfiával igen!). Nincsen eléggé föl-

tárva a Nyugat nemcsak a megjelent fordításokat és „világirodalmi” tanulmányokat szem előtt tartó európai, közép-európai rokonsága, nincs megírva még a korszak „kritikatörténete” sem, a 20. századi magyar filozófiáról készült ugyan (Hanák Tibor tollából) áttekintés, az alaposabb-részletesebb földolgozás azonban még várat magára. Az Athenaeum, a Társadalomtudomány, az Apollo esztendeinek elemzése szintén igényli kutatóját, de ideje volna alaposabban számot vetni például Hamvas Béla, Kerényi Károly, Horváth János és mások „örökségével”, még hozzá monografikus feldolgozás formájában (a hiányzó más folyóirat-történetekről már nem is beszélek). Amíg ez nem történik meg, a szorosabb értelemben vett irodalmi-irodalomtörténeti elemzések nélkülülök a „tágabb” kontextust. Viszont addig sem nélkülözhetjük a célszerűbb és az anyag természetéhez jobban illő periodizációs szempontokat. Kulcsár Szabó periodizációs ajánlata már csak azért is figyelemre méltó, mivel egymáshoz közelebb láttatja József Attilát és Szabó Lőrincet, az ő nevükhöz fűződő „vers-típus” elemzése egyben a klasszikus modernséghez való utó- vagy másodmodern viszony demonstrálásául is szolgál. Itt jegyzem meg, hogy az *utó- vagy másodmodernség* nem érték kategória, nem másodlagost jelent, időtényezőről van szó, miként például a *posztimpresszionista* Cézanne esetében. De Kulcsár Szabó dinamikus periodizációjának köszönhető, hogy a 19. században jórészt elhasználdott realista-naturalista regényesztétika szerint tárgyalt Mórícz Zsigmondban is föltárja a modernséghez fordulás elemeit, a többek által legjobbnak tartott regény, *Az Isten háta mögött* elemzésével (sikeresen érvényesítve a beszédaktus-elmélet tanulságait) igazságot szolgáltat a mimetikus irodalomfelfogás képviselői által favorizált regényírónak, s

nem pusztán a naturalizmus magyartásában vagy társadalombíráló, szinte szociográfiai hitelességű előadásában látja jelentőségét, hanem egy hajlékonyabb és intertextuálisan telítettebb alakzat kiformalásában. Nem kevésbé tartom számottevő eredménynek az „új klasszicizmus” fogalmának új szempontú vizsgálatát. A klasszicizálás terminussal több ízben élt (vissza) az irodalomtörténet, olykor a művészi kifradásnak lett eufemisztikus szinonimája, máskor az avantgárd hullámok 1930-as évekbeli elcsitultára illesztették rá. Nyilván nem egészen jogosulatlanul, kiváltképpen, ha az 1930-as évek második felének fejleményeire gondolunk, a *Horatius nosterre*, Kerényi-Németh László-Hamvas Béla vállalkozására, a Szigetre, az Argonautákra és körére, a *Pásztori Magyar Vergiliusra*... Csak az a kérdés vetődik föl, hogy klasszicizálásról van-e egyáltalában szó? A római és még inkább a görög kultúra, irodalom (ezen belül versformák, műnemek) felelevenítése leírható-e a hasonlónak örök visszatérése címszó alatt? Kerényi Károly antikvitásképzete miféle hagyományt közvetít körének, kortársainak? Hol a helye a magyar (irodalom)tudományban, különös tekintettel az Egyetemes Philológiai Közlönyben lezajlott szerkesztőségváltásra? Az 1930-as esztendők magyar antikvitásképzete, ha úgy tetszik, humanizmusa nem illeszthető-e be egyrészt egy általánosabb európai tájékozódással párhuzamos irodalomfelfogásba (hiszen az 1930-as esztendőkben fedeztetik föl Magyarországon Joyce *Ulyssese*, például Németh László és Hamvas Béla által), másrészt a mítosz, a mitológiai regény időszerűségével nem látható-e párhuzamban, harmadrészt miképpen írja-értékeli át a magyar klasszikus modernség, a századelő antikvitás-felfogását? Lackó Miklós esztétörténeti tanulmányai sok problémát világítottak át, de ezen a téren

még bőven akad tennivaló. Hogy egy példát említsek: Márai Sándor *A sziget* című regényének főszereplője, Askenázi görög tanár, aki szubjektumvesztését és nyelvkriszist tudatosítja magában, mikor Platón szövegét már nem érti, az újságokét viszont igen. Ugyanez a Márai fokozatosan közeledik egy polgári „magán”-mítosz regénnyé szervezéséhez, fölhasználva a mitológia néhány alaptörténetét.

É harmincas évekbeli klasszicizálást többen Kassák avantgárdjának elcsendesülésén demonstrálják, az ő „idillbe” érkezése (a *Fujjad csak furulyádat* kötetben) nem annyira a korábbi időszakok harmonikus összegzésével járt, hanem egy olyan értelemben radikálisnak nevezhető váltás jelzésével, amely ugyan nem vonta kétségbe az expresszionista-konstruktivista vagy a szürrealista, a dadaista korszak költői vívmányait, csupán úgy tett, mintha átlépett volna rajtuk. Talán mégsem hagyhatjuk egészen figyelmen kívül, hogy az irodalom és általában a művészi újságokra oly érzékeny Kassák érzékelt az avantgárdot megkerülő, azt valójában el- vagy leghagyó utómodern költészet erőteljes jelentkezését, nem kizárólag a kötött formák előtérbe kerülését, hanem az individuum- és a nyelvfelfogás változásait, a már említett „dialogikus” vers formálódását. Kulcsár Szabó Ernő (és Kabdebó Lóránt) szerint az 1930-as esztendők magyar lírai és epikai csúcsteljesítményei mind-mind annak a váltásnak hangsúlyos jelzésével tűnnek ki, amelyet Kulcsár Szabó „kettős feladat”-ként nevezett meg: a József Attila-Szabó Lőrinc „nemzedék”-nek (nem inkább arról van szó, hogy nekik kettejüknek?) „egy nem szecessziós modernség szellemében és egy poszt-avantgarde poétika megteremtésével” kellett elvégezniök a fordulatot, méghozzá „a kéttényező fordulatot ráadásul egyszerre kellett végrehajtani”-ok. (Kulcsár Szabó kiemelése!)

Azt azért hadd jegyezzem meg, hogy sem Szabó Lőrinc, sem József Attila nem kerülhetette meg lírájában az avantgárd „hatását”, persze, nem állítom azt, hogy meghatározóan jelentős műveket alkottak volna az avantgárd körében. Mint ahogy Kosztolányi Dezső nemcsak Rilke lelkes népszerűsítője volt már az 1900-as években, hanem 1910 körül Marinetti és Palazzeschi fordítója, majd természetesen Franz Werfelé is. Igaz, ez utóbbinak érzелgősségig, szónokiasságig puha expresszionizmusa azért nem állt olyan nagyon távol a kortárs magyar irodalomtól. Kosztolányi tett ugyan gesztusokat Kassáknak, de a *Meztelenül* kötet szabadversei mintha még a Whitmanéira reagálnának, nem a Kassákéira. Kulcsár Szabó periodizációs javaslatait talán az előbbi példák is támogatják; ezt tesszük akkor is, amikor a *Számadás* több versének „rilkei” vonását hasonlítjuk a korai, az eredetinel jóval érzelmesebb Rilke-átköltésekhez, vagy a *részvét* poétizálódását *A szegény kisgyermek panaszaiban* s a *Számadás* szonettjeiben. A klasszikus modernségnek és az utómodernségnek találkozásait, egymáshoz fűződő kapcsolódási lehetőségeit mérhetjük föl, Kulcsár Szabó korszakolást indokló-értelmező fejtegetéseinek figyelembe vételével. Ismételten vitathatjuk, hogy az 1930-as évek ún. „visszatérése”, megannyi „klasszicizáló” (költői) gesztusa rekonstrukció, ismétlődés lenne, nem pedig váltás. Amikor Kosztolányi – hozok újabb példát – túljutott első Rilke-rajongásán, a *Számadás* „nagy” verseiben Rilke egzisztenciaverseinek közelébe lép, akkor teljesedik ki mindaz, amit korai Rilke-stúdiumaiban inkább megsejtett, mint tudva-tudott, és amit költőileg nem volt képes vagy nem is akart megvalósítani. Az *Őszi reggeli* hideg fényű pompája Rilke tárgyverseinek látszólagos részvétlenségével rokon, hogy a vers zárlatában a tökéletesnek és szenvte-

lennek tetsző leírás a jelenvaló-lét megértésére tárjon kaput.

Amit mondandó volnék: Kulcsár Szabó periodizációs ajánlata (amelynek megvitatása, akár „ellen-tanulmányok” készítése árán, gyümölcsöző lehetne) nem oly értelemben zárt kronológiailag, hogy szigorúan egymás után következő szakaszokban gondolkodtassa el a 20. századi magyar irodalom alakulástörténetét elemzőket. Kettős értelemben hasznosítható a korszakolásnak ez a módja. 1. A magyar és a világirodalom viszonyrendszere, beleértve a magyar műfordítások történetét: kit mikor és kik ültettek át magyarra, írtam már: újragondolást igényel. Ebben a vetületben töprenghetünk el a korszerűség mindig vitatott mértékén, értelmén és az adott esetben konkrét jelentésén. (Kell-e például Gottfried Bernhez mérnünk a magyar lírát vagy líraelméleti gondolkodást?) Hogy ez nem feltétlenül jelent kronológiai egyidejűséget, azt a kutatás egy idő óta makacsul hangoztatja. Egy efféle, négyes osztatú periodizáció esetén megvan a lehetőség, hogy a periódusokat egymáshoz mérjük, ezt tegyük a költészetfelfogásokkal, azok önértelmezésével, jeladásaikkal a világ- és a magyar irodalmi hagyományhoz való kapcsolódásaik természetére vonatkozólag. Mindezt elemezve lehet tisztább a magyar irodalom helye, jelentősége (s ez nem azonos az ismertséggel) az egykorú európai irodalmak kontextusában. 2. Az egyes írói-költői életművekről is jóval többet tudhatunk, ha a periódusokban változó nyelv- és individuumfelfogások elemzését végezzük el. Márpedig ezeknek értelmezése felől nem a költői életművek bölcséleti megalapozottságára (vagy öntudatlan[?] rátalálásaira) kérdezzünk, hanem a költő(i lét) önértelmezéseiben rejlő ars poeticákra és azok költői nyelvi tudatot magyarázó eljárásaira. A sokszor sokféleképpen vitatott „sze-

rep"- és „maszkos”-versek 20. századi története valószínűleg nagyobb biztonsággal lenne megírható, ha a Kulcsár Szabó körülírt periódusok szubjektumfelfogásáról többet tudnánk, illetőleg a klasszikus, a szecessziós modernség líraeszményeinek sorsát kísérenénk végig. Szép példát ad erre Kulcsár Szabó Rilke-tanulmánya, amely azt látszik sugallni, hogy a posztmodern felől tekintve azoknak a költőknek-íróknak nő meg a jelentőségük, azok lesznek megkerülhetetlenek (legalábbis manapság), akik a 19. század végétől érzékelhető válságtudatot, az individuumnak nem esendőségét-veszendőségét, hanem a saját lét élésének fenyegetettségét érzékeltették, már csak azáltal is, hogy nyelvükben-nyelvi tudatukban is fenyegetve érezték magukat. Talán innen magyarázható az, hogy a 20. század magyar irodalmi térképe átrajzolódoban van, egyes költőket ma jelentősebbnek érzünk, mint akár két-három évtizeddel ennek előtte, másokat kevésbé jelentősebbnek.

Ezen a ponton nem annyira a vita szándékával, hanem egy figyelembe nem vett szempont hangsúlyozásával tenném hozzá a modernségproblémához a magam megfontolásait. A modernség periódusai – Márai példája számomra ezt igazolja – nemegyszer különféle esztétikák és nyelvfelfogások *belső* vitájaként artikulálódtak. S hogy a klasszikus modernség mennyire jelentett fordulatot az európai líra történetében, s egyben mily mértékben alapozta meg a későbbi irodalmi-kritikai gondolkodást, talán igazolja, hogy a posztstrukturálistának minősített kritikusok elsősorban órájuk hivatkoznak, őket értelmezik, az ő műveik átültetése nyomán adódó tapasztalatokból vonnak le fordításelméleti következtetéseket. Sőt, Jausznak rám a reveláció erejével ható tanulmányaiban a Flaubert- és a Baudelaire-olvasás, az 1857-es esztendő francia irodalmi termésének minősí-

tése alapozta meg a recepcióesztétikai vizsgálódás szempontjait. Hogy a magyar irodalomban a Baudelaire-t és Verlaine-t (és nem Rimbaud-t, sem Mallarmét) fordító, követő (?), még velük szemben is inkább a próféta-, a messiásattitűdöt képviselő Ady Endre tört be Dévénynél új idők új dalaival, a magyar klasszikus modernség helyzetére és a helyzetet jórészt meghatározó kontextusra enged következtetni. Igaz, így a francia, az angol vagy akár a kortárs német költészettel folytatandó dialógus legalább oly mértékben vált egy ideig kérdésessé (bár Stefan George fordításai ennek részben ellene mondanak), mint amiként a horvát, a szerb, a román, a szlovák irodalmakkal gyümölcsözővé. Ez utóbb megnevezett irodalmakban egy darabig Ady Endre jelentette a modern költőt (legalábbis nagyrészt ő!), sőt a holnaposokkal Nagyváradon barátkozó szerb poéta, Todor Manojlović egybelátta Ady és Apollinaire (!) párizsi hajnalait.

Mikor nem vitatom Kulcsár Szabó Ernőnek a magyar klasszikus modernségről készített általános helyzetképét, és helyesléssel olvasom az önmagát túlélő szecessziós modernség egyes elemeinek a magyar utómodernségbe való beépüléséről szóló gondolatait, hadd említsem azt a kelet-közép-európai irodalmi szempontot, amely a magyar és a szomszédos literatúrák kapcsolatrendszerében Ady Endrét látja a fő helyen. S nem kizárólag, még csak nem is elsősorban azért, mivel költőnk magyar jakobinus dalában a régió nemzeteinek-népeinek-írástudóinak összefogásáról szólt. Ez sem teljesen mellékes, de *csak* ez nem magyarázná, miért jelöli ki a szecessziós modernség horvát reprezentánsa, Miroslav Krleža Ady helyét Rilke vagy az orosz szimbolista Blok közelében; s hogy a szlovák szimbolista egy részének még Párizs-élményében is jelen van Ady. Ez egyben jelezhetné a korszerűség abszolút pontos-

sággal amúgy sem igen kijelölhető kritériumainak vitathatóságát. Maradjunk példánknál! Ady honnan nézve korszerű vagy netán korszerűtlen? A francia irodalom felől tekintve? Vagy a magyar irodalom horizontjából? Esetleg Krleža, Crnjanski, Vladimír Roy vagy Emil Boleslav Lukáč felől? Hiszen Ady a szlovák, a román, a horvát vagy a szerb irodalom számára maga volt a korszerűség (egykor), a mostanában nálunk jóval többet hivatkozott Kosztolányi Dezsőt mind a mai napig kevesebben idézik (ha idézik egyáltalában, pedig Novomeský is fordította!) a megnevezett irodalmakban. Németh László még többet tett Adynál a szomszédos országok irodalmi és a magyar irodalom egymáshoz közelítésében, ismertsége messze nem közelíti meg az egykori Ady-ismertséget a román vagy a horvát irodalomban. Persze egy nemzeti irodalom belső értékszerkezetének elmozdulásait nem feltétlenül érzékeli egy másik irodalom kritikai gondolkodása. Mindazonáltal „Ady-ügy”-ben még bőségesen akad feltárni- és vitatkozni valónk.

Kulcsár Szabó Ernő számottévő teljesítménye, ahogy a klasszikustól a posztmodernségig vezető magyar irodalmi utat világirodalmi perspektívába helyezi, keresvén és föllelvén azt a komparatív-integratív szempontot, amelynek következetes érvényesítése az elemzésnek, az értékelésnek, a szituálás helyes és célszerű arányainak kialakítását segítheti. Hogy egy kelet-közép-európai összehasonlítás vagy kapcsolattörténet során a Kulcsár Szabóé-tól eltérő hangsúly-elosztás jöhet létre, nem vonhatja kétségbe Kulcsár Szabó elemzéseinek jelentőségét. Rilke magyar vagy szerb recepciója rendkívül tanulságos lehet a magyar és a szerb irodalom és irodalmi gondolkodás

vizsgálatakor, de csekély szerepet játszhat, ha a *Duinói elégiák* vagy az *Orpheus-szonettek* helyét és innovatív szerepét keressük az utómodernséget megalapozó versbeszéd kutatásakor, mint azt Kulcsár Szabó teszi meggyőző Rilke-portrészatlatában.

Összegzésül elmondható, hogy a konstanzi iskola módszeres eljárásait szuverénül alkalmazó, a magyar irodalmat világirodalmi távlatokban szemlélő Kulcsár Szabó Ernő kötete jeles eseménye irodalomtudományunknak. A modernség periodizálásának nálunk új(szerű) szempontjait hozta, nyelv- és irodalomfelfogások változásainak – változatosságában is – pontos historikumával szolgált. Kötete ugyan látszólag egymástól függetlenül írt értekezések gyűjteménye, belőle mégis kiolvasható a 20. századi magyar (és részben világ-) irodalom néhány fontos tendenciája, ezek egymásra vonatkoztathatósága, ezen keresztül a magyar és a világirodalmi gondolkodás történetének egy lehetséges és következetesen végigvitt szempontja. Amikor azt írtam, hogy „lehetséges” szempont, arra gondoltam, hogy nem az egyedüli, mint ahogy Kulcsár Szabó irodalomtörténete sem az egyedüli lehetséges 1945 utáni irodalomtörténet. Szerfőlött kíváncsún volna, ha azok, akik a 20. századi magyar irodalmat másként korszokolnák, akiknek Márairól, Kosztolányiról, Tersánszkyról, Móriczról más a „vízió”-juk, akik József Attila és Szabó Lőrinc 1930 utáni pályaszakaszáról másként gondolkodnak, már csak a szükséges dialógus okán is, leírnák olvasási-kutatói tapasztalataikat. Hiszen minden periodizáció „munkahipotézis”, minden értekezés részévé válik-válhat a hagyománytörténésnek.

Fried István

Bíró Ferenc hatvanéves

„...a magyar irodalmi közgondolkodás a forrongás állapotában van, az irodalmi életet nyílt és rejtett (= nem a nyilvánosság előtt zajló) nézeteltérések szövik át.” Az idézet nem az 1990-es évekre, hanem a kétszáz évvel ezelőttiekre vonatkozik és Bíró Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma* c. monográfiájából való. Az aktualizálás azonban nem véletlen; éppen Bíró Ferenc könyve volt az egyik olyan eseménye a magyar irodalomtörténet-írásnak, amely vitákat kiváltva, nézeteltéréseket felelevenítve kényszerítette a szakma művelőit számos kérdés újragondolására. Egyben azonban megegyeznek a színe – de nem tartalma – alapján „lilá”-nak becézett kötet olvasói: a szerző megkerülhetetlen művet hozott létre, munkája tankönyv és kézikönyv egyben, amelynek ott kell lennie minden könyvtár, szakkutató, tanár és érdeklődő diák könyvespolcán. Ezt ismerte el a tudományos közgondolkodás, amikor a szakkönyvek között ritka módon rövid idő alatt két kiadásban megjelent és elfogyott művet Akadémiai díjban részesítette a következő indoklással: „a korszakot minden eddiginél nagyobb tényanyag birtokában tárgyaló, számos téren jelentős újdonságot feltáró monográfiájáért”. A díjátadást kísérő gratuláción kívül más oka is van, hogy az ItK szerkesztősége köszönti Bíró Ferencet: bármily hihetetlen, az örökké aktív szerző, Bíró tanár úr, a szerkesztőbizottság tagja, „Bíróferi” hatvanéves.

A szoros kapcsolat, amely az Irodalomtörténeti Közleményekhez fűzi, legalább annyira eleven, mint kapcsolata az MTA Irodalomtudományi Intézetéhez, amely a leghosszabb ideig munkahelye volt. A tanulmányait Szegeden – leginkább a szeretett mester, Szauder József irányítása alatt – végző fiatal irodalomtörténész már 1960-ban az Intézet ösztöndíjasa és pályafutását csak rövid időre szakítja meg a szegedi tanítás, majd a Szépirodalmi Könyvkiadóban végzett szerkesztői munka, ahol klasszikus és modern szövegek gondozásához szerzett – később bőven kamatoztatott – gyakorlatot. 1969-től 1994-ig dolgozott az Irodalomtudományi Intézetben – tisztségei felsorolása helyett lényegesebb, hogy mindig a helyén, tehát a felvilágosodás- és reformkori kutatások fáradhatatlan munkásként. Közben, nem mellékesen, öt évig főszerkesztője volt az Irodalomtörténeti Közleményeknek, a szerkesztésnek pedig mindig aktív, nagy gyakorlatát és széles körű ismereteit a lap szolgálatába állító segítőtje. Textológiai munkásságának legkedvesebb gyermeke Bessenyei György műveinek kritikai kiadása, de mint az MTA Textológiai Munkabizottságának elnöke a magyar szövegkiadások sokaságát segítette megszületni. Számos szaktanulmány és konferencián tartott előadás mellett két monográfiája, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* (1976) és *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (1994) a korszak alapvető problémáira keresik a választ. Hogy megtalálják-e, azt éppen Bíró Ferenc szerénysége miatt nem állíthatjuk, hiszen szavai szerint célja csupán – figyeljünk, nem kevés: – segíteni „utódainak világosabban látni a megoldásra váró problémákat”. Az ötödfélszáz oldalas, a

szerző által szerényen tanulmánynak nevezett korszakmonográfia fényt gyújtott a – Bessenyei szavaival – „porban heverő jó elmék” számára.

Kedves Tanár Úr, várjuk a további leckéket!

Németh S. Katalin

A Martinkó-díj első odaítélése, Martinkó-emléktábla

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XIX. századi osztálya évente odaítélt díjjal állít emléket az életében sokat mellőzött, de kutató személyiségeivel, tudós etikájával és egész életművével példaadó Martinkó Andrásnak. 1996 júniusában bejelentett elhatározásuk szerint (lásd ItK, 1996, 759) az idősebb kollégájukról, mesterükről elnevezett és évenként kiosztott díj a tudományos színvonal méltó elismerése lesz az e korszak irodalomtörténetével foglalkozók számára.

A Martinkó-díj odaítélése nem életmű és nem könyv értékelését jelenti, hanem az előző év legjobb tanulmányát jutalmazza a múlt századi irodalom anyagában. A kuratórium, amelynek elnöke Szörényi László, titkára pedig Korompay H. János, az Intézet XIX. századi osztályából és külső szakértőkből áll: minden januárban ők választják ki a hozzájuk eljuttatott, az elmúlt évben megjelent anyagból a legszínvonalasabb tanulmányt. Ennek szerzője február elsején, Martinkó András halálának napján veszi át az emlékérmét, amelyet Gulácsy-Horváth Zsolt szobrászművész készített el.

A díjat első alkalommal Imre László érdemelte ki és vehette át bensőséges ünnepségen 1997. február 1-jén. *Műfaji differenciálódás és nemzeti identifikáció (A magyar regény a múlt század derekán)* című tanulmánya (ItK, 1995, 321–334) több évtizedes kutatás és egyetemi oktatás tapasztalatai alapján, elsősorban a műfaj történet területén mutatott föl jelentős eredményeket.

*

Az MTA Irodalomtudományi Intézete – a Budavári Önkormányzat támogatásával – 1997. szeptember 22-én Gulácsy-Horváth Zsolt által készített emléktáblát avatott fel Martinkó András egykori lakóházán (Budapest, I., Attila út 91.). Az emléktábla leleplezésekor Korompay H. János mondott ünnepi beszédet, amelyet az alábbiakban közlünk.

Martinkó András ma lenne 85 esztendő. Születésnapján gyűltünk össze, hogy megemlékezzünk róla, és felavassuk azt az emléktáblát, amely egykori lakóházát jelöli meg.

Nem a mi ajándékunk ez: az ő egész élete volt ajándék. Már azzal példát mutatott, ahogy szülőhelyéről, Szuhogyról, a kilencgyermekes bányászcsaládból és a legnagyobb szegénységből eljutott a mezőkövesdi gimnáziumba, ahol nemcsak tanult, hanem, még diákként, tanított is. Úgy kapott tehát ismeretet, hogy rögtön tovább is adta: ez lett életpályájának vezérelve, ezt folytatta tovább, mint tanár és tudós.

Magyar–francia szakon végezte el a bölcsészettudományi kart, az Eötvös Collegiumnak Gombocz Zoltán igazgatósága idején lett tagja, majd, ösztöndíjasként, a párizsi Nemzeti Könyvtárban kutathatott. Így jutott el nagy szegénységében nagy gazdagságra: az első büszkévé, a második alázatossá tette, a rozsnyói és ungvári tanítás idején éppúgy, mint a Nyelvtudományi, majd az Irodalomtudományi Intézetben folytatott kutatómunkában.

Manapság, amikor országosan nehéz helyzetben vagyunk és napi gondokkal küszködünk, kötelező olvasmányként kellene megjelölni *Anyám egy napja* című visszaemlékezését. Nem azért, hogy helyzetünkre találjunk benne vigasztalást, hiszen a miénknél jóval nagyobb anyagi nyomorúságról van ott szó: elsősorban azért, hogy ne keressünk, ne kereshessünk körülményeinkben felmentést arra, amit szellemi, lelki, erkölcsi téren elmulasztunk.

Közülünk többeknek nyitott ajtót ennek a háznak a harmadik emeletén s vezetett be szobájába, ahol véget nem érő, felejtethetetlen beszélgetések élvezői lehetünk, egy rendkívüli ember kitárulkozásának tanúiként. Nemcsak a 19. század nagy klasszikusainak kutatója volt: utolsó könyve az *Ómagyar Mária-siralomról* szól. Nemcsak az irodalom, hanem maga a nyelv, mindenekelőtt a jelentés is érdekelt. Nem véletlenül: mindvégig megőrizte a világgal való kapcsolatának állandó elevenességét és élénkségét, s az életet nagy talánynak és rejtvényfejtésnek fogva fel, felfokozott izgalommal nyomozott a megfejtetlen kérdések után, nemcsak szólva az irodalomról, hanem azt felsőfokon művelve is.

Tíz éve mondta azt, hogy „A tudományban – és az élet más területén is – egykor egekig magasztalt nagyság(ok)ra néhány évvel haláluk után alig emlékszik valaki.” Az utóbbi évek bebizonyították ezt az igazságot. Annak az életműve azonban, aki soha nem kapott kitüntetést, s aki a nagydoktori vita előtti éjszaka halt meg, egyre gazdagodik. Szülőhelyén Martinkó András Közművelődési Egyesület működik, az iskola az ő nevét viseli, az Irodalomtudományi Intézet pedig, amely hagyatékát őrzi és gondozza, évente a Martinkó András-díjjal jutalmazza a legjobb 19. századi irodalomtörténeti tanulmány íróját. Az emlékéremnek, amelyet csak kevesen kaphatnak meg, nagy a szakmai értéke. Kinagyítva viszont, ezen a táblán, mától mindenki tulajdona: birtokbavételének egyetlen feltétele, hogy megálljunk előtte és emlékezzünk.

Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának üléséről (1997. február 10.)

Február 10-én tartotta ez évi első ülését a Textológiai Munkabizottság a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Az ülésen tizennégy tag és egy meghívott vett részt. Bíró Ferenc, a Bizottság elnöke, az ülés elején néhány hozzá érkezett levél alapján állásfoglalást kért a jelenlevőktől. Orosz László a Katona kritikai kiadás IV. kötetén a kecskeméti kulturális bizottságtól kapott támogatás segítségével dolgozik. Kötetét készítve számtalan új adatra bukkant, így a szöveg kiadásával a tervezettnél lassabban halad; épp ezért a Bizottság támogatását kérte a határidő módosításához. Ismerve Orosz László munkájának megbízható színvonalát, lelkiismeretességét, valamint a kutatott anyag természetét, a Bizottság szakmailag egyértelműen indokoltan tartotta kérelmét és munkájának folytatását. Hasonlóan egyöntetűen támogatta mindenki a KLTE Régi Magyar Irodalmi Tanszékének javaslatát, hogy a Csokonai kritikai kiadás hátralévő két próza kötetének esetében sorozatszerkesztéssel Szuromi Lajost és Debreczeni Attilát közösen bízzák meg. Végül Penke Olga (Szeged) levélben benyújtott tervéről, Dugonics András *Etelka* című regényének kritikai kiadásban való megjelentetéséről szavazott igennel minden jelenlevő.

A tervezett első napirendi pont, a *Juhász Gyula Összes művei* című sorozat helyzetét összegző beszámoló elmaradt, mivel a téma referense, Lengyel András meg-

betegedett. Második napirendi pontként Kovács Ilona, az *Archivum Rákócianum* újonnan megbízott sorozatszerkesztője számolt be arról a nehéz helyzetről, amely Hopp Lajos halála után a Rákóczi-kutatás terén előállt. Először ismertette a már megjelent kiadványokat, a *Testament politique et moral / Erkölcsei és politikai végrendelet* (1984) és az *Aspirations / Fohászok* (1994) háromnyelvű köteteit. Majd részletesen kitért az *Emlékiratok* (1978) kétnyelvű kiadásának problémájára. Vas István fordítása mint írói teljesítmény értékelhető ugyan, azonban pontatlan szövege, a költői szabadság szélesen értelmezett alkalmazása a Rákóczi-filológiában számtalan problémát okoz mindmáig. Mindenképp új kiadásra lenne szükség, mely hűségesebben követi az eredetét. Ráadásul még e sok gondot jelentő kiadás sem hozzáférhető, az antikváriumokban is hiánycikk. Az új kiadást az is indokolja, hogy a jegyzetek szintén felfrissítésre szorulnának a bécsi levéltárból előkerült legújabb adatok alapján. Kovács Ilona vázolta a közeljövő terveit is: nyár eleji megjelenése remélhető a *Méditations / Elmélkedések* szintén többnyelvű kötetének, melyet a Balassi Kiadó fog kiadni. A *Vallomások* kötetét R. Várkonyi Ágnes rendezi sajtó alá, melynek elkészültét mind a szakma, mind a szélesebb olvasói közönség nagy érdeklődéssel várja. Hopp Lajos terve volt a Rákóczi-szabadságharc és -emigráció irodalmi törekvéseinek bemutatása sorozaton kívüli további kötetekben, valamint felvetődik annak kérdése is, hogy a kritikai kiadás eredményeit hasznosítva nem lenne-e érdemes az *Emlékiratok* újrafordított szövegét és a *Vallomásokat* népszerű kiadásban is megjelentetni. Kovács Ilona beszámolójához, a különböző kiadások tervének megvalósításához R. Várkonyi Ágnes fűzött néhány támogató szót, majd a *Vallomások* kötetének helyzetéről, a hátralévő munkákról és a remélhető közeli befejezésről beszélt. A Bizottság tagjai is helyeselték a tervezett kötetek megindítását, és jóváhagyólag elfogadták a beszámolót.

Az ülést Bíró Ferenc néhány fontosabb kérdés ismertetésével zárta. Örvendetesnek mondta azt a tervet, hogy Komlövöszkiné Tódor Ildikó az év második felére, Bodnár György felkérése alapján összeállítaná az elmúlt negyven év kritikai kiadásainak bibliográfiáját, így ennek segítségével mérhetné fel a Bizottság a különböző sorozatok eredményeit és várható feladatait. Végül beszélt arról az ellentmondásos állapotról, mely a kritikai kiadások megjelentetését jellemzi. Az OTKA és az OKTK pályázatainak segítségével – még ha szűkös keretek közt is – a tudományos munka folytatása ugyan lehetséges, ám válságos a helyzet a kiadások terén. Az elkészült kötetek sorban várokoznak, mert a megjelentetésükre nincs pénzügyi fedezet. Ez nemcsak az olvasókat fosztja meg a művektől, hanem erkölcsileg igen rombolóan hat a sok éves munka eredményét letevő szakemberekre is. A kialakult helyzeten változtatni nemcsak szűken értelmezett szakmai feladat, hanem valóban mindenkit érintő nemzeti érdek.

Kelevéz Ágnes

Paul F. Gehl előadása az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályán (1997. március 19.)

Intézetünk Reneszánsz Osztálya az elmúlt évtizedekben sok neves külföldi kutatót kért fel, hogy tartson előadást a Klaniczay Tibor által alapított Nemzetközi Reneszánszkutató Központban (Centre de Recherches de la Renaissance). Ez az előadássorozat most is rendszeres keretek között folytatódik, s évente több vendégelőadót is fogadni tudunk.

1997. március 19-én Paul F. Gehl, a kitűnő amerikai italianista olvasta fel új, készülő könyvének egyik fejezetét.

Paul Gehl a reneszánsz anyagáról híres, nagy chicagói magánkönyvtár, a Newberry Library vezető munkatársa, a John M. Wing Foundation on the History of Printing alapítvány kurátora, a könyvtár mellett működő Center for Renaissance Studies tudományos programjainak egyik szervezője. Korábban három éven át a Northwestern University (Evanston, Illinois) professzora volt.

Gehl szoros kapcsolatokat ápol a magyar könyvtörténészekkel és könyvművészekkel, különösen a Kner család tagjaival. A Chicagóban élő Kner Erzsébet könyvkötő művész a Newberry számára exkluzív kötéseket készített. A professzor gyakori eszmecseréket folytatott Haiman Györggyel is.

1994-ben egy évet töltött Firenzében mint a Villa I Tatti (The Harvard University Center) ösztöndíjasa. A Villa I Tattiban ekkor két magyar ösztöndíjas is tartózkodott (Jankovits László és e sorok írója), akiknek Paul Gehl állandó szakmai és baráti támogatást nyújtott.

A chicagói irodalomtörténész a középkori és a reneszánsz könyvtörténet és olvasásszociológia elismert kutatója. A közelmúltban kiadott monográfiája (*A Moral Art: Grammar, Society, and Culture in Trecento Florence*, Ithaca & London, 1993) a 14. századi Firenze írás-olvasás-oktatásával, a korabeli iskoláskönyvek használatának történetével foglalkozik. Nagy figyelmet szentel a humanizmus és a reneszánsz standardizálódó könyvkultúrája mellett az alapoktatás gyakorlatában mindvégig fennmaradó sokszínű, változatos, középkorias olvasmányanyagnak, s megértéssel fordul a reneszánsz korban is továbbélő, nem-humanista művelődési gyakorlat felé.

Gehl jelenleg a 16–17. század iskoláskönyveit vizsgálja a tőle megszokott, újszerű szempontok szerint. *A sajtó alá rendezés „művészete”* (Az itáliai iskoláskönyvek átalakulása 1450 és 1650 között) című előadásának általa írt rövid vázlatát magyar fordításban közöljük:

A hagyományos könyvtörténet főként azt vizsgálta, hogy miként készültek a könyvek – mi pedig újabban azt, ahogyan *használták* őket. Behatóan kutattuk mind az olvasók, mind a nyomtatóműhelyek szokásait, mégis úgy tűnik fel, hogy eddig még nem szenteltünk elég figyelmet annak, ahogyan – az olvasók és a nyomdák együttesen – elsajátították a könyvekről való gondolkodást. Vagyis kevésbé figyeltünk magára az olvasásra, s azokra az elvárásokra, amelyeket az olvasás teremtett. Ez a megközelítés különösen gyümölcsözőnek ígérkezik a könyvnyomtatás első korszakának vizsgálatakor, amikor az írás-olvasás tanítása még kéziratos minták alapján folyt, bár a nyomtatás már lehetővé tette a különböző betűformák, tipografizálási és szerkesztési módok használatát.

Előadásomban az e történeti tárgykörben használatos kutatási módszereket szeretném szemléltetni – mégpedig azon az anyagon, amelyet a legjobban ismerek, nevezetesen az itáliai iskoláskönyvek készítésén és adásvételén 1450 és 1650 között.

Az újabb szakirodalom eredményeinek ismertetésével kezdem, ezekben a nyomdatermékekkel való kereskedésről esik szó, összevetve a kéziratos könyvek piacával. Említék néhány más munkát is, melyek az írásbeliség ismeretének szintjével foglalkoznak. Ezután a könyvtervezés szemszögéből közelebbről szemügyre veszem a 15–16. századi iskoláskönyvek egy csoportját, kéziratosokat és nyomtatványokat, latin nyelvűeket és a nép nyelven írottakat egyaránt. Végül, remélem,

módom lesz e két tárgykört összekapcsolni néhány megfigyeléssel azzal kapcsolatosan, hogy e változások mögött milyen kereskedelmi megfontolások álltak, ha egyáltalán voltak ilyenek.

A reneszánsz egyházi és világi pedagógia közhelye volt, hogy a kisgyermek számára előírt tudásanyag azonos azzal a kultúrával, amelyet a legtöbb nő is igényelt, már amennyiben ez az igény felmerült. A könyvkiadók és a tanárok ezt a közhelyet két tankönyvtípus létrehozásával ültették át a gyakorlatba.

Külön elnevezéssel is illetem őket. Az első csoportot *elemi tankönyveknek* [Basic] hívom (ezeket kisgyermekeknek és különböző életkorú nőknek szánták), a másik könyvcsoportot *fiúk könyveinek* [Masculine] (ezeket olyan fiúknak írták, akik komolyan tovább akartak haladni a tanulásban). A második kategóriát *latinoknak* [Latinate] is mondhatjuk, mivel a klasszikus értelemben vett latin műveltségű iskolásfiúk képzésének igényét fejezi ki. De nevezhetjük ezeket *előkészítő könyveknek* [Upwardly-Mobile] is, hiszen nem minden fiú volt alkalmas arra, hogy felsőbb stúdiumokat folytasson, és nagyon kevés lánynak engedték meg, hogy a humanista vagy az udvari kultúra magaslatait elérje.

Az *elemi tankönyvek* legfontosabb ismérvei a következők:

- olyan tipográfia, amelyet az írás-olvasásban járattan, alkalmi olvasónak szárnak;
- narratív és/vagy díszítő jellegű illusztrációk mint a könyv, olykor a szöveg integráns részei;
- erősen moralizáló szövegek kevésbé vagy egyáltalán nem allegorikus tartalommal.

Ezek a könyvek kísérletet tesznek arra, hogy morális tetteként fogják át az olvasás praktikumának teljességét, egyszersmind gátat vessenek a szövegek analitikus megközelítésének.

A *fiúk könyveit* épp ellenkező módon tervezik, különösképpen arra szánják őket, hogy a latinban jártas iskolásfiú dolgozni tudjon a szöveggel, s képes legyen elemezni azt. Ez utóbbi iskoláskönyveket a következőképpen jellemezhetjük:

- összetett, hierarchizált tipográfia, mely a középkori, skolasztikus könyvekre jellemző módon tükrözi a szöveg felépítését;
- erősen visszafogott díszítés, kivéve a szükséges technikai jellegű illusztrációkat;
- retorikai, történelmi, mitológiai, allegorikus megjegyzések és kommentárok;
- emlékeztető jegyek, ábrák, utalók sokasága, melyek a memorizálást, az összehasonlító olvasást és a szövegelemzést segítik.

Ezek az ismertető jegyek tették a haladó szintű iskoláskönyveket egész életre szóló, nélkülözhetetlen társsá.

1490-ig mindkét könyvcsoport erősen imitálta a megelőző kor kéziratos modelljeit. Az 1490 és 1550 közti periódusban a *fiúk könyve* gyorsan elvált kéziratos mintáitól, s a nyomtatás, a tükör, a díszítés és az illusztrálás elismert típusává fejlődött.

1550 után e típus formai jegyei rögzültek. Mindeközben az *elemi tankönyvek* erősen helyi jellegű kiadványok maradtak, s a helybéli szülők és tanárok esztétikai igényeit fejezték ki. E másik típusban megmaradtak a kéziratos szokások és technikák – egészen a 19. századig.

Ez a stílusbeli eltérés a két könyvtípus között a 16. század és a későbbi korok pedagógiai előítéleteit tükrözi, amelyek kedveztek az elitképzésnek, gyakran a széles néprétegek művelődésének a kárára.

Ács Pál

**Tudományos ülésszak Klaniczay Tibor halálának ötödik évfordulóján
(Budapest, 1997. május 14.)**

Az MTA Irodalomtudományi Intézete tudományos ülésszakkal és emléktáblájának felavatásával emlékezett meg Klaniczay Tibor halálának ötödik évfordulójáról. Két ülésen, Bodnár György és Pirnát Antal elnökletével a következő előadások hangzottak el:

Ritoókné Szalay Ágnes: *Templum pietatis*;
Horváth Iván: *Balassi „Maga kezével írott könyvének” szerkezete és címe*;
Bitskey István: *Balassi Egerben*;
Balázs Mihály: *Ecse di Báthory István és a jezsuiták*;
Kőszeghy Péter: *Botrány és szerelem*;
Bartók István: *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*;
Hargittay Emil: *Zrinyi híre a németeknek*;
Keserű Bálint: *Augustin Fuhrmann magyarul?*;
Kovács Sándor Iván: *Klaniczay és a textológia*;
Jankovics József: *A lektorijelentés-író*;
Petneki Aron: *Elapadó forráskiadásunk?*;
Sárközy Péter: *Klaniczay Tibor római kutatásai*.

**Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány
(Irodalomtörténeti konferencia, Pécs, 1997. május 23–25.)**

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszansz-kutató Osztálya 1997-ben ismét Pécssett, a Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Klasszikus Magyar Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékével, valamint a helyi Janus Pannonius Társasággal közösen rendezte meg szokásos tavaszi tudományos ülésszakát. A konferencia a Baranya Megyei Közgyűlés dísztermében zajlott, tudományos titkára Kecskeméti Gábor volt.

Május 23-án délután Pirnát Antal nyitotta meg a tanácskozást, majd elnökölt az első ülésen, ahol a következő előadások hangzottak el:

Ritoókné Szalay Ágnes: *Csezmicétől Pannóniáig*;
Boda Miklós: *Janus Pannonius és Gregorius Tiphernas*;
Bollók János: *Janus és az ókori kommentárirodalom*;
Jankovits László: *Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről*;
Szelestei N. László: *Adalékok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez*.

Május 24-én délelőtt, a második ülés alkalmával, Ritoókné Szalay Ágnes elnökletével az alábbi előadások felolvasására került sor:

Kárpáti Gábor: *Janus Pannonius feltételezett sírhelye*;
Lévay Edit: *Asztrológiai elemek Janus Pannonius költészetében*;
Tóth Tünde: *A hiperbola*;
Vlado Rezar: *Tubero egy autográfna bizonyult kéziratáról*;
Sokcsevits Dénes: *A horvát humanizmus magyarságképe a 16. században*.

Május 25-én délelőtt, Bitskey István elnökletével, a harmadik ülésen került felolvasásra:

Eredics Péter: *Johannes Sambucus és Hadrianus Junius*;
Tüskés Gábor: *Zsámboky és Whitney*;
Stanislav Marijanović: *Janus Pannonius Horvátországban*;

Szabó András: *Joachim Georg Rheticus, Copernicus tanítványa Magyarországon* és Takács József: *Emlékezés Kardos Tibor korai műveire* c. előadása.

Május 23-án este a Baranya Megyei Közgyűlés dísztermében fogadást adott a konferencia tiszteletére Pécs város önkormányzata és a megyei közgyűlés. Május 24-én délután a konferencia résztvevői megkoszorúzták Janus Pannonius szobrát a Várkertben, majd pécsi műemlékekkel ismerkedtek.

Komoly reményünk van a konferencia anyagának – az elmúlt évi, *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon* c. konferencia anyagához hasonlóan (lásd ItK, 1996, 758–759) – kötetben való megjelentetésére is.

A két konferencia a Janus Pannonius-hagyományok pécsi ápolásának történetében az 1972. évi konferenciához és annak 1975-ben Kardos Tibor és V. Kovács Sándor által publikált tanulmánykötetéhez mérhető jelentőségű állomás, amely pécsi tudományos körök (történész-irodalomtörténész-bibliográfus, régész, délszláv kapcsolattörténettel foglalkozó szakember, helytörténész) bekapcsolódására is alkalmat teremtett.

Kecskeméti Gábor

A magyar színház születése

(Tudományos konferencia, Eger, 1997. augusztus 27–30.)

1988 óta negyedik alkalommal került megrendezésre az a konferencia, amely – ugyan változó címekkel – ugyanazt a célt tűzte maga elé: hogy teret adjon a 16–18. századi magyar drámával kapcsolatos új kutatási eredményeknek, összefogva a különböző szakterületek (irodalom- és színháztörténet, néprajz, zene- és művészettörténet, nyelvészet stb.) kutatóit.

Az eltelt évek alatt a konferencia tematikája és a résztvevők köre is kibővült: a hangsúlyosan jelen lévő iskoladráma-kutatás mellett a hivatásos színjátszás, a vásári komédiázás, az udvari színjátszás körét is felvállalta a tanácskozás; s 1994-ben már ismert külföldi tudósok is jelen voltak Egerben.

Az idei, az MTA Irodalomtudományi Intézete, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, a Heves Megyei Művelődési Központ és az egri Dobó István Vármúzeum szervezte esemény a megemlékezés perceivel kezdődött: Szörényi Lászlónak, az MTA Irodalomtudományi Intézete igazgatójának emlékbeszéde után a résztvevők felavatták Tarnai Andor emléktábláját a Gárdonyi Géza Gimnáziumban. Ezt követte a konferencia hivatalos megnyitása a Művelődési Központ dísztermében (a megnyitó beszédet dr. Seregély István egri érsek, a magyar katolikus püspöki kar elnöke tartotta, a résztvevőket Kilián István köszöntötte).

Az első nap előadásai jól tükrözték az anyag sokszínűségét: az irodalomtörténeti előadások mellett (Szörényi László egy Savoyai Jenőről szóló, ismeretlen, latin nyelvű politikai drámát mutatott be, Czibula Katalin pedig Simai Kristóf *Igazházi* c. darabjának forrását elemezte, szakirodalmi tévhiteket oszlatva el) három néprajzi jellegű előadásra is sor került. Küllös Imola egy dramatikus közköltészeti műfaj, a kocsmai veszekedés (a részeges férj illetve feleség dialógusa) elemzésére vállalkozott, bemutatva a műfaj kapcsolódási pontjait a 17–18. századi drámák közjátékaihoz; Erdélyi Zsuzsanna a népi kéziratos gyűjteményekben szereplő dramatikus szövegekről, pl. a halottas certamenekről beszélt; Kriza Ildikó pedig egy 1702-es Mátyás-drámában a 17. század végi népballadák, hősi énekek (köztük a *Szilágyi és Hajmási*) motívumkincsét, toposzait fedezte fel. A szemiotika területére vezetett Petőfi S. János előadása, aki egy jezsuita drámaszerző,

Kozma Ferenc *Jekóniás* c. drámájának szerzői utasításait elemezte, rendkívül gondolatébresztő módon, új szempontokat adva a többi drámaszöveg instrukcióinak értelmezéséhez is.

A második napon drámaszövegek és drámaírói életművek bemutatására vállalkoztak az előadók. Kedves Csaba azt a gondolatot vetette fel, hogy a 15. század végéről való Piry-hártya és a Máriabesnyői Töredék szövege egy az égi perről szóló töredékes misztériumjátékot őrzött meg a számunkra. Latzkovits Miklós egy 17. századi misztériumjáték, a *Filius prodigus* szövegét rekonstruálta újszerű, jelentős vitát kiváltó módon. Knapp Éva a legelső nagyszebeni iskolai színjátékot, a mindeddig ismeretlen *Alexius* c. drámát, Varga Imre pedig Avancinus egyik darabjának magyar fordítását s a szerző magyarországi hatását mutatta be.

Nagyközönség előtt most először hallhattunk a Borsa Gedeon által tavaly felfedezett Euripidész-fordításról, s Szentmártoni Szabó Géza a szöveg irodalomtörténeti elhelyezése, értékelése mellett rendkívül érdekes, továbbgondolandó hipotéziseket is megfogalmazott az *Iphigénia*-töredék szerzőjével kapcsolatban. (A szöveg nyomdatörténeti bemutatására is sor kerül majd – Borsa Gedeon tollából – a konferencia anyagát tartalmazó kötetben.) Hasonlóképpen felfedezés volt a kutatók számára is az a nagyon sokféle forrásból merítő, nyelvészeti, történeti, színháztörténeti adalékokat tartalmazó gazdag adattár, amit Székely György gyűjtött össze a magyarországi vásári színjátszásról szóló előadásában.

A szakirodalomban a századforduló óta ismert tény, hogy Faludi Ferenc iskoladrámájának, a *Caesar Egyptusban* c. darabnak Giulio Cordara drámája volt a forrása, s évtizedek óta nem is foglalkozott a két mű viszonyával magyar kutató. Cecilia Pilo Boyl (Róma) előadásában arra vállalkozott, hogy a fordítást sorról-sorra összevetve az eredetivel, Faludi írói habitusáról, politikai meggyőződéséről, fordítói módszeréről is árnyalt, korszerű képet adjon. A magyar jezsuita drámák többnyelvűségéről tartott érdekes, a nemzetközi kutatás szempontjait érvényesítő előadást Nigel Griffin angol kutató, a jezsuita iskoladrámák bibliográfusa. Ugyanezek a szempontok vezették Amedeo Di Francescót is, amikor a 18. századi magyar vígjátékok garabonciás-figurájáról tartott (a horvát anyaggal is párhuzamba állított) előadást.

A kitekintést szolgálta Takács Józsefnek Goldoniról illetve Király Ninának a lengyel hivatásos színjátszás kezdeteiről szóló előadása. Egy-egy műfaj illetve téma átfogó bemutatására vállalkozott Demeter Júlia a jezsuita és a piarista vígjáték jellegzetességeit vizsgálva és Egyed Emese, aki az antik mítoszok magyar átdolgozásait vette számba, hírt adva egy nemrég felfedezett, ismeretlen szerzőjű drámáról is. Az elvontabb, filozófiai megközelítés sem hiányzott a konferencia anyagából: ezt képviselte János István *Theatrum Mundi* és Szabó Ferenc S. J. *Személy, szerep, szerepjátszás a drámában* c. előadása.

A tanácskozás harmadik napja Nagy Imre átfogó, kommunikáció-központú drámaelemzésével kezdődött (Bessenyei: *A filozófus*). Ezt követően Szelestei N. László egy eddig ismeretlen színháztörténeti forrásra, egy 18. századi városi formuláskönyv adatára hívta fel a figyelmet, majd Gál Zsuzsannának a békési protestáns színjátszásról szóló híradása következett. A délelőtti nagyobbik része a zenetörténészeké volt: Domokos Mária hangfelvétellel illusztrált előadása Lavotta János eddig nem azonosított, Szigetvár ostromát idéző színpadi kísérőzenéjét, Gupcsó Ágnes pedig Kótsi Patkó János dallamainak forrásait és továbbélését mutatta be – szintén saját hangfelvételekkel. Ladislav Kačic szlovák zenetörténész a felvidéki passionálék zenei anyagát elemezte.

A noszvaji, majd 1994-től egri drámatörténeti konferenciákon kezdettől fogva részt vettek a téma iránt érdeklődő egyetemisták. Idén először a legtehetségesebbek be is mutatkozhattak a konferencia nyilvánossága előtt, s a diákkutatók műhelybeszámolóinak nagyon kedvező visszhangja volt.

A konferencia utolsó programjaként kötetlen kerekasztal-beszélgetésre került sor Ablonczy Lászlónak, a Nemzeti Színház igazgatójának a vezetésével. Gajdó Tamás indító előadása után (*Régi magyar drámák a 20. századi magyar színpadon*) heves vita bontakozott ki a jelen lévő színházi rendezők, dramaturgok és a szövegek autonóm voltát védő irodalomtörténészek között a 16–18. századi drámák modern színpadraállításának veszélyeiről és az interpretálás nehézségeiről, attól a szándéktól vezetve, hogy minél több régi magyar dráma kerülhessen a színházak műsorára. A konferencia ideje alatt ez az óhaj teljesült is: a résztvevők megtekinthették – az érdeklődő egri közönséggel együtt – két diákszínjátszócsoport előadásában Balassi *Szép magyar komédiáját* és a Kocsonya Mihály házassága c. pálos vígjátékot.

A konferencia idejére jelent meg az előző tanácskozás anyaga *Barokk színház – barokk dráma* címmel, s a tervek szerint – talán rövidebb idő alatt – kötet születik ennek a konferenciának az anyagából is.

Pintér Márta Zsuzsanna

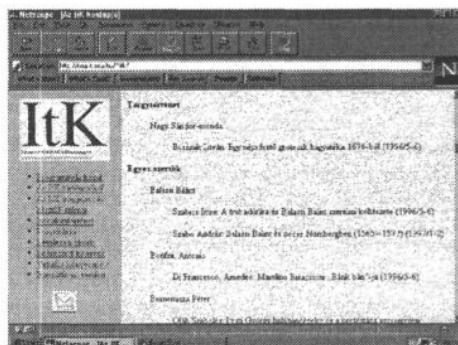
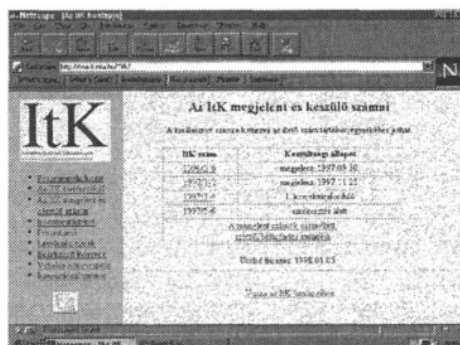
Az ItK az Interneten!

A közelmúltban megjelent folyóiratunk elektronikus kiadása, amely a
<http://www.iti.mta.hu/~itk/>
címen éjjel-nappal olvasható.

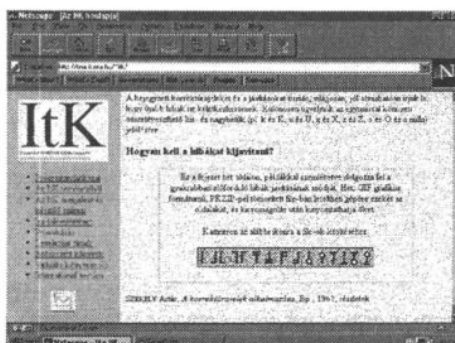
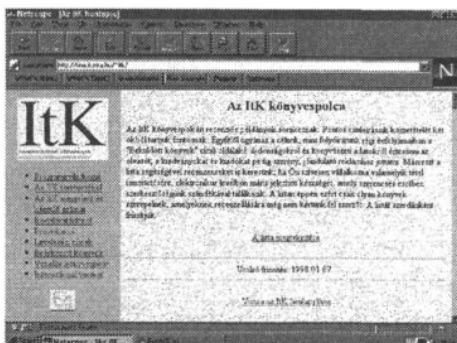

Elektronikus oldalainkon megtekinthető

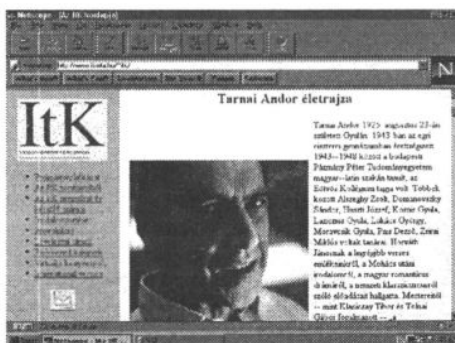
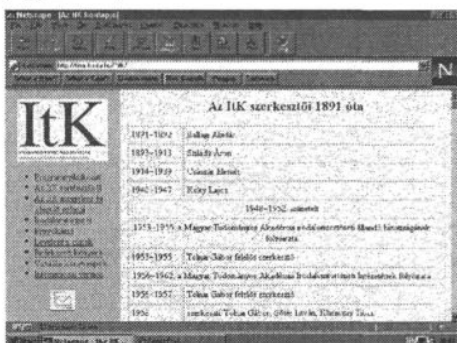
- megjelent és készülő számaink **tartalomjegyzéke**;
- a megjelent számokban található írások összesített **szerzői betűrendes mutatója**;
- a megjelent számokban található írások irodalomtörténeti (kronologikus és tematikus) **bibliográfiája** (általános és egyes szerzőkre vonatkozó részek *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* c. sorozathoz hasonló tagolásban);
- egyre több tanulmány **teljes szövege**;
- cikkeink szerzőinek **elektronikus levélcímei**;
- a szerkesztőségbe megküldött **könyvek, recenziós példányok listája**;

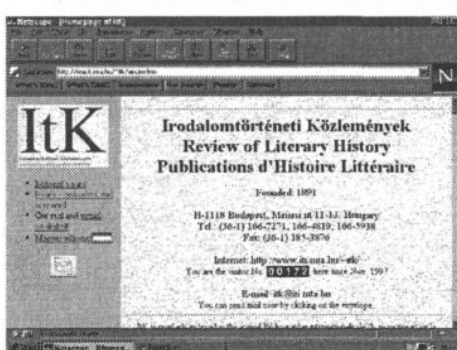

- virtuális könyvespolcunkon **kapcsolódási pontok** a világ nagy irodalomtörténeti bibliográfiáihoz és szövegbankjaihoz;
- **adattár** az ItK történetéről: az ItK szerkesztőinek teljes listája 1891-től, a szerkesztőbizottság tagjainak teljes listája 1953-tól, életrajzok, szerzői bibliográfiák, publikációs jegyzékek;

- az ItK címléirási és hivatkozási szabályzata;
- korrektúrájavítási útmutató és más hasznos **segédletek** szerzőink számára;
- **statisztikai adatok** az elektronikus változat olvasóiról a legkülönbözőbb bontásokban.

A magyar nyelvű elektronikus változat mellett **többnyelvű nemzetközi kiadásunk** is olvasható, amely a fenti rovatok fontosabbjait teszi közzé.

Figyelmükbe ajánljuk továbbá elektronikus levélcímünket, ahová szeretettel várjuk észrevételeiket, ötleteiket mind hagyományos, mind elektronikus kiadásunkkal kapcsolatban:

itk@iti.mta.hu

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
és az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a Balassi Kiadó
Budapest, 1998
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András
HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440).

Előfizetési díj egy évre: 900 Ft
Egy szám ára: 150 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE

101e année – n° 3–4 1997

COMITE DE REDACTION

Tibor Komlovski

rédacteur technique

(1954–1962)

secrétaire de la rédaction

(1963–1970)

rédacteur responsable

(1971–1992, 1994–1996)

*

László Szörényi

rédacteur-en-chef

Gábor Kecskeméti

rédacteur responsable

Mihály Balázs

Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edit Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay

rédacteur technique

REDACTION

H-1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Hongrie

Internet:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Adresse électronique:

itk@iti.mta.hu

Ács, Pál: Les noms des Macchabées (Pseudo-Josèphe comme source de Mihály Sztárai, de Miklós Bornemisza et d'Antal Zombori) 199

Szilasi, László: Argumenta mortis (Arguments et contre-arguments de la mort héroïque: l'honnêteté et la dignité dans la poésie épique et dans les mémoires anciennes hongroises) 217

Tarnói, László: Les jugements de valeur dans la vie littéraire hongroise de langue allemande au tournant du XVIIIe siècle 235

Pozsai, Györgyi: Des miroirs qui se reflètent (Les modes de l'auto-réflexion dialogique dans le roman *Álmok álmodója* [Rêveur de rêves] de János Asbóth) 247

Bulletin

Bartók, István: L'ars concionandi perdu de Mátyás Nógrádi (Instruction et enseignement dans la théorie homilétique hongroise du deuxième moitié du XVIIe siècle) 263

Dávid, Gábor Csaba: Les modèles du pamphlet *Balítéletekről* (Des Jugements faux) de Miklós Wesselényi 269

Gosztonyi, Ferenc: Du culte littéraire de Károly Kisfaludy au XIXe siècle 279

Boán, György: Les romans de mœurs de Mihály Babits ou aux prises avec l'épique 292

Atelier

Kövendi, Dénes: Système dans un manque de système (La versification prosodique à quantités alternées d'Ady) 300

Körizs, Imre: Le texte du *Buda d'Ottlik* 343

Analyse

Milbacher, Róbert: „C'est de toi qu'il s'agit, oh muse tzigane nu-pieds!” (Une deuxième approche du *A nagyida cigányok* [Tziganes de Nagyida] d'Arany) 347

Szili, József: Des anachronotopiques ou avec une conscience de New England à Nagy-Ida 385

Documents

Tusor, Péter: La lettre de János Rimay à Ferenc Batthyány 392

Szilágyi, Márton: L'autobiographie inconnue de 1786 d'András Dugonics 394

Botka, Ferenc: Les „beaux jours” à l'île Majorque (La double vie de Tibor Déry à la lumière des notes de son journal intime de 1934–1936) 400

Débat

Orosz, László: Sur la publication des poèmes de Berzsenyi 418

Körizs, Imre: Réponse aux remarques de László Orosz 419

Revue

Bitskey, István: Eszmék, művek, hagyományok (Idées, œuvres et traditions: Etudes sur la littérature hongroise de la renaissance et sur celle du baroque) (*S. Sárdi, Margit*) 421

Esterházy, Pál: Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áetatosságok (Le samedi de la bienheureuse Vierge Marie ou offices pour tous les samedis) (*Tiskés, Gábor*) 424

Gyárfás, István: Virgilius poétának Aeneise (L'Enéide du poète Virgile) (*Bartók, István*) 427

Teréz Karacs (1808–1892). Bibliographie personnelle annotée (*Pásztor, Emil*) 429

Imre, László: Műfajok létformája XIX. századi epikánkban (La forme d'existence de genres dans l'épique hongroise du XIXe siècle) (*Nagy, Miklós*) 431

Ecrire le voyage (*Maár, Judit*) 434

Krasztev, Péter: Ismét újra kell születnünk (Nous devons renaître de nouveau: Le courant du symbolisme dans les littératures de l'Europe de l'Est et de l'Europe Centrale) (*Gránitz, István*) 437

Kulcsár Szabó, Ernő: Beszédmód és horizont (Façon de parler et horizon: Formations dans la modernité littéraire) (*Fried, István*) 439

Chronique

„Mert a *Halálfi* nemcsak politikai vitáival és társadalom- és művészet-filozófiai eszméivel töri meg az epikai folyamatosságot, hanem az egész műfajt is reflektálttá teszi, amint újra és újra kilép belőle, s a regénycsinálás határait utal.”

„A cigányság vándorló, minden törvényen kívül álló, így mindig a határokat reprezentáló életmódja jó alkalmat biztosíthat a civilizálódás folyamatán már átesett »kultúrembernek« a fáradságosan felépített határok áthágásának borzongató, mégis vágyott tabusértésére.”

„...még az sem bizonyos, hogy a század második felében uralkodó Jókai szövegeinek műfaja valóban *regény*.”

„S marad az örök kétely, az igazság eszmei-tudati megalkotottságának és viszonylagosságának a belátása. [...] A beszédcselekvés – a megnevezés által történő teremtés – pedig eredendően önmeghatározást involvál. [...] Az egész fragmentálódásával a tapasztalat egyformasága és a nyelvhasználat egységesítettsége tarthatatlanná válik. Az uniformizált világértelmezés eleve kételyt ébreszt.”

„Kazinczy Ferenc Harsányi hangvételét és annak hatalmi, egzisztenciális okait kifogásolta, ezeken túl azonban, maga is az *antikultikus*, kritikai beszéd mellett tette le a voksot. Az, amit és ahogyan ír, leginkább *megszüntette megőrzőként*, békülőként és békítőként jellemezhető. [...] »Bár az úgy barátjai egymásnak éltöket ne keserítenék ok nélkül; Oly tág a mező, melyen futhatunk, ha hozzá erőnk van, hogy egymást döntögetni szükségünk éppen nincs.«”

„A dialógus fogalmát általában a monológgal szembeállítva értelmezik, holott jelentése nem a di-(alógus), hanem a dia-(lógus) prefixumból ered. A kifejezés etimológiailag (a diakrónia, dialektus példájára) a valamin általíságot, keresztülíséget jelzi...”

„Föl kell tennünk a kérdést: miként lett egy eredendően zsidó filozófiai mű jellegzetesen katolikus, hagiografikus, középkori átdolgozásából hamisítatlan protestáns példázat?”

„A szerző időről-időre érzékelhető jelenléte a narrációt állandóan elbizonytalanítva, a szövegen kívülre utalja az olvasót, és ezzel módot és lehetőséget biztosít az allegorikus olvasat legitimálhatóságára, röviden: a betű szerinti olvasás negligálására.”

„Nincs jelen azonban egy monolit narrátori tudat, egy tekintélyelvű, kételyeket elhárító szó, mely az egész helyzetet átlátná és egyértelműen lezárná.”

